

2023
Aralık

Sosyal & Beşerî
Bilimlerde
Araştırma Ve
DEĞERLENDİRMELER-1

EDİTÖRLER

Doç. Dr. Derya İLİC
Doç. Dr. İlknur AYDOĞDU KARAASLAN

İmtiyaz Sahibi • Yaşar Hız
Genel Yayın Yönetmeni • Eda Altunel
Yayına Hazırlayan • Gece Kitaplığı
Editörler • Doç. Dr. Derya İLİÇ
Doç. Dr. İlknur AYDOĞDU KARAASLAN

Birinci Basım • Aralık 2023 / ANKARA

ISBN • 978-625-425-398-0

© copyright
Bu kitabın yayın hakkı Gece Kitaplığı'na aittir.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan
hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Gece Kitaplığı
Adres: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak Ümit Apt
No: 22/A Çankaya/ANKARA Tel: 0312 384 80 40

www.gecekitapligi.com
gecekitapligi@gmail.com

Baskı & Cilt
Bizim Buro
Sertifika No: 42488

Sosyal & Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler-1

Aralık 2023

Editörler:

Doç. Dr. Derya İLİC

Doç. Dr. İlknur AYDOĞDU KARAASLAN

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM 1

NİTEL ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Serdar CEYLAN 1

BÖLÜM 2

SURİYE'NİN KUZEYİNDE HATAY VE TÜRKİYE KARŞITI FAALİYETLER VE BU FAALİYETLERİN DIŞIŞLERİ BAKANLIĞI TÜRK DİPLOMATİK ARŞİV BELGELERİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ (1936-1947)

Volkan PAYASLI 33

BÖLÜM 3

COVID-19 PANDEMİ YOĞUN DÖNEMLERİNİN SANAYİ ELEKTRİK TÜKETİMİNE ETKİLERİ: ORTA ÖLÇEKLİ BİR İŞLETMEDE ELEKTRİK TÜKETİMİ ARAŞTIRMASI

Şenol ŞAHİN 59

BÖLÜM 4

YİRMİNCİ YÜZYILIN BAŞINDA OSMANLI DONANMASI İÇİN KATİPLERİN YETİŞTİRİLMESİ

Derya GEÇİLİ 83

BÖLÜM 5

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ İLE MÜCADELE IPCC

Elif DEMİRBAŞ, Beyza ARMAĞAN, Murat IHLAMUR 111

BÖLÜM 6

SORAYAYI (SÜREYYAYI) TAŞLAMAK FİLMİ ÜZERİNDEN KADINA YÖNELİK ŞİDDETE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Ayşegül DÜZGEL, Hacer TOR 135

BÖLÜM 7

ANKARA HATUNİ MAHALLESİ AVARIZ PARA VAKFI: İŞLEYİŞİ VE YILLIK MUHASEBELERİ (1731-1751)

Sevda DANIK 159

BÖLÜM 8

NEOLİTİKTEN GÜNÜMÜZE İNSANIN DIŞ VE ÇENE BOYUTLARINDA GÖZLENEN DEĞİŞİM

Cansev MEŞE YAVUZ 183

BÖLÜM 9

HİCAZ KRALLIĞINDAN SÜRGÜNE: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI ŞERİF HÜSEYİN'İN İNGİLTERE İLE İLİŞKİLERİ

Resul YAVUZ..... 209

BÖLÜM 10

GEŞTALT TERAPİDE RÜYANIN ELE ALINIŞI

Figen AKÇA 245

BÖLÜM 11

KENDİLİK: ŞİMDİDEKİ GEÇMİŞ

Figen AKÇA 259

BÖLÜM 12

KİLİS YÖRESEL TÜRKÜLERİNDE MUTFAK KÜLTÜRÜNÜN İNCELENMESİ

İbrahim GÖÇER, Hatice PEKMEZ..... 271

BÖLÜM 13

ROMA ORDUSUNDA ÖNEMLİ BİR YAPILANMA: OPTIO RÜTBESİ

Mehmet Bülent ŞENOCAK..... 287

BÖLÜM 14
FİLYOS KIYI KENTİNİN TURİZM ÖZELLİKLERİNE YÖNELİK BİR
ARAŞTIRMA

Ceyda ESEN.....307

BÖLÜM 15
KIR SOSYOLOJİSİNİN GENİŞLEYEN İLGİ ALANI: "GIDA
MESELESİ"

Hakan ARSLAN.....327

BÖLÜM 16
SUÇA SÜRÜKLENEN ÇOCUK VE RİSK FAKTÖRLERİ

Talip VURAL, Kübra YILDIZLAR345

BÖLÜM 17
HİTİT RİTÜELLERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KÜÇÜKBAŞ
HAYVAN SUNULARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER

Murat TURGUT.....367

NİTEL ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Serdar CEYLAN¹

¹ Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü. serdar_ceylan_51@hotmail.com ORCID: 0000-0002-9599-5586

Giriş

Sosyal bilim araştırmalarında kabul edilen ontolojik ve epistemolojik kabuller, araştırmada kullanılacak yöntemi belirleyebilmektedir; ancak her bir yaklaşımın kendine özgü bir yönteminin olduğu söylenemez. Bilginin kaynağı, gerçekliğin ne olduğu, bilginin sınırları ve buna nasıl ulaşılacağı üzerine olan ön kabuller araştırmanın yöntemini etkileyebilmektedir. Araştırmacının beslendiği yaklaşımın konuya bakışı ile diğer bir yaklaşımın aynı konuyu ele alışı hem kuramsal hem de yöntemsel anlamda farklılık gösterebilmektedir. Kuramsal ve yöntemsel farklılıklar aynı konuda farklı sonuçları ortaya çıkarabilmektedir. Başka bir deyişle bir konunun nitel ya da nicel bir yaklaşımla ele alınması farklı sonuçlar verebilmektedir. Araştırmacının araştıracağı konuya hangi bağlamdan-perspektiften bakacağı burada önemlidir. Bilimsel araştırmalarda kuram ve kuramı oluşturan unsurlar belirli bir sistematik düzende işlemektedir. Bir kuramın oluşması, birçok süreçten sonra mümkün olabilmektedir. Sosyal bilim, kavramlar üzerine inşa edilmektedir. Her bir yaklaşımın kendi araştırmasına özgü bir dili zamanla oluşmaktadır. Nicel yöntemdeki önerme ve hipotezler, bir çalışmanın bilimsel bir kimlik kazanmasında ve ayağının yere basmasında önemli bir faktördür. Doğa bilimlerinde ve nicel araştırmalarda önerme ve hipotezler daha yoğun olarak açık bir dille ortaya konulurken, sosyal bilimlerde ve nitel araştırmalarda önermeler ve değişkenler arasındaki ilişkiler çalışmada açık bir şekilde ifade edilmemekte ya da metin içine gömülü-gizli olmaktadır. Başka bir anlatımla, sosyal bilimlerdeki bilimsel araştırma yöntemlerini paradigmalardan bağımsız düşünmek mümkün değildir. Her bir yöntemin ya da tekniğin bir paradigmasının olması beklenmemektedir; ancak bir nicel araştırmanın pozitivistten beslendiği, nitel araştırmanın genelde yorumlayıcı ve eleştirel sosyal bilimlerle ilişkili olduğu bilinmektedir. Örneğin pozitivist bir araştırmacı, nicel araştırma yöntemi ve teknikleri ile (deney ve anket) verilerini toplamakta iken, yorumlayıcı ya da eleştirel yaklaşımlardan beslenen bir araştırmacı ise genelde nitel araştırma yöntemini ve onun veri toplama tekniklerini (görüşme, gözlem vb.) kullanmaktadır. Örneğin doğa bilimleri, deneysel araştırmalar ile evrensel yasaları bulma-keşfetme çabasında olmakta; pozitivist yaklaşımından beslenmekte ve nicel araştırma yönteminin tekniklerini (deney vb.) kullanmaktadır. Sosyal bilimler ise, insanların zihinlerindeki dünyayı keşfetme, insanların olay ve olguları nasıl anladığını, algıladığını ve açıkladığını ortaya koyma, toplumsal gerçekliğin ne olduğuna dair öznel açıklamalarda bulunma durumunu açığa çıkarmaya çalışmaktadır. Ancak toplumların kültürlerini ve insanların zihinlerindeki öznel gerçekliği açığa çıkarabilmek pozitivist yaklaşımın kullandığı nicel yöntemdeki deney ve anket tekniklerinden ziyade, nitel araştırma yönteminin genelde görüşme ve gözlem teknikleri ile daha mümkün olabilmektedir. Araştırma konusu

ve araştırılacak saha (alan) aynı olmasına rağmen, her bir yaklaşım kendi penceresinden olay ve olguları, gerçekliği görmeye çalışmakta ve bu gerçekliğe ulaşmak için kendi yöntemleri ile bilgileri-verileri toplamaya çalışmaktadır. Yüksek bir binanın en üst katında oturan kişi ile orta ve zemin katında oturan kişilerin dış dünya hakkında gözlemleyeceği şeyler aynı olamayacağı gibi, farklı felsefelerden beslenen araştırmacıların da dış dünyaya karşı bakış açıları benzer olmayacaktır; ancak bu durum, her yaklaşımın ulaştığı sonucun diğerleri için yanlış olduğu anlamına gelmeyecektir. Nitekim post-pozitivist her araştırma yaklaşımı kendi içerisinde bir doğruluk ve gerçekliği aradığı gibi tek bir gerçekliğin de olamayacağını düşünebilmektedir. Farklı yaklaşımların araştırma yöntemlerini görme ve neyi merkeze alarak hangi hedefe ulaşmak istediğini önceden bilme, araştırmacının benimseyeceği yaklaşımı ve yöntemi belirleyecektir. Yaklaşımların kullandıkları yöntemleri bilmemek, benimsenen yaklaşıma ters bir yöntemle işe başlanmasına ve sonuçta farklı sonuçlara ulaşılmasına neden olabilecektir. Bilimsel araştırmanın zor ve karmaşıklığını belirleyen unsurların başında nitel ya da nicel yöntemin seçilmesi gelmektedir. Ölçek, zamansal kesit ve sınırlılıklar gibi durumlar çalışmayı kısıtlayan durumlar olsa da makro ölçekte çalışmayı şekillendiren ve yön veren seçilen yöntem (nicel, nitel) olmaktadır. Örneğin nicel yöntemde daha geniş bir kitleye ulaşma ve doğruluk ve objektifliği artırmak için anket uygulaması yapılmakta ve verilerin istatistiksel analizinin yapılması gerekmektedir. Anket katılanlar ile kurulan temas, anketin yapıldığı ortam, doğru örnekleme anketi yapabilme ve örneklemin evreni temsil edip etmeme durumu gibi süreçler araştırmacıyı zorlayan taraflar olabilmektedir; ancak TÜİK gibi belirli kurumlardan alınan ikincil veriler üzerinden çalışmayı sürdürmek ise bu kadar zor ve zahmetli olmayabilmektedir. Benzer şekilde nitel araştırma yönteminde ise verilerin belirli bir kurumda (TÜİK, kütüphane vb.) hazır olmaması durumunda araştırmacının araştıracağı insan grubu üzerinden ampirik veri toplamaya girişmesi ve gözlemlerde bulunması araştırmasını dönem dönem güçleştirebilmektedir. Nitel araştırmacının döngüsel bir yol izlemesi, nicel araştırmacı gibi araştırmasını sistematik bir kolaylıkta götürmesini zorlaştırmaktadır. Çünkü çalışmanın yönü süreç içerisinde şekillenmekte ve araştırmacı çalışmaya yön vermektedir. Ancak ister nicel isterse nitel araştırma olsun hiçbir sosyal araştırma, araştırmacısından bağımsız-objektif olamaz. Nicel bir araştırmada anket soruları hazırlanırken araştırmacının ölçmek isteği yönde anket sorularını hazırlaması, nitel araştırmacının kendi düşünsel yönüne uygun kişilerle görüşme yapması ya da yanlı soruların katılımcıya sorulması gibi durumlar çalışmanın ne kadar objektif olduğunu tartışılır kılmaktadır. Benzer şekilde, nitel yöntemle elde edilen verileri çeşitli cihazlara kaydetmek ya da sahada notlar almak, sonraki aşamalara göre, araştırmanın en kolay aşamaları olarak görülebilir. Başka bir deyişle, verilerin kodlanması, çözümlenmesi, işlenmesi, analizi

edilmesi ve yorumlanması verinin toplanmasından daha zor ve uzun bir zaman gerektirmektedir. Nitel verinin analiz ve yorumlanması, nicel veriler kadar sistematik olmasa da belirli bir zorluğu kendi içinde barındırmaktadır. Mevcut literatüre hâkim olmama ya da ilgili kuramları bilmeme durumu, verilerin yorumlanmasını zorlaştıracak ve çalışmanın güvenilirliğini azaltabilecektir.

Bilimsel araştırmalar, doğru malzemelerin bir araya getirilmesi ve doğru araç gereçler ile bu malzemelere bir şekil verilmesine benzetilmektedir. Örneğin bir makas üzerinden düşünecek olursak; doktorun kullandığı ameliyat makası, bahçıvanın kullandığı makas, bağ budama makası, terzinin kullandığı makas, çocuğun anasınıfında kullandığı oyun makası, kuaförün kullandığı makas ya da bir yetişkinin kullandığı tırnak makası aynı biçimde olmadığı gibi aynı işlevlere de sahip değildir. Doğru araç gereçlerin doğru yerde kullanılması gündelik hayatta nasıl önem arz ediyorsa, bilimsel araştırmalarda da doğru araçların (yöntem ve tekniklerin) kullanılması bir o kadar önem arz etmektedir. Bilimsel verilerin toplanması sürecinde de araştırma konusuna uygun doğru yöntem ve tekniklerin seçilmesi gerekmektedir. Neyi nerede nasıl araştıracağımız ve bilgiyi nereden nasıl elde edeceğimiz çalışmalardaki en önemli soru olmakta ve önem arz etmektedir. Bilimsel araştırmalarda da hangi bilginin nereden nasıl sağlanacağını bilmemek ya da yanlış yerde o bilgiyi aramak, bir terzi dükkânına gidip et almaya çalışmak ya da bir fırına gidip ayakkabı var mı? diye sormak kadar anlamsız ve gülünç bir durum ortaya çıkarabilecektir. Bu tür durumlarda bilimsel araştırma yöntemleri, araştırmacıya bir yol haritası ya da bir kılavuz görevi üstlenmektedir. Bu anlamda bilimsel araştırma yöntemleri, araştırmacının tasarlanması, örneklemin belirlenmesi, verilerin hangi teknik ile nasıl toplanacağı ve nasıl analiz edilerek yorumlanacağını bize göstermektedir. Gündelik hayatta gazete bilgisi, sosyal medya bilgisi, fal bilgisi, vahiy bilgisi, yaşlı insanların tecrübelerinden ve nasihatinden öğrendiğimiz bilgiler, internet yorumları ve sosyal medya gibi farklı kanallardan birçok bilgi edinmekteyiz. Ancak bilimsel bir bilginin doğruluk düzeyine bakılırken; onun kim tarafından ortaya atıldığı, o bilginin kaynağı, o bilginin nasıl elde edildiği ve bir kontrol-denetim sürecinden geçip geçmeme durumu sorgulanmaktadır. İşte burada bilimsel bilginin belirli bir yöntem ve teknik kullanılarak elde edilmesi ve analiz edilmiş olması, bilginin bilimsel bir süzgeçten-kontrolden geçmesi, teori-kuram ya da literatür ile ilgili-uyumlu ve anlamlı sonuçlar olması onu diğer gündelik bilgilerden ayırmaktadır. Bilimsel bir dergiye gönderilen bir makale araştırmasının editör ve hakem kontrolünden geçmesi, yüksek lisans ve doktora tez araştırmalarının tez danışmanı ve tez jürileri tarafından izlenmesi ve kontrol edilerek geri dönütler verilmesi, bilimsel araştırmaların denetimden bağımsız olmadığını göstermekte ve gündelik hayattaki yazılardan

ve araştırmalardan farklı olduğunu bize göstermektedir. Örneğin bir gazete köşe yazısı, popüler bir dergi yazısı ya da edebi bir eser (roman, hikâye), bilimsel bir makale araştırması gibi genelde bir hakem denetiminden geçmemektedir. Antropoloji, arkeoloji, coğrafya, iktisat, psikoloji, sanat tarihi, sosyoloji ve tarih gibi sosyal bilimlerde yapılan bilimsel araştırmaların verileri, belirli bir yöntem ve teknik üzerinden hareket edilerek elde edilmektedir. Tarih bilimi, genelde ikincil veriler (arşiv belgeleri) üzerinden araştırmalarını yürütürken; coğrafya gibi bilimler ise genelde birincil (ampirik) veriler üzerinden araştırmalarını yapmaktadır. Coğrafya, psikoloji ve sosyoloji gibi sosyal bilimler, nicel ya da nitel araştırma yöntemlerini kullanmaktadır. Nicel araştırmalarda sosyal deney ve anket teknikleri ile nitel araştırmalarda ise görüşme ve gözlem teknikleri ampirik (birincil) veriler elde edilmektedir. Ayrıca TÜİK verileri gibi sayısal veriler, makaleler (literatür), gazete arşivleri, tarihi belgeler, mektuplar, günlükler, edebi yayınlar, film ve video kayıtları da sosyal bilimlerde ikincil veriler olarak analiz edilerek yorumlanmaktadır. Bu bağlamda, bu araştırmanın amacı, sosyal bilimlerde nitel araştırma yönteminin kendi doğasını anlamaya çalışmaktır. Araştırma soruları: Nitel araştırma nedir? Nitel araştırmanın özellikleri, üstünlükleri ve zayıflıkları, veri toplama teknikleri nelerdir? Nitel bir araştırmanın tasarımı, veri toplama şekli ve veri analizi nasıldır?

Nitel Araştırma Yöntemi

Nitel araştırma, genelde sosyal bilim araştırmalarında kullanılan bir yöntemidir. Sosyal alanlardaki bilim insanları, yaptıkları çalışmanın doğası gereği genellikle ya nitel yöntemi kullanmakta ya da çalışmayı destekleyici olarak nicel araştırma yöntemiyle (karma yöntemle) birlikte nitel araştırma yöntemini kullanmaktadırlar. Strauss ve Corbin'e (1997) göre nitel araştırmalar, istatistiksel yöntemlere göre, daha detaylı verilerin toplanmasını ve soruların irdelenmesini sağlamaktadır. Merriam'e (1998) göre nitel araştırmalar, araştırılan konunun kendi doğal ortamında fazla bir kesintiye uğramadan açıklanmasını sağlamaktadır (Bayyurt ve Seggie, 2017: 1). Ancak nitel araştırmanın ne olduğuna dair genel geçer bir tanımını yapmak zordur. Nitekim literatüre bakıldığında, birçok yazarın böyle bir tanım yapmaktan özellikle kaçındığı görülür. Bunun nedeni ise, "nitel araştırma" kavramının bir şemsiye kavram olarak kullanılmasında ve bu şemsiye altında yer alabilecek birçok kavramın değişik sosyal bilimlerle yakından ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır. Yorumlayıcı araştırma, kültür analizi (etnografya), durumsal araştırma, antropoloji, eylem araştırması, doğal araştırma, betimsel araştırma, kuram geliştirme ve içerik analizi bu kavramlardan sadece birkaçıdır. Tüm bu kavramlar araştırma deseni ve analiz teknikleri açısından birbirlerine benzer yapılara sahip olduğu için, "nitel araştırma", bu kavramları içine alan genel bir şemsiye kavram olarak kabul edilebilir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 40-41). Nitel araştırma;

görüşme, gözlem ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, olay ve olguların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırma yöntemi olarak tanımlanabilir. Nitel araştırma, kuram oluşturmaya temel alan bir anlayışla yola çıkmakta, olay ve olguları bağlı bulundukları çevre içerisinde anlamaya ve araştırmaya çalışmaktadır (Glaser, 1978; Yıldırım ve Şimşek, 2016: 41). Nitel araştırma, birtakım yaklaşımı (paradigmayı) içeren bir araştırma türü olup, nitel araştırmanın geçmişi antropoloji, sosyoloji, gazetecilik, eğitim ve toplum hizmeti gibi alanlara kadar uzanabilmektedir. Nitel araştırma üzerine odaklanan birçok yayın 1970’lerde yapılmış; 20. yüzyılının sonlarına gelindiğinde ise nitel araştırma, tek başına bir araştırma metodolojisi haline gelmiştir (Merriam, 2015: 18). Günümüz sosyal bilim araştırmalarında, insanların sosyal ve kültürel yaşamları ve insanların içinde bulundukları mekânı nasıl algıladıkları ile ilgili sorular ön plana çıkmıştır. Bu sorulara cevap bulmak için sosyoloji, antropoloji, eğitim ve sosyal psikoloji gibi alanlarda nitel çalışmaların sayısında artış olmuştur (Merriam, 2009; Bazeley ve Jackson, 2013, Ritchie vd., 2013; Seggie ve Bayyurt, 2017: 11). Son yıllarda güncel yaşamdaki dinamiklerin çeşitlenmesi, her alanda dezavantajlı grupların daha görünür hale gelmesi, farklılaşan yaşam deneyimlerinin ve değişen sosyal ilişkilerin araştırılmasında nitel araştırma yöntemi kullanılmaya başlanmıştır (Dowling, 2012; Glesne, 2011; Denzin ve Lincoln, 2011; Seggie ve Bayyurt, 2017: 11-12). Nitel araştırma; dünyayı görünür hale getiren saha notları, görüşmeler, konuşmalar, kayıtlar, fotoğraflar ve araştırmacı günlükleri gibi bir dizi yorumlayıcı materyal uygulamadan oluşmaktadır. Nitel araştırmanın kendi doğası içinde dünyaya dair yorumlayıcı ve doğal bir yaklaşımı vardır. Bu, nitel araştırmacıların insanların kendi doğal ortamındaki olay ve olgulara verdiği anlamlar açısından anlamlandırması veya yorumlaması anlamına gelmektedir (Denzin ve Lincoln, 2011: 3). Nitel araştırmalar, varsayımlara ve birey veya grupların bir sorununa atfettikleri anlamlara değinen ve araştırma problemlerinin incelenmesi içeren yorumlayıcı/kuramsal çerçevelerin kullanımı ile başlamaktadır. Bu problemi araştırmak için, nitel araştırmacılar; araştırmada, çalışmadaki insan ve yerlere duyarlı olan doğal ortamdaki veri koleksiyonlarını ve hem tümevarım hem de tümdengelimli, örüntü ve temalar kuran veri analizlerini içeren nitel bir yaklaşım kullanmaktadır. Nitel çalışma raporları (makale, tez, bildiri vb.); katılımcıların seslerini, araştırmacıların derin düşüncelerini, problemin karmaşık bir açıklamasını ve yorumlamasını ve literatüre katkısını içermektedir (Creswell, 2016a: 43-44). Nitel araştırma, insanların yaşadıkları dünyayı ve gündelik hayatları tecrübelerini nasıl algıladıkları ve nasıl yorumladıklarını analiz etmek üzere geliştirilen araştırma yaklaşımlarını adlandırmak için kullanılan genel bir tanımdır (Holloway ve Wheeler, 2002). Nitel araştırma yöntemi, sosyal bilimler alanında yaygın bir şekilde kullanılmakta; sosyal olguları,

insan davranışlarını ve bu davranışlarının sebeplerinin neler olduğunu detaylı ve derin bir şekilde anlamayı ve yorumlamayı amaçlamaktadır (Güler vd., 2015: 30-39). Bir tür veri toplama yöntemi şeklinde tanımlanabilen nitel araştırma yönteminde; insanların algıları, deneyimleri ve tutumları derin bir şekilde incelenmektedir. Araştırmacı, yaptığı nitel bir araştırmanın sonunda, bireylerin davranışları ve motivasyonlarını anlama yolunda çok değerli verilere ulaşmaktadır (Boxill vd., 1997; Güler vd., 2015: 30-39). Nitel araştırma; insanların yaşamsal deneyimlerini nasıl yorumladıklarını, yaşadıkları mekânı nasıl yapılandırdıklarını ve deneyimlerine ne anlam yüklediklerini kavramaya çalışan araştırma yaklaşımı biçimidir (Merriam ve Tisdell, 2015). Nitel araştırma sürecinde; görüşme, gözlem ve ikincil verilerin doküman analizi gibi teknikleri kullanarak veriler elde etmekte; doğal ortamdaki olaylar ve insanların algıları, gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 45; Saban ve Ersoy, 2017: 5). Nitel araştırma, daha çok araştırmacının deneyimlerinden gelişmiş olan gayri resmi bilgiye dayanmaktadır. Nitel araştırma sürecinde çok az prosedür vardır ve standartlaştırılmasının gerekip gerekmediği konusunda nitel araştırmacılar arasında bir uzlaşma yoktur (Neuman, 2013a: 225).

Toplumsal yaşamın ideolojiden, tarihsel bağlamdan, kültürden, toplumun psiko-sosyal yapısından ve dini inançlardan bağımsız bir şekilde oluşmadığı için, her coğrafi bölgenin kendine özgü toplumsal gerçekleri, ön kabulleri ya da önyargıları bulunmaktadır. Aynı olay ve olgu hakkında farklı coğrafi bölgelerde farklı görüşlerin ortaya çıkması ya da aynı mekânda yaşayan insanlar arasında farklı düşüncelerin savunulması, toplumsal yaşamda tek bir gerçekliğin olmadığını göstermektedir. “Kişisel olanın politik olduğu” düşüncesi ile toplumda birden çok gerçekliğin olduğu, toplumsal yaşamda insanların öznel ve politik açıklamalar ile farklı düşüncelere ve bakış açılarına sahip olduğu ve bu nedenle olay ve olguları farklı değerlendirdikleri görülmektedir. Nitel araştırma çalışmaları da toplumsal yaşamda yaşanan bir problem/olay ya da olgu hakkında ortaya çıkabilecek farklı görüşleri yakalama, farklı görüşler ile verilerde çeşitlilik sağlama ve tek bir gerçeklikten ziyade toplumsal yaşamda birden fazla gerçekliğin olduğunu ortaya çıkarmaya çalışmaktadır.

Nitel Araştırmacı

Nitel araştırmacılar, araştırılan konu ve problemi, genelde tecrübe etikleri doğal ortamdan ve bu ortamda yaşayan insanlardan elde ederler. Nitel araştırmada, katılımcıların ne bir yapay laboratuvar ortamına getirilir ne de anket araştırmalarındaki gibi önlerine veri toplama araçları sunulur. Bunun yerine, nitel araştırmacılar, insanlarla doğrudan konuşarak ve kendi ortamlarındaki davranış ve hareketlerini gözlemleyerek bilgiyi toplarlar. Nitel araştırmacılar, doğal ortamda insanlar ile yüz yüze etkileşim halinde olurlar. Nitel araştırmacılar; katılımcılarla görüşerek, insanların ya da grupların davranışlarını gözlemleyerek ve dokümanları inceleyerek bizzat veri toplarlar. Nitel araştırmacılar, genellikle tek bir veri kaynağına güvenmekten çok, gözlem, görüşme ve doküman incelemesi gibi farklı tekniklerden çoklu biçimde veri toplarlar. Sonra tüm bu verileri, kategoriler veya temalar halinde organize ederek gözlen geçirir ve anlamlandırmaya çalışırlar. Nitel araştırmacılar, verileri tümevarımsal bir şekilde daha soyut bilgi birimleri şeklinde organize ederek, kategori ve temaları “aşağıdan yukarıya” doğru oluştururlar. Tüm nitel araştırma sürecinde araştırmacılar, literatür yorumlarından ziyade, katılımcıların araştırılan problemle ilgili sahip olduğu yorumu ve farklı bakış açılarını öğrenmeye çalışmaktadır. Nitel araştırmanın ardındaki temel fikir, katılımcılardan problem veya konu hakkında bilgi edinmek için en iyi uygulamaları kullanmaktır. Nitel araştırmacılar, araştırılan konu ya da problemle ilgili karmaşık bir resim geliştirmeye çalışırlar. Bu, farklı bakış açılarını rapor etmeyi, bir duruma ait pek çok faktörün belirlenmesini ve genel olarak ortaya çıkan büyük resmin taslağını içermektedir (Creswell, 2016a: 45-47). Nitel araştırmacılar olguları doğal ortamda gözlemlemekte ve böylece olguları yerinde anlamakta ya da insanların onlara ne gibi anlamlar yüklediğini yorumlamaktadır (Denzin ve Lincoln, 2005: 3). Nitel araştırma, bir şemsiye terim olup tanımlamaya, çözmeye, yorumlamaya ve anlamla ilgili terimlere ulaşmaya çalışılan teknikleri kapsayan süreçler bütünüdür (Van Maanen, 1979: 520). Esasında nitel araştırmacılar, insanların oluşturdukları anlamları kavramayla ilgilenirler. Bu da, onların dünyayı nasıl algıladıkları ve dünyada ne gibi deneyimleri yaşadıklarıyla ilgilidir (Merriam, 2015: 13). Nitel araştırmacılar doğal ortama duyarlıdır. Nitel araştırmalar, doğrudan bilgi kaynağı olan katılımcıların bulunduğu gerçek ortamlarda gerçekleşir. Nitel araştırmalar bu özellikleri nedeniyle “doğal araştırma” (Lincoln ve Guba, 1985) olarak da adlandırılır. İncelemeye konu olan olguyla ilişkili olarak, gündelik yaşamın sürdüğü ortamda (köy, şehir, okul vb.) görüşme ya da gözlem yoluyla veriler toplanmaktadır. Veri toplama sürecinde teknolojiden (kamera, ses kayıt cihazı vb.) yoğun olarak yararlanılmakta, veriler yerinde toplanmakta, mekanik olarak kaydedilen veriler araştırmacı tarafından incelenmekte ve bu veriler araştırmacının bilgi ve tecrübesi

doğrultusunda ana analiz aracı olmaktadır (Bogdan ve Biklen, 1998). Nitel araştırmacılar bağlamla ilgili oldukları için çalışmalarında belirli ortamlarda incelemelerde bulunmaya özen gösterirler. Çünkü nitel araştırmacılar, araştırmaya konu olan şeylerin en iyi eylemin gerçekleştiği ortamda gözlemlenerek anlaşılabilceğine inanırlar. Bu nedenle, nitel araştırmacılar davranışların, sözlerin ya da mimiklerin bağlamından ayrılmasını, anlamı kaybetmek olarak değerlendirirler (Saban ve Ersoy, 2017: 6-7). Nitel araştırmacılar; çoğunlukla yorumlayıcı veya eleştirel sosyal bilimden beslenmekte, “uygulamalı mantık”¹ kullanmakta ve doğrusal olmayan bir araştırma yolunu izlemektedirler. Nitel araştırmacılar “*olaylar ve bağlamlar*”ın dilini konuşmaktadırlar. Toplumsal yaşamın doğal akışında ortaya çıkan olayların ayrıntılı incelemelerini yürütmeye vurgu yaparlar. Belirli toplumsal-tarihsel bağlamlara duyarlı olan özgün yorumlar sunmaya çalışırlar. Nitel araştırmacılar, araştırma sahasına dair samimi ve birinci elden bilgiyi vurgular; kendileri ile inceledikleri insanlar/olaylar arasına mesafe koymaktan kaçınırlar. Buradaki amaç, toplumsal yaşamı daha bütüncül olarak anlamak için kişisel anlayıştan, duygulardan ve insan perspektifinden yararlanmak anlamına gelmektedir. “Objektif” tekliflerin yerine, nitel araştırmacı açık sözlü ve kişisel ilişkisi hakkında dürüsttür. Nitel araştırmacılar, objektiflik standartlarına paralel bir fikir olarak, “güvenirliği” vurgularlar; başka insanların ne dediğini dikkate alır, doğrulayıcı kanıtlar arar ve iç tutarlılığı kontrol ederler. Çoğunlukla belirsiz ve net olmayan araştırma sorularıyla işe başlayan nitel araştırmacılar; konuyu çalışma sırasında yavaş yavaş şekillendirmeye başlarlar. Nitel araştırmacı; tahmin edilemeyen verilere açık olup, bir çalışmanın başlangıcında sürekli odağı yeniden değerlendirmektedir. Nitel araştırmacı, araştırmanın yönünü değiştirmeye ve yeni kanıt dizilerini izlemeye hazırlıklıdır. Nitel araştırmacılar, olasılıklı olmayan (rastlantısal olmayan) örneklem (gelişigüzel örneklem, amaca yönelik örneklem, kartopu örneklem vb.) kullanma eğilimindedir (Neuman, 2013a: 224-228, 321).

Nitel Araştırmanın Özellikleri

Nitel araştırmaların temel özelliklerine şu şekilde gruplandırılabilir: (i) Yöntem ve kuramların uygunluğu. (ii) Katılımcıların bakış açısını ve farklı kesimleri temsil etmesini (çeşitliliği) dikkate alması. (iii) Araştırmacı ve araştırmanın düşünömselliği faktörleri. (iv) Nitel araştırmalardaki yaklaşım ve yöntem çeşitliliğinin araştırmanın güvenilirliğini ve geçerliliğini artırması (Seggie ve Bayyurt, 2017: 15). Nitel araştırmalar, genellikle az sayıda kişinin davranışlarını birebir inceler ve onları yorumlar. Nicel araştırmalarda olduğu gibi, geniş bir kitleyle (örnekleme) ilgilenmek yerine, araştırma konusu olan bireylerin davranışları ve düşünceleri ön plana çı-

¹ *Uygulamalı mantık*; nitel araştırmanın özelliği olup, belirli deneyimler hakkında örtük bilginin paylaşılmasına dayanan bir araştırma mantığıdır (Neuman, 2013: 224).

kar. Böylelikle, katılımcının yaşadığı ortamın (köy, kent, bölge, ülke) onun davranışlarını nasıl şekillendirdiğini anlamaya çalışır (Demir, 2017: 289). Nitel ve nicel araştırmalar birçok yönden farklılık göstermektedir, ama aynı zamanda birbirini de tamamlamaktadırlar (Tablo 1, 2, 3). İkisi arasındaki fark, verilerin doğasından kaynaklanmaktadır. Nitel araştırmalardaki izlenim, kelime, cümle, sembol ve anlam gibi yumuşak veriler, nicel araştırmalardaki sayısal biçimdeki katı verilerden farklı araştırma stratejileri ve veri toplama tekniklerini gerektirmektedir (Neuman, 2010: 221). Nitel araştırmalarda tümevarım yaklaşımı kullanıldığı için, bu tür veri toplama yöntemlerinde hipotez geliştirmeden söz edilmemektedir. Bir bakıma, nitel araştırma yönteminde yorumlama (tümevarım), nicel araştırma yönteminde ise genelleme (tumdengelim) söz konusudur. Nitel araştırma verilerinin yapısı; sözlü, yazılı ya da beden dili gibi araçlar yardımıyla toplanan verilerin betimsel analizi ya da metinsel analizine dayanırken; nicel yöntemde sayısal verilerin istatistiksel analizine dayanmaktadır. Nitel araştırma az kişi ile yapıldığı için evreni temsil oranı çok daha düşük düzeydedir. Nicel yöntemde veriler (mailden, telefonda anket uygulama gibi) uzaktan toplanabilirken, nitel araştırmalarda genelde veriler katılımcı ile doğrudan etkileşim kurularak yüz yüze gerçekleştirilmektedir. Nicel araştırmalarda standartlaştırılmış (anket gibi) formlar üzerinden veriler toplanırken, nitel araştırmalarda sorular daha çeşitli ve daha az yapılandırılmış olmaktadır. Yani nitel araştırmalarda, herkes için tek bir genelleme yapılamamakta, kişiye uygun görüşme soruları hazırlanabilmekte, görüşme sırasında sondaj sorular sorulabilmekte, kişi sorudan rahatsız olduğunda soru değiştirilebilmekte ya da soru atlanabilmektedir. Yani nitel araştırmada veri toplama süreci esnek olup, görüşme soruları kişiden kişiye ya da ortamdaki ortama göre değişebilmektedir (Kozak, 2014: 33-34).

Tablo 1. Nitel ve Nicel Araştırmanın Karşılaştırılması

Ölçüt	Nicel Araştırma	Nitel Araştırma
Araştırmanın odağı	Nicelik (ne kadar, kaç tane)	Nitelik (doğa, öz)
Felsefi temeller (paradigma, yaklaşım)	Pozitivizm, mantıksal ampirizm, realizm	Fenomenoloji (olgu bilim), sembolik etkileşimcilik, yapılandırmacılık
İlgili kelimeler	Deneyisel, ampirik, istatistiksel	Alan çalışması, etnografi (kültür analizi), natüralistik
Araştırmanın amacı	Yordama, kontrol, açıklama, ispat, hipotez testi	Anlayış, açıklama, buluş, anlam
Desen özellikleri	Yapılandırılmış, önceden belirlenmiş	Esnek, aniden oluşan, geliştirilebilir
Örnekleme	Büyük, tesadüfi, temsil gücü yüksek	Küçük, tesadüfi olmayan, amaçlı, teorik

Veri toplama	Ölçekler, testler, anketler, bilgisayarlar, araştırmalar	Temel araç araştırmacı, görüşmeler, gözlemler, belgeler
Temel analiz türü	Tümdengelim, istatistiksel analiz	Tümevarım, sürekli karşılaştırmalı metot
Bulgular	Sayısal, kesin	Kapsamlı, bütüncül, açıklayıcı, yaygın
Kaynak: Merriam, 2015: 18.		

Nitel araştırmanın literatürde üzerinde durulan bazı karakteristik özellikler şu şekilde sıralanabilir (Boxill vd., 1997; Creswell, 2007): (i) Nitel araştırmacı; olayların ortaya çıktığı, deneyimlerin yaşandığı ve problemlerin gözlemlendiği alanda verileri toplama eğilimindedir. Nitel araştırmacı; problemlerin nasıl olduğunu ve nereden kaynaklandığını gözlemler, olayları anlamaya çalışır, bireylerin deneyimlerini bizzat birinci ağızdan alır. (ii) Olaylar ile ilgili nicel veriler (ne kadar, kaç tane?) nitel araştırmalarda “ifadeler” ile (cümlelerle) kendini bulmaktadır. (iii) Nitel araştırmacılar, başka araştırmacılar tarafından daha önce hazırlanmış ölçek veya anketleri kullanmaz. Bunun yerine görüşme, gözlem ve doküman inceleme yaparak veriyi tamamen kendisi toplama gayreti içine girer. (iv) Nitel araştırmalarda; (nicel araştırma yöntemindeki gibi) katı bir şekilde yapılandırılmış araştırma takvimi veya (anket gibi) yapılandırılmış bir bilimsel araştırma yaklaşımı uygulanmamakta; genelde yarı-yapılandırılmış ya da yapılandırılmamış görüşme türleri tercih edilmektedir. (v) Nitel araştırmacı, tek ve sınırlı bir kaynağa dayanmaktan ziyade, veri toplama sürecinde görüşme, gözlem ve doküman gibi birçok kaynaktan istifa etmektedir. (vi) Nitel araştırmacılar, topladıkları verilerin en ince ayrıntısına kadar inmekte ve tekrar tekrar analiz etmektedirler. Yani topladığı veri ile oluşturduğu temalar ve kavramlar arasında ilişki kurarak analizlerini en mükemmel şekilde tamamlamaya çalışmaktadırlar. (vii) Nitel araştırmacıların en önemli amacı, araştırılan olaylara-problemlere bireylerin yükledikleri anlamları bulup ortaya çıkarmak ve bunu anlamaya çalışmaktır. (viii) Nitel araştırma oldukça esnek olup, araştırmacı araştırmaya başlamadan önce yaptığı tasarım-plan, daha sonra (veri toplama sürecinde) kısmen veya tamamen değişebilmektedir. (ix) Araştırmacının yorumları; kendisinin araştırma esnasında neler ile karşılaştığı, ne duyup ne gördüğü ve neler anladığı ile doğrudan ilişkilidir. Araştırmacının araştırma konusu ve topladığı veriler ile ilgili yorumları, araştırmacının tecrübesine ve konu ile ilgili deneyimlerine bağlıdır (x) Nitel araştırma; problemlerin, konuların ve deneyimlerin bütüncül bir resmini yakalamayı amaçlamaktadır (Boxill vd., 1997; Creswell, 2007; Güler vd., 2015: 41).

Tablo 2. Nitel ve Nicel Araştırma Arasındaki Yöntemsel Farklar

Ölçüt	Nicel Araştırma	Nitel Araştırma
Yaklaşım biçimi	Tümdengelim	Tümevarım
Verinin yapısı	Sayısal (sayı, istatistiksel veri)	Betimsel / metinsel (kelime, cümle)
Örnekleme	Daha fazla (kişi ile anket)	Daha az (kişi ile görüşme)
Düzenleme	Daha kolay	Daha zor
Özgürlük	Daha sınırlı (objektif, nesnel)	Daha özgür (öznel)
Soru sayısı	Daha fazla	Daha az
Yapılandırma/ esneklik	Daha katı (sistematiik, standart)	Daha esnek (konu-soru değişebilir)
Veri toplama	Yüzeysel iletişim	Karşılıklı etkileşime daha açık
Veri analizi	Daha zor-daha nesnel	Daha zor / daha öznel
İçerik	Matematiksel (rakam, sayı)	Daha çeşitli / betimsel (kelime, cümle)
Araştırma sonuçları	Benzerlik aranır	Farklılık aranır
Raporlama	Geneleme yapılır (tümdengelim)	Yorumlama yapılır (tümevarım)
Derinlemesine araştırma	Daha zor	Daha kolay
Kaynak: Kozak, 2014: 35.		

Nitel araştırmanın temel özellikleri şu şekilde de ifade edilebilir: (i) Nitel araştırma, bir sahanın ya da sosyal hayatın bir kesitiyle uzun süreli ve yoğun bir etkileşim süreci ile birlikte gerçekleştirilir. Sözü edilen süreçler bireylerin, grupların, toplumların ve örgütlerin gündelik hayatlarını yansıtmaktadır. (ii) Nitel araştırmanın amacı, çalışma yapılan ortamın özelliklerine “bütüncül” (sistematiik, kapsayıcı ve bütünlüşik) bir bakış açısıyla bakmaktır. (iii) Nitel araştırmacı, oldukça titiz ve empatik bir anlayışla yerel aktörlerden veri toplamaya çalışır. (iv) Bilgilerin sağlandığı bireyler ile gözden geçirilebilecek temel tema ve ifadeler, topladığı verileri değerlendiren araştırmacı tarafından bir tarafa bırakılabilir; fakat bunu yaparken verinin orijinallğine uygun hareket gerekmektedir. (v) Yapılacak işlerden biri, özel durumlarda insanların gündelik olayları nasıl anladıkları, açıkladıkları, eyleme geçtiklerini ve yönettiklerini irdelemektir. (vi) Toplanan verilerin çok farklı biçimde yorumlanması mümkündür; fakat kuramsal nedenlerden ve içsel tutarlılıktan dolayı bazıları daha zorlayıcı olabilir. (vii) Nitel araştırmalarda öncelikle daha az standartlaştırılmış veri toplama araçları kullanılmaktadır. Aslında bir araştırmadaki en önemli

“ölçme aracı” araştırmacının kendisidir. (viii) Nitel araştırmalarda çoğu analiz, kelimelerle yapılır. Kelimeler bir araya getirilir, alt kümeler ayrılır ve işaretlerle gösterilir. Kelimeler araştırmacının zıtlıkları görmesi, karşılaştırması ve analiz yapması ve örüntüler oluşturmaları için düzenlenebilir (Miles ve Huberman, 2015: 6-7).

Tablo 3. Nitel ve Nicel Araştırma Arasındaki Yöntemsel Farklar

Nicel Araştırma	Nitel Araştırma
Gerçeklik nesnedir (doğada hazır-dır, gidip onu keşfetmek-bulmak gerekir)	Gerçeklik oluşturulur (insandan insana değişir, görecelidir)
Asıl olan yöntemdir (kullanılan tekniktir, araç-gereçtir)	Asıl olan çalışılan durumdur (konu, olay ve olgu)
Değişkenler kesin sınırlarla saptanabilir ve değişkenler arasındaki ilişkiler ölçülebilir (yükselti ve sıcaklık ilişkisi gibi)	Değişkenler iç içe geçmiş ve karmaşıktır ve değişkenler arasındaki ilişkileri ölçmek zordur (kapitalizm ve yoksulluk gibi)
Araştırmacı araştırdığı olay ve olgulara dışardan bakar, nesnel objektif bir duruş gösterir (kendi ideolojisini, inancını olaya katmaz).	Araştırmacı olay ve olguları yakından izler, katılımcı bir tavır geliştirir. (Dışardan gözlem yerine olayın içine girme)
Amaç; tahmin, nedensellik ilişkisini açıklama, genelleme	Amaç: Derinlemesine betimleme, yorumlama, aktörlerin bakış açılarını anlama
Nicel araştırma, kuram ve denence ile başlar.	Nitel Araştırma, kuram ve denence ile son bulur.
Deney, manipülasyon, kontrol	Kendi bütünlüğü içinde ve doğal
Standardize edilmiş (yapılandırılmış) veri toplama araçlarını kullanma (anket)	Araştırmacının kendisi, veri toplama aracıdır
Parçaların analizi	Örüntülerin ortaya çıkarılması
Uzlaşma ve norm arayışı (evrensel yasalar bulma-keşfetme)	(Düşüncede) çokluluk ve farklılık arayışı (farklı görüşleri ortaya çıkarma)
Verilerin sayısal göstergelere indirgenmesi	Verilerin, derinliği ve zenginliği içinde betimlenmesi
Araştırmacı: nesnel, objektif, yansız-olay ve olguların dışında	Araştırmacı: olay ve olgulara dâhil, öznel bakış açısı olan ve empatik
Kaynak: Glesne ve Peskin, 1992; Yıldırım ve Şimşek, 2016: 49.	

Literatürde tartışılan bu bilgiler özetlenecek olursa; nicel araştırmalarda tümdengelim ve objektiflik söz konusu iken, nitel araştırmalarda tümevarım ve kısmi objektiflik (araştırmacının öznelliği) vardır. Nicel araştırmalar pozitivist yaklaşımdan, nitel araştırmalar ise yorumlayıcı ve eleştirel sosyal bilimlerden beslenmektedir. Nicel araştırmalarda geçerlilik ve güvenirlik, nedensellik ve tarafsızlık aranırken; nitel araştırmalarda olay ve bağlamın dili, özgün yorum, dürüst ve açık sözlü olma, iç tutarlılığın ve

bütünlüğün olması gibi durumlar aranmaktadır. Nicel araştırmalarda hipotezler oluşturma ve değişkenler arasındaki ilişkinin sayısal olarak ölçülmesi (hipotezleri doğrulama-yanlışlama) söz konusu iken; nitel araştırmalarda hipotez yerine araştırma sorularına cevap arama, gerçeği (hikâyeyi) ve olayı (problemi) ortaya çıkarma ve bunları cümleler ile anlatma (yorumlama) vardır. Nicel araştırmanın tasarım sürecinde standartlaştırılmış bir takım metodolojik prosedürler varken, nitel araştırmalarda ise böyle adım adım bir standartlaştırma söz konusu olmayıp, esnek bir araştırma tasarım süreci izlenmekte; süreç içerisinde çalışmanın konusu, araştırma soruları ve analiz türü (araştırmanın yönü) değişebilmektedir. Nicel araştırmalarda deney ve anket teknikleri ile çok sayıda denekten birçok olgu hakkında bilgiler elde edilebilmekte; nitel araştırmalarda ise az sayıda olgunun çok sayıdaki özelliği ele alınmaktadır.

Nitel Araştırmanın Üstünlükleri ve Zayıflıkları

Nitel ve nicel araştırma yöntemlerinin birbirlerinden farklı güçlü ve zayıf yönleri vardır. Nitel araştırmanın tümevarımsal bir yaklaşımı benimsemesi, belirli olaylara ve kişilere odaklanması ve sayısal açıklamalar yerine nitel ifadeler üzerinden değerlendirmeler yapmaya imkân sağlaması onun kendine has özellikleridir (Maxwell, 2005). Özellikle nitel araştırma yaklaşımları; olaylar, gruplar, kültürler, belli ortamlar vs. hakkında detaylı tarifler sağlamak suretiyle, araştırmacının, olayların veya işlerin nasıl çalıştığını/çalışmadığını ya da nasıl ortaya çıktığını anlamasına yardımcı olmaktadır. Bu süreç ayrıca ortaya çıkan mekanizmalara nelerin sebep olduğuna dair bir anlayışın da oluşmasına olanak sağlamaktadır (Seale, 2004). Nitel araştırma, çalışmacıya çalışma esnekliği sağlamaktadır. Yani, araştırma takvimi ve programı, araştırmanın yapılacağı yer, araştırmanın içeriği, hızı ve sürekliliği açısından araştırmacı yaptığı araştırması üzerinde azami ölçüde tasarrufa sahiptir. Nitel araştırmanın uygulanabilmesi için çok fazla insan kaynağına da ihtiyaç duyulmamakta; bu da araştırmacıya araştırmasının maliyetini düşük seviyelerde tutmasına yardımcı olmaktadır (Boxill vd., 1997; Güler, 2015: 45-46). Merriam'a (1998) göre, nitel çalışmalarda varılan sonuçlar genellikle daha zengin, betimleyici niteliktedir ki bu da nicel çalışmaların aksine daha detaylı bir şekilde verinin incelenmesine yardımcı olan önemli bir faktördür. Kısaca veriyi sayılarla ve istatistiksel olarak anlatmak yerine daha az veriyle daha derinlemesine çalışma yaparak anlatmak, konunun birçok açıdan daha detaylı bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır (Bayyurt ve Seggie, 2017: 1-2). Nitel verinin doğal yollarla gerçekleşen gündelik olaylara odaklanması nedeniyle bize gerçek yaşama ilişkin bir resim sunması, nitel verinin güçlü yanlarından birini oluşturmaktadır. Nitel verinin bu tür bir özelliğe sahip olmasında, verilerin elektronik posta ya da telefonla değil, olayın gerçekleştiği ortamın hemen yakınında toplanıyor olmasının önemli rol oynadığı söylene-

bilir. Nitel araştırmacı özellikle bir olaya yoğunlaşmaktadır. Veriler toplanırken yerel ortamın etkileri de hesaba katılmaktadır. Nitel araştırmayla, araştırılan olayın altında yatan ya da görülmeyen etmenlerin anlaşılması olasılığı artmaktadır. Nitel verinin bir diğer özelliği, karmaşık durumları ortaya koymaya yönelik güçlü bir potansiyelle birlikte zengin ve bütüncül bir içerik sunmasıdır. Bu tür veriler, gerçeğe ilişkin ilk elden ve etkili betimlemeler sağlamaktadır. Ayrıca bu tür verinin “devam eden bir zaman diliminde” toplanmış olması, özellikle zaman dilimlerinin incelenmesi (tarih dâhil) noktasında nitel verileri güçlü kılmaktadır. Özü itibarıyla nitel çalışmaların “esnek oluşu” (yani, araştırma sürecinde verilerin toplanma süreleri ve kullanılan veri toplama yöntemlerinin değişebilir olması), gerçekleşen olayların anlaşılmasını kolaylaştırabilir (Miles ve Huberman, 2015: 10). “İnsan deneyimlerine” dayanan nitel veri, insanların algılarını, varsayımlarını, önyargılarını (Van Maanen, 1977) ve bunların sosyal yaşamla olan ilişkisini açıklamak ve insanların hayatlarındaki olaylara, süreçlere ve yapılarla yönelik düşüncelerini ortaya çıkarmak için oldukça uygundur (Miles ve Huberman, 2015: 10). Ancak nitel araştırmalarda yapılan görüşme, gözlem ya da doküman incelemesi, incelenen soruna ilişkin zengin bilgi sağlasa da önemli ve yeterli bir zaman ve kaynak gerektirmektedir. Bununla birlikte, nitel araştırmacılar bağlam odaklı yaklaşımlarının ve katılımcılarıyla kurdukları uzun süreli etkileşimin zengin ve sağlam verinin temeli olduğunu kabul etmektedirler. Tipik bir nicel araştırma yalnızca birkaç değişkenin etkisini belirleyip araştırırken, nitel araştırma ise, bir durumu etkileyebilecek olan bir dizi faktörü keşfetmeye çalışmaktadır. Araştırılan konuyla ilgili bilinenler sınırlıysa ya da çalışılan konunun boyutları henüz yeterince keşfedilmediyse daha bütüncül olan nitel araştırma yaklaşımı kullanılabilir. Nitel araştırmadan elde edilen sonuçlar ikinci aşamada yapılacak karşılaştırmalı nicel bir çalışmanın temelini oluşturabilmektedir. Nicel araştırmalarda araştırmacı nesnel olup katılımcılarla etkileşimi daha az iken, nitel araştırmalarda katılımcılarla daha yakın (sıkı) bir etkileşim kurulmaktadır. Çünkü nitel araştırmacılar; katılımcının düşünce, değer, inanç ve görüşlerini anlayabilmek (yaşantıları onların gözünden görebilmek) için katılımcılarla yakın ilişki kurulması gerektiğini savunurlar. Katılımcıların bakış açılarını ortaya koymak nitel araştırmalarda temel amaçtır. Bu bakımdan katılımcıların neyi önemli ve anlamlı gördüklerine göre araştırma yönlendirilir. Çünkü nitel araştırma yaklaşımının temel ilgisi anlamdır. Nitel araştırma yöntemini kullanan araştırmacılar, farklı insanların kendi yaşamlarını nasıl anlamlandırdıklarıyla (anlamı ya kalama özelliği ile) ilgilenmektedirler. Nitel araştırmacılar, verileri tümevarımsal olarak analiz etme eğilimindedirler. Araştırma başlamadan önce oluşturulan hipotezleri kanıtlamak veya çürütmek için veri veya kanıt toplamak yerine elde ettikleri verilerdeki ayrıntıları gruplandırarak sonuca ya da teoriye (bir dizi önermeye) ulaşırlar (Saban ve Ersoy, 2017: 7-8). Nitel

araştırmanın en önemli dezavantajı ya da zayıf yanı ise, araştırma sonuçlarının evrene genellenebilmesi için çok fazla olanak sağlamamasıdır (Boxill vd., 1997). Nitel araştırmaların genelde 5-50 arası katılımcı (örneklem) ile yapılması ve bu çok küçük örneklemin evrenin tam anlamıyla yansıtmayan amaca yönelik örnekleme metodu ile seçilmiş olmalarıdır (Güler, 2015: 46). Ancak bu durum nitel çalışmalarda sorun teşkil etmemekte, örneklem sayısının evreni temsil etmesi nitel araştırmalarda aranmamaktadır.

Nitel Araştırma Tasarımı

Nitel bir araştırmanın içeriğini tasarlamadan önce, araştırma sürecinde çalışmanın konusunu ve araştırma sahasını belirlemek gerekmektedir. Yaşanmış bir olay, literatür bilgisi, tez danışmanının yönlendirmesi ya da gündelik basında gelişen yeni bir olay araştırma konusu olarak seçilebilmektedir. Araştırma konusu belirlendikten sonra, bu araştırmanın amacı ve önemi ortaya koyularak gerekçelendirilmesi gerekmektedir. Daha sonraki süreçte, araştırma sahasının mekânsal ölçeğinin (bölge sınırı, il sınırı, ilçe sınırı, köy idari alanı, mahalle sınırı) belirlenmesi gerekmektedir. Araştırma spesifik bir konu üzerine yapılıyor ise, veri toplama sahasının (okul, organize sanayi bölgesindeki firmalar, kamu kurumları, belirli esnaf grubu vb.) neresi olacağının netleştirilmesi gerekmektedir. Ancak seçilen konunun araştırmacının ilgisine göre olması, bir araştırmaya başlamak için araştırmadaki tek bir motivasyon kaynağı olmamalıdır. Çalışma konusunun orijinallliği, topluma katkısı, problem odaklı olup olması-bir sorunu çözmeye dönük olup olmaması ya da bilimsel ilerlemeye katkısı gibi durumların da göz önüne alınması gerekmektedir (Tablo 4).

Tablo 4. Nitel araştırmanın raporlaştırılmasında tasarım örneği

Araştırma tasarımı	Alt başlıklar	Açıklama
Giriş	Giriş	Araştırma konusunun ne olduğu ve konunun önemi yazılır (tez ve kitap yazımında yazarın kendi cümlesi ile makale yazımında literatür bilgileri ile yazılması beklenir)
Kavramsal /Kuramsal Çerçeve	Kavramlar ve Kuramlar (Literatür Taraması)	Araştırma konusu ile ilgili kavramsal açıklamalar (kavramsal tartışma, ana kavramlar, alt kavramlar) Araştırma konusu ile ilgili teoriler (teorik tartışma, yaklaşımlar)
Yöntem	Araştırmada Amacı ve Önemi	Araştırmanın amacı ve öneminin belirtilmesi
	Araştırma Problemi	Araştırma probleminin ortaya konulması-açıklanması
	Araştırma Sahasının tespiti	Probleme göre, literatüre göre, araştırmacı bilgisi, danışman bilgisi ya da medya-basın bilgilerine göre araştırma sahası belirlenebilir.
	Araştırma Yöntemi	Nitel araştırma yöntemi
	Araştırmada veri toplama teknikleri	Görüşme
		Gözlem
		İkincil veriler
	Araştırmada Örneklem türü	Amaçlı örneklem, kartopu örneklem vd.
	Araştırmada Paydaş gruplar	Yerel yönetim, yerel halk, işletmeciler, turistler vb.
	Pilot araştırma	Ön araştırma yapma
	Araştırma Etiği	Araştırmanın güvenilirliğini ve geçerliliğini sağlayan koşullar Dikkat edilen etik durumlar Araştırma için önceden alınan yasal izinler
	Analiz Türü	Betimsel analiz
		İçerik analizi
		Doküman analizi
Bulgular	Verilerin işlenmesi-analiz edilmesi-sınıflandırılması	Görüşme verilerinin kategorileştirilmesi ve temalaştırılması Alıntılama, betimleme; kodlama, kod matrisleri oluşturma
Sonuç	Raporlaştırma	Yorumlama, genelleme, çıkarım yapma, karşılaştırma
Kaynak: Yazar tarafından geliştirilmiştir.		

Nitel Araştırmada Veri Toplama Teknikleri

Nitel araştırmalarda etnografik çalışmalar (kültür analizi), fenomenolojik araştırmalar (olgu bilimi, yorumlama), kuram oluşturma (gömülü teori), vaka incelemesi (eylem araştırması) ve bibliyografik incelemeler yapılmaktadır. Nitel araştırmanın bu tür çalışmalarda veri kaynağı olarak daha çok gözlem, görüşme ve doküman incelemesi teknikleri kullanılmaktadır (Tablo 5). Nitel çalışmalarda verilerin toplanması, özellikle bir zamansal süreçte ve bir sahada gerçekleşmektedir (Miles ve Huberman, 2015: 9). Nitel araştırma sürecinde birden fazla veri toplama tekniği ve kaynağı birlikte kullanılmakta, insan deneyimlerine ilişkin sözlü ve yazılı dokümanlar araştırmada incelemeye konu olmaktadır. Bu anlamda, yapılan bir nitel araştırmada, birden fazla veri toplama tekniği kullanılabilir (Punch, 2011: 165). Nitel araştırma yönteminde görüşme, gözlem ve yazılı dokümanların incelenmesi, en yaygın olarak kullanılan veri toplama yöntemidir. Nitel araştırmalarda veri toplamada en çok **görüşme tekniği**² kullanılmaktadır. Görüşme, insanların olay ve olgular hakkındaki düşüncelerini, duygularını, algılarını ve deneyimlerini belirlemede kullanılan oldukça güçlü bir yöntemdir (Bogdan ve Biklen, 1992).

Tablo 5. Nitel Araştırmada Veri Toplama Teknikleri

Teknik	Veri toplama tekniği için görüşler	Avantajları	Dezavantajları
Mülakat / Görüşme (ampirik veri)	Yüz yüze (bire bir) mülakat Telefon ile mülakat Bir grup ile mülakat (odak grubu) E-mail (internet) mülakatı	Katılımcılar, doğrudan gözlemlenemeyeceğinde faydalıdır. Katılımcılar, tarihsel bilgi sağlayabilir. Araştırmacının, sorgulama hattını kontrol etmesine izin verir.	Mülakat yapılan kişilerin bakış açılarına göre dolaylı bilgi elde edilir. Bilgi, doğal ortamdan ziyade tasarlanmış bir yerde elde edilir. Araştırmacının varlığı, cevaplarda önyargıya neden olabilir. Bütün insanlar, aynı düzeyde algılama ve ifade etme becerisine sahip değildir.

2 Nitel araştırmalarda “görüşme tekniği” için ayrıca bkz. Ceylan ve Bulut, 2022.

Gözlem (ampirik veri)	Tamamen katılımcı olmak-araştırmacı rolünü gizler. Gözlemci olarak katılmak-araştırmacının rolü bilinmektedir. Gözlemci olarak katılmak-gözlemci olma rolü, katılımcı rolüne göre ikinci düzeydedir. Tamamen gözlemci olmak-araştırmacı, katılımcı olmadan gözlem yapar.	Araştırmacı, katılımcılara ilk elden ulaşma deneyimine sahiptir. Araştırmacı, bilgiyi olduğu sırada kaydedebilir. Gözlem süresince olağandışı durumlar gözlemlenebilir. Katılımcılar için tartışılması rahatsız edici olabilecek konuların incelenmesinde faydalıdır.	Araştırmacı, davetsiz misafir olarak görülebilir. Araştırmacının rapor edemeyeceği türde özel bilgiler gözlemlenebilir. Araştırmacının, dikkati ve gözlem yapma becerisi iyi olmayabilir. Bazı katılımcılar (çocuklar), karşılıklı dostça ilişkinin kurulmasında bazı problemler çıkarabilirler.
Dokümanlar (ikincil veri)	Resmi dokümanlar, arşiv belgeleri, gazeteler, toplantı tutanakları Kişisel dokümanlar-hatıra defterleri, günlükler, mektuplar	Araştırmacıya, katılımcıların dili ve kelimelerini yakalama imkânı verir. Araştırmacıya uygun bir zamanda erişilebilen bilgi imkânı sunar. Dikkati çekmeyen bir bilgi kaynağıdır. Yazılı bir delil olarak, araştırmacıyı zaman ve çözümleme yükümlülüğünden korur.	Araştırmacıların, bilgiyi zor bulunan yerlerde aramalarını gerektirir. Yazma veya bilgisayar ortamında optik taramayı gerektirir. Materyaller, tamamlanmamış olabilir. Dokümanlar, gerçek veya doğru olmayabilir.
Sesli-Görsel Materyaller (ikincil veri)	Fotoğraflar Video görüntüleri Sanat nesneleri Bilgisayar mesajları Sesler Filmler Resimler	Dikkat çekmeyen bir veri toplama yöntemidir. Katılımcılara kendi gerçeklerini doğrudan paylaşmaları için bir fırsat sağlar. Görsel dikkati yakalamada yaratıcıdır.	Yorumlamak zor olabilir. Genel veya özel olarak erişime uygun olmayabilir. Bir gözlemcinin (örn. fotoğrafçının) varlığı, cevapları etkileyebilir ve bozucu olabilir.
Kaynak: Bogdan ve Biklen, 1992; Merriam, 1998; Creswell, 2013; 2016b: 192.			

Görüşme tekniğinde “sözlü iletişim”, kullanılan temel yöntemdir. “Konuşma”, günlük hayatta veri toplamaya çalıştığımız en yaygın iletişim sürecidir. İlk bakışta kolay bir veri toplama yöntemi gibi görülen görüşme, gerçekte hiç de öyle değildir. Görüşme tekniğini kullanacak araştırmacılar, genellikle bu yöntemin özellikleri, görüşme formlarının hazırlanması,

görüşmelerin ayarlanması ve gerçekleştirilmesi gibi birçok konuda yoğun bir eğitimen geçmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 42). Görüşme, nitel araştırmalar için temel veri toplama aracıdır. İnsanların gerçekliğe ilişkin algılarına, tanımlamalarına, anlamlarına ve gerçeği inşa edişlerine vakıf olmanın en iyi yoludur. Aynı zamanda, başkalarını anlamak için kullanılan en güçlü yöntemdir (Punch, 2011: 165-166). Görüşme, nitel çalışmalarda en çok kullanılan veri toplama tekniğidir. Görüşme, soruların belli bir sistematik dâhilinde katılımcıya sorulması ve cevapların alınmasını içeren sosyal bir etkileşimdir (Rubin ve Rubin, 1995; Demir, 2017: 291).

Görüşme türleri kendi içinde üç türe ayrılır: Yapılandırılmış görüşme, yarı yapılandırılmış görüşme ve yapılandırılmamış görüşme. Görüşmenin yarı-yapılandırılmış ya da yapılandırılmamış olup olmaması; araştırma konusunun içeriğine, araştırma problemine ve görüşme yapılacak kişiye göre belirlenmektedir. Araştırmanın içeriğine bağlı olarak, bu görüşme türleri araştırma içinde beraber de kullanılabilir (Demir, 2017: 291). (i) **Yapılandırılmış görüşmeler**, anket soruları gibi standartlaştırılmış olup, katılımcının belirli cevaplardan birisini cevaplaması beklenmektedir. Bu özelliği ile ankete de benzemektedir. (ii) **Yarı-yapılandırılmış görüşmeler**, temel demografik bilgilerin yanı sıra açık uçlu sorulardan oluşan bir görüşme formuna dayalı olarak yapılmaktadır. (iii) **Yapılandırılmamış görüşmeler** ise, herhangi bir görüşme sorusu hazırlamadan, sohbet edencesine yapılan görüşmelerdir. Sohbet-konuşma akışına göre, araştırmacı konuyu istediği yöne doğru kaydırabilir. Ancak bu üç görüşme türünden en yaygın olarak kullanılan görüşme türü, yarı-yapılandırılmış görüşmelerdir.

Görüşmeler bire bir (yüz yüze) yapılabildiği gibi, **odak grup görüşmesi** şeklinde 8-15 kişinin katılımı ile de yapılabilmektedir. Odak grup görüşmeleri, 2-3 saati geçmeyen bir sürede, bir gözlemci ve bir raportörün katılımıyla gerçekleştirilmektedir. Odak grup görüşmesindeki amaç, araştırılan konuyla ilişkisi olan ve araştırılan konuyu temsil edebilecek kişilerin düşünce, görüş ve eğilimlerinin öğrenildiği toplantılardır. Odak grup görüşmesinde, grubu bir moderatör yönetir ve yapılan görüşmelerin not edilmesi amacıyla bir de raportör bulundurulur (Maxfield ve Babbie, 2005; Demir, 2017: 307). Bazı araştırmacılar bireylerle tek tek yüz yüze görüşmektense, 8-10 kişilik ilgili gruplarla görüşerek daha kısa sürede daha geniş bir kitlenin görüşüne başvurmakta ve görüşülen gruptan bazı ortak görüşleri tespit etmektedir (Lasch vd., 2000). Odak grup görüşmelerinde gruplar oluşturulurken, katılımcıların temel demografik bilgileri (cinsiyet, yaş ve gelir vb.) esas alınabilmektedir. Araştırılan konu ya da olay hakkında farklı ve derin bilgiler edinmek, kişilerin araştırılan konu ya da olay hakkındaki algı ve tutumlarını ortaya çıkarmak açısından odak grup görüşmeleri önemlidir (Kaya: 2014: 291). Odak grup görüşmelerinde farklı görüşler ortaya çıkabildiği gibi, katılımcılar arasında tartışmalar da

görülebilmektedir. Açık uçlu sorular ile yapılan bu tür görüşmelerde, kamera ya da ses kayıt cihazı kullanılmaktadır. Odak grup görüşme yapılacak yerin ve görüşme saatinin önceden planlanması ve görüşmeye katılacak kişilerin önceden belirlenmesi gibi bir takım ön hazırlıklar gerekmektedir.

Nitel çalışmalarda **gözlem**, görüşme tekniğinden sonra, en yaygın ikinci veri toplama tekniğidir. Gözlem tekniği, sosyal olay ve olguların gözlenerek anlaşılabilceği varsayımına dayanmakta; katılımlı ve katılımlı olmayan gözlem şeklinde kendi içerisinde ayrılmaktadır. Nitel araştırmacının gözlem tekniğini kullanmadan önce, gözlemi nasıl yapacağı ve gözlem sırasında nelere dikkat edeceği hususunda yoğun bir eğitim sürecinden geçmesi ve sahaya çıkmadan önce bir takım hazırlıklar yapması gerekmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 42). Gözlem; belirli bir yerdeki kişiler, olaylar ve durumlar hakkında veri elde etmek amacıyla belirli kişilere ya da olay ve durumlara yöneltilmiş bir bakış açısidir (Karasar, 1995: 156). Gözlem sırasında sahadaki kişilere herhangi bir soru sorulmamakta, araştırma sahasındaki insanlar, nesneler ve olaylar sistematik bir şekilde gözlemlenmekte ve elde edilen gözlem verileri not edilmektedir (Nakip, 2003: 80). Gözlem, eğer araştırma amaçlıysa, belirli bir bilişsel süreçle planlanırsa, sistematik olarak kaydedilirse, geçerlik ve güvenilirlik yönlerinden sınanırsa bilimsel bir niteliğe sahip olmaktadır (Balcı, 2001: 209). Araştırma sahasında gözlemlenen insanlar dışında bir de araştırmayı planlayan, sahada gözlem yaparak veri toplayan ve bu verileri daha sonra analiz yapan gözlemci vardır (Baş ve Akturan, 2017: 100). Nitel araştırmada gözlem yapan bu araştırmacı; araştırdığı konu, olay, davranış ya da kişiler hakkında neden sonuç ilişkisi içerisinde gözlem verilerini elde etmektedir. Gözlem tekniğinde, içinde bulunduğumuz olayların ya da insanların davranışları ya da düşüncelerine tanık olup, yerinde bilgi sahibi olunmak istenmektedir. Gözlemde, araştırmacı kendi gözüyle süreci (gündelik hayatı) izlediği görülmektedir (Kozak, 2014: 30). Gözlem, temelde bir tümevarım yöntemidir. Gözlemdeki amaç, davranışların arkasındaki anlamların keşfedilmesidir (Gomez ve Jones, 2010). Gözlemde, araştırılan konunun gözlemlenebilir ve ölçülebilir olması önemlidir (Kaya, 2014: 291).

Katılımlı gözlem, nitel araştırmada kullanılan önemli bir veri toplama tekniğidir. Nitel araştırmacı, katılımlı gözlem tekniği ile veri toplarken araştırma sahasında yaşayan yerel halk içerisinde aktif olarak bulunmaktadır (Becker, 1958: 652). Katılımlı gözlem yapan nitel araştırmacı, kişilerin davranışlarını doğrudan gözlemleyerek kişilerin davranışının arka planındaki nedenleri belirlemeye çalışmaktadır. Katılımlı gözlem, insanların farkına varmadan yaptıkları alışkanlıkları anlamada önemli bilgiler vermektedir. Katılımlı gözlem tekniğini kullanan nitel araştırmacının, araştırma sahasında ilgilendiği topluluk ile belirli bir süre zaman geçirmesi ve alanda sosyal aktivitelerde bulunması gerekmektedir. Ancak gözlem yaparken

gözlem verilerini kayıt altına almak araştırmacıyı zorlayabilmektedir (Jackson, 1983: 39-40). Katılımlı gözlemin bir diğer kısıtlı yanı ise, kişilerin gözlemlendiklerini bilmelerinden dolayı farklı davranışlar sergileyebilme durumu göstermesidir (Churchill, 1994: 383; Baş ve Akturan, 2017: 100). Katılımlı gözlem, saha araştırmalarında kullanılan standart bir tekniktir. Araştırmacı, sosyal ortamda insanlar ile sosyal bir ilişki içinde olmaktadır. Bazı konular dışarıdan gözlemleyerek anlaşılamayacağı için, araştırmacının gündelik hayatın içine katılarak gözlem yapması gerekmektedir. Katılımlı gözlem, standartlaştırılmış bir gözlem değildir. Gözlemci, kendi düşüncelerinden gözlem kılavuzu oluşturmalı ve buna kendi düşüncelerini de ekleyebilmelidir. Katılımlı gözleme örnek verecek olursak; kültür antropolojisi alanında Bronislaw Malinowski, 1920'li yıllarda Yeni Gine ve Melanezya yerlileri ile ilgili katılımlı gözlem çalışmaları gösterilebilir. Antropolog Malinowski, katılımlı gözlemle yapılmamış çalışmalara pek değer vermemiştir. İkinci bir araştırma örneği ise, Chicago Okulu sosyologlarının bu metodun gelişimine denk düşen bazı çalışmalarıdır. Köy çalgıcılarının yaşam dünyası ile ilgili yapılan incelemeler “katılımlı gözlem” terimiyle adlandırılmıştır. W.F. Whyte de Boston civarındaki İtalyan göçmen grupların iç dünyaları ve aralarındaki ilişkileri üzerine yaptığı bir araştırma için üç yıldan uzun bir süre göçmenlerle birlikte yaşamıştır (Whyte, 1984; Mayring, 2011: 85-86). **Katılımsız** gözlem ise, özellikle küçük toplulukların davranışlarına yönelik yapılan çalışmalarda kullanışlı olan bir yöntemdir. Katılımsız gözlemde katılımcı gözleme nazaran araştırmacı pasif bir roledir. Katılımsız gözlemde, katılımcı gözlemin aksine, araştırmacı davranışın geliştiği sosyal ortamın içinde yer almamaktadır. Yani araştırmacı, davranışı sadece dışardan gözlemlemekte ve kaydetmektedir (Arnould ve Wallendorf, 1994: 487; Agafonoff, 2006: 118; Baş ve Akturan, 2017: 103).

Yazılı ve görsel dokümanların/belgelerin incelenmesi, nitel araştırmada tek başına bir veri kaynağı olarak kullanılabildiği gibi, gözlem ve görüşme teknikleri ile elde edilen verilerin desteklenmesi için de kullanılabilen bir tekniktir (Yıldırım ve Şimşek, 2016: 42). Nitel çalışmalarda görüşme ve gözlem tekniği uygulamanın zor ya da kısıtlı olması durumunda ve araştırmanın geçerliliğini yükseltmek için yazılı ve görsel veriler çalışmaya dâhil edilmektedir (Yıldırım ve Şimşek, 2004: 153). Bilimsel çalışmaların içerik bakımından zenginleşmesi ve daha kapsamlı olması için, çalışmalarda yazılı ve görsel dokümanlar incelenerek analiz edilmekte ve kullanılmaktadır. Araştırılan konuya ilişkin yazılı ya da görsel kaynaklardan bilgi toplanması, farklı bakış açılarının da incelenmesine ve sentezlenmesine imkân sağlayacak bu da araştırmanın geçerliliğini artıracaktır. Ayrıca yazılı ya da görsel dokümanların incelenmesi ve çalışmada kullanılması, araştırma konusunun tarihsel sürecine de ışık tutacaktır (Baş

ve Akturan, 2017: 119). Yazılı dokümanlar; tarihi belgeler, yazılar, anlaşmalar, kayıtlar, kitap, dergi, gazete, belgesel, roman, şiir gibi dokümanları ve kurumsal verileri (TÜİK verileri-raporları) kapsamaktadır. Ayrıca nitel araştırmalarda yazılı dokümanların dışında film, fotoğraf, video kaydı gibi görsel veriler de kullanılmaktadır. Özellikle etnografik (kültür analizi) araştırmalarda film ve belgeseller, kültüre ve kültürün özel bileşenlerine ilişkin faydalı bilgiler sağlamaktadır (Marshall ve Rossman, 2006: 107-121; Baş ve Akturan, 2017: 119-121).

Nitel Araştırmada Verilerin Analizi

Nitel araştırmalarda toplanan verilerin hemen analiz edilmesi söz konusu değildir, çünkü verilerin işlenmesi gerekmektedir. Nitel araştırma sonucunda elde edilen ham veriler; düzeltme, düzenleme ve kaydetme gibi birtakım işlemsel süreçleri bulunmaktadır. Ham saha notları ve ses kayıtları ise metne dönüştürülmeli, düzenlenmeli ve doğrulukları kontrol edilmelidir.

Nitel araştırma analizlerinin büyük bir çoğunluğu kelimelerle yapılmaktadır. Nitel araştırma analizlerinde kelimeler kendi içerisinde gruplandırılmakta, daha sonra alt kümelerle ayrılmakta ve işaretlerle gösterilmektedir. Kelimeler; katılımcıların görüşlerindeki zıtlıkları görme, karşılaştırma yapma, analiz yapma ve örüntüler oluşturmak için düzenlenebilmektedir (Miles ve Huberman, 2015: 6-9). Nitel analiz, matematik ve istatistik kaynaklı geniş, sağlam bir formel bilgi temeline dayanmamaktadır. Nitel veriler, görece kesinlikten uzak, dağınık ve bağlama dayalı olup birden fazla anlam içerebilmektedir. Ancak bu durum, nitel araştırmalarda bir dezavantaj olarak görülmemektedir. Nitel araştırmacı, somut veriler ve bağlamlara yakın açıklamalar veya genellemeler geliştirmektedir. Bazı nitel araştırmacılar neredeyse tümüyle betimleyicidir ve kuramsal analizden kaçınmaktadır. Nitel araştırmacılar, genelleme yapma araçları olarak çoğu kez genel fikirler, temalar veya kavramlar kullanmaktadır. Nitel araştırmacılar, yeni kavramlar oluşturmakta ya da verilere dayalı kavramları rafine hale getirmektedir. Kavram oluşturma, nitel veri analizinin seçkin bir parçasıdır. Kavramsallaştırma, verileri düzenleme ve onlardan anlam çıkarma biçimlerinden biridir. Bir nitel araştırmacı verileri, temalar ve kavramlar veya benzer özellikler temelinde kategorilere ayırarak analiz etmekte, kavramlar arasındaki ilişkileri incelemektedir. Nitel ham veriler, analiz sürecinde kavramsal kategorilere ayrılmakta, temalar veya kavramlar oluşturulmaktadır. Nitel kodlama, veri analizin ayrılmaz bir parçasıdır (Neuman, 2013b: 660-663).

Nitel verilerin *betimsel analizinde*, veri kaynaklarından bazı alıntılar yapmak, çalışmanın güvenilirliğini ve geçerliliğini artıracaktır. Alıntılama yaparak, çarpıcı görüşlerin yansıtılması da sağlanmış olacaktır. Ham ve-

riler, okuyucunun anlayabileceği şekilde bir sıraya konur, yapılan bu betimlemeler (sınıflandırmalar) daha sonra yorumlanır ve sonuçlara ulaşılır. Nitel verilerin içerik analizinde ise, bir metindeki aranan kavramların (kelimelerin) sıklıkları ölçülmektedir. Önceleri emek-yoğun bir şekilde (manuel) yapılan bu işlemler, son zamanlarda bilgisayarların ve bilgisayar destekli nitel analiz programlarının kullanılmasıyla yapılmaktadır. Nitel içerik analizi, “sıklık” ve “sayısal” kavramlarıyla eşdeğer tutulmaktadır (Altunışık vd., 2012: 324-326). Nitel verilerin içerik analizinde yapılan frekans analizi ile kelime ve cümlelerin kullanım sıklığı (sayısı) nicel olarak elde edilmektedir. Sayılabilen kelimeler, frekans türünde analiz göstergelerinde ifade edilmektedir. Frekans analizi, kelime veya cümlelerin sayısal ve oransal bir tarzda görünme sıklığını ortaya koymaktır. Bu sayı ve oranlar, belli bir kelime ya da cümlelerin yoğunluğunu ve önemini anlamayı sağlamaktadır. Frekans analizi sonunda, öğeler önem sırasına sokulmakta ve kelimelerin sıklığa dayalı bir sınıflandırması ve yorumlanması yapılmaktadır (Bilgin, 2014: 18; Ceylan ve Bulut, 2022: 254).

Nitel veriler NNIVO, MAXQDA ve ATLAS.ti gibi programlarla analizi yapılmaktadır. Nitel çalışmalarda tematik analizler yapılırken, cümlelerin bağlamından koparılması gerekmektedir (Ceylan ve Bulut, 2022: 255). Araştırma sahasında görüşmelerden elde edilen veriler bilgisayarda Microsoft Word programında yazılmakta, manuel ya da nitel araştırma programları ile kodlama ve içerik analizi yapılabilmektedir. Nicel araştırmalarda bağımsız değişkenlerin adlandırılması ve arasındaki ilişkinin ölçülmesi söz konusu iken, nitel araştırmada kodlama yapılmaktadır. Nicel araştırmalarda faktör analizi, nitel araştırmalarda ise verinin sınıflandırılması söz konusudur. Nitel araştırma analizlerinde betimleme (keşfedici açıklama) ile tasvir etme ve hikâye anlatma söz konusu iken açıklayıcı çalışmalarda veriyi analiz etme söz konusudur. Nitel araştırmalarda açık kodlama, eklenli kodlama ve seçici kodlama ile tematik analizler yapılabilmektedir. Yapılan bu kodlamalar, verinin içine gömülü olanı yani açıkta görünmeyenleri anlamlı hale getirmektedir. Nicel araştırmalarda yapılan betimleme ve analiz çalışmaları ile elde edilen bulgulara “yorumlama” yapılmaktadır. Fenomenoloji çalışmalarında yorumlama, etnografya (kültür analizi) çalışmalarında hikayeleme, “case study” çalışmalarında ise analiz yapılmaktadır. Roman ve hikâye gibi kurgusal metinler ile bilimsel dergilerdeki makale gibi süreli yayınlar da doküman incelemesine tabi tutulmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada ifade edilen hususlar, nitel yöntemde akademik çalışmaların nasıl yapılacağını göstermesinin yanında, nitel yöntemde çalışmanın büyük bir titizlikle yapılması ve bazı hususlara dikkat edilmesi ve bazı kural ve formatlara göre düzenlenmesi gerektiğini vurgulamakta; nicel yöntemden ayrılan yanlarına ve kendine özgü durumlarını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda sosyal bilimlerde bilimsel araştırmaların, sıfırdan (ampirik-birincil) veri üreterek gerçekleştirilebildiği gibi, mevcut (ikincil) verilerin analiz edilmesi ve yorumlanması ile de yapılabildiği görülmektedir. Deney ve anket teknikleri ile nicel (ampirik-birincil) veriler elde edilirken; görüşme ve gözlem teknikleriyle de nitel (ampirik-birincil) verilere ulaşılmaktadır. Nicel araştırma yöntemi deney ve anket teknikleri ile ampirik verileri toplarken, nitel araştırma yöntemi görüşme ve gözlem tekniği ile ampirik verileri elde etmektedir. Nicel araştırma yönteminde, kurumsal (ikincil) veriler (TÜİK verileri vb.) istatistiksel analiz yapılarak sayısal ve oransal açıklamalarla yorumlanırken; nitel araştırmalarda ikincil veriler olarak daha çok yazılı ve görsel dokümanlar analiz edilmekte, kelime ve cümlelerle bu veriler yorumlanmaktadır. Nitel araştırmalarda sosyal gerçekliği kültürel anlam inşa etmekte, az sayıda kişiden derinlemesine bilgiler elde etmek amaçlanmaktadır. Nitel araştırmalarda doğrudan gözlem ve katılımcı gözlem ile derinlemesine görüşme ya da odak grup görüşmesi ile ampirik veriler toplanırken; yazılı ve görsel belgelerin incelenerek yorumlanması ile de doküman incelemesi ve analizi yapılabilmektedir. Nitel araştırmalarda tematik analizler, içerik analizi, söylem analizi ve arşiv incelemesi gibi çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Bir araştırmacının nicel araştırma yöntemini mi yoksa nitel araştırma yöntemini mi seçeceği neye göre değişmektedir? Öncelikle araştırmacının hangi felsefi yaklaşımdan beslendiği burada önemlidir. Pozitivist bir araştırmacı, pozitivistizmden beslendiği için, pozitivistizmin bilimsel araştırma yöntemini kullanacaktır. Hümanist yaklaşım ya da eleştirel sosyal bilimin felsefi temelleri üzerinden hareket eden bilim insanları ise daha çok nitel araştırma yönteminden araştırmalarında yararlanacaktır. Bunun yanı sıra, araştırılan konu araştırma yöntemi ve tekniğinin seçilmesinde etkili olacaktır. Örneğin kültür araştırmalarında saha araştırmasına dayalı olarak gözlem tekniği seçilirken, turist ve yerel halkın algı ve tutumlarını belirlemek için anket tekniği seçilebilmektedir. Yerel halkın seçim ve siyasi partiler hakkındaki düşünceleri anket tekniği uygulanarak elde edilebilirken, bir kadının gündelik yaşamına ait bilgiler görüşme tekniği ile ortaya çıkarılabilmektedir. İktisat bilimi ise daha çok TÜİK verileri gibi ikincil verilerin istatistiksel analizini yaparak ve bu bilgileri kuramsal çalışmalarla ilişkilendirerek bilimsel araştırmalarını yürütmektedir. Tarih bilimi ise ikincil veriler üzerinden çalışmalarını yürütmekte olup, devlet arşivlerindeki (tarihi yazışmalar, anlaş-

malar, mektup, salnameler, tahrir defteri vb.) belgeleri ve kütüphanelerdeki yazılı dokümanları (kitap, dergi, ansiklopedi vb.) inceleyerek bilimsel çalışmalar yapmaktadır. Fiziki coğrafya pozitivist geleneğe uygun olarak numune alma (toprak, bitki, taş, fosil, su vb.) ve laboratuvarında numuneleri analiz etme yöntemini izlenirken, beşeri coğrafya alanında daha çok nicel yöntemin anket tekniği, nitel yöntemin görüşme ve gözlem tekniği kullanılmaktadır. Ayrıca TÜİK verileri gibi ikincil veri setlerinden de yararlanılmaktadır. Sosyoloji, sosyal psikoloji, beşeri coğrafya ve kültür antropolojisi gibi alanlarda nitel araştırma yöntemlerinin artarak kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Radyo-televizyon ve sinema, gazetecilik, reklamcılık ve halkla ilişkiler gibi alanlarda ise görsel dokümanlar analiz edilerek incelenmektedir. Nitel araştırma yöntemini uygulayacak araştırmacıların ya da öğrencilerin bu yöntemin doğasını bilmesi gerekmektedir. Nitel araştırma yöntemini kullanacak araştırmacının; sayısallaştırma, çok sayıda kişiye ulaşma, hipotezleri test etme, istatistiksel analiz yapma, evreni temsil etme ve nedensel çıkarımlarda bulunma gibi bir çabasının olmadığını bilmesi gerekmektedir. Nitel araştırma yönteminde az sayıda örneklem ile araştırılan konu hakkında derinlemesine-ayrıntılı bilgilere ulaşma çabası güdülmektedir. Buradaki temel incelik, görüşmenin kaç kişi ile yapıldığından çok, görüşülen kişilerin araştırmanın amacına ve araştırma sorusuna uygun kişiler olup olmadığıdır. Nitel araştırma yönteminde, genelde amaçlı örneklem ya da kartopu örneklem ile doğru kişilere (katılımcıya) ulaşılmaya çalışılmaktadır. Nitel araştırma yöntemi, toplumsal yapıda ve gündelik yaşamda tek bir gerçeklik olmadığından hareket etmektedir. Nitel araştırma yöntemi, kişilerin özel yaşamlarındaki deneyimleri, tecrübeleri, düşünceleri ve örtük bilgileri görüşme tekniği ile ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Ayrıca sosyal yaşam alanında gözlemlerde bulunarak olay ve olguları yerinde gözlemlleme, insan ve grupların davranışlarını izleyerek not etme imkânı elde etmektedir. Nitel araştırma yönteminde görüşme tekniği araştırmalarda uygulanarak veri toplanacak ise, öncelikle araştırma konusu ile ilgili bir literatür bilgisinin elde edilmesi gerekmektedir. Araştırma konusunun tatbik edileceği araştırma sahasının belirlenmesi, araştırmanın amacı doğrultusunda, araştırma sahasından pilot araştırma ile ön bilgilerin toplanması gerekmektedir. Tüm bu süreçlerden sonra, yarı-yapılandırılmış görüşme sorularının hazırlanması gerekmektedir. Araştırma konusu hakkında yeterli literatür bilgisi edinilmeden ve pilot araştırma yapmadan hazırlanan yarı-yapılandırılmış görüşme sorularının sahada işlemediği (istenen veri doygunluğunun elde edilemediği) görülecektir. Doğru kişilere ulaşılması ve yarı-yapılandırılmış görüşme sorularının araştırmanın konusu, problemi ve amacına uygun bir şekilde hazırlanmış olması sahadaki örtük bilginin ve veri çeşitliliğinin ortaya çıkarılmasına imkân verecektir. Genelde 8-15 kişi ile derinlemesine görüşmeler yapıldığında, veri doygunluğunun ve veri çeşitliliğinin sağlandığı görülecektir. Görüşme verilerinin

not edilmesi ya da katılımcının bilgisi dahilinde kayıt cihazına sesin kaydedilmesi ile veriler toplanmaktadır. Araştırma sahasında görüşme verilerin toplandıktan sonra, veri analiz sürecinde verileri metne dönüştürülmektedir. Ses kayıtlarındaki konuşmaların sırasıyla metne yazılmaktadır. Her bir katılımcının konuşma metni ayrı ayrı sayfalarda metne dönüştürülerek verilerin metne yazılması süreci tamamlanmaktadır. Derinlemesine görüşmelerde 10 kişi ile görüşüldü ise yaklaşık 15-20 sayfa kadar uzun bir görüşme metni ortaya çıkmaktadır. Bu geniş metin aralığındaki cümlelerin ve kelimelerin ne anlam ifade ettiği, hangi bağlamda ne amaçla söylenildiği yapılacak kategorileştirme, temalaştırma ve kodlamalar ile anlam kazandırılacaktır. Betimsel analiz ile alıntılıma yapılarak, farklı kişilerin aynı konuda (tema, kategori, başlık) ne söylediğinin bir araya getirilmesi ile çözümleme başlatılmalıdır. Örneğin konu tavuk yumurtası ise, tavuk yumurtasının renkleri ile konuşan kişilerin cümleleri bir araya getirilebilir. Yumurtan piyasası ve fiyatı hakkında konuşan katılımcıların cümleleri ise farklı bir kategori (tema) altında bir araya getirilerek gruplandırılabilir. Kategori ve tema sayısı görüşme metinlerindeki veri zenginliği ve çeşitliliği ile ilişkili olup, bu konuda bir standart bulunmamakta, genelde araştırmacının kendisi tarafından bu süreç belirlenmektedir. Nitel araştırma programlarına görüşme metinleri yüklenerek de kelime sıklığı (frekans analizi) ile içerik analizi, kodlama gibi analizler de tematik analizler yapılabilmektedir. Nitel araştırma yönteminde gözlem tekniğinde, araştırma sahasında düzenli notların tutulması gerekmektedir. Örneğin yayladaki kadın ve erkeklerin gündelik yaşamı üzerine yapılan bir araştırmada sabah, öğle ve akşam saatlerinde nelerin yapıldığının düzenli olarak not edilmesi gerekmektedir. Kına gecesi, düğün, nişan, cenaze töreni ve asker uğurlaması gibi etnografik (kültür analizi) çalışmalarda; köy yaşamı, azınlıkların gündelik yaşamı, sokak çocukları ve evsizlerin gündelik hayatı gibi sosyal konularda gözlem tekniği uygulanabilmektedir. Araştırmacı, gerekli kurumlardan izin alarak ya da bu kurumları bilgilendirerek araştırma sahasında gözleme başlamaktadır. Araştırmacının kendisi bizzat yaşamın içine dâhil olarak gözlem yapabileceği gibi, onların gündelik yaşamı içine dâhil olmadan dışardan da gözlem yapabilmektedir. Gözlem yapılan yer, gözlem yapılan gün ve saat aralığının not edilmesi gerekmektedir. Gözlem yapmak için araştırmacının bu işe yeterli zamanını ayırması gerekmektedir. Bir iki günlük kısa araştırmalardan ziyade, en az iki hafta ya da bir aylık süreye yayılmış bir gözlemin yapılması, veri doygunluğunu ve çeşitliliğini artıracak ve çalışmanın güvenilirliğini yükseltecektir.

Kaynakça

- Agafonoff, N. (2006). Adapting ethnographic research methods to ad hoc commercial market research, *Qualitative Market Research*, 9(2), 115-125.
- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., Yıldırım, E. (2012). Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri: SPSS uygulamalı. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Arnould, E.J., Wallendorf, M. (1994). Market oriented ethnography: interpretation building and marketing strategy formulation, *Journal of Marketing Research*, 31, 484-505.
- Bal, H. (2016). Nitel araştırma yöntem ve teknikleri: Uygulamalı-örnekli. İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Baş, T., Akturan, U. (2017). Sosyal bilimlerde bilgisayar destekli nitel araştırma yöntemleri: Örnek uygulamalı adım adım vaka analizi (3. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Bayyurt, Y., Seggie, F.N. (Edt.) (2017). Nitel araştırma: yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları (2. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Bazeley, P., Jackson, K. (2013). *Qualitative data analysis with NVivo* (2th ed.). London: Sage.
- Bilgin, N. (2014). Sosyal bilimlerde içerik analizi: Teknikler ve örnek çalışmalar. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bogdan, R.C., Biklen, S.K. (1992). Bogdan, R.C., Biklen, S.K. (1992). *Qualitative research for education: An introduction to theory and methods*. Boston: Allyn & Bacon.
- Bogdan, R.C., Biklen, S.K. (1998). *Qualitative research for education* (3rd ed.). Boston: Allyn and Bacon.
- Boxill, I., Chambers, C.M., Wint, E. (1997). *Introduction to social research: With applications to the Caribbean*. Kingston, Jamaica: Canoa Press, University of the West Indies.
- Briggs, C. (1986). *Learning how to ask: A sociolinguistic appraisal of the role of the interview in social science research*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Buran, A. (2017). “Nitel araştırmada veri toplama” İçinde (Edt: F.N. Seggie, Y. Bayyurt), *Nitel araştırma: yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ceylan, S., Bulut, İ. (2022). Sosyal bilimlerin saha araştırmalarında görüşme tekniğinin doğasını anlama, içinde (Edt.: A. Çatalcalı-Ceylan, Ç.M. Kaya) *Sosyal ve beşeri bilimlerde araştırma ve değerlendirmeler II*. Ankara: Gece Kitabevi.
- Chadwick, B.A., Bahr, H.M., Albrecht, S.L. (1984). *Social science research methods*. New Jersey: Prentice-Hall.

- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Creswell, J.W. (2013). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Creswell, J.W. (2016a). Nitel araştırma yöntemleri: Beş yaklaşıma göre nitel araştırma ve araştırma deseni (Çev. Edt: M. Bütün, S. B. Demir). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Creswell, J.W. (2016b). Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları (Çev. Edt: S.B. Demir). Ankara: Eğiten Kitap.
- DeMarrais, K. (2004). "Qualitative interview studies: Learning through experience". In K. DeMarrais and S.D. Lapan (Eds.), *Foundations for research* (pp.51-68). Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Demir, O.Ö. (2017). "Nitel araştırma yöntemleri" içinde (Edt: K. Böke), *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. **İstanbul: Alfa Yayıncılık**.
- Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (2005). *The Sage handbook of qualitative research* (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Denzin, N.K., Lincoln, Y.S. (2011). Introduction: The discipline and practice of qualitative research. *The sage handbook of qualitative research* (4th Ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Dexter, L.A. (1970). *Elite and specialized interviewing*. Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Dowling, M. (2012). "Phenomenological research approaches: Mapping the terrain of competing perspectives" inside (Edt: G. Thomson, F. Dykes, S. Downe) *Qualitative research in midwifery and childbirth: phenomenological approaches*, Oxon, OX: Routledge.
- Glaser, B. (1978). *Theoretical sensitivity*. San Francisco: University of California.
- Glesne, C., Peskin, A. (1992). *Becoming qualitative researchers: An introduction*. White Plains, NY: Longman.
- Glesne, C. (2011). *Becoming qualitative researchers: An introduction* (4th ed.). Boston: Pearson.
- Gomez, B., Jones, J.P. (2010). *Research methods in geography. A critical introduction*. Chichester, West Sussex, UK; Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Güler, A., Halıcıoğlu, M.B., Taşkın, S. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma* (2. Baskı): Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Holloway, I., Wheeler, S. (2002). *Qualitative research in nursing 2e* (2nd edition). Wiley-Blackwell.
- Kaya, İ. (2014). "Nitel araştırma yöntemleri" İçinde (Edt: Y. Arı, İ. Kaya) *Coğrafya araştırma yöntemleri*. Balıkesir: Coğrafyacılar Derneği Yayınları.

- Kozak, M. (2014). Bilimsel araştırma: Tasarım, yazım ve yayım teknikleri: Ankara: Detay Yayıncılık.
- Lasch, K.E., Wilkes, G., Montuori, L.M., Chew, P., Leonard, C., Hilton, S. (2000). Using focus group methods to develop multicultural cancer pain education materials. Research support, Non-U.S.Gov't.
- Lincoln, Y.S., Guba, E.G. (1985). Naturalistic inquiry. Beverly Hills: Sage Publications.
- Marshall, C., Rossman, G.B. (2006). Designing qualitative research (4th ed.) London: Sage Publications.
- Maxfield, M.G., Babbie, E. (2005). Research methods for criminal justice and criminology (4th ed.). Wadsworth: Thomson Learning.
- Maxwell, J.A. (2005). Qualitative research design: An interactive approach. Thousand Oaks, CA: Sage Publication.
- Mayring, P. (2011). Nitel sosyal araştırmaya giriş: Nitel düşünce için bir rehber. (Çev: A. Gümüş, M.S. Durgun). Ankara: BilgeSu Yayıncılık.
- Merriam, S.B. (1998). Qualitative research and case study applications in education. San Francisco: Jossey-Bass.
- Merriam, S.B. (2015). Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber (Çev. Edt: S. Turan). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Merriam, S.B., Tisdell, E.J. (2015). Qualitative research: A guide to design and implementation (4th ed.). San Francisco: Jossey-Bass.
- Miles, M.B., Huberman, A.M. (2015). Nitel veri analizi (Çev. Edt: S. Akbaba-Al-tun, A. Ersoy). Ankara: Pegem Akademi.
- Nakip, M. (2003). Pazarlama araştırmaları teknikler ve SPSS destekli uygulamalar. Ankara: Seçkin Kitabevi.
- Neuman, W.L. (2013a). Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar I. Ankara: Yayın Odası.
- Neuman, W.L. (2013b). Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar II. Ankara: Yayın Odası.
- Patton, M.Q. (1987). How to use qualitative methods in evaluation. Newbury Park, CA: Sage.
- Patton, M.Q. (2002). Qualitative research and evaluation methods (3rd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Punch, K.F. (2011). Sosyal araştırmalara giriş: Nicel ve nitel yaklaşımlar. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Ritchie, J., Lewis, J., Nicholls, C.M. (Edt.) (2013). Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers. London: Sage.
- Rubin, H.J., Rubin, I.S. (1995). Qualitative interviewing: The art of hearing data. Sage publications.

- Saban, A., Ersoy, A. (2017). Eğitimde nitel araştırma desenleri (2. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Seale, C. (2004). Qualitative research practice. London: Thousand Oaks, CA: Sage Publication.
- Seggie, F.N., Bayyurt, Y. (2017). “Nitel araştırma yöntemi” içinde (Edt: F.N. Seggie, Y. Bayyurt) Nitel araştırma: yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları (2. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Stewart, C.J., Cash, W.B. (1985). Interviewing: Principles and practices (4th ed.). Dubuque, IO: Wm. C. Brown Pub.
- Strauss, A., Corbin, J. (1997). Grounded theory in practice. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Van Maanen, M. (1977). Linking ways of knowing with ways of being practical. Curriculum Inquiry, 6(3), 205-228.
- Van Maanen, J. (1979). Reclaiming qualitative methods for organizational research. Administrative Science Charterly, 24(4), 520-526.
- Whyte, W.F. (1984). Street corner society, Chicago: The Unicersity of Chicago Press.
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım ve Şimşek, (2016). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (10. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

**SURİYE'NİN KUZEYİNDE HATAY VE
TÜRKİYE KARŞITI FAALİYETLER
VE BU FAALİYETLERİN DIŞIŞLERİ
BAKANLIĞI TÜRK DİPLOMATİK
ARŞİV BELGELERİ ÜZERİNDEN
DEĞERLENDİRİLMESİ (1936-1947)**

Doç. Dr. Volkan PAYASLI¹

¹ Doç.Dr. Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, OR-
CID:0000-0002-74959711

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup çıkan Osmanlı İmparatorluğu koşulları ağır olan Mondros Mütarekesi'ni imzalamıştır. Ateşkes koşulları imzalanır imzalanmaz İtilaf Devletlerince uygulanmaya konulmuştur. Halep'in kuzeyinde Millî Mücadelenin temellerini atan 7. Kolordu Komutanlığını üstlenen Mustafa Kemal Paşa İngilizlerin İskenderun Limanı'na olası bir çıkarma yapması halinde karşılık vereceğini Harbiye Nezaretini bildirmesinden birkaç gün sonra görevden alınmıştır. Paşanın görevden alınmasından kısa bir süre sonra İskenderun önce İngiliz işgal kuvvetleri ardından Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransız orduları arasında bulunan Ermenilerin işgalin ilk günlerinden beri Antakya sokaklarında yaptığı taşkınlıklar aynı zamanda azınlıkların Türklere uyguladığı baskının Fransız askeri idaresince görmezden gelinmesi ve desteklenmesi halk arasında endişeye ve gergin bir havaya neden olmuştur. İşte bu ortamda 1918-1921 yılları arasında Fransızlara ve onunla iş birliği yapan Ermenilere ve Araplara karşı yöre halkı tarafından bölgesel güç mücadelesi başlatılmıştır. Mustafa Kemal Paşanın Millî Mücadeleyi Anadolu'da örgütlemesi, geçici bir hükümet oluşturarak kuva-yı milliyeyi teşkilatlandırması örneğini Hatay'da¹ görmek mümkündür. Mart 1920'de Antakya'da Ahmet Türkmen, İnyet Mürsel ise Reyhaniye'de Müdafaa-i Hukuk Cemiyetini oluşturmuştur (Melek, 1999:29-32). Misak-ı Milli'nin ilan edilmesinden birkaç ay sonra da ileride Atatürk'ün isteği ile bağımsız Hatay Devletinin Reisi olacak olan Tayfur (Sökmen) Bey, Mustafa Kemal Paşa ile irtibata geçerek Paşa'ya Misak-ı Milli sınırları içinde olup olmadıklarını 1920 yılının Mayıs'ında sormuştur. Paşa cevabi telgrafında Misak-ı Milli sınırlarına dahil olduklarını iletmış ve Maraş'ta bulunan 2. Kolordu Komutanı Selahaddin Adil Paşa ile temas halinde olmalarını istemiştir. Paşa aynı zamanda bölgede millî kuvvetleri teşkilatlandırmak adına Binbaşı Kadir'i, Yüzbaşı Şahin'i, Teğmen Talat'ı ve Yüzbaşı Bedri Bey'i Antakya'ya göndermiştir. Kuseyri'ye Özdemir Bey'i ve Kürt Dağı'na da Tayfur Bey'i atamıştır (Sökmen, 1999:17-25). Silahlı çatışma evresi 20 Ekim 1921 Ankara İtilafnamesi ile son bulmuş ve Türkiye-Suriye sınırı tespit edilmiştir. Anlaşmanın 7. maddesi gereğince de İskenderun bölgesi için özel bir yönetim şekli oluşturulmuştur (Yamaç, 2018:1155). Ancak Adana ve çevre illerden çekilen Fransız işgal kuvvetleri ile oradaki Ermeniler, bölgeye yerleştirilmiştir. Musa Dağı'ndan Kıbrıs ve Mısır'a giden Ermeniler de Fransız gemileri ile taşınmıştır. Fransızların ordusunda Ermeni ve Suriyelilerin oluşturduğu "Doğu Lejyonu"nun amacı, işgalleri kolaylaştırmaktır (*Milliyet*, 20 Haziran 1982; *Milliyet*, 16 Haziran 1982; *Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi* IV. Cilt, 1996:47).

1 2 Kasım 1936'da Atatürk, Antakya ve İskenderun çevresine Hatay ismini vermiştir. Metinde İskenderun Sancağı yerine bütünlük sağlamak için Hatay ifadesi kullanılacaktır.

Sakarya Muhaberesinin zaferle sonuçlanması ardından Kuva-yı Milliyeci Tayfur Bey, Mustafa Kemal Paşanın huzuruna ilk defa çıkarak davaları hakkında ona bilgi vermiştir. Paşa da kendisine *“inşallah ileride sizleri de kurtaracağız. Şimdi memleketinize giderek çalışırsınız.”* demiştir. Bu görüşmenin ardından Genelkurmay Başkanı Fevzi (Çakmak) Bey’e uğrayan Tayfur Bey, İskenderun ve havalisinin durumunu anlattıktan sonra Fevzi Bey’de mesele ile alakadar olacaklarının sözünü kendisine vermiştir (Sökmen, 1999:28). Milli Mücadelenin zaferle sonuçlanmasından sonra 28 Ekim 1922’de Tayfur Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ne (TBMM) giderek Mustafa Kemal Paşa’ya dertlerini arz etmiş o da kendisini davalarını anlatmak üzere Hariciye Vekili ve Lozan Baş murahhası İsmet (İnönü) Paşa ile tanıştırmıştır. Tayfur Bey’in anlattığı Hatay sorununa cevaben İsmet Paşa, “müsterih olun, davanız, davamızdır” demiştir. Lozan’da istenilen sonuç çıkmayınca, protestolar yükselmiştir. Tayfur Bey, Lozan’a dair Milli Eğitim Bakanı İsmail Safa Bey’e gönderdiği uzun mektubun sonunu “yüzbinlerce halkın vebalı boynunuzun borcudur” ifadeleri ile sonlandırmıştır. Ancak Tayfur Bey ile görüşen İsmet Paşa kendisine Adana ve Sancakta bulunan cemiyetlerinin eskisi gibi görevine devam etmesini tavsiye etmiştir (Sökmen, 1999:31-38; Melek, 1999:38). 1922’de Adana’da gayri resmi kurulan İskenderun ve Havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Mustafa Kemal Paşa’nın Adana’da “Kırk Asırlık Türk Yurdu, Düşman Elinde Esir Kalamaz” sözünden sonra Mayıs 1923’te Adana Valisi Refet Bey’in girişimi ile resmi olarak Türk Ocağında faaliyet göstererek adı da “Antakya ve İskenderun Yurdu’na dönüştürülmüştür (Sökmen,1999: 30-34; Melek, 1999:38-39).

Sancak’ta bu gelişmeler yaşanırken Suriye’de Fransa’ya karşı özellikle Dürziler tarafından isyana dönüşen bağımsızlık hareketi Şam, Halep, Hama ve diğer bölgelere yayılmıştır. Yaşanalar üzerine 1926’da Suriye ve Lübnan Fransız Yüksek Komiseri Henri De Jouvel’in İskenderun Sancağı içinde Beyrut’a bağlı 12 kişiden oluşan bağımsız İskenderun Hükümetinin kurulacağını ilan etmesi ve 30 Mayıs 1926’da Ankara’da Türkiye ile Fransa arasında Türkiye-Suriye sınırını tespit etmeye yönelik yapılan “Dostluk ve İyi Komşuluk İlişkileri” sözleşmesi Türkler üzerinde olumlu etki yaratmıştır. Ancak bu durum Suriye’deki Arap milliyetçileri tepkisine neden olmuştur. Ocak ayında başkent Şam’da toplanan milliyetçi bir kongre, Fransız politikasını resmen kınamış ve bir Pan-Arap manifestosu yayımlamıştır. Suriye’deki gazeteler büyük puntolarla kurulan hükümeti protesto ettikleri gibi Sancağın, Şam’a bağlı olması gerektiğini ileri sürmüşlerdi. Kısa süre sonra yoğun tepki üzerine Müstakil İskenderun Hükümeti’nin adı, “Şimali Suriye Hükmetti” olarak değiştirilmiştir. Türkiye-Suriye sınırının belirlenmesi ise dört yıl sonrasını yani 3 Mayıs 1930’u bulmuştur (Hitti, 1959:244; Ada, 2005:84; Gönlübol-Sar: 1974:124; Soysal, 1985:81). 14

Mayıs 1930'da çıkarılan bir kararname ile Suriye Hükümetine geniş yetkiler tanınmıştır (Dağıstan-Sofuoğlu, 2008:36). Fransa, 1921-1930 yılları arasında aralıksız olarak Suriye ve Sancak'a Asya yollarını elinde tutmak için Ermenileri ve Kürtleri getirerek onları teşkilatlandırmıştır. Suriye'nin kuzeyinde Ermeni ve Şeyh Sait İsyanından kaçan Kürtleri teşkilatlandırma görevi, Taşnak faaliyetlerini destekleyen Fransızlar tarafından Eski Osmanlı Van Mebusu Vahan Papazyan'a verilmiştir. Fransızlar, Büyük Ermenistan hayali ile Ermenileri kandırarak yapacakları istilaya karşı öncü bir kuvvet oluşturmayı amaçlamışlardır. 5 Ekim 1927'de Fransa'nın mandaterliği altında bulunan Beyrut'ta Kürt-Ermeni Hoybun Cemiyeti² ilk kongresini yaparak Suriye'de Türkiye'ye karşı Kürt-Ermeni ittifakı kurulmuş oldu. Fransızlara göre “Şarkın iktisat yollarına hâkim Fransa, en büyük Fransa'dır” (İlter, 1996: 61-81). Bu çalışmada ilk bölümde Hatay sorunun ortaya çıkış ve çözüm süreci ele alınırken asıl konuya ikinci bölümde yer verilecektir. Bu bölümde araştırma Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi'nde bulunun ve daha önce kullanılmamış belgeler üzerine temellendirilmiştir. Söz konusu belgelerde önceleri Hatay'ın Türkiye'ye İltihakını destekleyen İngiltere, Fransa ve Rusya'nın İkinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte tam tersi bir politika izleyerek Türkiye'ye yönelik gerçekleştirdiği propaganda faaliyetlerine aynı zamanda Suriye'nin Türkiye'ye karşıtı oluşumları değişen dünya dengesine göre Türkiye'ye karşı nasıl kışkırttığına dair bilgiler yer almaktadır. Arşivden elde edilen belgeler ağırlıklı olarak 1939-1947 yıllarını kapsamaktadır.

1- Hatay'ın Bağımsızlığı ve Türkiye'ye İltihakı Sürecinde Suriye'deki Tepki ve Faaliyetler (1936-1939):

1933'te Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesi, 1935'te İtalya'nın Habeşistan'ı ve 1936'da Almanya'nın Ren bölgesini işgali ardında Fransa'da yapılan seçimleri manda idaresi altındaki askerleri çekeceği sözünü veren Sosyalist Halk Cephesi Lideri Leon Blum'un kazanması Suriye'nin ve Sancağın kaderinde bir dönüm noktası olmuştur. Uzun süreden beri Fransız işgaline son vermek ve Suriye'nin bağımsız olmasını isteyen Arap milliyetçileri Şam, Hama, Humus ve Halep'te ayaklanmışlardı. Suriye'de süren iç isyanlar ve manda yönetiminin sona erdirmeye mücadelesi Paris'te Fransız ve Suriye yetkililerinin bir araya gelmesine neden olmuş-

2 “1927 yılında Kürtçe “benlik” manasına gelen Hoybun, Ermenice “Ermeni yurdu” anlamına gelen, Haypun kelimesinin birleştirilmesiyle ortaya çıkan bir isim olan Hoybun Cemiyeti'nin kurulması ile sonuçlanacaktır. Bu yeni organizasyonun en önemli özelliği ve önceliklerden farklı yönü Türkiye'ye karşı isyana mütemayil veya Mütareke döneminde İngilizlerle iş birliğine giren Kürt liderleriyle Ermeni Taşnak liderleri arasındaki iş birliğine dayanmasıdır. Hoybun Cemiyeti'nin kuruluşuyla ilgili ilk toplantı 1927 Şubat'ında İngilizlerin Revandiz Kaymakamlığına getirdikleri Seyyit Taha'nın evinde yapılmıştır. İngiltere'nin Irak olağanüstü komiser yardımcısı Edmons'un organize ettiği bu toplantıda Türkiye'de çıkarılacak bir isyanla ilgili olarak karar alınmıştır”. Bkz. Yusuf Sarınoy, “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri”, *Atatürk Yolu*, C.14, S.40, 1998, s.213.

tur. Nitekim 9 Eylül 1936'da 25 yılığına Suriye-Fransa arasında yapılan antlaşmayla üç yıl sonra bağımsız olacak olan Suriye'ye antlaşmanın 3. maddesi gereğince Fransa, İskenderun Sancağı üzerindeki hak ve yükümlülüklerini devretmiştir (Türk Sözü, 10 Eylül 1936; Güçlü, 2001:98; Bitterlin, 1999:193-194). Bu durumda Sancak'taki Türkler azınlık durumuna düşmüştür. Zira 23 Eylül'de Suriye-Fransız Antlaşmasını imzalayan Heyet Başkanı ve Suriye Başbakanı Haşim El Atası'nın İstanbul ziyaretinde yapmış olduğu açıklama bu durumu teyit etmekteydi (Türk Sözü, 25 Eylül 1936). Dönemin tanığı ve ileride Hatay Devleti'nin Başbakanı olacak Abdurrahman Melek (1999:59-60) anılarında yaşananlara dair şunları not düşmüştür:

“Beklediğimiz fırsat zuhur etti. 1935 senesinde Fransızların Suriye ve Lübnan'daki mandaları ahden nihayet bulaçaktı. Buna dair mandater makamların deklarasyonları, Suriyelileri talepleri ve aralarında bir ittifak muahedesi yapılması fikri, Suriye'de Vatani Partisi ile hükümet taraftarları arasındaki mücadeleler günün havadisi olarak bize aksediyordu. Fransız idarecileri sancak mebuslarına Suriye'nin siyasi durumunda mühim rol oynatmak istemiş olsalar gerek ki, bunlardan ikisi, Suriye hükümetinde vezaret (vezirlik) mevkiine getirildi. Sancak dahilinde de mebus, memur ve gayri Türk unsurlardan müteşekkil Suriye Vahdeti namı altında bir teşekkül kuruldu. Aralarında hem Suriye Vatani Partisi'ne hem de hükümet partisine mensup olan kimseler bulunuyordu. Yalnız Türklere karşı bir cephe halindeydiler. Suriye siyasi mukadderatının (geleceğinin) görüşüleceği esnada (sırada) sancağın, otonomisi nazarı itibara alınmak şartıyla Suriye ile aynı mukadderata bağlı kalmasını temin yolunda mazbatalar, telgraflar yağdırıyorlardı. Bir gün İskenderun'da delege Durieux bize dostane bir haber gönderdi: “Suriye siyasi mukadderatının halledilmek üzere bulunduğu şu sırada Türklerin hukukunun kaybolmaması için, onların da sancak otonomisini teyid edecek talepte ve müracaatlarda bulunmaları lazımdır.”

Atatürk'ün talimatıyla Cenevre'ye giden Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Hatay konusunu Milletler Cemiyeti gündemine taşıyarak 1921'de yapılan Ankara Anlaşmasına atıfta bulunarak Sancaktaki Türk çoğunluğunun azınlığa feda edilemeyeceğini ve nihayetinde İskenderun Sancağına muhtariyet verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Aras, mandalar konusu gündemdeyken, *“Fikrimce bir milletin siyasi terbiyesi için en iyi çare kendi idaresini kendi elile başarmaktır . Bundan dolayı Suriyenin is-*

tildile layık olduğuna emniyetimiz vardır. Bilhassa Suriyede yaşayan kesif Türk kütlelerinin rüşti siyasasi tam olduğu zerre kadar şüphe götürmeyen bir keyfiyettir” sözleriyle ulusların kendi kendini yönetmesi gerektiğini ileri sürmüştür. 1936 yılının eylül ayında yapılan görüşmeler olumlu sonuç vermeyince 9 Ekim 1936’da Paris Büyükelçisi Suat Davaz aracılığıyla Fransız Dışişleri Bakanı Delbos’a Türkiye tarafından nota verilmiştir. Bu notada Suriye’ye tanınan bağımsızlığın savaş koşulları nedeniyle Fransa’ya bırakılan İskenderun Sancağına da tanınması istenmiştir (Türk Sözü, 9 Ekim 1936; Türk Sözü, 11 Ekim 1936; Sanjian, 1956:18-19; İnan,1989: 34-36). Suriye Vatani Partisi ve gençleri Fransa Hariciye Nazırına, Milletler Cemiyetine Türk iddiaları ve gazetelerinin davalarının reddeden şu telgrafı çekmişler ve bir örneğini de Suriye Heyet Reisi Haşim-ül Atası’ye yollamışlardır (Türk Sözü: 9 Ekim 1936)

“...Nüfusun dördünden birini teşkil eden Türklerin hatırı için (ki bu Türkler Kilikyadaki Arapların yarısından azdır). Suriye’ye mensup olan sancağın şeklinin değiştirilmesi kabul etmeyiz. Burası Suriye’nin bir cezri mütemmiimidir. (Tarihi, coğrafi ve nüfus bakımından böyledir.) ve ebediyen Suriyeli ve Arap kalacaktır. Çünkü nüfus ekseriyeti Araptır ki (150000) kişidir. Türk nüfusu ancak (60000) dir. Bunlar da Türkleşmiş müsterektir. İşte bu Arap ekseriyeti sancağa Suriye’den müstakil ayrı bir vaziyet verilmesini reddeder ve bu yolda her teşebbüsü protesto ederek bunu hakka ve emniyete tecavüz sayar.”

1 Kasım 1936’da Atatürk, Hatay meselesini Meclis’e taşıyarak hakiki sahibi öz Türk olan Antakya ve İskenderun’un geleceği üzerine durmuştur. Türkiye ve Fransa arasında çözümlenemeyen tek meselenin bu olduğuna işaret etmiştir (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 2006:410; TBMM Zabıt Ceridesi, D.5, C.13, 1 Kasım 1936: 6-7) Ertesi gün Tayfur Sökmen’i yanına çağıran Atatürk, ona Antakya-İskenderun ve havalisinin adının Hatay olduğunu belirtmiştir (Sökmen, 1999:44). Atatürk’ün nutku Suriye basınında geniş yankı bulmuş aynı zamanda Suriye’de heyecan ve telaşa neden olmuştur. Fransızlar, Vatani Partisi mensuplarına *“Sancağın Suriye vahdetinin ayrılmaz bir parçasıdır”* şeklinde moral vermeye çalışmıştır (Pehlivanlı vd., 2001:50-51). Fransızlar, Suriye ve Lübnan’ı bağımsız devletler gibi kendi kendine yönetecek bir duruma getirme sözü vermiştir. Ancak manda idaresinin kurulduğu günden beri emperyal politikaların en acımasızını uygulamıştır. Oysaki Türkiye hükümeti her defasında Suriye’nin bağımsız bir devlet olmasını her türlü platformda dile getirmiştir.

9 Ekim’de Türkiye tarafından Fransa’ya gönderilen notanın cevabı 10 Kasım’da gelmiştir. Fransa, Sancağa bağımsızlık vermenin Suriye’nin toprak bütünlüğüne zarar vereceğini ve mandater devlet olarak buna yet-

kilerinin olmadıklarını bildirmiştir (Türk Sözü, 15 Kasım 1936). Bu sırada Suriye Meclisi için yapılacak seçimlere Türklerin katılmaması İskenderun ve Antakya’da bazı hadiselerle sebep olmuştur. Fransız askerleri cami minarelerine yerleştirdikleri mitralyozlarla halkın üzerine ateş açmış, dipçiklerle Türkleri sandığa götürmüşlerdi (Türk Sözü, 17 Kasım 1936). Sancağa, Türk gazetelerin girişi yasaklanmıştır. Yaşananları Milletler Cemiyetine taşımak üzere Tevfik Rüşti Aras, Cenevre’ye hareket etmiştir (Türk Sözü, 10 Aralık 1936; Soyak, 1973:575). 14 Aralık’taki oturumda Aras, Sancakta huzurun sağlanması için Fransız askerinin çekilmesi gerektiğini, Milletler Cemiyetine bağlı tarafsız bir jandarma birliği ile güvenliğin sağlanması lüzumunu, Suriye ve Lübnan’a yapıldığı gibi bir Sancağın bağımsızlığına yönelik bir antlaşma yapılmasını önerse de Fransa bu teklifleri reddetmiştir. Fransa Sancağın sadece dil ve kültür konularında özerkliğini koruyacağını sözünü vermiştir. Paris’e giderek yetkililere; Suriye, Lübnan ve Sancağın konfederasyon yönetimi içinde birer bağımsız varlık olmalarını ancak dış politika, gümrük ve para konularında birlikte hareket edeceği bir sistem önerse de Fransız siyasetçiler önerileri kabul etmemiştir. İki taraf bir anlaşmaya varamayınca Milletler Cemiyeti Konseyi, İsveç temsilcisi Sandler’i Sancak ile ilgili bölgede incelemelerde bulunup rapor hazırlamakla görevlendirmiştir (Sökmen, 1999:5; Türk Sözü 19 Aralık 1936; Türk Sözü 20 Aralık 1936). 18 Aralık 1936’da da Atatürk Hatay bayrağının şeklini tespit edip Hataylılara armağan etmiştir. Bu bayrak aynı Türk bayrağı şeklinde olup sadece beyaz çizgilerle şekillenmiş ve ortası kırmızıdır (Türk Sözü, 19 Aralık 1936; Melek, 1999:15).

22 Aralık’ta Fransa’nın izniyle Suriye’de seçimler yapılmış Vataniler Partisi iktidara gelmiştir. Haşim el Atasi cumhurbaşkanı seçilirken Cemil Mardam başbakan olmuştur. Milliyetçilerden oluşan Suriye Meclisi 26 Aralık’ta Fransa ile Suriye arasında yapılan anlaşmayı, parlamento ise 27 Aralık’ta onaylamıştır. Suriyeli mebuslar antlaşmanın bağımsızlığa atılan ilk adım olduğunu belirtmiş ve Suriye geçlerinin Arap birliği düşüncesinde birleşmelerini istemiştir. Ancak Fransa’da Halk Cephesi Hükümeti iktidardan düştüğünden antlaşma onaylanmamış ve Suriye bağımsızlığını kazanmayı düşünürken tekrar Fransız mandası altına girmiştir. Antlaşma yürürlüğe girmese de bu durum Suriye’de Arap milliyetçiliğinin başarısı olarak kabul edilmişti (Türk Sözü, 24 Aralık 1936; Türk Sözü, 29 Aralık 1936; Özer, 2021:56). Bu gelişmelerin ardından İskenderun meselesi ile ilgilenen yeni kabinenin Dahiliye ve Hariciye Nazırı Sadullah Cabiri Sancak meselesine ilişkin şu beyanatta bulunmuştur (Türk Sözü, 24 Aralık 1936):

“...İskenderun meselesinde Akvam Cemiyetinin hakem yapıldığı ve Türkiye -Fransa’nın orada tezlerini müdafaa ettiğini söyleyerek Fransa’nın- Antakya’yı Suriye’den ayırmıyacağını ve Antakya mıntikasına giden bitaraf heyetin

hudutta bir taraftan öbür tarafa çeteler geçip geçmediğini ve Antakya üstünde Türk unsuruna mezalim yapıp yapılmadığını tetkik edeceğini, Suriyelilerin müsterih olmasını ve Suriye'nin komşusu Türkiye ile dostluk münasebatını aramayı çok arzu ettiğini söylemiştir. Suriye Hükümeti İskenderun'daki Vali Hüsnü Beraziye bir mektup göndererek Antakya'daki şayiaları tekzip etmesini istemiştir. Müfettiş kumandan bunu Antakya'dan Beyrut'a dönerek Liva hakkında Ali Komiserliğe rapor vermiştir. Antakya Livasına bitaraf heyet gelir gelmez Livadaki ihtiyat Fransız kuvveti çekilecektir.”

Suriye Millet Partisi lideri de Milletler Cemiyetine gönderdiği memorandumda İskenderun Sancağını Suriye'den ayırmanın Suriye'nin milli hakimiyetine ve toprak bütünlüğüne zarar verdiğini belirtmiştir.³ Bu durum üzerine Atatürk, Eskişehir'de toplantı yaparak önce Konya oradan da Ulukışla'ya düzenlediği askeri teftiş seyahati hem ulusal hem de uluslararası basında (Türk Sözü, 9 Ocak 1937) Türkiye'nin bölgeye bir askeri harekât yapacağı düşüncesine yol açmış, ayrıca Türkiye'nin davaya olan yakınlığı ve ısrarını da ortaya koymuştur (Duman, 2019; Türk Sözü, 7 Ocak 1937). Fransa'nın Suriye'de Türkiye ve Hatay aleyhindeki faaliyetler Milli Emniyet Teşkilatı (MAH) 1936-1937 yılları arasındaki istihbarat raporlarına günü gününe yansımıştır. Raporlarda Fransa'nın Beyrut'a uçak, kamyon, sandıklar dolusu mermi taşıdığı bilgisine yer verilirken, Hatay'da olup bitenleri daha yakından takip etmek üzere Beyrut'taki istihbarat servislerinin Halep'e nakledildiği vurgulanmaktadır. Servis şefi Bertan'ın sivil kıyafetlerle bilgi toplamak üzere Hatay ve Azaz'a gidip geldiği bazı raporlarda da İskenderun'da yapılan “bugünkü vaziyetin geçici olduğu, Fransa'nın yakında yine eskisi gibi her şeye hâkim olacağı, Türk

3 Adil Dağıstan-Adnan Sofuoğlu, “Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay)'ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması”, *ATAM Dergisi*, C XXI, Sayı, 61, 2005, s.36.; Suriyeli Propagandacıların dağıttığı bir bildiri örneği de şöyleydi: (20 Teşrinievvel 1921 tarihinde bilmediğimiz sebeplerle Türkiye ve Fransa arasında akdedilmiş olan Ankara muahedesiyle Fransa İskenderun livasında idari mali bir takım e vapurdan çıkan imtiyaz tanımış ve şimdiye kadar bu imtiyazat tatbik edilm-işti. Bu muahede Türkiye'nin Antakya işlerine müdahalesine vesile yapıldı. Halbuki Araplar kendi kanunlarını Fransız kanı ile beraber akıtarak buraları müdafaa etmiştir. (Mazbata burada Kilikya'ya da tecavüz ediyor) 1918 ve Hannanonun iştiraki ile 1920'de muntakamız Türklere karşı ihtilal çıkarmıştı. 1928 cemiyeti tesisyesinde Suriye birliğinden sayılmıştır. İskenderun Sancağının Suriye'ye irtibatı yalnız etnografik değil aynı zamanda iktisaden bağlılığı vardır. Halep muntkasının ticareti o yoldan işler. Eğer burası ayrılırsa Halep iktisadiyatı boğulur. İskenderun ile Antakya'da Payas ve Dörtöl gibi kalır. Türkiye'nin son mütaleası Halk Fırkasının (Misaki Milli)' sine istinat ediyor. Bu misakta cenup hududu Tratusriyak ve Kerkük olarak gösterilmiştir. O zaman Antakya, İskenderun Aleviler muntkası, Hama, Humus, Fırat, Elcezire ve Musul Türklerin hükmüne girmek lazım gelir. Türkiye Arapların hesabına eski imparatorluklarının tesis etmiş olur. Türkiye yalnız Antakya'daki Türklüğü düşünmüyor o misaki takip ediyor. Muamele Balkanlardan gelen Türklere yapıldığı gibi değildir. Sancaktan yüzlerce genci celbedip tedris ve talim ettikten sonra Sancağa geri gönderiyor. Biz Sancağın Araplığını müdafaa ediyoruz ve Akvam cemiyetinin adaletine ve Fransa'nın sadakatine itimad ediyoruz.” *Türk Sözü*, 2 Ocak 1937.

ordusunun Sancak'tan çekileceği" yönündeki propagandalar dikkat çekmektedir. Özellikle Adana Emniyet dairesinde ve Dörtöyl Egemenlik Cemiyetinde Fransızlara çalışan casusların yer aldığı bilgisi önem arz etmektedir (Pehlivanlı, 2001:68-69). Milli Mücadele karşıtı olup sınır dışı edilen 150 likler, hanedan mensupları ve bir kısım Ermeni ve Kürt komitacıları Suriye'de Türkiye aleyhinde faaliyet göstermiştir (Soyak, 1973: 576-577). Arap milliyetçiliğini savunan Vatani Partisi Suriye'nin kuzeyinde ve Sancak'ta Türkçe konuşmanın yasak ve Sancağın Suriye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu ileri sürerek Türklere baskı yapmışlardır (Sarınay, 1996:13-14).

Milletler Cemiyeti'ndeki Sancak meselesi süreci Aralık 1936'dan başlayıp 27 Ocak 1937'de Sandler Raporu ile nihayete ermiştir. Rapora göre; Sancak iç işlerinde serbest dış ilişkilerde Suriye'ye bağlı ayrı bir varlık ve resmi dil Türkçe olacaktır (BCA, 30.10.0.0/222.501.4; Journal Officiel, Şubat 1937). Gelişmelerin ardından Suriye Hükümeti, Suriye'nin kuzeyinde bulunan Halep, Trablusşam ve Cezire'nin Türkler tarafından alınacağı şeklinde propaganda yaparken bir yandan da "Sancak Müdafaası" adı altında belirli yerlerde milis kuvvetler oluşturmuştur. Kuzey Suriye'de Halep, Kürt Dağı, Cezire civarında Türkçülük cereyanına öncülük edenler tutuklanmıştır. İskenderun Limanını kaybetmemek için bütün dikkatlerini bu mesele üzerine yoğunlaştırmışlardır. Şam, Halep, Humus, Hama da gösteriler başlamış, dükkanlar kapatılmış ve Vatanilerin teşvikiyle Arap gençlerini İskenderun'u kurtarmak için silah başına davet eden bildiriler dağıtılmış ve Türkler saldırıya uğramıştır (Cumhuriyet, 28 Ocak 1937; Cumhuriyet, 29 Ocak 1937). Suriye, Sancak meselesi için bütün dünya Araplarını toplamaya çalışırken Suriye Mebusu Fahri Barudi Amerika'ya giderek Arap cemiyetinin tesisi ve Suriye tayyare cemiyeti için de destek istemiştir (Türk Sözü, 12 Ocak 1937). Halep civarında Araplar ve Taşnaklar silahlandırmıştır (Türk Sözü, 16 Ocak 1937). Suriye'de cinayet suçu ile mahkum olanlar hapisshaneden çıkarılarak Hatay'a gönderilmiş, birçok yerde karışıklık ve kavga çıkarılarak yaralama ve ölüm vakalarına sebebiyet verilmiştir. Bir yandan da Fransızlar 15.000 civarında Ermeni ve Arap'ı Hatay'a Türkiye aleyhinde gösteri yapsınlar diye getirmiştir. Bu iş için büyük miktarda para dağıtılmıştı (Türk Sözü, 13 Ocak 1937; Türk Sözü 15 Ocak 1937; Soyak, 1973:644). Ayrıca Fransız delegesinin Musa Dağında Ermenilerin düzenlediği "Türk'ten kurtuluş" bayramına katılması izlenen politikanın nüveleriydi (Taha Toros Arşivi (TT), 510608). Bunun yanı sıra Araplar da Türkiye'nin irredantist politikalar izlediğine ve bu bağlamda Türklerin Halep ve Musul'u almak istediklerine yönelik propaganda yapmıştı (Türk Sözü 21 Ocak 1937). 29 Mayıs 1937'de Sancak Rejimi hukuken kabul edilmiş iki ülke arasında Sancağın toprak bütünlüğü ve Türkiye-Suriye sınırı teminat altına alınmıştır. Yeni rejim 29 Kasım'da uygulanacak, 40

kişilik bir meclis oluşturulacak ve seçimler 15 Nisan 1938’de yapılacaktı (BCA, 490.1.0.0/3.15.44; Türk Sözü, 30 Mayıs 1937). Suriye’de bu durum büyük tepkilere neden olmuştur. İktidarda bulunan Vatani Partisi, Suriye kamuoyunu Hatay davasına ve Türkiye düşmanlığına yönelterek, Şapka Kanununu kabul eden Türkiye Cumhuriyeti’nin dinsiz bir devlet olduğu ve Suriye topraklarında göz diktiği düşüncesini yaygınlaştırmıştır. Partinin uzvu olan ve “Sancak Müdafası” adı altında kurulan milis kuvvetler Türklere baskı uygulamış ve Orta Doğu için önemli bir liman şehri olan İskenderun’u kaybetmemek için provakatif eylemler düzenlemiştir. Suriye halkı, öğrenci dernekleri ve sinema işletmeleri aracılığıyla “İskenderun Sancağı Müdafaa Komitesi” için yardım toplamıştır (Aydoğan, 2022:15-16). Özellikle 29 Kasım’da Suriye bayrağının Hatay’dan indirilmesi nedeniyle Fransa şiddetle eleştirilmiş ve Arapların önde gelen “El Kabes ve Fetel Arab” gazeteleri 29 Kasım Suriye için bir matem günü olduğunu ileri sürmüştür. Suriye Parlamentosunda hararetli nutuklar söylenmiştir. Fahri el Barudi ve Edip Çiçekli “Siyasa, bizi aziz bir komşudan ayırmak istedi. Muazzam Türkiye, bir küçük Hatay kıtasıyla daha fazla büyümez. Araplığın dostluğu, Türkiye için İskenderun’dan daha kıymetlidir.” şeklinde açıklamalarda bulunmuştur (BCA, 30.10.0.0/222.501.23). Vatani Partisi yayın organı olan El Kabes gazetesi, İskenderun Sancağının Arap olduğunu, Sancağın Suriye’ye verilmesi konusunda diğer Arap ülkelerinin destek vermesi gerektiğini ileri sürerek kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır. Suriye halkı, Cenevre antlaşmasına tepki gösterilmesi için her yerde ve her fırsatta bildiri dağıtmıştır (Yenigün, 29 Haziran 1937; Yenigün, 1-2 Temmuz 1937; Aydoğan, 2022:16). İttihad-ı mukaddes ilan eden Arap milliyetçisi Abdurrahman Şehbender’in Cenevre antlaşmasına yönelik yaptığı açıklamalar manşet halinde Suriye gazetelerine yansımıştır. Açıklamada özetle, “bünyesinde yapılan ameliyatın ıstırabını çeken Suriye, mademki hayattadır, mukaddes haklarından arzusu ile vazgeçmeyecektir. Hakkı çiğneyen muahedeler paçavradır.” sözleri yer almaktaydı. Şehbender, Hatay’ın yeni statüsünü protesto etmek için Şam’da miting düzenlemiştir (Yakut, 2005:792-794). Suriye’de yayımlanan El Kabes gazetesi 10 Haziran 1937’de “İskenderun’da Araplığı Nasıl Muhafaza Ederiz” başlıklı haberde, Sancak’ta eğitimin Arapça olmasına ve devlet başkanının Arap olması için çalışılmasına, Arap milliyetçiliğini yayacak cemiyet ve kulüpler açılmasına yönelik önlemler sıralanmaktaydı (Sarıay, 1996:24). 3 Haziran’da Suriye Mebuslar Meclisi oybirliği ile şu bildiriye yayımlamıştır (Sökmen, 1999:6):

“Suriye Mebuslar Meclisi, gerçekten halkı temsil eden Sancak mebuslarının tümü içinde olarak, Misak-ı Milli’ye ve ‘Suriye bağımsız ve egemen bir devlettir’ diyen anayasanın 1. maddesine, onun topraklarından ‘Hiçbir

parçası ferag ve terk edilemez” ve “Suriye parçalanamaz bir siyasal varlık”tır diyen aynı anayasanın 2. maddesine sımsıkı bağlı olarak, “Madem ki Fransa–Suriye anlaşması Fransa için Suriye topraklarının bütünlüğünü –ki İskenderun onların bir parçasından ibarettir– savunmayı zorunlu kılıyor. “Beyan eder ki: Suriye topraklarının bir parçasını Suriye egemenliğinden ayırmak amacını güden veya güdecek olan herhangi bir girişimi doğrudan Milletler Meclisi’nce onaylanmış bir anayasa ile mürekkebi henüz kurumamış olan bir antlaşmanın bozulması olur. “En asil ümitlerini acun (dünya) vicdanı üzerine kurmuş olan Suriye milleti hem birliğine hem de yeniden doğuşuna zarar getiren hiçbir çözümü tanıyamaz. İman’ının ve hakkının bütün kuvvetleriyle kendini savunmaya karardır.”

Şam gazeteleri Suriye Meclisi’nin Hatay’a yönelik alınan protesto kararını haber yaparken bir yanda da Halep polisi, Sancak Anayasasının Cenevre’de imzalandığını haber yapan Yenigün gazetesinin Halep muhabiri Jan Kürdiyi sorguya çekerek tutuklamıştır (Türk Sözü, 4 Haziran 1937). Cenevre kararı Suriye taraftarı Araplarda şok etkisi yaratmıştı. El Kabes gazetesi bu kararı Suriye için bir felaket olarak yorumlamıştır (Yenigün, 20 Haziran 1937). Arap gazeteleri, Fransa’ya ateş püskürürken Fetel Arap gazetesi yaşananlara ilişkin şunları kamuoyu ile paylaşmıştır (Türk Sözü, 8 Haziran 1937):

“Hükümetimiz olup bitenlerden asla mesul değildir. Mandanın elinden ameliyata uğramış ve bozulmuş bir memleket teslim aldı. Binaenaleyh 17 seneden beri sürüp giden elemi ve acıyı tedavi etmeye muktedir değil. Mesuller? Başta müttfikimiz olan Fransa’dır. İkinci derecedeki mesuller Mısır ve Irak’tır. Bu komşu Arap memleketlerin medeniyeti, ideali, tarihi ve vaziyeti coğrafisi Suriye ile müşterek olmakla beraber bu devletlerin Milletler Cemiyetinde bulunan mümessilleri orada Suriye’nin parçalanması konuşulurken bir söz söylememişler ve hatta uğradığımız felaketten bizi müteselli etmeye bile lüzum görmemişlerdir.”

29 Kasım’da yeni rejimin Hatay’da uygulanmasına yönelik Şam’da hükümet binası önünde Vatanilere mensup demir gömleklilerin yanı sıra Hama, Humus ve Halep’te de Arap milliyetçilerin protestosu olmuştur. Hatta Şam’daki demir gömlekliler Hatay idaresine ani bir şekilde el koymayı düşünmüşlerdi. Suriye Parlamentosu da olağanüstü toplanarak Milletler Cemiyeti’nin Hatay hakkında vermiş olduğu kararın reddine yönelik karar almıştır. Suriye Başvekil yardımcısı Suriye bayrağının Hatay’dan kalkmaması için Suriye Hükümetinin elinden geleni yapacağını

beyan etmiştir (Türk Sözü, 2 Aralık 1937; Yeni Yol, 1 Aralık 1937; Yeni Asır, 3 Aralık 1937). Şam’da ve bütün Suriye’de Hatay’ın yeni rejiminin uygulamaya konmasını protesto etmek için genel bir grev ilan edilmiştir (Yeni Asır, 30 Kasım 1937). Suriye’den Hatay’a gönderilen Arap milliyetçileri kanlı hadiselerle sebebiyet vermişlerdi. Şam Meclisi Hatay’ın istiklalini tanımadığını ilan etmiştir (Yeni Asır, 1 Aralık 1937). Bütün bu yaşanan gelişmelerden sonra 20 Mart 1938’de çoğunluğu Türklerden oluşacak Meclis için Türk tezi Cenevre’de kabul edilmiş ve nihayetinde Hatay’da seçimler Nisan 1938’de başlamıştır. Bunun üzerine Suriye ve Lazkiye’de Türk düşmanı Arap milliyetçileri tarafından seçimi sabote etmek ve propaganda yapmak için paralar toplanmıştır (Türk Sözü, 22 Mart 1938). Suriye Vatanileri ile işbirliği yapan Hoybun Cemiyeti ’de Türkiye aleyhinde bildiri dağıtmıştır (Sarıay, 1996:409). Fransızlar Suriye, Halep ve Harim ’den kamyonlarla Ermeni ve Arapları Hatay’a taşımış ve Suriyeli asker, polis ve jandarma mensupları da Hatay doğumlu olmamalarına rağmen seçime kaydedilmişlerdi (Melek, 1999:89-112). Bunun üzerine Atatürk, Hatay meselesini görüşmek üzere 16 Haziran 1938’de Savarona yatında Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak’ında katıldığı ve dört buçuk saat süren Bakanlar Kuruluna başkanlık etmiştir. Toplantı sonrası Milletler Cemiyeti’ne nota verilmiş ve notada Hatay’daki Milletler Cemiyeti Komisyonu ile ilişkilerin kesildiği bildirilmişti (Gürsoy, 2023:260-261). Seçimlerin güvenli bir ortamda yapılmasını sağlamak üzere 2500 kişiden oluşan Türk askeri birlikleri Payas ve Hassa tarafından 4 Temmuz’da Hatay’a girmiştir (Konuralp, 1970:159-160; Türk Sözü, 5 Temmuz 1938). Yapılan seçimler sonucunda 2 Eylül 1938’de Hatay Millet Meclisi ilk toplantısını yapmış Cumhurbaşkanlığına Tayfur Sökmen’i ve Başbakanlığa da Dr. Abdurrahman Melek’i seçmiştir (Türk Sözü, 3-4 Eylül 1938). Hatay Devleti’nin kurulması üzerine Suriye’de Türkiye ve Fransa aleyhinde gösteriler baş göstermiştir (Son Posta, 13 Eylül 1938). Türkiye ve Türklük karşıtı Ermeni ve Kürtler Hatay’dan kaçıp Suriye’de teşkilatlanmaya başlamıştır. Firariler Halep’te “Büstan-ı Külap” ve “İs’afı Muhacirin” adıyla dernek kurmuşlardır. Teşkilatın başında Hoybuncu Memduh Selim yer almakta olup derneğin finansmanını Fransa sağlamaktadır. Suriye, Hatay Devleti aleyhinde çalışmalarını her fırsatta sürdürmekte, Türkiye ve Türklük aleyhinde çalışmaktaydı. Bazı bozguncular Hatay dahilinde tahriklerde ve provokasyonlarda bulunmak üzere gruplar halinde İskenderun’un müdafası için toplantılar yapmışlardır. Suriye Hükümeti, Hatay’a giden bozguncuları desteklemekte ve bozgunculara maddi destek sağlamaktaydı. Özellikle Halep’te bir cenaze töreninde Hatay’da gerçekleşen ve Türklerin yaptıkları zulümden bahseden nutuklar atılmıştır. Arap birliğini savunan Usbacıların önderi Zeki Arsuzi’nin liderliğinde Sancak’ta bulunan Araplar Türkiye’ye karşı birlikte hareket etmek üzere Suriye’ye göçe zorlanmıştır (Pehlivanlı, vd., 2001:104-122).

2-Suriye'nin Kuzeyinde Türkiye'nin ve Hatay'ın Toprak Bütünlüğüne Yönelik Propaganda ve Teşkilatlanmalar (1939-1946)

İkinci Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte Fransa, 1939 yılının ilk dört ayında Türkiye'yi Hatay konusunda zor durumda bırakmak için çalışmalarına devam etmiştir. Fransızlar, Suriye'deki Fransızca matbuata Türklüğe hakaret edici ve Türkiye'yi küçük düşürücü yayınlar yaptırmışlardır. Fransa son bir manevrayla Hatay'ın Türkiye'ye iltihakını önlemek ve Batılı devletleri kendi yanına çekmek amacıyla Türkiye'nin Hatay'dan başka Suriye'nin önemli petrol bölgesi olan Cezire'yi de ele geçirmek istediğine yönelik propaganda yapmıştır. Fransızlar Ermenileri sürekli korumak ve kollamakta bilhassa Musa Dağı Ermenilerini maaşa bağlamaktaydı. Temel amaç; Ermenilerin Türkiye aleyhinde propaganda yapmasıydı. Bu maksatla Fransa'nın Hatay'daki asker sayısının artıracağı yönünde propagandalar yapılmıştır (Sarinay, 1996:419-421; Pehlivanlı vd., 2001:123-124). 15 Mart 1939'da Almanya'nın Çekoslovakya'yı, İtalya'nın 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgal etmesi İkinci Dünya Savaşı'na giden süreci hızlandırırken 12 Mayıs 1939'da Türkiye-İngiltere arasında bir antlaşma imzalanmıştır. İngiltere, antlaşmanın Fransa'nın da yer alacağı üçlü deklarasyona dönüştürmek istese de Türkiye, Fransa'nın Hatay konusundaki tavrı nedeniyle bu öneriyi kabul etmemiştir. Fransa, Türkiye'nin Hatay konusundaki isteklerini kabul etmek zorunda kalınca 23 Haziran 1939'da ittifaka yönelik Türk-Fransız Deklarasyonu Paris'te Fransa'nın Dışişleri Bakanı Bonnet ve Türkiye Büyükelçisi Suat Davaz arasında; Dışişleri Bakanı ve Büyükelçi Rene Massigli tarafından "Türkiye ile Suriye Arasında Toprak Sorunlarının Çözümüne İlişkin Antlaşma" Ankara'da imzalanmıştır. Antlaşmaya göre; Türkiye'nin toprak sınırları belirlenmiş, Fransız askerlerinin 23 Temmuz 1939'a kadar Türk topraklarından çekilmesi öngörülmüştür. Antlaşmaya göre Hatay topraklarında yaşayanlar Türkiye vatandaşı olacaklar ancak buralarda yaşayanlar altı ay içinde isterlerse Suriye ya da Lübnan vatandaşlığına geçebilecekler aynı zamanda 18 ay içinde söz edilen ülkelere taşınabileceklerdi. Ayrıca antlaşmada Hatay'ın Türkiye'ye bağlanması sonucunda bu topraklardan ayrılacaklara ait mal, hak ve çıkarların devriyle ilgili düzenlemeler yer almıştır (Yamaç, 2015:220). 29 Haziran'da da Hatay Meclisi, Türkiye'ye iltihak kararı almıştır. Hatay'ın Türkiye'ye iltihakı üzerine komiteci Taşnak Ermenilerin protesto amaçlı ve Türklerin kendilerine kötü muamele yapacakları yönündeki propagandalarla Lazkiye, Beyrut, Halep, Suriye ve Lübnan'a göç etmişlerdi. Göç eden Ermeniler özellikle Türk nüfusunu azaltmak maksadıyla Türkiye sınırlarına yerleştirilmiştir. Ermeniler gittikleri yerde Türklerden mezalim gördüklerini katledilmek üzere evlerine işaretler

konulduğunu aktaran propagandalar yapmışlardır.⁴

Hatay'ın Türkiye'ye iltihakına onay veren Türk-Fransız Antlaşmasının imzalanmasından sonra ilk tepki Suriye ve siyasi çevrelerince gerçekleşmiştir. Suriye Meclis Başkanı Faris El-Khuri ve hükümeti kurmakla görevlendirilen Nasuh el-Buhari Fransız Meclisi'ne ve Milletler Cemiyetine gönderdikleri protesto metninde özetle, Hatay'ın Türkiye'ye bırakılmasına neden olan antlaşmanın iptal edilmesi ve Suriye'nin haklarının saklı tutulması yer almaktaydı. Kitle-i Vataniye Partisi uzun bir beyanname neşrederek hadiseyi protesto etmiş cuma günü camilerde nutuklar söylenmesini istemiştir. Bu söylem Deyrizer, Hama ve Humus'ta yankı bulmuştur. Şehbender Partisi ise yayın organı olan El Nidan ve El eyyam gazetelerine pek hararetli makaleler yazmışlardı. Hatay'da da etkili olan Usbet'ül Amelül Kavmi Partisi, hadiseden sonra olağanüstü toplanarak iltihaka yönelik protesto kararı almış ve Milletler Cemiyetine şu telgrafi çekmiştir: *“Fransızların asırlardan beri Arapların olan bir toprağa tek başına yabancı bir devlete terk etmesini anlayamıyoruz. Yüksek milletler cemiyetinin göndermiş olduğu komisyonun da şehadet ettiği veçhile bu muntıkanın dörtte üçü Araptır...Usbet'ül Amelül Kavmi bu açık iddiasını iler, sürerek Arap vatanının bir parçası olan İskenderun'un haksızlıktan korunmasını Milletler Cemiyetinden ve Fransız Parlamentosundan rica eder.”* El Şebibetül Vataniye Partisi de hadiseyi protesto eden telgraflarını Yüksek Komiserliğe bildirmiştir. Suriye Mebusan Meclisi ise Milletler Cemiyeti tarafından Fransa'ya emanet edilen ve Suriye'ye ait bir toprak parçası olan Arap İskenderun'un yabancı bir devlete iltihakını kabul etmediklerini, uluslararası hukuk gereğince ve Suriyelilerin hukukunun muhafazası için söz konusu antlaşmanın onaylanmamasını ve bu isteğin Fransız Meclisine ve Milletler Cemiyetine bildirilmesini talep etmiştir. Şam Mebusu Fahri El Barudi, “el mektubul arabiye” vasıtasıyla bir risale neşrederek, “burada Arap Alzaz-Loreni olan Sancak'ın Araplar tarafından geri alacağını” bildirmiştir. Bundan başka Suriye'deki komünistlerde iltihakı protesto etmiştir. Şam'da ve Beyrut'ta çıkan gazetelerin bazıları iltihakla ilgili “Kuvvetin Hakka Mağlubiyeti ve “Şehid Sancak” gibi başlıklar kullanarak olaya yönelik tepkilerini göstermişlerdi. İltihaktan hemen sonra kurulan “İskenderun Müdafaa Komitesi” Türkiye'yi hedef alan beyannameler yayımlamıştır (BCA, 30.10.0.0/225.515.22; Yakut, 2005:804-805; Pehlivanlı vd., 2001:134-135).

Hatay'dan kaçan ve Fransızlar tarafından Sur, Rayak, Cunye'ye yerleştirilen Ermenilerin bir kısmı Halep'e kaçmış ve birçoğu Halep Konsoşluğuna müracaat ederek Hatay'daki Ermenilerin rahat ancak kendilerinin ise sefil durumda olduklarını belirtmişlerdir. Bu cereyan Fransızlarla Taşnakları telaşa düşürmüştür. Fransızlar göçe mâni olmak için “ilk fırsatta

4 Ermeni göçü ve propagandalarına yönelik detaylı bilgi için bkz. BCA, 30.10.0.0/225.515.26.

Türklerin Ermenilere karşı kital ve zulüm” yapacakları şeklinde propaganda edilmekteydi. Beyrut ve Lübnan ile Suriye dağ eteğine yerleştirilen Ermeniler, bölgeye Almanya veya İtalya’nın gelmesi yerine buraların Türkiye hükümetinin idaresi altına geçmesini arzulamışlardır. Hatay’ın Suriye’ye iadesi söz konusu olursa da düştüğü sefil durumdan kurtulmak için Vatani-ler ve Hristiyanlarla iş birliği yapmayı planlamışlardır (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 34679, Gömlek: 140791, Sıra: 154; *Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 541, Kutu: 44146, Gömlek: 207556, Sıra: 81.). 23 Ağustos’ta Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktından bir hafta sonra 1 Eylül 1939’da Almanya’nın Polonya’yı işgali üzerine İkinci Dünya Savaşı bütün hızı ile diğer cephelere yayılmıştır. 8 Ocak 1940’ta da Türkiye-İngiltere Fransa İktisadi ve Ticaret Antlaşması Paris’te; 27 Eylül 1940’ta da Almanya, İtalya ve Japonya arasında Üçlü Devlet Paktı imzalanmıştı (Armaoğlu, 2004:353-357; Deringil, 2003:70-83; Hale, 2003:81). İngiltere, Fransa, Rusya ve ABD, Türkiye’yi kendi yanlarına çekmek için her türlü yola başvurmuşlardır. Fransızlar, savaş yıllarında dahi Ermenileri Lübnan’da iskân etmeye devam etmişlerdi (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35679, Gömlek: 140791, Sıra: 168).

Suriye’deki Kitle-i Vataniye Partisi ve Vataniler hükümetinin Fransızlar tarafından düşürülmesinin intikamını almak amacıyla İtalyan ve Alman propagandası lehinde faaliyet göstermişlerdir. Özellikle Alman-İtalyan komisyonunun bölgeye geleceği aynı zamanda İtalya hükümetinin Hatay’ın Türkiye’ye katılımını onaylamaması söylemini dikkate değerdir. Konu ile ilgili belgede (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 541, Kutu: 44146, Gömlek: 207556, Sıra: 81).

“Türkiye hükümeti bir mesele ihdas etmek üzere Hatay’daki askeri kuvvetini geri çekiyormuş yerine Fransız askeri gidecekmiş gibi şayiaların devam ettiği arz edilmiştir... Türk düşmanı elyevm Halep deftarlığı vazifesin, gören Hasan Cebbare, Hatay Vilayeti dahilindeki arazi ve emlaki meselesinde Fransızlar tarafından aldatılmış olduğundan müber olduğu, bununla beraber gerek kendisi ve gerek taraftarların ilk vesile ve fırsatta Fransızların ameline hizmet etmekten fariğ olmayacaklarından Hatay meselesi yeni baştan hadis olabilmesi halinde onlarla beraber harekete geçecekleri ve Hatay’ın anavatana ilhakından sonra Memduh Selim ile birlikte Hatay’dan gelen mültecilere muavenet hususunda epeyce faaliyette bulunduğu işitilmiştir.”

İfadesi yer almaktadır. Hoybuncu Memduh Selim ve Suriye Eski Maliye Nazırı Hatay’ın iltihakından önce olduğu gibi iltihak sonrasında da

Suriye’de Fransa ile iş birliği yaparak Türkiye aleyhinde çalışmaya devam etmiştir. Hasan Cebbare, Halep’te Aziziye mahallesinde ikamet etmekte olup Hatay’da bıraktığı emlak ve arazinin miktarının Eski Fransız Hariciye Nazırı Mösyö Delbos tarafından kendisine tanzim edileceğine dair bir mektup vermesine rağmen emlak ve arazisinin bedelini Türkiye’den temin etmek üzere İskenderun’dan birine vekalet bırakmıştır. İtalyanlarla iş birliği içinde olan Vataniler de her defasında Hatay’ın Suriye’ye iade edileceğine dair propaganda yapmaktadır. Özellikle, İtalya’nın İngiltere ve Fransa’ya savaş ilan etmesinden sonra Halep İtalyan Konsolosluğuna giren emniyet memurları ele geçirdikleri vesikalarda İtalyan propagandasına hizmet edenleri ortaya çıkarmıştır. Lazkiye muhafızı İhsan Cabiri, Suriye ve Mısır gazetelerine İtalya lehine demeçler vermiştir. Rivayete ve yalan haberlere göre bir Alman ve İtalyan miralayının Halep’teki uçak karargahına geldiği söylenmiştir. Neticede Hatay’ın Suriye’ye verileceği öne sürülmüştür (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 541, Kutu: 44146, Gömlek: 207556, Sıra: 81. Bu bağlamda Suriye’deki sivil ve siyasi teşekküller bölgede kendilerinin aldattıklarını düşündükleri, Fransızları görmek istemediği anlaşılmaktadır.

1942’de Eski Maliye Nazırı Hasan Cebbare’nın reisliğinde Arap milliyetçisi Hüsnü Berazi’nin katılımıyla Şam’da Hatay Cemiyeti teşkil edilmiştir. Almanya’nın giderek dünyayı tehlikeye sokacak bir duruma getirmesi İngiltere’nin Türkiye’ye olan ihtiyacını artırmıştır. Türkiye’yi sıkıştırmak ve kendi yanlarına çekmek maksadıyla Şam’daki İngiliz Siyasi Subayı Garner’e savaştan sonra Hatay’ın yine Suriye’ye verileceğini ileri sürmüştür (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35679, Gömlek: 140791, Sıra: 144. Bkz. (Ek-1). Türkiye’nin savaşta tarafsız tutum sergilemesi İngilizlerin sert tedbirlere başvurmasına neden olmuştur. Konuya ilişkin Beyrut ve Halep Başkonsolosluğuna gönderilen raporlarda şunlar yazmaktaydı: “*Beyrut’a külliyeti miktarda İngiliz askeri ile mühimmat, cephane ve zırhlı vassıtalardan gelmiş olduğu ve İngilizlerin Arap ve Ermenilere ‘ Türkler Hatay’ı zorla aldılar, biz size icabeden kuvvet ve yardımı yapacağız siz Hatay’ı geri alın’ demekte oldukları ve hudutta bulunan yerli askerleri yakında değiştirerek yerlerine Ermeni ve gayri müslim unsurların getirileceği yolunda bazı haberler alınmıştır.*” (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35679, Gömlek: 140791, Sıra: 136. Bkz. (Ek-2).

Yukarıdaki olaylara istinaden Halep Başkonsolosu Fatin Rüştü Zorlu Türkiye Hariciye Vekaletine gönderdiği telgrafta bölgedeki Ermenilerin İngilizlerden çok Sovyetleri tercih ettiğini belirtmiştir (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35679, Gömlek: 140791, Sıra: 118). Ayrıca Şam ve civarına son on beş gün zarfında iki liva kadar Hintli tank birliğinin geldiği ve yapılan propagandanın kışkırtan yazılgı

geçen propaganda servisi tarafından gerçekleştirildiği bilgisi yer almaktaydı (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35679, Gömlek: 140791, Sıra: 120.)

1944'ün Eylül'ünde Halep Konsolosluğundan gelen telgraf, bölgede yapılan propagandanın boyutu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Telgrafta, Mahalli Hükümet'in Hatay'ın geri verilmesini talep etmek maksadıyla bugün halka gösteriler tertip ettirileceği, gösterilerin Ermeni Papazı Abrahamyan'ın Halep'te bulunduğu bir sırada olmasının tesadüfi olmadığı, Abrahamya'nın Kilise'deki söylevinde buradaki Ermenilerin Ermenistan'a gitmelerini tavsiye ettiği ve büyük Ermenistan'ı kurma zamanının geldiği aktarılmıştır (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35679, Gömlek: 140791, Sıra: 105. Bkz. (Ek-3). Bu maksatla Hatay'ın Suriye'ye iadesi amacıyla gösteri yapılması çağrısına bazı Ermeniler uymuştur. Ancak Müslümanlardan yüz bulmadıkları için gösteri teşebbüslerinden geçici suretle vazgeçmişlerdi. Ermeni Papazı, Abrahamya'nın Halep'e seyahatinden beri Hatay meselesini Hataylı Ermeni muhacirler ile canlı tutarak onları isyana teşvik etmesi dikkate değerdir. Diğer taraftan Suriye Hükümeti olaylardan haberdar olmasına rağmen hiçbir önlem almamıştır. Hatta Suriye Mebusan Meclisi olaylar sürerken Fransızların Hatay'daki menfaatlerini çözümlemesine rağmen Suriye'nin menfaat ve haklarını yüz üstü bıraktığı bu suretle kötü bir vasi sıfatıyla hareket ettiği gerekçesiyle Fransız karşıtı bir gösteri planlamaktaydı. Arap Birliği Konferansının toplanacağı bir sırada Suriye Hükümetinin böyle bir kararı almaktaki maksadı meselenin Konferansın gündemine alınması ve Arap Birliğinin konuyla ilgilenmesiydi (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35679, Gömlek: 140791, Sıra: 107.). Bu gelişmelere paralel olarak Ermeniler tarafından çıkarılan bir habere göre Stalin'in Ermenistan'dan başlayıp İskenderun kadar bir koridor oluşturmak istediği düşüncesi yayılmaktaydı (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35679, Gömlek: 140791, Sıra: 108.).

Hariciye Vekaletine gelen ve Fransızların düşüncesini yansıtan bir telgrafta, Birinci Dünya Savaşı'nda Türklere karşı kahramanlık gösteren Musa Dağı Ermenilerinin iltihaktan sonra taşınmazlarını bedelsiz bırakıp Lübnan'a yerleştikleri bu yüzden İskenderun Sancağı Türklere bırakıldığında Lübnan'ın reyine başvurulması gerektiği bilgisi yer almaktaydı. Telgrafın sonu ise "*Musadağı muhacirlerinin haklarını geri almak, Ermenilerin Ortodoks Türklere karşı hamiliğini yapmış büyük Katolik devlet, müstemlekeci devlet ve bahusus mandater devlet sıfatı ile ona yaraşır. Bu mesele ile meşgul olmak zamanı artık gelmiştir. İskenderun'da bırakılan zengin toprakların bedelini istemek, Musadağlıların menfaatini korumak hülâsa bu meseleyi tasfiye etmek Yakın Şark'taki Fransız makamlarının vazifesidir.*" (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35679, Göm-

lek: 140791, Sıra: 101.) ifadeleriyle bitmiştir. İkinci Dünya Savaşı bitiminde dahi arazi taleplerinin devam ettiği görülmektedir. 1946'nın ocak ayında Suriye Parlamento Başkanı Faris El Huri yapmış olduğu konuşmada plebisit yoluyla Hatay'ın geri alınması talebini ortaya koymuştur. Hatta daha da ileri giderek Boğazlar meselesinin görüşüldüğü bir sırada Rusların arazi talebine bağlı olarak toprak talebinin ortaya konulmasının, 1921 Ankara muahedesi görüşmelerine dair belge ve bilgilerin istenmesinin Türkiye'yi Hatay'ı geri verme konusunda ikna yoluna gidilebileceği anlamına gelebileceğini ileri sürmüştür (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 534, Kutu: 37398, Gömlek: 150256, Sıra: 8.). Huri, konuşmasını yaparken Suriye ve Lübnan hakkındaki Fransız-İngiliz anlaşmasına karşı cephe aldığı gibi Hatay meselesini de onun yanında zikretmiştir (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 68112, Gömlek: 297758, Sıra: 66.). 1946'da Londra Büyükelçiliğinden gelen bir telgrafta, Sovyetlerin talimatıyla hareket eden Suriye, Rusya'nın Kürtlere muhtariyet vermeye yönelik faaliyetlerine göz yummasına karşılık Hatay'ı alacağı bilgisi yer almıştır (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 36185, Gömlek: 142709, Sıra: 29.). Hatay konusundaki Suriye-Rusya iş birliğini Şam Elçiliğinden, Dışişleri Bakanlığına çekilen telgraftaki "*burada çıkan Elifba gazetesine Londra'dan bildirildiğine göre İngilizler Suriye'nin dış politikadaki tebeddülattan endişeli bulunmaktadırlar. Emniyet Konseyindeki Suriye delegesinin Filistin ve Hatay işlerinde Rusya'nın yardımını görmek ümidile Korfu kanalı mayınları işinde Sovyet noktalarını iltizam etmiş olduğu dikkati celp etmiştir.*" ifadelerinde de görmek mümkündür (*Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi*, Fon: 571, Kutu: 35052, Gömlek: 138371, Sıra: 2.)

Sonuç

Mondros Mütarekesi'nden sonra Fransız orduları tarafından işgal edilen Hatay'da 1918-1921 yılları arasında Türkiye-Fransa ve Suriye arasında bölgesel güç mücadeleleri başlamıştır. 1920 yılı itibarı ile başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Ankara Hükümeti bölgede kuva-yı milliyeyi teşkilatlandırmıştır. Ancak Fransa ile savaşın durdurulması ve milli menfaatler için Hatay misak-ı milli sınırları dışında bırakılmak zorunda kalmıştır. Buna karşın Ankara Hükümeti, Anlaşmaya özel bir madde koyarak bölge halkının Türklüğünü koruyup Türkiye ile olan bağlarını güçlendirmede ve Hatay'ın Türkiye'ye iltihakında önemli bir dayanak oluşturmuştur. Atatürk, Hatay meselesini çözümlemek için Avrupa'daki siyasi dengelerin Türkiye lehinde değişmesini beklemiştir. Zira Fransa'nın Suriye'ye bağımsızlık verme isteği Türkiye'nin Hatay konusunu gündeme taşımasına vesile olmuştur. Özellikle Türkiye, uluslararası hukuka dayanarak Boğazlar Rejimini Türkiye lehinde değiştirme tecrübesini Hatay konusunu nihayete erdirmede kullanmıştır. Toprak talebinde bu-

lunmadan Hatay'ı Suriye'den koparıp bağımsızlığına kavuşturma daha sonrasında Hatay'ın Türkiye'ye iltihak edilmesi şeklinde iki aşamalı bir strateji izlenmiştir. Bu aşamada 1937 Antlaşması ile Hatay, Suriye'den ayrı bir varlık ve Türkiye Hatay'ın toprak bütünlüğünü korumada garantör devlet olması sorunun çözümlenmesinde önemli bir basamak olmuştur. Ancak Suriye'deki Arap milliyetçileri, siyasi ve sivil teşekküller antlaşmayı reddederek, Hatay'ın Suriye'nin ayrılmaz bir parçası olduğunu savunmuş ve Türkiye'ye yönelik provakatif eylemlere girişmiştir. 1938 seçimlerinde Fransa ve Suriye Türk nüfusunu Türkiye aleyhinde değiştirmek istese de Türk ordusunun Hatay'a girmesi ile bu oyun bozulmuştur. Hatay Devleti'nin kurulması ve Hatay'ın Türkiye'ye iltihakını kabullenemeyen Suriye her defasında Hatay konusunu iç ve dış siyasetin malzemesi haline getirmiş ve Suriye'nin kuzeyindeki Türkiye karşıtı oluşumlara her türlü desteği sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı'na doğru giden süreçte de Almanya, İtalya, Rusya ve İngiltere bölgedeki güç dengelerini kendi lehine çekebilmek için Hatay konusu üzerinden Türkiye'ye yönelik tehditlerini yoğunlaştırmışlardır ki Dışişleri Türk Diplomatik belgelerine yansıyan bilgilerde bunları görmek mümkündür. Özellikle Suriye, Türkiye'nin rejimine yönelik olumsuz eylem ve söylemlerde bulunmuştur. Aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı yıllarında İngiltere ve Rusya'nın Suriye'deki Ermeni ve Kürtler üzerinden Türkiye'ye yönelik propaganda faaliyetlerine Suriye'nin göz yumduğu belgeler üzerinden tespit edilmiştir. Kısaca bu sonucun kan dökülmeden son aşamasına getiren Atatürk'ün Hatay konusunda gösterdiği hassasiyetin Atatürk'ün ölümünden sonra da sürdürüldüğünü buna karşın Suriye'nin de Hatay'ı geri almak için Türkiye'yi istikrarsızlaştıran her türlü eyleme destek verdiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi

Taha Toros Arşivi

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

2-Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

3-Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Milliyet

Türk Sözü

Yeni Asır

Yenigün

Yeniyol

4-Araştırma ve Tetkik Eserler, Tezler ve Makaleler

Ada, Serhan (2005), *Türk-Fransız İlişkilerinde Hatay Sorunu (1918-1939)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul,

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (2006), ATAM, Ankara.

Aydoğan, Aydın (2002), *Hatay'ın Anavatana Katılması ve Bunun Düünden Bugüne Türkiye-Suriye İlişkilerine Etkileri*, Nuh Naci Yazgan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

Bitterlin, Lucien (1999), *Alexandrette: Le "Munich" de l'Orient*, Paris, Jean Piccollec.

Coşar, Ömer Sami, "Musa Dağı'nın Öteki Yüzü", *Milliyet* 20 Haziran 1982.

-----, "Musa Dağı'nın Öteki Yüzü", *Milliyet*, 16 Haziran 1982.

Dağıstan, Adil – Sofuoğlu, Adnan (2005), "Arşiv Belgeleri Işığında Sancak (Hatay)'ın Bağımsızlık Sürecinin İlk Aşaması", *ATAM Dergisi*, C XXI, Sayı, 61, s.36.

Dağıstan, Adil – Sofuoğlu, Adnan (2008) , *İşgalden Katılıma Hatay*, Phoenix Yayınları, Ankara.

Duman, Olcay Özkaya (2019), *Bağımsızlığa Giden Yolda Sancak'tan Hatay Devleti'ne Yerel Basın ve Faaliyetleri (1918-1939)*, ATAM, Ankara.

- Gönlübol, Mehmet – Sar, Cem (1974) , *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Ankara.
- Güçlü, Yücel (2001), *The Question of the Sanjak of Alexandretta*. TTK Yayınları, Ankara.
- Gürsoy, Yaşar (2023), *Atatürk'ün Berberi*, Destek Yayınları, İstanbul.
- Hitti, Philip K (1959), *Syria: A Short History*, The Macmillan Company, New York.
- İlter, Erdal (1996), “Fransa’nın Suriye’yi İşgaline Dair Yayınlanmış Bir Risale”, *Atatürk Yolu*, Yıl:9, C.5, S.17, s.61-81.
- İnan, Afet (1989), *Atatürk'ten Mektuplar*, TTK, Ankara.
- Konuralp, Nuri Aydın (1970), *Hatay'ın Kurtuluş ve Kurtuluş Mücadelesi Tarihi*, İskenderun.
- Melek, Abdurrahman (1999), *Hatay Nasıl Kurtuldu*, Cumhuriyet Yayınları.
- Özer, Özkan (2021), *1947-1998 Türkiye-Suriye İlişkileri: Güvenlik Sorunu Bağlamında Problemler ve Krizler*, Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Payaslı, Volkan (2017), *Sancak'tan Vilayete Hatay (1921-1960)*, ATAM, Ankara.
- Pehlivanlı vd., Hamit (2001), *Türk Dış Politikasında Hatay (1918-1939)*, Ankara.
- Sanjian, Avedis K (1956), *The Sanjak of Alexandretta (Hatay): A Study In Franco-Turco-Syrian Relations*, University of Michigan.
- Sarınay Yusuf (1996), “Atatürk'ün Hatay Politikası II (1938-1939)”, *ATAM Dergisi*, C.12, S.35, s.409.
- Sarınay Yusuf (1998), “Hoybun Cemiyeti ve Türkiye'ye Karşı Faaliyetleri”, *Atatürk Yolu*, C.14, S.40, s.213.
- Sarınay, Yusuf (1996), “Atatürk'ün Hatay Politikası I (1936-1938)”, *ATAM Dergisi*, C.12, Sayı 34, s.13-14.
- Soyak, Hasan Rıza (1973), *Atatürk'ten Hatıralar*, C.2, YKY, İstanbul.
- Soysal, İsmail (1985), “Hatay Sorunu ve Türk-Fransız Siyasal İlişkileri (1936-1939)”, *Belleten*, C.49, S.193, s.81.
- Sökmen, Tayfur (1999), *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Cumhuriyet Yayınları.
- Türk İstiklal Harbi Güney Cephesi IV. Cilt* (1996), Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Resmi Yayınları Seri No:1, Ankara.
- Yakut, Kemal (2005), “Arap Dünyasının Hatay Devleti'nin Kurulmasına Karşı Tavrı Ve Türk-Arap Muhâdeneti (Dostluk) Cemiyeti”, *ATAM Dergisi*, C.21, S.22, s.792-794.
- Yamaç, Müzehher (2015), “Fransız Arşiv Belgelerinde 23 Haziran 1939 Tarihli Türk- Fransız Antlaşması”, *ATAM Dergisi*, C.XXXV, S.99, s.220.

Yamaç, Müzehher (2018), “Fransız Diplomatik Belgelerinde Türkiye-Suriye Sınır Sorunu (1918-1940)”, *Belleten*, C.82, S.295, s.1155.

EKLER

Ek-1.

(4)

T. C.
HALEP KONSOLOSLUĞU

N° 2186/981

20/11/1942

Özü: Hatay Cemiyeti HK.

Hariciye Vekaletine

1-faşe Veziri Hikmet Hirakinin oğlu Talip Hirakinin, Muhbirimizle bir görüşmesi esnasında Hasan Cebbaramın reisliğinde ve Hüsnü Berazinin ve daha bazı eşhasın iştirakile bir hatay cemiyeti teşkil edildiğini, Şam'daki İngiliz Siyasî Subayı Garner'in de harpten sonra Hatayın yine Suriyeye verileceği yolunda idarei kelam ettiğini söylediği, muhbir tarafından ifade edilmiştir.

Bu haber başka membalardan hemuz teyyüd etmemiş bulunduğu cihetle, kaydı ihtiyatla telakki edilmesi rica olunur.

Hasan Cebbare hakkında 11/1/1942 tarih ve 6 numaralı tahrirat ile ,Hatay Vilayetine mufassal malumat verilmişti.

2-Hariciye Vekaletine, Emniyet Umum Müdürlüğüne yazılmıştır.

Halep Konsolosu

inshar

P.I
25-II-42

Surat Hoca
M. E. Reis

HARİCIYE İSTİHBARAT MÜDÜRLÜĞÜ	
Tarih:	25.11.42
Vezir:	2987
İş:	25-A.8

15.03.2021 tarih ve 32363030 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

Rapt numarası
Kaydettim

Şifre

Hariciye Vekâleti

D. 1 Ş. 1

Müdürlüğü

Evrakın umumî numarası	Müstenit olduğu evrakın numarası	Şubenin kayıt numarası	Mübeyyiz	Müsevvit	Şube Müdürü	Daire Muavini	Reis Umum Müdür
1344	9. v. 2. 1005 28. v. 44 - 177	79. 105 (286)		21. 88 8.5.44			21. 8.5.44

Evrakın hususî numarası

Evrakın tarihi

Şifre Tahrirat

Berut Başkonsolosluğuna,
Halep Konsolosluğuna,

Hulâsa

Beruta külliyetli miktarda İngiliz askeri ile mühimmat, cephanesi ve zırhlı vasıtaların gelmiş olduğu ve İngilizlerin arap ve Ermenilere "Türkler Hatayı zorla aldılar, biz size iç-beden kuvvet ~~verdik~~ ve yardım yapacağız siz Hatayı geri alın" demekte oldukları ve hududta bulunan yerli askerleri yakında değiştirerek yerlerine Ermeni ve gayri Müslim unsurların getirileceği ^{gönderileceği} hakkında bazı haberler ^{aldığımızdır} ~~aldığımızdır~~. Kayıt idarete tahakkuk eden ~~bu haberlerin~~ ^{bu haberlerin} gıhhati olup olmadığının tahkik ve ıgarasını rica ederim.

Kalemler hakkında Hariciye
Mühimmat ve netici tahakkuk
bilgi istemesini rica ederim
Hariciye

15.03.2021 tarih ve 32363030444 Karar ile gizliliği kaldırılmıştır

Ek-3.

T. C. Hariciye Vekâleti Şifre Müdürlüğü № 61/61 [Bu yazının mahrem tutul- masına itina edilecektir]	Halep Konsoloslüğünden Yazıldığı tarih 22/9/944 Geldiği tarih 22/9/944 Numarası 29 Açan Ayhan - İçak
---	--

ŞİFRE TEL

HARİCİYE VEKÂLETİNE

58 numaralı şifre telgrafa zeyildir.

Dün akşam Çenden gelen telimat üzerine Mahalli HM-
kümetin Halep'in geri verilmesini talep etmek maksadile
bugün halke nümayişler tertip ettireceği haber alınmıştır.
Henüz teyidine vakit olmadığından kaydı ihtiyatla telak-
kisini rica ederim.

Eğer bu haber doğru ise nümayişlerin Abraham Ale-
yan'ın Halepte bulunduğu bir zamana tesadüf ettirilmesi
celibi dikkettir. Diğer taraftan, Abraham yan'ın Ki-
lisede irad ettiği nutukta buredaki Ermenilerin Ermenis-
tene gitmelerini tavsiye ettiği ve büyük Ermenistanın ku-
rulması zamanının yaklaştığını söylediği öğrenilmiştir.
(19 ağustos tarihli ve 467 numaralı tehrirat)

R EŞ AT E R H A N

H. V.
602 - 378
No
23-9-44
Tarih
(135)

23-9-44
21

P.K.
23-9

Bir önceki "Halep"
ini aynı "doğru"
konu.
19.9.94

D. I U. Müdürlüğüne	
D. II U. M. Malûmaten	

23-9-44

15.03.2021 tarih ve 32363030 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.

**COVID-19 PANDEMİ YOĞUN
DÖNEMLERİNİN SANAYİ ELEKTRİK
TÜKETİMİNE ETKİLERİ: ORTA ÖLÇEKLİ
BİR İŞLETMEDE ELEKTRİK TÜKETİMİ
ARAŞTIRMASI**

Şenol ŞAHİN¹

¹ (Dr. Öğretim Üyesi): Selçuk Üniversitesi Sarayönü Meslek Yüksekokulu,
Konya, Türkiye. E-mail:ssahin@selcuk.edu.tr.

ORCID: 0000-0001-8171- 2023.

GİRİŞ

Çin'in Vuhan şehrinde, 2019 Aralık ayının sonunda ortaya çıkan koronavirüs, diğer adıyla Covid-19, kendini virüslerle belli eden ve çoğunlukla solunum yoluyla bulaşan bir hastalıktır. Bir hastalığın veya enfeksiyonun birkaç ülkede hatta tüm dünyada hızla yayılmasına neden olan büyük salgınlar, pandemi olarak tanımlanabilir. Covid-19, Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) tarafından 11 Mart 2020 tarihinde, uluslararası halk sağlığı sorunu kabul edilerek, pandemi ilan edilmiştir. Nisan 2020'de tüm dünyaya büyük bir hızla yayılan koronavirüs, toplumları korku ve endişeye sürükleyerek, hayatın normal akışını bozmuştur. Covid-19 pandemisi, yalnızca az gelişmiş ülkeleri ve gelişmekte olan ülkeleri değil, gelişmiş ülkeleri de etkilemiştir. Bu da Covid-19'u diğer pandemilerden ayıran en önemli özelliklerden birisidir (saglik.gov.tr.).

2020 yılından itibaren, küreselleşmenin de etkisiyle, Covid-19 pandemisinin tüm dünyada hızla yayılması, son yılların en büyük küresel sağlık krizine neden olmuştur. Toplumda, siyaset ve şirketlerde büyük zorluklara neden olan Covid-19, hızla yayılarak insanların sağlığını ve yaşamını tehdit etmiştir. Uluslararası işbirliği ile sürdürülen tedarik zincirleri tehdit altına girmiş, kişilerarası temasları kısıtlamak için sert önlemler alınmıştır (Busse ve Becke, 2022:5).

Yapılan araştırmalardan ve risk değerlendirme kuruluşları tarafından yapılan çalışmalardan, Covid-19 salgın sürecinden etkilenmeyen ve etkilenmeden çıkacak, hemen hemen hiçbir sektörün olmadığı anlaşılmaktadır. Salgın döneminde; üretim, enerji, ulaşım, turizm, otomotiv ve elektronik sektörlerinde başlayan düşüşler, piyasalarda belirsizlik yaşanmasına neden olmuş, bu belirsizlik de diğer tüm sektörleri olumsuz yönde etkilemiştir (Sürekö, 2020:1).

Covid-19 pandemisini engellemek için alınan önlemler, üretimde yaşanan yavaşlama ve keskin düşüşler, enerji sektörünü de etkilemiştir. Enerji sektöründe önemli bir yere sahip elektrik enerjisi: ekonomik, siyasi ve sosyal yaşamın her alanında olduğu gibi sanayide de en çok kullanılan enerji türlerinden biridir. Üretimde yaşanan yavaşlama, sanayi elektrik tüketimini doğrudan etkilemiş, kullanılan elektrik miktarı bu yoğun dönemlerde daha da azalmıştır (Löffelholz, 2020).

Pandeminin etkilerini ve yayılma hızını azaltmayı amaçlayan sert önlemler, ekonomik faaliyetleri 2020 yılı Mart ayının ortasından itibaren ve özellikle 2020-2021 yıllarında büyük ölçüde etkilemiştir. 2023 yılının ilk çeyreğinde: vakaların azalması ile acil durumun DSÖ tarafından 05.05.2023 tarihinde sona erdiği açıklansa da küresel ekonomik etkileri hala sürmektedir. Türkiye'de, Covid-19 salgınından ilk ölümün açıklandığı 17 Mart 2020'den günümüze kadar Covid-19'un farklı sektörler üze-

rindeki etkilerini inceleyen, birçok araştırma yapılmış ve makaleler yazılmıştır. Dünyada yaşanan COVID-19 pandemisinin etkilediği en önemli sektörlerden biri de enerji sektörü içinde yer alan ve sanayide de kullanılan elektrik enerjisidir.

Covid-19 pandemisinin genel ekonomik etkisinin ötesinde, farklı sanayi şirketlerinin 2020 baharında yaşanan, yoğun pandemi dönemlerindeki karantinadan ne ölçüde etkilendikleri, üretimde yaşanan yavaşlamaya bağlı olarak, sanayi elektrik tüketimindeki düşüşler ve düşüş zamanları gibi önemli sorular, güncelliğini hala korumaktadır. Şirketlerin bu dönemde, kendi içlerinde yaşadıkları sorunlarla ilgili yapılan fazla bir araştırma bulunmamaktadır.

Bu çalışmanın amacı: Covid-19 yoğun dönemlerinin, sanayi elektrik tüketimine etkisini, orta ölçekli bir plastik profil üretim işletmesinde araştırmaktır. Araştırmada, pandeminin sanayi elektrik tüketim süreçlerine etkisini daha iyi analiz edebilmek için: işletmenin 2019-2022 yılları arasında kullandığı, aylık elektrik tüketim verileri incelenmiştir. İşletmenin, pandemi yoğun dönemlerindeki elektrik tüketimi, Türkiye ve Dünya elektrik tüketimleriyle karşılaştırılmış ve değerlendirilmiştir. Çalışma giriş bölümünden sonra 5 bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde: Covid-19 pandemisinin sanayi elektrik tüketimine etkisiyle ilgili 2020 yılından itibaren yapılan, akademik çalışmalara ve bilimsel makalelere yer verilmiştir.

İkinci bölümünde: Covid-19 pandemisiyle ilgili genel bilgiler verilmiş, 2020, 2021 ve 2022 yıllarında, pandemi yoğun dönemlerine ait, Türkiye’deki vaka ve vefat sayıları değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde: Covid-19 krizi dönemlerinde, Dünyada ve Türkiye’de tüketilen elektrik enerjisiyle ilgili bilgiler verilmiş, enerji istatistikleri incelenmiştir.

- İlk olarak: Covid-19 yoğun dönemlerinin, Dünyada tüketilen elektrik enerjisine etkileri incelenmiş, yaşanan durumlar ele alınmıştır.
- İkinci olarak: Covid-19 yoğun dönemlerinin, Türkiye’de tüketilen elektrik enerjisine etkileri incelenmiş, bu amaçla; 2019, 2020 ve 2021 yılları için açıklanan, resmi elektrik tüketim endeksleri değerlendirilmiştir.

Dördüncü bölümde: Plastik sektöründe faaliyet gösteren ve orta ölçekli bir plastik profil işletmesi olan üretim tesisinin, 4 yıllık elektrik enerjisi tüketim verileri incelenmiş ve yıllara göre değerlendirilmiştir.

Beşinci bölümde: Sonuç ve değerlendirmeler yer almaktadır.

1. LİTERATÜR

2020 yılından günümüze kadar, Covid-19 pandemisinin farklı sektörler üzerindeki etkisiyle ilgili, birçok akademik çalışmanın yapıldığı görülmektedir. 2020 yılı içinde yapılan çalışmaların bir çoğu, pandemi etkisinin ve sonuçlarının tam netleşmediği bir dönemde ve tahmin, anket ve literatür taraması yapılarak ortaya konan çalışmalardır. Akademik makalelerin ve çalışmaların daha çok; tedarik zinciri, turizm, tarımsal üretim, bitkisel üretim, işgücü, piyasalar ve tüketici davranışları, finansal veriler, uluslararası ticaret, istihdam, endüstri, dış ticaret, iktisadi yaşam, siyasi alan ve toplum gibi farklı konu ve alanlar üzerine yoğunlaştığı görülmektedir.

Araştırma konumuz: “Covid-19 yoğun dönemlerinin, orta ölçekli bir sanayi işletmesinde, elektrik tüketimi üzerine etkisi”dir. Yapılan taramalarda: pandemi yoğun dönemlerinin elektrik tüketimine etkisinin, bir üretim işletmesinde araştırıldığı, herhangi bir alan çalışmasına rastlanmamıştır. Ancak, Covid-19 yoğun dönemlerinin, sanayi elektrik tüketimine genel etkisi üzerine yapılmış çalışmalarla, araştırmada yararlanılan makaleler aşağıda verilmiştir.

Adıgüzel (2020), Covid-19 salgınının, Türkiye ekonomisine negatif etkilerini, sayısal veriler yardımıyla incelemiştir. Ayrıca, ekonomik faaliyetlerde bir gösterge olarak kullanılabilen; elektrik talebi ve tüketimini, pandemi yoğun dönemleri için araştırmıştır. Elektrik talebinin: pandemi yoğun döneminin başladığı 2020 Nisanın ilk günlerinden başlayarak, keskin bir düşüş gösterdiğini ve 3 aylık elektrik harcamalarındaki ortalama kaybın %15 olduğunu ortaya koymuştur. Mayıs ayı ikinci haftasından sonra ise, haftalık elektrik tüketimin arttığını belirtmiştir.

Ateş (2022), Covid-19 salgınının, insan sağlığıyla ilgili riskleri sonucu ortaya çıkan ekonomik ve sosyal sorunlar üzerinde durmuştur. Salgının, Türkiye’de enerji tüketimine etkisini: 2020 yılı enerji tüketim verileri ile analiz etmiş, elektrik üretim ve tüketim değerlerini incelemiştir. Enerji türlerine ait tüketim verilerini ve 2019 ile 2020 yıllarında, iç piyasada tüketilen elektrik enerjisi verilerini grafiklerle göstermiştir. Bu verilere göre: kapanma döneminin yaşandığı aylarda, konutlarda tüketilen elektrik enerjisi miktarı artarken, sanayide, ulaşımda ve hizmet gibi alanlarda faaliyet gösteren işletmelerde, elektrik enerjisine olan talep azalmıştır.

Avli v.d. (2021), Covid-19 salgınından dolayı değişen elektrik tüketim alışkanlıklarını, bölgesel harita verilerini temel alarak incelemişlerdir. Çalışmada: coğrafi bilgi sisteminden alınan verilerle, Kahramanmaraş ilinde, farklı abone gruplarına ait enerji tüketim verileri incelenmiş, tüketim verilerindeki değişimler, mahalle tüketim verileri temel alınarak, haritalar üzerinde gösterilmiştir. Çalışmada: tüm dünyanın etkilendiği Covid-19 salgınıyla ilgili üç temel fikir ortaya çıkmıştır. Bunlardan birincisi; salgı-

nın yalnızca sağlık sisteminde değil, tüm alanlarda etkili olacağı, ikincisi; salgından sonra artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı ve üçüncüsü ise; yeni hayata yeni normallerle devam edileceğidir.

Bulut (2021), Türkiye'nin 2020 yılındaki enerji tüketimini, geçmiş yılların aynı aylarındaki elektrik tüketimi ile karşılaştırarak ve tüketici gruplarına göre incelemiştir. Pandemi yoğun dönemlerinin elektrik kullanımı üzerindeki etkilerini araştırmıştır. İlk vakanın görüldüğü, 11 Mart 2020 tarihinin de içinde bulunduğu Mart ayında: sanayi üretiminde ve sanayi elektrik tüketiminde bir düşüş yaşanmamış, ancak: evde kal uyarılarıyla evsel elektrik tüketimi, 105 Milyon kWh artmıştır. Bu çalışma: Covid-19 pandemisinin Türkiye elektrik tüketimine etkisinin incelendiği, ilk çalışma niteliğindedir.

Cicale (2020) makalesinde: Amerika'da Covid-19 salgını sırasında konut, ticari ve endüstriyel elektrik tüketimindeki değişiklikleri incelemiştir. Çalışmada, Teksas eyaletinden alınan saatlik elektrik tüketimi verilerine göre: işyerlerinin kapanması ve evde daha fazla zaman geçirilmesi nedenleriyle, günlük kullanımda önemli değişiklikler yaşandığı görülmektedir. Bu değişiklikler: 2020'nin ikinci çeyreğinde, Teksas eyaletindeki konutlarda, elektrik tüketiminin ortalama %10 arttığını, ticari ve endüstriyel elektrik tüketiminin ise %12 ile %14 arasında düştüğünü göstermektedir.

Ersöz (2022), Dünyada ve Türkiye'de genel enerji görünümünü değerlendirmiş ve enerji sektörüyle ilgili gelecek yaklaşımlarını ele almıştır. Buna göre: Türkiye'de elektrik enerjisi kullanımı 2021 yılında, 2020 yılına göre %8,74 artmış ve 332,9 milyar kWh olmuştur. Türkiye'nin toplam elektrik ihtiyacı, 2000 yılı ile 2020 yılı arasında sadece; 2001, 2009 ve 2019 yıllarında bir düşüş göstermiş, diğer yıllarda ise artış trendi sürmüştür. Covid-19 pandemisinin yoğun yaşandığı 2020 yılında, elektrik kullanımı 2019 yılına göre %0,9 gibi sınırlı bir artış ile 306,1 TWh'e yükselmiştir.

Kayar ve Carlak (2021), Türkiye'nin elektrik enerjisi gelişim sürecinde ve mevcut durumda, elektrik üretimi ve tüketimini değerlendirmişlerdir. Türkiye'deki elektrik enerji tüketimi, sürekli olarak artmaktadır. Uluslararası Enerji Ajansı verileri: küresel enerji ihtiyacının 2035 yılına kadar en az üçte bir oranında yükseleceğini öngörmektedir. Bu süreçte, enerji piyasalarını: ekonomileri yükselen, gelişmekte olan ülkelerin yönlendireceği, sürdürülebilir ekonomik büyüme açısından, ülkelerin en stratejik üretim faktörlerinden birinin de, enerji olacağı tahmin edilmektedir.

Löffelholz (2020), Covid-19 salgını yoğun dönemlerinde, sanayi üretiminin keskin bir şekilde düştüğünü, salgını engellemek için alınan önlemlerin; İtalya, Almanya, Fransa, İspanya, Hollanda gibi ülkelerin yanı sıra, diğer ülkelerdeki elektrik tüketimi üzerinde de gözle görülür bir etki bıraktığını aktarmıştır. Bu dönemlerde: insanlar evde daha fazla zaman ge-

çirdiğinden ve birçoğu ev ofisinden çalıştığından, özel hanelerde tüketilen elektrik enerjisindeki artışın yanında, internet bağlantısı ve veri merkezlerinde tüketilen elektrik enerjisi miktarında da artış yaşanmıştır. Ancak, bu artış oranı: sanayide kullanılan elektrik tüketiminin azalmasıyla, fazlasıyla telafi edilebilecek düzeydedir.

Özen ve Levent (2022), OECD ülkelerinde: 2000 ile 2019 yılları arasındaki enerji tüketimini, bu yıllara ait ekonomik büyüme verilerini kullanarak incelemişlerdir. Bu ülkeler; *İspanya*, Belçika, Fransa, İtalya, Avusturya, Polonya, Portekiz, *İsveç*, *Norveç* ve *İngiltere*'dir. *Çalışmada*: enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığı araştırılmıştır. Yapılan analizlere göre: enerji tüketimi ile ekonomik büyüme arasında tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

TMMOB (2022), Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği raporunda: Türkiye'de elektrik enerjisinin kısaca tarihi incelenmiş, üretim, iletim, dışalım, dışsatım ve dağıtım sistemlerindeki gelişmelerle, sorunları ve çözüm yolları ortaya konmuştur. Elektrik tüketiminin, Covid-19 salgını yoğun dönemlerinden ne oranda etkilendiği araştırılmıştır. Bu rapora göre: tüketim 2020 yılının Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında bir önceki yıla göre azalmış, daha sonra hızla artarak 2019 yılı değerlerini aşmıştır. Ayrıca, Türkiye'de 2020 yılı elektrik tüketimi, 2019 yılına göre %0,38 artmış, OECD ülkelerinde ise toplam elektrik tüketiminde %2,9 oranında bir düşüş yaşanmıştır.

TSKB (2021), Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş. 2021 Yılı Enerji Görünümü Raporu; 2021 Yılı Enerji Sektörü Görünümü" ve "2021 Yılında Öne Çıkan Temalar" olmak üzere iki bölüm halinde yapılandırılmıştır. Bu rapor: hem enerji sektöründeki gelişmeleri sağduyulu bir yaklaşımla analiz etmeyi, hem de enerji sektöründe olası yenilikçi yaklaşımlar için bir kaynak oluşturmayı hedeflemektedir. Teknik, ekonomik, finansal, çevresel ve sosyal bakış açılarının makro bir perspektifle bütünleştirilmeye çalışıldığı bu raporda: Türkiye enerji sektörünün 2021 yılındaki panoraması çizilirken, sektördeki fırsatlar ve riskler de ele alınmaktadır.

Düşündere (2020), Türkiye'deki ekonomik gelişmeleri daha yakından takip edebilmek için elektrik tüketiminin önemli bir gösterge olduğunu paylaşmıştır. Bu çalışmada: illerin 2020 yılındaki ekonomik performanslarını değerlendirebilmek için, elektrik tüketimini iller düzeyinde incelemiştir. 2020 yılını kapsayan araştırmasında: en büyük ekonomik daralmayı sırasıyla; Antalya, Edirne, Muğla ve Bursa'nın yaşadığını tespit etmiştir.

Güler ve Aydınbaş (2020), yaşanan günlük koronavirüs vakaları ile tüketilen günlük elektrik miktarı arasında, anlamlı bir ilişki olup olmadığını, eğer anlamlı bir ilişki varsa da bu ilişkinin yönünü ve gücünü araştırmışlardır. Buradaki amaç: pandemi sürecinin, Türkiye ekonomisi

üzerindeki etkilerini, elektrik tüketimi üzerinden okumak ve gelecekte yapılacak çalışmalar için yardımcı veriler sunmaktır. Bunun için: Türkiye’de 11.03.2020 tarihi ile 23.07.2020 tarihi arasında görülen, günlük Covid-19 vaka sayısı ile tüketilen günlük elektrik enerjisi verileri analiz edilmiştir. Buna göre: vaka sayısı artışı ile elektrik tüketimi arasında negatif yönlü bir ilişki bulunduğu ve vaka sayısında yaşanan değişimlerin, elektrik tüketimine etkisinin iki gün sonra ortaya çıktığı tespit edilmiştir. Bu sonuç: vaka sayısındaki olası bir artışın, ekonomik büyümeyi olumsuz etkileyeceğini göstermektedir.

2. COVID-19 PANDEMİSİ VE YOĞUN DÖNEMLERİ

Yeni koronavirüs hastalığı Covid-19, pek çok insanın sağlığını etkileyen bir virüstür. Hastalığa Sars-CoV-2 koronavirüs’ü neden olmaktadır. Salgın ilk olarak: 2019 yılında, Çin’in Vuhan Eyaleti’nde ortaya çıkmış, deniz ürünleri ve hayvan satışı yapılan pazara gitmiş insanlarda, virüs tespit edilmiştir. Aralık ayının sonlarında, hastalık belirtileri; ateş, öksürük, nefes darlığı gibi bulgular olan bir grup hastada, solunum yolu rahatsızlıkları ortaya çıkmıştır. 13 Ocak 2020’de yapılan araştırmalar sonucunda rahatsızlığın adı: korona virüs hastalığı, virüsün adı ise: Covid-19 virüsü olarak tanımlanmıştır.

Virüs; enfekte bir kişinin hapşırması, öksürmesi, konuşması, şarkı söylemesi veya başkalarının yakınında nefes alması sonucu ve soluduğumuz havadaki damlacıklar yoluyla yayılır. Damlacıklar; solunabilir veya buruna, ağza ya da gözlere yerleşebilirler. İnsandan, insana bulaşan virüs Ocak 2020’de Çin’de bir salgına dönüşmüştür. İlk olarak, ülkenin diğer eyaletlerine daha sonra da Nisan 2020 itibarıyla tüm dünya ülkelerine yayılmıştır. Türkiye’de Covid-19 salgınından ilk ölüm 17 Mart 2020’de yaşanmıştır. Dünya Sağlık Örgütü tarafından, Covid-19 salgını artışı nedeniyle: 30.01.2020 tarihinde uluslararası halk sağlığı acil durumu ilan edilmiş, vakaların azalması ile de acil durumun 05.05.2023 tarihinde sona erdiği açıklanmıştır (saglik.gov.tr).

2.1. Türkiye’de Covid-19 Pandemisi Yoğun Dönemleri

Tablo 1. 2020, 2021 ve 2022 Yılları Türkiye Genel Koronavirüs Tablosu

2020	Toplam Vaka Sayısı	Toplam Vefat Sayısı
17 Mart	98	1
19 Nisan	86.306	127
19 Mayıs	151.615	28
19 Haziran	185.245	23
19 Temmuz	219.641	16
19 Ağustos	253.108	23
19 Eylül	301.348	68
19 Ekim	349.519	75
20 Kasım	435.273	141
2021	Toplam Vaka Sayısı	Toplam Vefat Sayısı
19 Ocak	2.399.781	167
19 Şubat	2.624.019	82
19 Mart	2.971.633	87
16 Nisan	Günlük vaka: 63.082	289
21 Nisan	Günlük vaka: 61.967	362
19 Mayıs	5.151.038	233
19 Haziran	5.365.208	51
19 Temmuz	Günlük vaka:7667	50
19 Ağustos	Günlük vaka:19320	216
19 Eylül	Günlük vaka:26398	213
19 Ekim	Günlük vaka:30862	223
19 Kasım	Günlük vaka:23810	218
19 Aralık	Günlük vaka:16910	171
23 Aralık	Günlük vaka:19.350	259
2022	Toplam Vaka Sayısı	Toplam Vefat Sayısı
19 Ocak	Günlük vaka:412.031	176
19 Şubat	Günlük vaka:80.454	278
19 Mart	Günlük vaka:17.328	105
19 Nisan	Günlük vaka:4.217	23
19 Mayıs	Günlük vaka:1485	4
13-19 Haziran	10.954	19

25-31 Temmuz	406.322	337
01-07 Ağustos	232.253	380
19-25 Eylül	22.729	40
17-30 Ekim	22.887	64
14-27 Kasım	37.185	92

Kaynak 1. T.C.S. Bakanlığı Covid-19 Bilgilendirme Platformu Verileri

2.1.1. 2020, 2021 ve 2022 Yılları Pandemi Yoğun Dönemlerinde Gerçekleşen, Covid-19 Vaka ve Vefat Sayılarının Tablo 1'e Göre Değerlendirmesi

2020 Yılı: Mart-Aralık döneminde en büyük vaka ve vefat sayıları, ikinci çeyrekte; Nisan, dördüncü çeyrekte; Kasım ve Aralık aylarında gerçekleşmiştir.

2021 Yılı: en büyük vaka ve vefat sayıları; Nisan ayında gerçekleşmiştir

2022 Yılı: en büyük vaka ve vefat sayıları; Şubat, Temmuz, Ağustos aylarında gerçekleşmiştir

3. KORONA KRİZİ DÖNEMLERİNDE ELEKTRİK TÜKETİMİ

2020 yılında, küresel ekonomiyi diken üstünde tutan Covid-19 salgınından, başlangıçta özellikle Asya bölgesi etkilenmiş, Çin'de genel ekonomik faaliyetler önemli ölçüde azalmıştır. Küresel ekonomideki durgunluk, Çin'den sonra diğer Asya ülkelerindeki şirketleri de etkilemiştir. 2020 Şubat ayının sonundan itibaren koronavirüs, Avrupa ve ABD'de hızla yayılmış, pandemiyi kontrol altına almak için çok sert önlemler alınmak zorunda kalınmıştır. Birçok Avrupa ülkesinde sokağa çıkma yasakları uygulanmış ve ticari faaliyetler: temel ihtiyaç malzemelerinin üretim ve tedarik edilmesine yoğunlaşmıştır. Tüm bu yaşananlar: dünyadaki ekonomik faaliyetlerin ciddi şekilde yavaşlamasına yol açmış, bu da enerji sektörünü ve bu sektör içinde yer alan elektrik enerji tüketimini doğrudan etkilemiştir (Blagov, 2020:2).

Küresel elektrik talebi, 2020 yılında yaklaşık %1 oranında azalmıştır. Özellikle yılın ilk yarısında, ticari ve sanayi faaliyetlerindeki kapanmalardan dolayı, elektrik talebinde belirgin bir düşüş meydana gelmiştir. Yılın bazı dönemlerinde, elektrik talebinde karantina öncesi dönemlere göre; %20-%30 arasında düşüşler meydana gelmiştir. 2020 yılının Şubat ayında Çin'in elektrik talebi bir önceki yılın Şubat ayı ile karşılaştırıldığında, %10'dan fazla azalmıştır. Çin'den sonra en büyük ikinci tüketici

olan, ABD'nin talebinde de Mayıs ayında, benzer bir düşüş gerçekleşmiştir. 2020 yılı içinde, Mart ve Nisan aylarında; Almanya, Fransa ve İngiltere'de elektrik talebi %15'den fazla düşerken, İspanya ve İtalya'da talep %25'den fazla düşmüştür. Benzer şekilde, Hindistan'ın talebi, Mart ayı ortası ile Nisan ayı sonu arasındaki bazı haftalarda, %20'den fazla azalmıştır. Covid-19 vakalarının daha az görüldüğü, Kore ve Japonya'da ise: elektrik talebinde, Mayıs ayında %8 civarında düşüş gerçekleşmiştir (TEDAŞ, 2022).

3.1. Covid-19 Yoğun Dönemlerinin Dünyada Sanayi Elektrik Tüketimine Etkileri

2020 yılında: tüm dünyayı derinden sarsan, ekonomileri kırılgan hale getiren, tedarik zincirlerinde kopmalara neden olan Covid-19 salgını, 2020 yılını olumsuz yönde etkilemiştir (TSKB, 2021). Küresel piyasalarda, Covid-19 pandemisinin etkileri birçok sektörde yaşanmış, enerji sektörünün alt bileşenlerinden biri olan, elektrik enerjisi de bu dönemden olumsuz etkilenmiştir. 2020 yılında, küresel enerji talebi %4 düşmüştür. Enerji talebinde yaşanan bu düşüş: II. Dünya Savaşı'ndan bu yana, enerji talebinde görülen, şimdiye kadarki en büyük düşüş olarak kayıtlara geçmiştir. Enerji talebiyle ilgili veriler: 2021 yılının ilk çeyreğinde, salgının küresel enerji kullanımı üzerindeki etkilerinin, 2021 yılında da sürdürdüğünü göstermektedir (Ersöz, 2022).

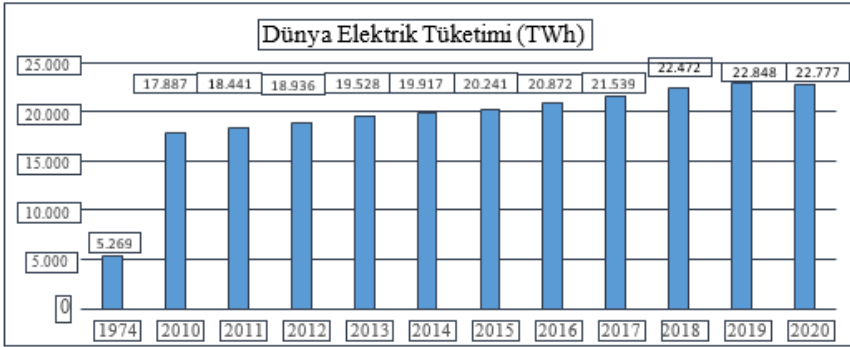
Covid-19 pandemi yayılma hızını düşürmek için, birçok ülke tarafından oluşturulan kısıtlamalar ve kapanma dönemleri: evde daha fazla zaman geçirilmesine, uzaktan çalışmanın ve uzaktan eğitimin artmasına ve dijital eğlencenin daha fazla kullanılmasına yol açmıştır. Evde daha fazla zaman geçirilmesi nedeniyle, meskenlerdeki elektrik talebi belirgin bir şekilde artmış, diğer sektörlerde ise elektrik talebi azalmıştır. Fabrikaların üretime ara vermesi, ekonomik kriz ve ticaretteki aksamalar nedeniyle: 2020 yılında sanayi sektöründeki elektrik talebi bir önceki yıla göre %0,78 oranında azalmıştır. Bununla birlikte dünyada, sanayi sektöründe tüketilen elektrik enerjisi, bölgelere göre farklılıklar göstermektedir (TEDAŞ, 2023).

Covid-19 pandemisi: elektrik enerjisine olan talebi sadece negatif yönde etkilememiş, bunun yanı sıra, elektrik talebinin saatlik kullanımlarında da değişikliğe yol açmıştır. Sanayi üretimi ve ticari aktiviteler yavaşlamıştır. Birçok ülkede: pandemi öncesinde, pazar günleri görülen yoğun elektrik kullanımı, bu dönemde hafta içine kaymıştır. "Küresel Enerji Görünümü 2020" raporu verilerine göre: 2020 yılı ilk çeyrekte, küresel elektrik talebi 2019 yılının aynı dönemine göre %2,5 azalmıştır (TSKB 2020).

2020 Yılı Dünya Elektrik Tüketimi

Endüstriyel ve ticari talebin azalmasına neden olan küresel krizin ardından, G20 ülkelerinde elektrik tüketimi, 2020 yılında %2,3 oranında azalmıştır. Elektrik kullanımı; İngiltere’de %5,4 ABD’de %3,9 Avrupa’da %4,3 ve Brezilya’da %1,6 düşmüştür. Öte yandan, Çin’de yılın ilk çeyreğinde, Covid-19 salgınının sanayi üzerindeki etkisine rağmen, elektrik tüketimi %3,1 artmıştır. Dünyada: 2020’de elektrik tüketimi, sadece Çin ve Türkiye’de artmıştır (Weltenergierat.de, 2021).

Dünya elektrik tüketimi; nüfus artışı, sanayileşme ve ekonomik büyüme gibi nedenlerle 2010 yılından başlayarak, 2019 yılına kadar sürekli olarak artmıştır. Ancak: Covid-19 salgını nedeniyle 2020 yılında, dünyada elektrik tüketimi 2019 yılına göre %0,31 azalarak 22.777 TWh olmuştur (Grafik 1). Covid-19 salgını nedeniyle, küresel ekonominin çöktüğü 2020 yılında, küresel enerji tüketimi %4’ten fazla düşmüştür. 2020 yılı Covid-19 salgınında yaşanan kriz, elektriğin modern ekonomiler için önemini bir kez daha ortaya koymuştur. Sağlık hizmetlerinin yanında, tüm sektörlerde ve insanların evden çalışabilmesinde elektrik enerjisi kullanımı zorunlu bir ihtiyaçtır.

Grafik 1. Dünyada Elektrik Tüketimi (1974-2020)

Kaynak 2. TEDAŞ, 2023.

Dünyada: Covid-19 salgını nedeniyle, 2020 yılında: sadece meskenlerdeki elektrik tüketimi 2019 yılına göre %3,48 artmış, tüketim 6.283 TWh olarak gerçekleşmiştir. 2020 yılında diğer sektörlerdeki tüketim miktarları bir önceki yıla göre azalmıştır. Pandemi döneminde yaşanan kapanmalar nedeniyle, insanların evlerinde daha çok zaman geçirmesi, meskenlerdeki elektrik tüketimlerinde artışlara neden olmuştur. 2020 yılında sektörel olarak en fazla tüketim 9.492 TWh ile sanayi sektöründe gerçekleşmiştir. Sanayi sektöründeki tüketim, 2019 yılına göre %0,78 oranında azalmıştır. 1974 yılında: sanayi sektörünün toplam tüketim içindeki oranı %53,5 iken 2020 yılında bu oran %41,7’ye düşmüştür. 2010-2020 yılları arasında sa-

nayi sektörünün toplam tüketime oranı %41-42 arasında seyretmektedir (TEDAŞ, 2023).

2021 Yılı Dünya Elektrik Tüketimi

2021 yılında: dünya genelinde ekonomik faaliyetlerin yeniden güçlenmesi, doğal olarak enerjiye olan talebin artmasına yol açmış ve enerji piyasaları daha da canlanmıştır. 2020 yılında Covid-19 nedeniyle azalan küresel elektrik talebi, 2021 yılında yaklaşık %5,5 oranında artış göstermiştir. Küresel elektrik tüketiminin %31'ini oluşturan ve dünyanın en çok elektrik tüketen ülkesi olan Çin'in tüketimi, 2021 yılında bir önceki yıl olan 2020 yılına göre yaklaşık %10 oranında artmıştır. 2021 yılındaki ekonomik toparlanma sonrası; Türkiye, Fransa, Almanya, İtalya ve Polonya'daki güçlü talep artışlarının etkisiyle, Avrupa'da kullanılan elektrik, bir önceki yıla göre %4 artmış ve 2019 yılı seviyelerine gelmiştir. Rusya'nın tüketimi ise %6 artmıştır. ABD'nin elektrik tüketimi %1,7 oranında artarken, Kanada'da ise sabit kalmıştır. Asya-Pasifik ülkelerinin çoğunda, tüketim bir önceki yıla göre artarken, katı Covid-19 politikaları nedeniyle Avustralya ve Japonya'da tüketim azalmıştır. Hindistan, Endonezya ve Güney Kore'de elektrik tüketimleri yaklaşık %5 oranında artmıştır (TEDAŞ 2023).

3.2. Covid-19 Yoğun Dönemlerinin Türkiye'de Sanayi Elektrik Tüketimine Etkileri

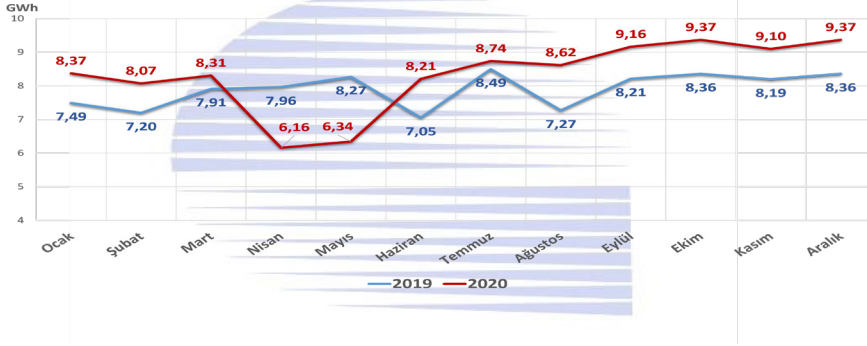
Tablo 2. Türkiye Elektrik Tüketimi (2019-2021) Birim: GWh

	2019	2020	2021
TÜRKİYE BRÜT ÜRETİMİ	303.897,6	306.703,1	334.723,1
İTHALAT	2.211,5	1.889,5	2.334,5
İHRACAT	2.788,7	2.483,6	4.186,4
TÜRKİYE TÜKETİMİ	303.320,4	306.109,0	332.871,2
İÇ İHTİYAÇ	14.761,8	14.039,0	15.183,1
İLETİM KAYBI	5.585,2	4.956,5	5.368,8
DAĞITIM KAYBI	25.700,3	24.411,4	25.627,8
TÜRKİYE NET TÜKETİMİ	257.273,1	262.702,1	286.691,5

Kaynak 3. TEDAŞ, 2023.

2019 Yılı

2019 yılında: Türkiye'de tüketilen elektrik 2018 yılına göre %0,6 azalmış ve brüt tüketim 303.897,6 GWh olmuştur. Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. (TEDAŞ) verilerine göre; 2018 yılında bu rakam 304.801,9 TWh seviyesindeydi.

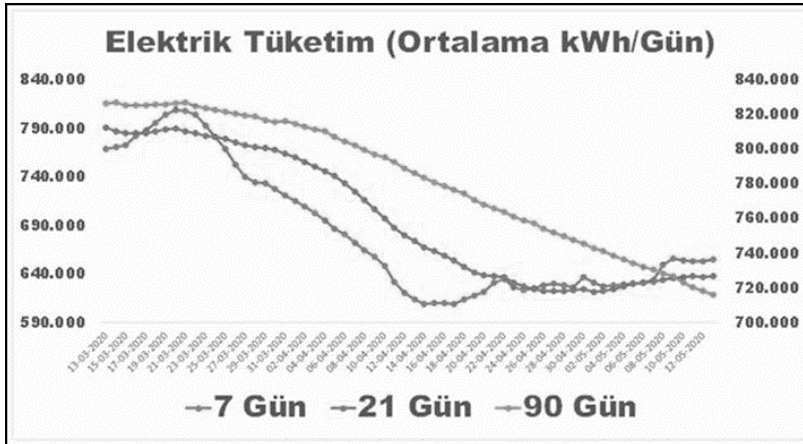
Grafik 2. Türkiye Sanayi Elektrik Tüketimi (GWh), 2019-2020

Kaynak. EMO, 2021

2020 Yılı

Türkiye’de Covid-19 pandemisiyle ilgili ilk vaka, 11 Mart 2020 tarihinde açıklanmıştır. 2020 yılı Ocak ayı başından ilk vaka tarihine kadar elektrik tüketimi: 2019 yılının aynı dönemine göre artmış, ancak salgının başlamasından, temmuz ayı sonuna kadar, aylık elektrik tüketimi 2019 yılına göre azalmıştır. 2020 yılının tamamında, toplam elektrik talebi 2019 yılına göre %0,9 gibi küçük bir artış ile 306,1 TWh’e yükselmiştir (Ersöz, 2022).

Türkiye’de pandemi yoğun dönemleri ve kapanmalar, özellikle 2020 yılı ikinci çeyreğinde yaşanmıştır. Bu dönemde: üretimin azalmasına bağlı olarak, elektrik tüketimi de düşmüştür. Elektrik tüketimi: üçüncü çeyrekte itibaren, üretimdeki artışa bağlı olarak, ekonomik faaliyetlerin de toparlanmaya başlamasıyla yıl genelinde %5,62 oranında artmıştır (TM-MOB, 2022).

Grafik 3. Pandemi Yoğun Dönemlerinde Elektrik Tüketimi

Kaynak. Adıgüzel ve Alkan, 2020

Pandemi yoğun dönemlerinde, Türkiye'deki elektrik talebinin: 13 Mart-12 Mayıs 2020 tarihleri arasındaki 90 günlük (Mart, Nisan, Mayıs) gelişimi Grafik 3'da görülmektedir. Elektrik tüketimi: Nisanın ilk günlerinden başlayarak keskin bir düşüş göstermiş, 3 aylık ortalama elektrik tüketimindeki düşüş %15'i bulmuştur. Mayıs ayının ikinci haftasından itibaren ise haftalık tüketimin çıkışa yöneldiği görülmektedir.

2020 Mart ayı

10-31 Mart tarihleri arasında: Türkiye'de kullanılan saatlik elektrik tüketimi, 2019 yılının aynı dönemine göre %0,4 artmıştır. 21 Mart'tan sonra elektrik talebinde azalma başlamış ve ay sonuna kadar geçen sürede, 2019 yılı aynı dönemine göre talep %5'in üzerinde düşmüştür. Mart ayında: ortalama günlük elektrik tüketimi 765.811 MWh olarak gerçekleşmiştir. Yılın üçüncü ayında en yüksek tüketim: 860.905 MWh ile 19 Mart perşembe günü, en düşük elektrik tüketimi ise: 653.015 MWh ile 29 Mart çarşamba günü kaydedilmiştir.

2020 Nisan ayı

Nisan ayında, ortalama günlük elektrik tüketimi 637.686 MWh olmuştur. Yılın dördüncü ayında: en yüksek tüketim 715.345 MWh ile 1 Nisan çarşamba günü, en düşük elektrik tüketimi ise: 512.842 MWh ile 12 Nisan pazar günü kaydedilmiştir. Nisan ayında: Covid-19 pandemisini engellemek için alınan tedbirler ile pandeminin etkilerini ve yayılma hızını azaltmayı amaçlayan sert önlemler, ekonomik faaliyetleri büyük ölçüde yavaşlatmıştır. Üretimde yaşanan keskin düşüşler, enerji sektörünü de etkilemiş, elektrik talebinde bir önceki yılın aynı dönemine göre % 19,5'lik bir azalma olmuştur.

2020 Mayıs ayı

Mayıs ayı içerisinde: ortalama günlük elektrik tüketimi 633.549 MWh olarak gerçekleşmiştir. Mayıs ayında en yüksek tüketim: 733.877 MWh ile 21 Mayıs perşembe günü, en düşük elektrik tüketimi ise: 457.272 MWh ile 24 Mayıs pazar günü kaydedilmiştir.

2020 Haziran, Temmuz ve Ağustos ayları

Haziran ayında: normalleşme adımları sonucunda, günlük ortalama elektrik tüketimi 750.000 MWh'e yükselmiştir. Normalleşme adımlarının; Temmuz ve Ağustos aylarında genişleme sürecine girmesi ve iklim şartlarının da etkisi ile bu aylarda, ortalama günlük elektrik tüketimi, 2019 yılının aynı seviyelerine gelmiştir (TSKB, 2020).

2021 yılı

Türkiye’de: 2020 yılı toplam elektrik enerjisi tüketimi 306,1 milyar kWh olmuştur. 2021 yılında ise: elektrik tüketimi %12’lik bir artış göstermiş ve yaklaşık 332,9 milyar kWh’e çıkmıştır. 2000-2020 yılları arasında Türkiye toplam elektrik talebi; 2001, 2009 ve 2019 yılları haricinde bir düşüş göstermemiş ve bu süreçlerde artış trendi sürmüştür. Elektrik tüketiminde: sanayi %44 ile en fazla payı alırken, bunu %24’lük eşit paylarla; mesken ve ticarethaneler izlemiştir. Aydınlatma %2 tarımsal sulama %5 oranında elektrik tüketen diğer alanlar olmuştur (Ersöz, 2022).

2022 yılı

Türkiye elektrik tüketimi: 2022 yılında, 2021 yılına göre %0,5 oranında azalarak 331,1 TWh, olarak gerçekleşmiştir (ETKB, 2023).

4. COVID-19 YOĞUN DÖNEMLERİNİN, PLASTİK SEKTÖRÜNDE FAALİYET GÖSTEREN ORTA ÖLÇEKLİ BİR SANAYİ İŞLETMESİNDE ELEKTRİK TÜKETİMİNE ETKİLERİ

Korona krizi dönemlerindeki, elektrik tüketim verilerinin incelendiği orta ölçekli işletme: ekstrüzyon üretim tesislerinde, plastik pencere ve kapılar için profil üretimi yapmaktadır. Profil üretim kapasitesi 30.000 ton/yıl değerlerine yaklaşmış olan işletme, 1996 Mart ayında faaliyete geçmiştir. Üretim tesisi Konya’da bulunan işletme, halen 190 kişilik personeli ile çalışmalarına devam etmektedir. Covid-19 yoğun dönemlerinin sanayi elektrik tüketimine etkisini araştırmak için, bu orta ölçekli profil üretim işletmesinin: korona krizi öncesi ve korona krizi sonrası dönemlerine ait 4 yıllık (2019,2020,2021,2022) elektrik tüketim verileri, işletme yönetiminin izni alınarak kullanılmış ve değerlendirilmiştir. Analiz edilen, işletme elektrik tüketim verileri, pandemi öncesi ve pandemi sonrasında Dünyada ve Türkiye’de tüketilen elektrik enerjisi verileriyle karşılaştırılmıştır.

4.1. Orta Ölçekli Bir Sanayi İşletmesinin 4 Yıllık, Aylık Üretimi ve Elektrik Tüketimi

Plastik sektöründe faaliyet gösteren, orta ölçekli bir sanayi işletmesinin pandemi öncesi ve sonrasını kapsayan: 4 Yıllık (2019-2022), aylık üretimi (kg) ve üretim için kullanılan elektrik tüketimi (kwh) ile tüm fabrikada kullanılan işletme elektrik tüketimi aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3. Üretim Bölümü (4 Yıllık) Aylık Üretimi (kg) ve Elektrik Tüketimi (kwh)

2019 YILI	Üretim (Kg)	Toplam(KWh)	İşletme sarfiyat (KWh)
Ocak 19	2.230.056	1.104.924	1.230.248
Şubat 19	1.317.323	686.192	788.500
Mart 19	1.694.091	882.499	994.644
Nisan 19	1.765.212	860.553	994.644
Mayıs 19	1.626.277	820.010	923.368
Haziran 19	932.808	498.078	572.237
Temmuz 19	1.854.227	924.696	1.022.041
Ağustos 19	1.481.098	766.100	844.759
Eylül 19	1.687.273	881.258	973.572
Ekim 19	1.741.200	925.202	1.015.788
Kasım 19	2.188.808	1.082.384	1.203.308
Aralık 19	1.617.549	824.214	948.150
Toplam	20.135.922	10.256.110	11.511.259
2020 YILI	Üretim (Kg)	Toplam(KWh)	İşletme sarfiyat (KWh)
Ocak 20	1.816.041	879.338	1.017.686
Şubat 20	1.797.114	890.942	1.011.016
Mart 20	2.029.068	1.036.043	1.150.033
Nisan 20	1.274.075	679.377	765.631
Mayıs 20	800.893	452.460	513.631
Haziran 20	1.167.997	628.935	694.276
Temmuz 20	2.125.526	1.055.637	1.153.695
Ağustos 20	1.916.200	921.940	1.012.417
Eylül 20	2.313.300	1.127.349	1.222.909
Ekim 20	2.786.846	1.324.471	1.436.605
Kasım 20	2.574.709	1.237.049	1.360.635
Aralık 20	2.042.665	1.066.888	1.180.092
Toplam	22.644.434	11.300.429	12.518.628
2021 YILI	Üretim (Kg)	Toplam (KWh)	İşletme sarfiyat (KWh)
Ocak 21	1.921.555	986.208	1.100.035
Şubat 21	1.904.936	962.545	1.071.519
Mart 21	1.823.949	912.567	1.026.437
Nisan 21	1.931.866	995.414	1.095.214
Mayıs 21	1.902.999	989.195	1.076.398
Haziran 21	1.969.341	1.009.699	1.104.046
Temmuz 21	1.632.464	860.494	946.153

Ağustos 21	2.123.413	1.087.300	1.182.833
Eylül 21	2.202.766	1.152.015	1.230.052
Ekim 21	1.866.502	972.085	1.062.989
Kasım 21	2.198.610	1.083.538	1.187.008
Aralık 21	2.318.267	1.138.712	1.259.274
Toplam	23.796.668	12.149.772	13.341.959
2022 YILI	Üretim (Kg)	Toplam (KWh)	İşletme sarfiyat (KWh)
Ocak 22	1.871.897	908.486	1.072.448
Şubat 22	1.866.981	933.813	1.035.565
Mart 22	1.787.769	880.821	996.379
Nisan 22	1.314.316	758.866	826.513
Mayıs 22	1.114.491	601.619	662.195
Haziran 22	1.708.446	924.297	1.009.442
Temmuz 22	1.496.204	822.054	895.649
Ağustos 22	1.383.994	800.286	872.186
Eylül 22	1.366.351	742.883	808.931
Ekim 22	1.359.184	749.693	826.120
Kasım 22	1.359.072	720.899	803.828
Aralık 22	1.350.873	725.042	816.923
Toplam	17.979.578	9.568.758	10.626.179

Tablo 3’de verilen, işletmenin 4 **yılına ait** aylık; üretim (kg) ve elektrik tüketim (kwh) verileri incelendiğinde şu değerlendirmeler yapılabilir:

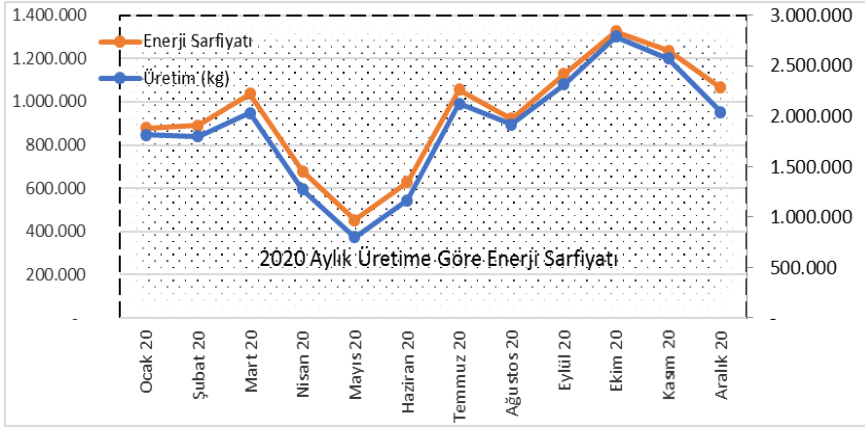
2019 yılı

2019 yılının Şubat ve Haziran aylarında: yılın diğer aylarına göre, işletmenin üretiminde ve buna bağlı olarak elektrik **tüketiminde**, düşüşler yaşandığı görülmektedir. Ancak, bu aylarda Covid-19 henüz ortaya çıkmadığı için bu düşüşün, Pandemi ile bir ilgisi yoktur. 2020 yılı Pandemi yoğun dönemi ile karşılaştırmak için 2019 yılının üretim ve elektrik tüketim değerleri de alınmıştır.

2020 yılı

Bu dönem, pandeminin en yoğun dönemidir. En yüksek üretim düşüşü ve buna bağlı olarak en düşük elektrik tüketimi; Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında (Tablo 3 ve Grafik 4) yani: en çok vefat sayısının yaşandığı aylarda gerçekleşmiştir. 2020 yılında işletmede, en düşük elektrik tüketimi yılın ikinci çeyreğinde, Mayıs ayında: 800.893 kg üretim için 452.460 (kwh) elektrik sarfiyatı ile gerçekleşmiştir.

Grafik 4. Plastik Profil İşletmesi 2020 Yılı Aylık Üretim(Kg) ve Enerji Sarfıyatı (Kwh)

2021 yılı

Yoğun pandemi döneminin yaşandığı 2020 yılından sonra, 2021 yılı aylık üretim ve enerji sarfıyatı değerlerine bakıldığında, yılın en düşük elektrik tüketimi, Temmuz ayında: 1.632.464 kg üretim için, 860,49 kwh elektrik sarfıyatı ile gerçekleşmiştir.

2021 yılı işletme üretim ve elektrik tüketim değerleri, hiçbir ayda pandemi yoğun dönemi olan, 2020 yılının Mayıs ayı kadar düşmemiştir.

2022 yılı

Yılın en düşük düşük elektrik tüketimi Mayıs ayında: 1.114.491 kg üretim için, 601.619 kwh elektrik sarfıyatı ile gerçekleşmiştir. 2022 yılı işletme üretim ve elektrik tüketimi değerleri, hiçbir ayda pandemi yoğun dönemi olan, 2020 yılının Mayıs ayı kadar düşmemiştir.

5. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

2020'den itibaren küreselleşmenin de etkisiyle, Covid-19 pandemisinin tüm dünyada hızla yayılması, son yılların en büyük sağlık krizine neden olmuştur. Covid-19 pandemisinin genel ekonomik etkisinin ötesinde: farklı sanayi şirketlerinin 2020 baharında yaşanan, yoğun pandemi dönemlerindeki karantinadan ne ölçüde etkilendikleri, üretimde yaşanan yavaşlamaya bağlı olarak, sanayi elektrik tüketimindeki düşüşler ve düşüş zamanları gibi önemli sorular güncelliğini hala korumaktadır. Şirketlerin bu dönemde kendi içlerinde yaşadıklarıyla ilgili yapılan fazla bir araştırma bulunmamaktadır.

Bu araştırmada, Covid-19 yoğun dönemlerinin sanayi elektrik tüketimi üzerindeki etkisi: bir plastik profil işletmesinde, **üretim için kullanılan** elektrik tüketim verileri ile değerlendirilmiştir. Orta ölçekli bu işletmede: elektrik tüketiminde 4 yıl içinde yaşanan düşüşler ve zamanları, Türkiye ve Dünya elektrik tüketim verileri ile karşılaştırılarak analiz edilmiştir.

Araştırmada ilk olarak; 2020, 2021 ve 2022 yılları, Türkiye aylık Covid-19 vaka ve vefat sayıları incelenmiş, bu üç yıllık süreç içindeki yoğun dönemler değerlendirilmiştir. Türkiye'de 2020 yılının ikinci çeyreği Nisan ayındaki vefat sayılarından daha yüksek vaka ve vefat sayıları, 2021 ve 2022 yılları yoğun dönemlerinde de yaşanmıştır. Ancak, alınan sıkı önlemlerle bu riskli dönemler: 2020 yılının ikinci çeyreği Nisan ayında, sanayi üretiminin düştüğü, buna bağlı olarak da enerji tüketiminin azaldığı kriz dönemi kadar hayatımızı etkilememiştir.

Araştırma yapılan profil işletmesinde, pandemi dönemlerinde elektrik tüketimi:

- Türkiye'de pandeminin en yoğun dönemi olan, 2020 yılı ikinci çeyreğinde; Nisan, Mayıs ve Haziran ayları içinde, en **yüksek** Covid-19 vefat sayıları, Nisan ve Mayıs aylarında gerçekleşmiştir.
- Plastik profil işletmesinde, 2019-2022 yıllarını kapsayan 4 yıllık bir dönemde, en düşük elektrik tüketimi: pandeminin en yoğun dönemi olan 2020 yılı ikinci çeyreğinde, Mayıs ayında gerçekleşmiştir. Bu ayda: 800.893 kg üretim için, 452.460 kwh elektrik kullanılmıştır.

Dünyada pandemi dönemlerinde elektrik tüketimi:

Covid-19 pandemisinin etkileri birçok sektörde yaşanmış, elektrik enerjisi de bu dönemden olumsuz etkilenmiştir. 2020 yılında küresel enerji talebi %4 düşmüştür. Enerji talebinde yaşanan bu düşüş: II. Dünya Savaşı'ndan bu yana şimdiye kadar görülen, elektrik enerji talebindeki en büyük düşüş olarak kayıtlara geçmiştir (Ersöz, 2022).

“Küresel Enerji Görünümü 2020” raporu verilerine göre: 2020 yılı ilk çeyrekte küresel elektrik talebi 2019 yılının aynı dönemine göre %2,5 azalmıştır (TSKB 2020).

Covid-19 salgını nedeniyle 2020 yılında, Dünyada sadece meskenlerdeki elektrik tüketim miktarı 2019 yılına göre artış göstermiş, sanayi ve diğer sektörlerdeki tüketim ise bir önceki yıla göre azalmıştır (TEDAŞ, 2023).

Covid-19 salgını yoğun dönemlerinde: sanayi üretimi keskin bir şekilde azalmış, insanlar evde daha fazla zaman geçirdiğinden ve birçoğu ev ofisinde çalıştığından, özel hanelerin yanı sıra internet bağlantısı ve veri merkezlerinde kullanılan elektrik tüketimi artmıştır (Löffelholz, 2020).

Türkiye’de pandemi dönemlerinde elektrik tüketimi:

Elektirik talebi, pandemi yoğun döneminin başladığı 2020 Nisanın ilk günlerinden başlayarak keskin bir düşüş göstermiş ve 3 aylık ortalama elektrik tüketimindeki ivme kaybı %15’i bulmuştur (Adıgüzel, 2020).

Kapanma döneminin yaşandığı günlerde, konutlarda enerji tüketimi artmış, sanayi, ulaşım, hizmet gibi alanlarda faaliyet gösteren işletmelerin, çalışmalarını durdurmak zorunda kalmasıyla enerji talebi azalmıştır (Ateş, 2022).

Pandemi yoğun dönemlerinde, Türkiye sanayi elektrik tüketimi 2020 yılı ikinci çeyrekte; Nisan Mayıs, Haziran aylarında, 2019 yılının aynı aylarına göre %31,4 bir önceki aya göre ise **%30,4 azalmıştır** (TMMOB, 2022).

Pandemi yoğun dönemlerinde: vaka sayısının artmasıyla elektrik tüketimi arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu, ayrıca vaka sayısında yaşanan değişimlerin elektrik tüketimi üzerindeki etkisinin iki gün sonra ortaya çıktığı tespit edilmiştir (Güler ve Aydınbaş, 2020).

Yapılan bu araştırmada: Dünyada, Türkiye’de ve araştırma yapılan profil **işletmesinde tüketilen elektrik enerjisinin, pandemi yoğun dönemlerinde yaşanan kapanma ve kısıtlamalardan büyük ölçüde etkilen-diği ve tüketimde büyük düşüslere neden olduğu** görülmektedir. Profil üretim işletmesinde: pandemi yoğun dönemlerinde yaşanan elektrik tüketimindeki **düşüş ve zamanıyla** ilgili veriler, Türkiye ve Dünya elektrik tüketim verileri ile önemli paralellikler göstermektedir.

Araştırmanın en önemli kısıtı: çalışmada, plastik sektöründe faaliyet gösteren sadece bir orta ölçekli işletmenin, elektrik enerjisi tüketim verilerinin değerlendirilmiş olmasıdır. Ancak, işletmelerin salgından etkilenme düzeyleri, sorunları çözme kapasiteleri ve gelecek planları, üretim sektörlerine göre farklılıklar göstermektedir. Bu bağlamda, gelecekte yapılacak

araştırmalarda aynı sektörlerde üretim yapan, farklı işletmelerin elektrik enerjisi tüketim verilerinin ve zamanlarının incelenmesi, işletmelerin bu dönemlerde kendi içlerinde yaşadıkları durumlarla ilgili, bizlere daha fazla bilgi verecek, işletmeler arası tüketim değerlerini karşılaştırma imkânı sunacaktır.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, M. (2020). Covid-19 pandemisinin Türkiye ekonomisine etkilerinin makroekonomik analizi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 191-221. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/iticus-be/issue/55168/755499> E.T:24.09.2023.
- Alkan, A. L. (2020). Salgında Olduğu Kadar Devasa Yatırımlarda da Bütüncül Akıl Gereklidir, 20 Mayıs. *Dünya Gazetesi*. <https://www.ekonomim.com/kose-yazisi/salginda-oldugu-kadar-deva-sa-yatirimlarda-da-butuncul-akil-gereklidir/470689> E.T:26.09.2023.
- Ateş, B. (2022). Covid-19 Salgınının Türkiye’de Enerji Tüketimine Etkisi. *Artuklu Kaime Uluslar- arası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi*, 5 (1), 84-101. DOI:10.55119/artuklu.1103646
- Avli Fırış, F., Beyhan, H. C., Eren, G. & Kısakürek, S. M. (2021). Covid-19 Sürecinin Enerji Tüketim Alışkanlıklarına Etkileri: Kahramanmaraş Örneği. *EMO Bilimsel Dergi*, 11(21), 107-115. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/emobd/issue/63506/827050>
- Blagov, B. (2020). Die wirtschaftliche Entwicklung im Ausland: Covid-19 hält Weltkonjunktur in Atem, *RWI Konjunkturberichte*, ISSN1861-6305, *RWI-Leibniz-Institut für Wirtschaftsforschung*, Essen, Vol.71, Iss.1, pp.2-3 <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/221917/1/rwi-kb-1-2020-1.pdf> E.T:26.09.2023.
- Bulut, M. (2021). Covid-19 Sürecinin Türkiye’nin Elektrik Enerjisi Üzerindeki Etkilerinin İncelen- mesi. *Mühendislik bilimleri ve araştırmaları dergisi*, 3(1), 18-28. [10.46387/bjesr.809148](https://doi.org/10.46387/bjesr.809148).
- Busse, B., Becke, G. (2022). Krise als Chance? Auswirkungen und Chancen der Covid-19 Pandemie auf die Arbeitswelt Schriftenreihe Nr.35 Mai. *Institut Arbeit und Wirtschaft (iaw) Universität / Arbeitnehmerkammer* s-5. Postfach 330440 28334 Bremen
- Cicala, S. (2020). Powering Work from Home. University of Chicago, *Becker Friedman Institute for Economics Working Paper No. 2020-147*, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3710098> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3710098> E.T:25.09.2023
- Düşündere, A.T. (2020). Tepav (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı) Covid-19’dan Hangi İl Daha Çok Etkilendi? 2020 *Elektrik Tüketimleri Değerlendirme Notu* <http://www.tepav.org.tr/tr/ekibimiz/s/1335/Aysegul+-Tasoz+Dusunder> E.T:20.09.2023
- EMO (2021). Elektrik Mühendisleri Odası (EMO) Türkiye Elektrik İstatistikleri Şubat 2021 *Elektrik Kurulu Güç ve Üretim Verileri* https://www.emo.org.tr/ekler/095e69ae7d0338f_ek.pdf?Tipi=41&turu=X&sube=0 E.T:18.10.2023

- Ersöz, A. (2022). Özel Analiz. Dünya ve Türkiye Enerji Görünümü Gelecek Yaklaşımları. *Temiz Enerji Haber Portalı*. <https://temizenerji.org/2022/10/27/dunya-ve-turkiye-enerji-gorunumu-gelecek-yaklasimlari/> E.T:21.10.2023
- ETKB, <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik#:~:text=Türkiye%20elektrik%20en%20erjisi%20tüketi%20mi%202022,328%2C3%20TWh%20olarak%20gerçekleşmiştir.> E.T:23.10.2023
- Güler, I., Aydınbas, Y.(2020). Koronavirüs Sürecinin Türkiye Ekonomisine Etkisi: Koronavirüs Vaka Sayısı ve Elektrik Tüketimi İlişkisi. *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 30(30), 11-32.
- Hakyemez, C., Yanık, E. (2020). Türkiye Sınai Kalkınma Bankası (TSKB) A.Ş. Danışmanlık Hizmetleri. *Aylık Enerji Bülteni. Ekonomik Araştırmalar* <https://www.tskb.com.tr/uploads/file/enerji-bulteni-mart-2020.pdf> E.T:20.10.2023
- Kayar, E., İl, N., Carlak, H. (2021). Türkiye Elektrik Enerjisi Görünümü ve Yenilenebilir Enerjinin Global Ölçekte Mevcut Konumu. *EMO Bilimsel Dergi YEKSEM Özel Sayısı*, 70-83. <https://dergipark.org.tr/pub/emobd/issue/63482/669980> E.T:20.09.2023
- Kaynak1. [Saglik.gov.tr.https://Covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/Covid-19-nedir.html](https://Covid19.saglik.gov.tr/TR-66300/Covid-19-nedir.html)
- Kaynak 2,3. TEDAŞ (2023). Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. Genel Müdürlüğü. Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı. *Türkiye Elektrik Dağıtım 2022 yılı sektör Raporu* <https://www.tedas.gov.tr/FileUpload/MediaFolder/f1b-b5ed3-88d0-4502-966b-4ecaab4c1270.pdf> E.T:11.09.2023
- Löffelholz, J. (2020). *bdew. Pressecenter, Corona-Krise: 8,7 Prozent weniger Strom.* <https://www.bdew.de/presse/presseinformationen/corona-krise-87-prozent-weniger-strom/> E.T:12.09.2023
- Özen, K., Levent, C. (2022). Seçilmiş OECD Ülkelerinde Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 17(66), 437-452. DOI:10.19168/jyasar.1064180
- Saglik.gov.tr <https://Covid19.saglik.gov.tr/TR-66428/a.html> E.T:14.09.2023
- Süreko (2020). https://www.sureko.com/detaylar/1/haberler/1216/Covid_19'un_turkiyede_uretime_ etkisi.aspx E.T:24.09.2023
- TEDAŞ (2022). Türkiye Elektrik Dağıtım A.Ş. Genel Müdürlüğü. Strateji Geliştirme Dairesi Başkanlığı. *Türkiye Elektrik Dağıtım 2021 yılı sektör Raporu*. https://www.tedas.gov.tr/fileupload/mediafolder/sx.web.docs/tedas/docs/Stratejikplan/2021_Yili_Turkiye_Elektrik_Dagitimi_Sektor_Raporu.pdf E.T:28.09.2023

- TMMOB (2022). Elektrik Enerjisi Görünümü. *Elektrik Mühendisleri Odası Enerji Daimi Komisyon u 2021 Yılı Raporu.1. Baskı ISBN: 978-605-01-1555-0 EMO Yayın No GN/2022/754.* [https:// www.emo.org.tr/ekler/a60b3a4d-d20f194_ek.pdf](https://www.emo.org.tr/ekler/a60b3a4d-d20f194_ek.pdf) E.T:12.09.2023
- TSKB A.Ş. (2020).Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş. *Enerji Görünümü Raporu.* [https://www. tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/enerji-sektor-gorunumu-2020.pdf](https://www.tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/enerji-sektor-gorunumu-2020.pdf) E.T:25.09.2023
- TSKB A.Ş. (2021).Türkiye Sınai Kalkınma Bankası A.Ş. *Enerji Görünümü Raporu.* [https://www. tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/enerji-sektor-gorunumu-2021.pdf](https://www.tskb.com.tr/i/assets/document/pdf/enerji-sektor-gorunumu-2021.pdf) E.T:18.09.2023.
- Weltenergierat.de (2021).<https://www.weltenergierat.de/publikationen/energie-fuer-deutschland/en-ergie-fuer-deutschland-2021/energie-in-der-welt-zahlen-fakten/?cn-reloaded=1>

YİRMİNCİ YÜZYILIN BAŞINDA OSMANLI DONANMASI İÇİN KATİPLERİN YETİŞTİRİLMESİ

Derya GEÇİLİ¹

¹ Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü,

ORCID 0000-0002-1579-9578

Giriş

Kâtip, Arapça “yazmak” kelimesinden gelir ve yazı işleriyle uğraşır bu işleri kendisine meslek edinmiş kimse veya yazmandır. Resmi kurumlarda yürütülen yasal işlemlerde kayda geçirilmesi gereken konuları kaleme alır. Kâtiplik yazının icadıyla birlikte ortaya çıkmış ve en saygın meslek halini almıştır (İslam Ansiklopedisi, 2022, s. 53). XV. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde seyfîye, ilmiye ile birlikte kalemiye sınıfı da ortaya çıkmıştır. İlk başlarda medrese gibi standart bir mektebi olmayan kitabet, zor bir zanaat olarak görülmüş, kâtiplerin temel eğitimden sonra özel surette kendisini yetiştirmesi gerekmiştir (İhsanoğlu, 1994, s. 190). Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Fermanı ile başlayan devlet teşkilatındaki Avrupalı değişiklik, girilecek reform çabalarının daha sistemli bir şekilde ele alınmasına en büyük amil olmuştur (Gencer, 1986, s. 50). Bu dönem başlayan reform girişimleri maliye, bürokrasi, eğitim, hukuk, yargı ile birlikte orduya da yayılmıştır. Orduda ıslahat çalışmalarının amacı askeriyede değişiklikler ve yenilikler yaparak Avrupalı ve çağdaş bir yapıya kavuşturmadır (Gür-can, 1988, s. 213). Askeriyede başlayan değişimle beraber, Avrupa, örnek alınarak kayıt yöntemi başlamıştır. Bu askeri kayıtların hazırlanabilmesi içinde kâtip ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Osmanlı Donanmasının yenilenerek gelişebilmesi için hazırlanan programlara dayalı olarak zamanla kâtip ihtiyacı artmıştır. Bu eksikliğin sona ermesi için gemilerde, tersanelerde görev alacak kâtiplerin yetiştirilmesine karar verilmiştir. Kâtiplerin görevlerinde hatalara engel olmak amacıyla da Kâtip Mektebi açılmıştır. Böylece mekteplerde yetişmiş elemanlarla donanmanın kâtip ihtiyacı karşılanmıştır.

Makalede, Osmanlı Donanmasında kâtiplerin eğitim süreçleri, yetiştirilmeleri ve donanmadaki görevleri incelenmiştir. Buna göre çalışmanın amacı, kâtiplerin Osmanlı Donanmasında yazışmalardaki önemlerini anlatmaktır. Osmanlı Donanmasında her türlü resmî belgenin kusursuz ve dikkatle yazılması, haberleşmenin hakkıyla gerçekleşmesi için bu işte vazife alacak kâtiplerin yetiştirilmesine önem verilmiştir. Asırlar önceden günümüze kadar sistemli bir şekilde ulaşan milyonlarca belgenin mimarları olan kâtiplerin yetiştirilebilmesi için de kâtip mektepleri açılmıştır. Makalede kaynaklar, birinci elden olup Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve kütüphanelerden temin edilen eserler Osmanlıcadan transkript edilerek kullanılmıştır.

KÂTİP SINIFLARI

Osmanlı ordusunun bütün müessese, kolordu ve müfettişliklerinde yazı işleri, hesaplarla yoklama işlerinden askeri kâtipler sorumlu olmuştur. Askeri kâtiplerin yazışmalar sırasındaki önemlerinden dolayı harbiye ve donanma kâtipleri gibi sınıflara ayrılmıştır. Bunlar arasından donanma kâtipleri, büyük öneme sahip olduğundan zamanla değişiklikler ve dü-

zenlemeler yapılmıştır. Buna göre donanma kâtipleri; kumandanlık, gemi kâtipleri (kalyon kâtibi, brik kâtibi, fırkateyn kâtibi ve korvet kâtibi gibi) ile muhasebe memurları gibi bölümlere ayrılmıştır.

Kumandanlık (Komodorluk) Kâtibi; kumandanlık tarafından resmi makamlara gönderilecek yazılar ve gemi süvarilerine verilecek emir, talimat ve her türlü resmi haberleşmeleri yazıp hazırlamak ve bunları saklamak, resmi makamlardan gelen yazı ile emirlerin suretlerini kaydetmek, özellikle şifreli haberleşmeleri düzenlemek kâtibin göreviydi. Kumandanlığın haberleşmesinin öneminden dolayı bunun gizli yapıp saklanması gerekiyordu. Resmi makamlarla kumandanlık arasında cereyan eden her türlü görüşmenin açığa çıkmasından doğrudan kâtip sorumlu olurdu. Şifreli görüşmelerin sadece kâtip tarafından yapılması şarttı ve bunların açığa çıkmamasına özen gösterilmesi gerekiyordu. Kumandanlık kâtibinin asıl görevi genel yazışmaların iyi bir şekilde yerine getirilmesine özen göstermek olduğundan zor durumda kalınmaması için diğer hizmetlerle meşgul olmamalıydı (Donanma-yı Osmani Muhasebe Memurları Talimatı, 1326/1908, s. 1).

Gemi Başkâtibi; Her geminin başkâtibi, doğrudan muhasebe memuru olurdu. Geminin çeşitli muhasebe yazılarını zamanında kaydedip düzenli bir şekilde hazırlanmasıyla bunların kural ve kanunlara uygun olmasına dikkate etmek başkâtibin göreviydi. Gemi başkâtibi, bulunduğu geminin genel yazı işleriyle refakatinde bulunan kâtiplere ait hesaplardan da sorumlu olurdu. Kumandanlık veya komodorluk sandıkları, malları ve bankalardan alınacak para için verilecek özel senetler; süvari, gemi memurları ve başkâtip tarafından mühürlenirdi. Gemi sandıklarının üç adet anahtarı olup biri süvaride, biri memurda ve bir diğeri de başkâtipte bulunurdu. Gemi sandığından para alınması ve yatırılmasında üçünün de mührünün olması gerekiyordu. Genel hesaplar, doğrudan doğruya gemi başkâtibinin sorumluluğu altındaydı. Senetsiz olarak sandıktan çıkarılan para için suistimal yapıldığı nazarıyla bakılırdı. Bu para, gemi başkâtibinden, kabul edilemeyecek şekilde yapılan sarfiyat ise yalnız sorumlulardan tazmin edilirdi. Her ayın sekizinci günü geçmiş aya ait makbuzlar ve harcamalara ait muhasebeyi hazırlayıp özel senet ve evraklarla beraber filo refakatinde ise muhasebe memurluğuna ve yalnız bulunuyorsa doğrudan Bahriye Muhasebe İnceleme Dairesine (Tedkik-i Muhasebât Dâiresine) gönderilmesi gemi başkâtibinin en önemli göreviydi. Ancak, zamanında muhasebe ve diğer hesap evrakını göndermeyen gemi başkâtibi, birinci defasında gerekli uyarıların yapılmasıyla durum tamamen bağlı olduğu yere tebliğ edilirdi. İkinci durumda maaşının yarısı kesinlikle kesilir ve üçüncüde ise hakkında kanuni işlem uygulanırdı. Kumandan ve komodorlukla mal sandıklarından, bankalardan ve bahriye hazinesinden alınan para, gemi sandığına verilerek muhasebe defterlerine kaydedilirdi.

Gemi, İstanbul'da bulunduğu sürece et, ekmek, erzak ve sebze gibi ihtiyaçlar, ambar ve mahzenlerden temin edilir, ayrıca duruma göre dışarıdan da satın alınırdı. Bunun için her gemiye, geçici makbuz senedi verilerek gerekli miktarda erzak ve diğer ihtiyaçlar karşılanırdı. Gemi kâtibi, her ayın sonunda kumanya ağırlığı hakkında inceleme yaparak gerek fazlasına ve gerekse noksanına dair muhasebeye bir mazbata teslim ederdi. Bunun için her gemi başkâtibi, geçici makbuzları bayiden talep ederek buna karşılık her bayie, birer tane matbu makbuz verirdi. Eğer gemiler bir filo içindeyse hepsinin toplamına göre bir tane özel senet hazırlanırdı. Bu makbuz ve diğer yazıları ait olduğu muhasebe cetvellerine kaydetmek üzere almak her gemi başkâtibine aitti. Resmi bir geçerliliği olmayan ve imzalanmayan makbuz ve diğer yazıları, gemi başkâtibi kesinlikle kabul edemez ve karşılığında özel senet veremezdi. Seyir ve hareketi, filoya bağlı olmayıp ayrı hareket eden bir geminin ihtiyaçlarının satın alınması ayrı bir şekilde yapılırdı. Gemi sandığına miri akçesinden başka hiçbir para konulmaması ve hazine işleriyle askeri konular dışında hiçbir para harcanmaması başkâtibin diğer görevleri arasındaydı.

Bahriye yoklaması tarafından erkân-ı ümera, zabitan ile diğer askerler için cep defterleri hazırlanıp her gemiye dağıtılırdı. Cep defterlerinin maaş kısmına ait yerine, emeklilik sandığı aidatı ve idare sandığının tazminatı kaydedilirdi. Maaş bordrolarını, cep defterine dayanarak hazırlayıp ona göre maaş dağıtılması gemi başkâtibine aitti. Herhangi bir zabitan hakkında Bahriye Muhasebe İnceleme Dairesinden verilecek karara göre gemi başkâtibi cep defteriyle ilgili inceleme başlatabilirdi. Cep defterlerindeki maaş senetlerini hazırladıktan sonra pul yapıştırılıp mühürlettirilmesi gemi başkâtibinin önemli görevlerindendi. Bu maaş senetleriyle maaş bordrosu, İstanbul'da bulunuyorsa usulen ve taşrada ise o ayın muhasebe cetveline eklenerek incelenmesi için muhasebat dairesine gönderilirdi. Erkan-ı ümera, zabitan ve askerlerin ta'yinatı¹ gerek iş sonunda ve gerekse başında ödeneceğinden bunun cinsi ne ise cep defterindeki ta'yinat senedinde gösterilip imza ettirildikten sonra bedelleri verilirdi. Bu ta'yinat için ayrıca bordro hazırlandığından bunun dışında kesinlikle başka bir bedel de ödenmezdi. Taşradan verilecek bedellerin bordroları senetleriyle beraber o ayın muhasebe cetveline ilave edilerek Muhasebe İnceleme Dairesine gönderilirdi. Maaşın bir gemiden, ta'yinatın ise diğer bir gemiden alınması hesap işlemlerini ihlal ettiğinden uygun bulunmamıştı. Bu gibi işlemlerin yapılmasına karşı dikkatli olmak her gemi ve diğer askeri mevkillerdeki kâtiplerin görevlerinden olup aksi durum gözlemlendiği zaman sorumlu olurdu. Her gemi ve mevkillerdeki asker ile görevlilerin maaşları, giyecekleri, levazımları, makine, devri çark ve diğer genel masraflarını bütçeye uygun bir şekilde kuruşlarıyla birlikte bildirmek gerekiyordu. Bu konu gerek İs-

1 Maaştan ek olarak verilen yiyecek ve erzak

tanbul'da ve gerekse taşrada olsun dikkatli bir şekilde idare edilirdi. Her bir gemi ve mevkide aşağıdaki gibi defterler bulunurdu. Teftişler sırasında bu defterlerden birinin eksik olduğu anlaşılırsa o geminin başkâtibi sorumlu tutulurdu.

Gemi Defteri; Her bir gemide merkezden verilen havalelerle her türlü makbuz ve ödemelerin kaydı için gemi defteri tutulurdu. Bu defterin karşılıklı iki sayfası bir sayfa hükmünde olup dört tablo üzerine düzenlenirdi. Birincisi gemiye verilen havalelerin ödeme süreleri, ikincisi mal sandığı paraları, üçüncüsü gemiye verilen havaleler ve dördüncü tablosu ise gemide yapılan her türlü ödemelerin kaydına aitti. Her zaman gemiye bir havale gönderildiğinde bunun tarih, numarası ve ücretin miktarı ile bunun toptan veya taksit olarak verilmesi gereken miktarları ve hangi ayda kaç kuruş alınması gerektiği gemi muhasebecisi tarafından gemi defterinin tablosuna kaydedilerek özel sütun imzalanırdı. Bir mal memurunun gemi tarafından talep olunan akçenin makbuzunu alması ve gemi defterine yazmadan, parayı kullanması veya memurlarından biriyle gemiye göndermesi kesinlikle yasaktı. Buna aykırı hareket eden bir kâtip bunun sorumluluğundan kaçamazdı. Gemide yapılacak bütün işlerin tamamı gemi süvarisinin nezareti ve mesuliyeti altında gemi kâtibi tarafından yapıldı. Hazırlanması gereken yazılar gemi makbuzu, aylık cetvel ve mazbata gibi evrak dahi süvari ile kâtip tarafından birlikte mühürlenirdi. Ancak bunların deftere kaydı ve evrakının korunması gibi işlemlerde eksiklik ve karışıklıklar görülürse hemen gemi kâtibi sorumlu tutulurdu. Para almak için süvari, kâtip ile birlikte mal sandığına bizzat gidemezse, gemi defteri ile makbuz cetvelini kâtip doğrudan verirdi. Bu durumda mal sandığında hazırlanan makbuz, sadece kâtip tarafından mühürlenirdi. Ayrıca, para da yine kâtip tarafından teslim alınırdı. Ancak, kâtibin gemiye geri dönüşünde götürdüğü akçe ile kestiği makbuzun dip koçanı ve defterinde mal müdürü tarafından tasdik edilen belgelerin kaydı, hemen süvari tarafından incelenip mühürlenirdi. Gemide çifte anahtarlı bir kasa olup bunun bir anahtarı süvaride ve biri de kâtip-te bulunurdu. Kasası tek anahtarlı bulunan gemilerde ise kasanın anahtarı kâtibin yanında olsa da bazı iş günlerinde, süvari tarafından mühürlü tutulabilirdi. Kâtibin gemide bulunmadığı zamanlarda veya kâtibi olmayan küçük gemilerde, bu görev uygun birine verilebilirdi. Bütün evraklar, gemi makbuzu, ilmühaberi süvari, kâtip veya bunların vekilleri tarafından mühürlenirdi. Süvari, kâtip veya vekillerden herhangi biri yoksa alım ve satış işleri yapılamazdı. Geminin mali işleri, maliye müfettişleri tarafından zaman zaman teftiş edilirdi. Bu amaçla maliye müfettişlerine geminin süvarisi ve kâtibi kasayı ve defterleri gösterip gerekli açıklamaları duruma göre yazılı veya sözlü olarak yaparlardı. Sadece işlerin teftişi, hiçbir zaman geminin hareketinin gecikmesine sebep olamazdı (Bahriye Mahsusatı Hakkında Tarifname, 1330/1912, s. 1).

Gemilerde gelir ve giderleri kontrol altına almak için aşağıdaki gibi her konuyla ilgili defterler tutulmuştur.

Nizam defteri; nezaretten gelip giden emir ve kararlar kayıt edilerek ihtiyaca bağlı olarak yenilenirdi.

Müsvedde defteri; gerek nezarete ve gerekse kumandanlıkla komodorluklara veya diğer mahallere gönderilen yazıların birer sureti kayıt edilirdi. Kaleme alınan müsveddeler, numara ve tarih sırasıyla yazılarak süvariye veya memurlara imzalatılırdı.

Erzak defteri; gerek İstanbul'da erzakla sebze ambarlarından ve gerekse başka yerlerden satın alınan zahirelerin miktarı, fiyatı ve esmanı kayıt edilirdi.

Levazımat (araç-gereç) defteri; gerek İstanbul'da ambar ve mahzenlerden alınan ve gerekse başka yerlerden satın alınan eşyanın miktarı, fiyatı ve esmanı kayıt edilirdi. Top, makine, torpido ve elektrikle diğer mahaller için gerekli eşya da bu deftere kaydedilirdi.

Demirbaş eşya defteri; her gemi ve yerde bulunan veya sonradan bunlara ilaveten alınan bütün demirbaş eşyanın miktarıyla fiyatı kayıt edilirdi. Bu demirbaş eşya defterinin bir nüshası Tersane-i Amire memurlarıyla Bahriye Muhasebe İnceleme Dairesinde bulunurdu.

Muhasebat (hesap) defteri; aylık yapılabileceklerle genel masraflar kayıt edilip her sene sonunda tamamlanırdı. Bu deftere, erzak, levazımatla beraber giysilerin cins, miktar ve fiyatları kaydedilirdi. Defter maaş, giyecek, levazımat, makine ve devri çark genel masraflarını kapsıyordu.

Gemilerin makine ve devri çark masrafları; çarkçı heyeti tarafından verilecek mazbata üzerine yapılırdı. Bir gemi gerek İstanbul'da ve gerekse başka bir yerde olsun aynı muameleye tabi tutulurdu.

Ta'yinat defteri; her geminin ve mahalin genel mevcudunun maaşları bir jurnale kayıt edilirdi. İş sonunda, ta'yinat defterine erkân-ı ümera, zabitan ve askerin isimleri yazılırdı. Kazanılmış olan ta'yinatın karşılığında alacakları bedeller, bu isimlerin karşısında doğrudan belirtilirdi. Gerek bedeller ve gerekse aynen ödenecek ta'yinat için bordrolar hazırlanır ve her zabitin cep defterindeki ta'yinat senedine pullu ve mühürlü olarak eklenirdi.

10 aylık defter; gemi ve herhangi bir yerde bulunan erkân-ı ümera, zabitan ve askerin isimleri yazılarak bunlara ait maaşla ilgili açıklamalar, diğer konular ve elbiselere ait işlemler gösterilirdi. Maaş için hazırlanan bordrolarına, her zabitin cep defterindeki maaş senetleri pullu ve mühürlü olarak eklenirdi.

Havale defteri; gerek mallardan ve gerekse bankalardan gemi ve mevkilere gönderilen havaleler kayıt edilirdi.

Sandık defteri; gerek bahriye hazinesinden ve gerekse başka yerlerden gelen mallar, bankalar veya filo kumandanlıklarıyla komodorluklardan alınan ve muhasebe cetvelinde bulunan bütün harcamalar kayıt edilirdi.

Elbise defteri; zabitan ve efradın elbiseleri alındıktan sonra bunların cinsi, miktarı, fiyatıyla beraber dağıtıldıkları yerler kayıt olunurdu.

Savaş mühimmat defteri; mühimmat ve patlayıcı maddelerin alınması ve kullanılmaları belirtilirdi. Bunlar kullanılmışsa sebeplerinin açıklandığı bir mazbata hazırlandıktan sonra sarfiyat muamelesi yapılırdı.

Sicil defteri; töhmet altında kalanlar ve suç işleyenlere verilen cezalar yazılırdı.

Çeşitli eşya defteri; devlete ait eşyanın dışındakiler fiyatlarıyla gösterilirdi. Gerek eşya ve gerekse fiyatları hakkında bir yazı hazırlanarak hemen nezarete gönderilirdi (Donanma-yı Osmani Muhasebe Memurları Talimatı, 1).

Debboy sandığı defteri; bahriye efradının, şışhanenin debboy sandıklarına teslim edecekleri akçe kayıt olunurdu. Teslim edilecek akçenin miktarına göre, bir tane yazı hazırlanarak ikinci süvari ve bölük zabitleriyle kâtip tarafından mühürlenerek sahibinin eline verilirdi. Her bölüğün parası, hesap heyetinin karşısında bölük yüzbaşları, mülazımları ve çavuşları tarafından üzerleri mühürlenmiş torbaya yerleştirilerek sandığa konulurdu. Efrada para verileceği zaman bölük yüzbaşları, mülazımlar ve çavuşlar hazır oldukları halde sandık açılırdı. Gemilere verilecek ise yazıların arkalarına durum belirtilip debboy sandığı defterine kayıt edildikten sonra ödeme yapılırdı. Bu ödeme toplamı, kendisi tarafından incelenerek defter mühürlenirdi. Debboy sandığının üç anahtarı olup biri ikinci süvaride, diğeri gemi başkâtibinde ve bir diğeri de bölük zabitanın seçeceği zabitte bulunurdu. Her üçü de mevcut olmadıkça sandık açılmazdı. İkinci süvari, bölük zabiti veya kâtiplerden birisi değiştirildiği zaman devir teslim muamelesi yapılırdı. Müfredatı gösterilen plan defterlerinin, düzeni ve güvenliği ile beraber iyi bir şekilde muhafazaları her geminin ve yerin başkâtibine aitti. Değiştirilen veya görevine son verilen başkâtipler, bu defterleri devir teslim ederdi. Başkâtip yerine yeni biri tayin edilmeden görevden ayrılmaları gerekiyorsa, muhasebelerinin devri için teşekkül eden komisyondan (tek başına bulunursa mensup olduğu gemi zabitanından, kumandanlık veya komodorluk idaresindeki gemide ise kumandan veya komodorun belirleyeceği kâtiplerden oluşur) iki nüsha olarak tebriye-i zimmet şahadetnamesi (devir ve teslim mazbatası) verilirdi. Bu şahadetnamenin birisi görevinden ayrılan başkâtibe ve bir diğeri de ikinci kâtibe verilirdi.

İkinci kâtip, tayin edilen başkâtibin gelişinde bir senet alıp şahadetnameyi teslim ederdi (Bahriye Mahsusatı Hakkında Tarifname, s. 3).

Diğer Gemi Kâtipleri; tüm gemi kâtipleri arasında en büyük rütbede olanı başkâtip kabul edilirdi. Geminin önemine bağlı olarak kadrosuna göre başkâtime yardımcı olmak üzere çeşitli sınıflardan kâtipler görevlendirilirdi. Gemi ve mevkii jurnallerine girecek veya çıkacakları inceleyerek yevmiye jurnallerini, kazanların ihtiyaçlarını, günlük fırın, kasaphane ile erzak ambarlarından alınacak et, ekmek, erzak, sebze senetlerini hazırlamak başkâtibin refakatindeki kâtiplerin göreviydi. Ayrıca, Erkan-ı ümera, zabitan ve askerlere gerek iş başında ve gerekse sonunda verilecek erzakın dağıtılması ile maaş işlemlerini yapmak ve malzemelerin mazbataları ile giysilerin işaretlerini hazırlamak, ambarlardan getirilen veya taşradan satın alınan her çeşit erzak, malzeme ile diğer önemli ihtiyaçları ait oldukları defterlerdeki hesaplara gün gününe kayıt edip durum hakkında başkâtime bilgi vermekte bu kâtiplerin sorumluluğu altındaydı.

Başkâtip, hastalığında veya izin aldığı anda refakatindeki kâtiplerin en büyük rütbede olanı geminin başkâtibi olurdu. Hasta tezkerelerini bölük eminlerine yazdırıp kayıt işlemlerini yaptıktan sonra nöbetçi zabıtana vermek ve diğer yazı işlerinde yardımcı olmak refakatindeki kâtiplere ait işlerdi. Hesap işlemlerinin kayıtlarının yanlış ve yolsuzluklarından kaçınıp istenildiği şekilde cereyanına başkâtip ile yoldaşı bulunan kâtipler dikkat ederdi. Bir aya ait olanları diğer ay hesabına karıştırmamak ve zamanında hazırlamak refakatinde bulunan kâtiplerin göreviydi. Daireler, ambar, mahzen, fabrika, imalathane ile bahriye kalemlerinde istihdam olunan erkân-ı ümera, zabitan ve askerlerin maaşlarının düzenlenmesinden her dairenin kalemîyle askeri maaş kâtipleri sorumlu olurdu. Merkez gemisi, fabrika, imalathane ve diğer bu gibi mevkilerde bulunanların hesapları kendi memurları tarafından jurnallerine kayıt edildiğinden askeri maaş kâtipleri, bazı şartlara göre muhasebe memurlarının onayını alırdı. Bu mahallerdeki görevlilerin maaşlarının belirlenmesi için öncelikle maaş kâtibi tarafından cep defterleri talep edilirdi. Daha sonra hangi maaşta ise cep defterindeki o aya mahsus maaş senedini sahiplerine pullattırılıp ve mühürlendirilip hazırlanacak bordro ile beraber bağlı olduğu muhasebe memuruna onaylatıldıktan sonra maaşını almak üzere bordro yoklamaya verilirdi. Yoklama ve muhasebe tarafından gerekli işlemler tamamlandıktan sonra maaş alınıp sahiplerine verilirdi. Erkan-ı ümera ve zabitanın ta'yinat işleri mensup oldukları yani maaş aldıkları mahallerden yapılırdı. Görevli bulunan erkân-ı ümera, zabitan ve askerler arasından ta'yinatını bedelen almak isteyenler olursa bu durum maaş kâtibine bildirilirdi. Maaş kâtibi, dahi bedelen alınacak ta'yinat için herkesin cep defterlerini alıp ve bedeli arzu edilen ta'yinatın senedini yazıp sahibine pulunu yapıştırıp mühürlendirdikten sonra hazırlayacağı bordro ile beraber muhasebe memuruna tasdik ettirip bah-

riye yoklamasına verirdi. Bahriye yoklaması tarafından gerekli işlemler yapıldıktan sonra bordronun sahip olduğu para usulüne göre sahiplerine dağıtılırdı. Erkan-ı ümera, zabitan ve efrad-ı bahriye askerinden kimler ne cins ta'yinatını aynen almak arzu ederlerse maaş kâtibine haber verirdi. Maaş kâtibi dahi aynen alınacak ta'yinat için (cilt ve varak numaralarına sahip koçanlı pusuladır) pusulalarını hazırlayıp mühürleyeceği bordro ile bağlı olduğu muhasebe memuruna onaylatırdı. Bu işlemler, yoklama tarafından yapıldıktan sonra dağıtım muayenat komisyonunda mühürlendirilirdi. Gerek bedelen ve gerekse aynen ödenecek ta'yinatın işlemleri bir günde tamamlanır, birkaç güne dağıtılmazdı. Bağlı bulundukları muhasebe memurluğu tarafından maaş ve ta'yinat, ilm ve haberi görülmedikçe bunlara ait işlemlerin yapılmasından kaçınmaları şarttı. Bu esaslara riayet etmeyen maaş kâtipleri hakkında ta'yinat kanunu uygulanacağı gibi maaş ve ta'yinattan fazla bir şey verildiği ortaya çıkarsa, bundan sorumlu tutularak fazla aldıkları bedel kendilerinden geri alınırdı. Muhasebe memuru, fazla ödeme yapılmamasına son derece dikkat ederdi. Aksi durumda, bundan muhasebe memuru sorumlu olur ve ondan tazmin edilirdi. Vefat, ziyaret ve hava değişimi nedeniyle hastaneye veya görev nedeniyle taşraya gidenleri ve diğer durumları derhal muhasebe memuruna yazı ile bildirmek maaş kâtiplerine aitti. Ambar ve mahzenlerden alınan eşyanın gerekli pusulaları maaş kâtipleri tarafından hazırlanıp muhasebe memurluğuna tasdik ettirildikten sonra dağıtılırdı. Buna göre, her ayın harcamalarını içeren birer defterin muhasebe memurluğuna verilmesi maaş kâtiplerine aitti. Muhasebe memurlarına tasdik ettirilmemiş pusulaların içeriğine hiçbir mahalden kesinlikle eşya verilemezdi. Taşraya giden erkân-ı ümera, zabitan ve askerlerin ailelerine verdikleri maaşlar ve ta'yinat muamelesi sipariş ve nafaka memuruna aitti. Görevi nedeniyle taşraya giden erkân-ı ümera, zabitan ve askerlerin ailelerine bıraktıkları ta'yinat içinde aynı muamele yapılırdı. Sipariş ve nafaka memurlarının hazırlayacağı bordroların doğrudan doğruya bahriye yoklaması tarafından işlemleri yapılırdı (Bahriye Mahsusatı Hakkında Tarifname, s. 5).

Muhasebe Memuru; Kumandan veya komodorların idaresi altında olup filonun, gemilerin askeri hesap işlemlerinin kurallara uygun bir şekilde yapılmasından sorumluydu. Kumandanlık veya komodorluğa teslim edilen ücretin karşılığında verilecek belgeleri, muhasebe memuru da mühürlirdi. Bu ücretin bulunduğu sandığın anahtarlarından bir tanesi muhasebe memurunda dururdu. Kumandan veya komodorluk sandığına paranın girip çıkması sırasında muhasebe memuru hazır bulunurdu. Genel hesaplar da doğrudan muhasebe memurunun sorumluluğu altındaydı. Hesapların incelenmesi sırasında yolsuz bulunan evrakla karşılaşılsa, bunun bir miktarı muhasebe memurundan veya doğrudan sorumlulardan tazmin edilirdi. Sandıktan senetsiz olarak çıkarılan her ücrete suiistimal edildiği nazarıyla

bakılırdı. Her ayın üçüncü günü geçmiş ayın makbuz, özel senet ve evraklarının doğru ve düzenli bir şekilde hazırlanması muhasebe memurunun göreviydi. Yanlış senet ve doğruluğu kesin olmayan evrak hazırlayan, kumandan veya komodorluk muhasebesini tanzim etmeyen muhasebe memurunun, filo işlemlerinin hesaplarında intizamsızlık yaptığı düşünülürdü. Bu gibi durumlardan dolayı muhasebe memuru önce kumandan ve komodorluğa, ikinci olarak da Muhasebe İnceleme Dairesine karşı sorumlu tutulurdu. Kumandan ve komodorluk sandığının tahsilat ve nakdi sarfiyatının masrafı gösterilmek üzere filoyu birleştiren gemiye verilecek ve gemilere bağlı olmaksızın (kumandan veya komodorluk muhasebesinde görülecek) meydana gelen masraftan ibaretti. Filoyu birleştiren geminin askeri harcamalar ve diğer eşyalar adına verilen gelir ve masrafı hesaplarda görülen ücret için her geminin hesap heyeti tarafından özel mühürlü senetler alınır-
dı. Gemi hesaplarına, gelir ve giderler dâhil edilmeyip özellikle kumandan veya komodorluk muhasebelerindeki miktarı aşmamak şartıyla, ziyafet ve diğer özel günlerin masrafı heyetin mazbatasından ödenirdi. Sadece, belirsiz ve mazbatasız bir şekilde sarfiyat ve ödeme yapılamazdı. Daha önce açıklandığı üzere geçici (muvaakkat) senet ile yalnız idare komisyonuna para verilebilirdi.

Masrafı kendi hesaplarında görülecek şekilde geminin ihtiyaçları satın alınabilirdi. Sadece, toplu bir şekilde seyir ve hareket eden, limanda dinlenmeye çekilen bir filoya mensup her geminin ayrı ayrı alışveriş yapması, düzenin sağlanmasına kesinlikle uygun değildi. Ayrıca filonun bir limana ulaştığında günlük alınacak et, ekmek, erzak ve sebze filo idare komisyonu tarafından ve askeri varaka kontratı veya mahali belediye aracılığı ile fiyat alınmasına kararlaştırılırdı. Her geminin geçici makbuz senedi vermesiyle gerekli miktarda erzak ve diğer ihtiyaçlar bu mevkiilerden aldırılırdı. Filonun hareket edeceği gün her gemi kâtibi, geçici makbuzları bayilerden geri isterdi. Buna karşılık bayilere birer tane matbu makbuz hazırlayıp verirdi. Bu makbuzlar üzerine bayilerin hesaplarına bakılarak bütün akçe, kumandan veya komodorluğun emri altında verilirdi. Her gemiye ait resmi makbuz senetlerinin uygun bir yol ile birleştirilerek istenilenleri tamamen aldıklarını belirten bayilere imzalatılırdı. Hukuk ve hazine menfaatleri gözetilerek kontrattan daha aşağı fiyat talep edilmesi durumunda hazırlanacak mazbataya bunun belirtilmesi şartıyla satın alma yapılabilirdi. Bu konudaki incelemelerin başarılı olması durumunda onaylandığının onuncu günü Bahriye Muhasebe İnceleme Dairesine sunulmak üzere bağlı olduğu kumandan veya komodorluklara teslim edilirdi. Hesap işlerinde gevşekliği, görmezliği veya hataları görünenlerin dile getirilmesi ve Bahriye Muhasebe İnceleme Dairesine bilgi verilmesi muhasebe memurunun yetkisi altındaydı. Mevkii, mevsim ve zaman itibarıyla efradın yemeğinin değiştirilerek farklı yemekler verilmesine karar verilebilirdi. Bu durumda

bir aylık yemek malzemelerinin masrafı, efradın diğer ihtiyaçlarına engel olmaması şartıyla mümkündü. Bunun gibi yapılan fazla harcamalar, muhasebe memurunun sorumluluğu altında olabilirdi. Efradın sağlığı için tabip, gemiye daha fazla sebze alınmasını talep ettiğinde, hazinenin durumuna göre hareket edilirdi. Bazı özel zamanlarda, günlük yemek miktarından başka efrada verilecek her çeşit yiyecek ve meşrubat için harcamalar yapılmakla birlikte bunlar, istihkak-ı nizamiye (hak etme şartlarından) ile ilgili olamazdı. Muhalefet-i askeriyenin kumandanı veya komodorluk tarafından nezarete gönderilmek üzere görevli süvariler tarafından ayrı bir defter verilir, bunlar muhasebe memuru tarafından kayıt edilirdi. Bu durum muhasebe memurunun nazari dikkate alacağı konulardan biri olmakla birlikte gemideki bu gibi mali konular için makbuz hazırlanırdı. Bunların yazıldığı kayıt defterleri, gemiden alınarak özel sandıklarla gönderilirdi. Efradı askeriyenin mensup oldukları gemi sandıklarının yeri, emanetlerinin daima teftişi ve denetim altında bulundurulurdu ((Donanma-yı Osmani Muhasebe Memurları Talimatı, s. 7).

Tersane Kâtipleri

Tersanelerde özellikle mali işlerin yapılmasında dikkatli olmak kâtiplerin önemli görevleriydi. Asker ve görevlilerin maaşları, giyecekleri, levazımları, makine, devri çark ile diğer genel masraflarının tersanelerin bütçesine uygun bir şekilde hazırlanması gerekiyordu. Kâtipler, tersanelerin birçok yerinde aşağıdaki görevleri yapmışlardır.

Tersane kâtibi (Canip Efendi); varidat ve masrafla ilgili tersane muhasebesinde ne varsa kontrol ederek onu deftere kaydederd. Tersane sarfıyatında bu defterdeki kayıtlara dikkat edilirdi. Maliyedeki muhasebeci ne ise kâtip de tersanede o idi. Bunun maiyetinde biri rûznameci ve diğeri icare kâtibi olarak iki daire şefi daha vardı.

Tersane reisi; tersaneye ait askeri zeamet ve tımarlara dair evrak ve defterleri muhafaza ederdi. Tersanenin diğer defter kethüdasıyla defter emini, tersane reisine bağlı olurdu. Bunun görevi genel bir tabirle tersane defterhanesi müdürlüğüydü.

Tersane defter emini; tersanede kaptan paşa eyaletine bağlı sancakların tımarlı sipahilerinin defterlerini bu defter emini tutar, yapılan tayin ve kayıtlarda düzeltmeleri yapar ve durumu büyük defterhane ile rûs kalemine bildirirdi. Tersane reisi, defter emininin amiri olur, maiyetinde kâtip ve şakirdler bulunurdu (Tezel, 1973, s. 694).

Tersane defter kethüdası; tersaneye ait zeametlerin işlemlerini idare eden dairenin müdürü olup maiyetinde kâtip ve şakirdleri bulunurdu. Tersane defter kethüdası, tersane reisinin emri altındaydı.

Tersane rûznamesi; eskiden bu iş için halife ismiyle iki kâtip bulunurdu, sonradan rûzname ihdas edildi. Tersane ruzname kalemi, tersane kâtipliğine bağlı olurdu.

İcare kâtibi; tersane kâtipliğine bağlı olarak ücretli tersane müstahdemleriyle amelelerinin ücretlerini hazırlar, bunların isimlerinin bulunduğu defterleri tutardı. Bundan başka sergi emini (veznedar) denilen bir memur ücret ve maaşların ödenmesine bakardı.

Mahzen-i çup ve mahzen-i sürb emin ve kâtipleri; Mahzeni çup, kereste mahzeni olup mahzen-i sürb de tersanenin bütün levazımına dair mühimmat mahzeniydi. Bu gibi depolarda birer mahzen emini ve kâtip olurdu. Mahzen-i sürb, mağaza emini veya kâtip olanlar, donanmaya bağlı bir şekilde depolarda bulunan bütün eşyayı kayıt ve muhafaza ederlerdi. Mahzen kâtibi gemilerin seyir dönüşünde bütün eşyasını teslim alarak ambara yerleştirirdi. Bunun dışında bir de liman kâtibi olup bu da kerestelerin dağıtım defterleri ile gelip giden eşya defterlerini tutardı.

Kalyon kâtibi; Kalyonculuğun yayılmasından sonra ihdas edilmişti. Efradın kayıt, kabul ve ücretleriyle tersaneye bağlı esirlerin iaşeleri, kalyonların bütün levazım ve ihtiyaç defterini tutardı. Kendisine muavin olarak kalyonlar halifesi denilen bir memur ile bir de kalem heyeti vardı (Uzunçarşılı, 1988, s. 428).

KÂTİP MEKTEBİ

Osmanlı Donanmasında batıya yönelişle Avrupa'dan uzmanlar getirilerek yenilikler ve reformlar yapılmıştı (Gülen, 2001, s. 31). Buna bağlı olarak ihtiyaçları en iyi şekilde karşılayacak eğitim ve öğretim almış kâtiplere ihtiyaç duyulmuştu (Mehmed Şükrü, 1328/1910, s. 3). Bir süre sonra kâtip yetersizliği ve eksikliği fark edildiğinden, donanmaya görevliler yetiştirebilmek amacıyla Kâtip Mektebi açılmıştır. Bu mektep için Bahriye Mektebinde yürürlükte olan kanunlar esas alınarak incelemeler yapılmıştır. Özellikle Kâtip Mektebinde talebelerin okuyacakları dersler ve ders konuları yeniden hazırlanmıştır. 1908 yılında yayımlanan Kâtip Mektebi Nizamnamesi ile talebelerin, Osmanlı Donanmasına kabulleri, yetiştirilmeleri ve terfileri belli kurallara bağlanmıştır. Bu kanuna göre, Kâtip Mektebi, Bahriye Nezaretinin kontrolü ve idaresi altında olup idare (müdür, başkâtip ve müdür muaviniği) ve mümeyyiz (Kısım-ı evvel, Kısım-ı sani ve Kısım-ı salis mümeyyizliği) şubelerinden meydana gelmişti. Müdür, iş ve düzenden sorumlu olduğundan mektebi idare ederdi. Mektepteki personel, müdürün emri ve kontrolü altındaydı. Müdür, derslerin, talim ve terbiyenin düzgün bir şekilde yürütülmesinden sorumlu olurdu. İdare şubesi, mektebin yönetiminde müdüre yardımcı olmaya çalışırdı. Mektepte her gün dikkatlice koğuşların havalandırılmasına, talebelerin çalışma

yerlerinin muhafazası ve düzenine dikkat edilmeliydi. Bu gibi konulara özen gösterebilmek için Bahriye Mektebi zabitanından iki nefer yüzbaşı görevlendirilmişti.

Askeri kâtipler, harbiye dairesine bağlı olan askeri müessese, kolordu, fırka ile redif müfettişliklerinin yazı, hesap ve yoklama kayıt işlemleriyle ilgilenirdi. Askeri kâtiplerin bu görevi yapabilmeleri için yeterli şartlara sahip olmaları gerekiyordu. Kâtip Mektebine girebilmek için Osmanlı tebaası olup ali veya yedi senelik mekteplere yakın derecede veya ihtiyat zabitan mektebinden aynı şartlar dahilinde şahadetnamesi bulunmalıydı. Talibin yaşı, on sekizden aşağı olmamalı, sağlıklı olduğuna dair bir sağlık dairesi tarafından muayenesi yapılmalıydı. Talip, imtihan komisyonunun huzurunda yeterliliğini ispat edebilmeliydi. Ali mekteplerden ali derecede şahadetnamesi olanlar, kâtip açığı durumunda bazı sınavlardan geçirilerek liyakatlerini ispat ederlerse doğrudan üçüncü sınıfa alınabiliyordu. Askeri kâtiplerin terfi, imtihan ve diğer daire işlemleri onların bağlı oldukları dairelerin rüesa, amir ve başkâtiplerinden oluşan bir askeri kâtip komisyonu tarafından yapılırdı.

Talebelerin mektepte terbiyelerine dikkat etmeleri ve hocalarına da itaat etmeleri gerekiyordu. Hiçbir talebe grup içinde istediği gibi hareket edemezdi (DTA, ŞB, 53/B-55/A, 1305/1888). Birbirleriyle anlaşabilmele-ri, uyuşmaları ve ders vakti geldiğinde beraber dershaneye gitmeleri gibi mektebin kurallarına da riayet etmeleri zorunluydu. Mektepte sık sık yanlış tavır ve davranışlar olursa yaşanan sorunlardan zabitler sorumlu tutulurdu. Uygunsuz hal ve harekette bulunan talebenin ismi de jurnale kaydedilirdi. Talebeler, dönem sonunda hem o sene, hem de bir önceki sene kaldığı derslerden imtihan yapılırdı. İmtihan sırasında sorulara doğru cevap veremezlerse sınıflarını geçemez ve onlara bir sonraki sene imtihanına kadar süre verilirdi. Sınavlarda sorulara doğru cevap verdikleri takdirde ileri sınıfa geçerlerdi. Ancak, sorulara yine cevap veremezse bütün masrafın boşu boşuna yapıldığı düşünülerek mektepten ihraç edilirdi. Bir talebenin zekâsı, diğerlerine göre ileri seviyede olursa mektepte kalabilirdi (Bahriye Meclisinde Kaleme Alınan Nizamname Layihası, 1270/1854, s. 67).

Kâtip Mektebinde Eğitim ve Öğretim

Kâtip sınıfında ilk önce talebelerin gelecekteki meslekleriyle okutulacak dersler arasında ilgiyi anlamalarına çalışılırdı. Bunun için bu derslerin anlamları, özellikleri ve neden okutuldukları anlatılırdı. İlk dört haftalık kâtip sınıfının ders programı mektebin daha önceki ders programlarına ve sınıf zabitlerinin ortaklaşa verdikleri kararlara göre hazırlanırdı. Kâtip Mektebinin üçüncü devresinde güverte mektebinden alınan haftalık vazife cetveli kullanılırdı. Bu cetvel örnek olarak hazırlanan ders saatlerinde ihtiyaç duyulursa değişiklikler yapabiliirdi (DTA, BN, 85/1717, 1333/1917).

1916 senesinde Ser muallim tarafından talebenin ilk dört haftalık ders programı yeniden hazırlanmış ve Yüzbaşı Ali Haydar Efendi'ye tebliğ edilmişti. Bu ders programı ile ilgili incelemeler yapılarak uygun olduğuna karar verilmişti. Bu programa göre; toplumsal konular, umumi bir konferans şeklinde Pazar günü öğleden sonraya denk getirilmişti. Özellikle din dersi, kendi yaşlarına yakın olan diğer sınıflarla beraber özel bir eğitim şeklinde verilmişti. Bu dersin, sabah derslerinden birinin yerine getirilmesi de mümkündü. Sadece, Kâtip Mektebi hocalarından Hamdi Efendi'nin 5 saatten fazla dersi olduğundan bu görevi üzerine alamamıştı. Gemicilik dersini, yeni eğitime başlayan aralarında çok büyük bir yaş farkı bulunmayan birinci ve ikinci sınıf talebesi birlikte almıştı (DTA, BN, 85/1717-89). Bu derse Asım Bey, cumartesi ve pazar günleri katılırdı. Ders programında muhasebe dersi hizasında bulunan “?” işareti bir uzman muallimin derse gelme zamanının değişebileceği anlamına geliyordu. 16 Aralık 1916 tarihinde muhasebe dersini verebilecek kimse olmadığı için kalıcı bir muallim atanması talep edilmişti (DTA, BN, 85/1717-88). Kâtip Mektebinde talebeler, sabah görevlerine katılarak derslere yavaş yavaş alıştırılıyordu. Talebelerin talimleri, mektebin ders programı ile diğer ders saatlerine uygun olarak hazırlanmıştı. Talebelerin yaşları nazarı dikkate alınarak üçüncü sınıfa geçenler o sınıfın zabitlerinin kumandası altına verilmişti. 1 Kasım 1916 tarihinde Kâtip Mektebine sekiz tane talebe alınmıştı. Bunun için mektepte gerekli hazırlıklar yapılarak memur ve zabitler dahi gönderilmiş, ancak talebeler hemen gelememişti. Bu talebeler, 12 Kasım 1916 tarihinde tam olarak eğitimlerine başlayabilmişlerdi (DTA, BN, 85/1717-171).

Tablo 1. İlk Dört Haftalık Kâtip Mektebi Ders Programı (DTA, BN, 85/1717-171)

Görev	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe
Sabah Görevi 7.5-7.10	Not Yazma					
1. Ders 8.15-9.05	Genel Hizmet (Ali Haydar)	Almanca	Bahriye Teşkilatı (A. Haydar)	Genel Hizmet (A. Haydar)	İngilizce	Bahriye Teşkilatı (Ali Haydar)
2. Ders 9.10-10.00	Askeri Talim	Askeri Talim	Beden Eğitimi	Askeri Talim	Askeri Talim	Beden Eğitimi
3. Ders 10.5-11.15	İngilizce	Dâhili Hizmet	İngilizce	Askeri Talim	Almanca	Askeri Terbiye
4.Ders 11.15-12.5	Askeri Terbiye ve Hareketler	Askeri Terbiye	Almanca	Askeri Yürüyüş	Ameli Gemicilik	Dâhili Hizmet
Yemek Dinlenme						
2.30-3.30	Beden Eğt	Musiki	Nitze	Beden Eğitimi	Beden Eğt	Nitze
4.00-5.00	Oyunlar					
Gece Görevi	Müzakere					

Kâtip sınıfı ders programında yapılan düzenlemeler sonucunda yabancı dil gibi bazı derslere birinci ve ikinci sınıf talebesinin birlikte devam etmelerine ve bu derslerin haftalık dört saatten, altıya çıkarılmasına karar verilmişti. Birinci sınıfın İngilizce dersi 7'den 8 saate çıktığından ve kâtip sınıfı talebesinin saat 8'den önce derse başlayamayacağından ders programında değişiklik yapılmıştı. Buna göre, Çarşamba günü birinci sınıfın saat 7-8'deki İngilizce dersi, saat 8-9'daki riyaziyyat ile değiştirilmişti. Bu dört haftalık ders programında yabancı dil için akşam müzakereleri ayrılmamıştı. Ancak talebeler, yabancı dilde yetersiz olduklarından iyi bir seviyeye gelebilmeleri için Almanca ve İngilizce derslerinde bazı egzersizler yapılabilirdi. Yine bu düzenlemelere bağlı olarak Ali Haydar Efendi'nin hizmet-i umumiye ve teşkilat-ı bahriye derslerinin saati değiştirilmişti. Ali Haydar Efendi'nin dersleri cumartesi, pazartesi, salı ve çarşamba günlerine alınmıştı. Pazartesi sabahı derslere başlanması hususu Ali Haydar Efendi'ye hemen bildirilmişti. Kâtip talebelerin görevlerine başlamadan önce dördüncü sınıfta yeterli şartlara ulaşmaları gerekiyordu. Dördüncü sınıfta askeri kâtipin, görevini daha iyi ve tam olarak öğrenebilmesi için uygun bir yere tayin edilirdi. 18 Kasım 1916 tarihinde Osmanlı Donanmasında sayıları az olduğundan kâtiplerin hızlı bir şekilde göreve başlamaları gere-

kiyordu. Bunun için ilk dört hafta 8 talebenin dersleri, ikinci sınıfla beraber devam etmişti. Böylece talebelerin mektepten daha hızlı mezun olup görevlerine başlayabilecekleri düşünülmüştü (DTA, BN, 85/1717-172).

KÂTİPLERİN TERFİLERİ VE MAAŞLARI

Katıpler eğitimlerini tamandıktan sonra belirli bir süre iyi hizmet yaptıktan sonra ancak kadro varsa imtihandan geçirilip ehliyetini ispat ederse terfii edebilirdi. Mümeyyizliğin üstünde olan müdür muavinliği ve müdürlük başkâtipliği görevlerine terfi edecekler, maaşlarına 500 kuruş zam alabilmek için iki buçuk sene iyi hizmette bulunacaktı. Mesela, 3.000'den, 4.000 kuruş maaşa çıkabilmek için beş senelik görevin iyi bir şekilde tamamlanması gerekiyordu. Ayrıca, terfi edebilmeleri için; görevlerini iyi ve güvenilir bir şekilde yerine getirip iyi ahlak sahibi olmaları da şarttı. Asgari süreyi tamamladıktan sonra iki defa terfi imtihanında başarılı olamayanların görevlerini iyi yapamadıkları amirleri tarafından beyan edilirse emekliliğe sevk edilirdi. Kâtiplerin imtihanları, ehliyetlerini ispatlama konusunda hazırlanacak özel talimatname kurallarına tabi olurdu. Bu amaçla bir imtihan komisyonu oluşturulur ve askeri düsturlardaki kurallar, bu sınavda da uygulanırdı. Bir süre sonra askeri kurumlarda görevli kâtiplerle ilgili ıslahatlar yapılmıştı. Buna göre, diğer askeri görevliler gibi kâtiplerinde görev sürelerinin sınırlandırılması hakkında bir komisyon oluşturulmuştu. Ayrıca, kâtiplerin terfi imtihanlarıyla ilgili talimatnamede düzenlemeler yapılmıştı (BOA, BEO, 377/24928, 1273/1857).

1841 senesinde Zabitan ve askerlerin maaşları ile ilgili bazı sorunlar yaşanmıştır. Bir kısım farklı rütbelerde zabitan ile asker, Dersaadet'e gelip biriken maaşlarının verilmesini istemişlerdi. Bunların bazıları gerçekten maaşlarını alamamıştı. Ancak bazıları da aslında askerlikten kaçıp memleketlerine gitmişler, daha sonra esirlikten kurtulup geldiklerini iddia ederek maaş talep etmişlerdi. Bu nedenle hepsine maaş verilememiştir. Bu durum incelemeye alınarak uygun bir şekilde hareket edilebilmesi için konu, asker yoklamasından dar-ı şurayı askeriye havale edilmişti. 1841'de Alay ve tabur kâtiplerinin maaşları ile başka bir sorun daha yaşanmıştı. Bütün alaylarda görevli etıbbâ, cerrah ve eczacıların nişanları vardı, ancak kâtipler ileri rütbelere alamıyorlardı. Bu imtiyazdan mahrum olmalarından dolayı kendilerine bir tane nişan verilmesini talep ettiler. Bazılarının rütbeleri kolağalık olsa da zabitanın çokluğundan dolayı bu dahi verilmediği için yardım talep etmişlerdi. Bu nedenle darı şurayı askeriye tarafından kendilerine birer tane nişan verilmesine karar verilmişti. Alay kâtiplerinin yıldızının ortasında bir adet taş ve tabur kâtiplerinin ise sadece gümüşten yaldızlı olmak üzere hazırlanmıştır (BOA, İ.DH, 30/1425, 1261/1845).

Bahriye Meclisi ikinci kâtibi Salih Efendi'ye meclisin açılması sırasında Tersâne-i Âmire Hazinesi'nden 1.500 kuruş maaş tahsis edilmişti.

Ancak Salih Efendi bu maaşın yetersiz olduğuna dair dilekçe verdi. Daha önceki meclis kâtib-i evveli Zühdü Bey'in maaşına bir misli zam yapıldığından, kendisine verilen maaşın yetersiz olduğunu bildirdi. Salih Efendi'nin görevindeki gayretlerinden dolayı bu talebi kabul edildi. Buna göre, hizmeti hesaplanarak maaşına 500 kuruş daha ilave edilerek 2.000 kuruşa çıkarılmıştı. Böylece, Mayıs ayının başından itibaren maaşı, zamlı bir şekilde hazineden ödenmeye başlanmıştır. Bahriye Meclisinin baş kitabetine görevli Zühdü ile ikinci kâtip Salih efendilerin iyi hizmetleri olmuştur. 1845 senesinde bu gibi görevlilerin maaşlarının bir kat daha artırılmasına karar verildi. Buna göre, ikinci rütbeden bir tane Zışan nişan Zühdü Bey'e, Rabi nişan ise Salih Efendi'ye ve onun üzerindeki Hamse nişanı da kalyon kalemi kâtiplerinden Mahmud Efendi'ye verildi (BOA, İ.DH, 113/5693, 1261/1845). 1848 senesinde Bahriye Meclisi müfettişi Ömer Efendiye 1.200 ve ikinci kâtip Salih Efendi'ye 1.500 kuruş maaş ödeniyordu. Bu maaşlar yeterli olmadığından, Hulusi Efendi'ye 800 ve Salih Efendi'ye 500 kuruş zam yapılarak 2.000 kuruşa çıkarılmasına dair kaptan paşa tarafından yazı gönderildi. (BOA, İ.DH, 174/9399, 1264/1848) 14 Nisan 1857 tarihinde Tersane-i Amire'de görevlilerin maaşları ile ilgili düzenlemelere başlanmıştır. Bu düzenlemelere göre Tersane-i Amire kâtibi Mehmet Taif Efendi'nin maaşına 500 kuruş zam yapılmıştı (BOA, İ.DH, 587/40854).

1859 senesinde Tersane-i Amire müsteşarının bir pusula ile sunduğu yazıdan anlaşıldığı üzere baş yoklamacısı İbrahim Efendi ile rişthane kitabeti hizmetinde bulunan Mehmed Efendi vefat etmişlerdi. Kitabete görevinin yapılabilmesi için yeni kâtipler gönderilmesi talep edilmişti. Bir süre sonra İbrahim Efendi'nin yerine ikinci yoklamacı Ahmed Efendi, pusulada yazılı maaş ve ta'yinat ile görevlendirilmişti. Sadece, rişthane kitabetine, bahriye askeri tabur kâtipleri tarafından bakılabileceğinden Mehmed Efendi'nin yerine başkasının tayin edilmesine lüzum görülmemişti. Boş kalan maaş ve ta'yinatında² bahriye yazı işlerindeki kâtiplere ek olarak tahsis edilmesi kabul edilmişti (BOA, İ.DH, 434/28720, 1275/1859).

10 Aralık 1865 tarihinde Bahriye askeri kolağalarından Necip kaptan ile firkateyn kâtiplerinden Hasan Efendi'nin ailesi ve evlatlarına nizamı uygun olarak maaş verilmesine dair kaptan paşaya iki tane yazı sunulmuştu (BOA, İ.DH, 549/38212, 1283/1866). Bahriye askeri firkateyn kâtiplerinden Kenefirli Ömer Efendi'nin terk ettiği dört yaşında mahdumu Macit ile sekiz yaşında kerimesi Emine'ye 5'er kuruş maaş ödenmesine izin verilmesi hakkında kaptan paşanın yazısı arz edilmişti (BOA, İ.DH, 540/37560, 1282/1865). 1866'da Deniz ticaretinde görevli memur ve kâtiplerle ilgili düzenlemeler yapılsa da maaşları ticaret mahkemelerindeki memur ve kâtiplere göre daha azdı. Kâtiplerin imkân dairesinde maaşlarının değiştirilerek uygun bir hale getirilmesine karar verilmişti. Buna göre

2 Maaştan ek olarak verilen yiyecek ve erzak

deniz ticaretinde görevli müdür, memur ve kâtiplere 9.788 kuruşun tahsis edilmesi gerekiyordu. Böylece bunlara senelik 350.000 kuruş ayrılması yeterli görülmüştü. Bu değişikliğin yapılabilmesi için Bahriye Nezareti'nden izin talep edilmiş ve uygulamaya geçirilmişti (BOA, İ.DH, 613/42756, 1287/1870). 1879'da İzmir limanında gayri müslim Osmanlı tebaasının işlettiği mauna ve diğer deniz araçları ile ilgili düzenlemeler yapılmıştı. Buna göre, deniz araçlarından aylık 3.000 kuruştan fazla liman hasılatı alınmaya başlanmıştı. Haziran ayından itibaren alınmaya başlanan bu hasılatın kayıtlarının tutulması için aylık 300 kuruş maaş ile bir asker, kâtip ve 150 kuruş maaşla yabancı dil bilen bir liman çavuşunun istihdamına ihtiyaç duyuldu. Böylece Behiç Efendi kitabet hizmetine ve İbrahim Ağa'nın da liman çavuşluğuna görevlendirilebileceği bildirildi. Buna göre kâtip ve memurların maaşları ile diğer masraflar hasılatтан ödenecek ayrıca, bu usul diğer limanlar tarafından da uygulanacaktı. Bütün limanların belirli bir hasılatı olduğundan uygun miktarda bir maaş ile kâtipler istihdam edilebilirdi (BOA, İ.DH, 794/64463, 1296/1879). Bahriye erkân-ı ümera ve zabıtana rütbe verilmesi hakkında bir defter hazırlanmıştı. Buna göre, Kâtip Mikail Efendi'nin yıllardır gösterdiği hizmet ve tecrübesine karşı salise (üçüncü) rütbe verilmesine karar verilmişti (BOA, İ.DH, 587/40854-1, 1285/1869). Basra Tersanesi müdürü tarafından hazırlanıp gönderilen jurnal ve icmal işlerine, sonradan İskenderiye korvetiyle bazı ufak vapurlara ait işlerde eklenebilirdi. Bunun için altıncı ordu yoklama journalı, rüz-namçe ve meclis kalemlerinden toplam yedi asker 13 Haziran 1870 tarihinden itibaren 2.300 kuruş maaşla görevlendirilmişti. Bahriye kâtipleri için bahriye meclisinden yapılan tebligat üzerine padişah tarafından gönderilen yazı, bunların isimleri, sayısı ve maaşları pusula şeklinde sunuldu (BOA, İ.DH, 587/40854-2, 1285/1869). 1873'te Kâtip muavinliğine görevlendirilenler, bir senelik hizmet süreleri sırasında mülazım olarak kabul edilirdi. Mülazımın altındaki küçük zabıt, onbaşı ve askerlikten tayin edileceklerin geçmiş hizmetleri sayılmamak üzere bir sene, harp kalemleri ile dışarıdan tayin edileceklerin iki sene şimdiki rütbelerinde bulunmadıkça tabur kâtibi tayin edilmemelerine karar verilmişti. Bu kararların kabul edilmesiyle terfi rütbe kanunnamesine ilave edilmesi hakkında dar-ı şurayı askeriyyeden hazırlanan mazbata arz edilmişti (BOA, İ.DH, 671/46744, 1290/1873).

1888'de Gemlik'te limanda bulunan gemilerine doğru giderken dört kişiyi taşıyan sandal devrilmişti. Bu kaza sırasında oradan geçmekte bulunan Şerefünma vapuru kâtibi Mehmed Saim Efendi bir sandalla yeterli miktarda askerle yetişmiş ve yolcuların tamamı kurtarılmıştı. Kâtip efendinin özellikle dört kişinin kurtarılmasında çok büyük gayret göstermesinden dolayı tahlisiye madalyası ile ödüllendirilmesine dair Bahriye Nezaretinden yazı gönderilmiştir (BOA, İ.DH, 1088/85375, 1305/1888). 1913'de Tersane-i Amire kâtiplerinden Salih Efendi'nin vefat etmesi üzerine hazi-

nedeki 2.350 Kuruş maaşına alıkonulmuştu. Bu maaş, meclis ikinci kâtibi Azimet Efendi, mümeyyiz Ratıb Efendi, satın almaları kayıt eden İbrahim Efendi, meclis kâtiplerinden Hafız, Behlül ve Refik efendilerin maaş derecelerine ilave edilmişti. Mümeyyizin ta'yinatının benzer dereceye çıkarılması, İzzet Efendi'nin ikinci rütbeye terfii ve satın alma kayıtlarının dahi bahriye satın alma rüz-namçeliği³ adıyla değiştirilmesi konularında her ne şekilde emir verilirse ona göre hareket edileceği bildirildi (BOA, İ.DH, 315/20357, 1271/1855). 7 Eylül 1913 tarihinde kâtip muavin sınıfı evveli Remzi bin Nail Efendi'nin emekliliği kabul edilmişti. Bu konuda incelemeler yapılarak Nail Efendi'ye aylık 451 kuruş maaş verilmesi konusunda Maliye Nezaretine tebligat yapılmıştı (BOA, BEO, 4259/319414).

Osmanlı Devleti'nde askeri islahatlara başlansa da bunun için kâtiplerin sayısı oldukça yetersizdi. Bu eksikliği gidermek için düzenlemeler yapılarak nitelikli eleman yetiştirilmesine karar verilmiştir. 1914'te yeni bir nizamname hazırlanarak Osmanlı ordusunda görevli askeri kâtipler memur, mümeyyiz ve kâtip olarak üç sınıfa ayrılmıştır. Osmanlı ordusunun bütün müessese, kolordu, müfettişliklerinde yazı işleri, hesaplar ve yoklama işlerinden kâtipler sorumlu olmuştur. Kâtiplik için başvuran adayların kabul edilebilmeleri için iyi âli mektep veya sultaniye ya da diğer idadi mekteplerden iyi derecede diploma (şahadetname) almış olmalıydı. Adayın 18 yaşını tamamlamış olması; sağlıklı olduğuna dair sıhhiye dairesinde kontrolden geçmesi gerekiyordu. Ayrıca, adaylar imtihan komisyonu karşısında sınavdan geçiriliyordu. Bu sınavlarda kâtip adaylarına üç soru sorulurdu. Askeri kâtiplerin terfi, sınav ve diğer konuları onların mensup oldukları dairelerin rüesa ve amirleriyle başkâtiplerinden oluşan Kâtip Askeri Komisyonu adında bir heyet tarafından yapılırdı. Dördüncü sınıftan kısmı evvel mümeyyizliğine kadar olan rütbelere için askeri kâtipler her defasında imtihtandan geçirilirdi. İmtihanlar, umur-ı tahririye (yazı işleri) birinci, umuru hesabiye (hesap işleri) ikinci ve yoklama kayıtları üçüncü derece olarak askeri mekteplerde geçerli olan usule göre üç soru şeklinde yapılırdı. Bu üç çeşit işlemlerde hangisinde boşluk olursa o konuya ait soru birinci derece itibarıyla kabul edilip diğer iki soru derecesini muhafaza ederdi. Sadece evrak, dosya, şifre, vezne ve mühürden evrak işleriyle meşgul olan kâtip, yalnız yazı işlerinde imtihan edilirse ve kıdemine göre terfii yapılırdı. Kısmı evvel mümeyyizleriyle memur sınıfı imtihan edilmeyip bunlardan önce ve yok olmuş ve hizmet süresi sırasında daima iyi ahlaklı görünenlerin umera ve rüesanın onaylamasıyla ve Kâtipler komisyonunun kararıyla usule göre kıdemine göre terfii yapılırdı (BOA, MV, 231/62-1-2). Kıdemine göre terfii yapılacaklar yanında liyakat, ehliyeti ve iyi ahlaklı diğerlerine göre üstün olduğu amirleri tarafından tasdik edilenler açık olan yerlere göre atanırdı (BOA, MV, 231/62-2-2). Her sınıf kâtip kendi sınıfın-

3 Günlük satın alınanların yazıldığı defter

da bir süre iyi hizmetinden sonra ancak imtihanında yeterliliğini ispat ederse terfii yapıldı. Mümeyyizliğin üstünde olan müdür muavinliği ve müdürlük ve başkâtipliği memurlarına terfi edecekleri 2.000 kuruştan sonra 500 kuruş zam alabilmek için sınıflarında ikişer buçuk sene iyi hizmet edeceklerdi. Ayrıca, kâtibin sınıfını terfi etmesi için belli bir süre görev yapması ve iyi ahlak sahibi olması gerekiyordu. Asgari süresini tamamladıktan sonra iki defa sınavda yeterliliğini ispat edemeyenlerin görevlerini iyi bir şekilde yerine getiremedikleri amirleri tarafından beyan edilirse kanuna uygun emekli edilirdi. Kâtip ve mümeyyizlerin imtihanları konusunda uygulanacak kararlara Kâtipler Komisyonu tarafından kontrol edilirdi⁴ (BOA, MV, 231/62-2-1).

9 Nisan 1914 tarihinde Bahriye Erkân-ı Umera, Zabitan Askerleri ile Küçük Zabitan ve Efradın Maaşları hakkındaki kanun kabul edilmişti. Sadece bu kanunda askeri kâtiplerin maaşıyla ilgili bir hata yapılmıştı. Birinci kâtipler için gösterilen 700 kuruş maaş aslında ikinci kâtiplere aitti. Bu durumun düzeltilmesi amacıyla bir layiha hazırlanmasına karar verildi. Mülazımı evvel rütbesindeki birinci kâtipler hakkında hazırlanan kanuna göre, layihalar hazırlanıp uygulanabilmesine dair izin talep edilmiştir. Zabitanın rütbe ve makamlarına göre maaşları hakkındaki 22 Nisan 1914 tarihli kanuna bağlı cetvelde kâtip muavinlerinin maaşı 700 kuruş olarak gösterilmişti. Kâtip muavinliği, muavin-i sanilik olup özellikle muavin-i evvellerin maaşlarının mülazım evvellere denk olduğunun onaylanması için bununla ilgili kanun layihaları hazırlanmıştı. Birinci madde erkân-ı umara ve zabitan, efradı bahriye, küçük zabitan ile efradın rütbe ve makamlarına göre maaşları hakkındaki 9 Nisan 1914 tarihli kanuna bağlı cetvel ile kâtip muavinlerine tahsis edilen 700 kuruş maaş kâtip muavin-i sanilerine aitti. Buna göre, kâtip muavini evvellerinin maaşları mülazım evvellerinkine denk olmuştu (BOA, İ.MMS, 183/1).

1917'de Erkan-ı ümera, zabitan, askerler ile diğer görevlilerin gerek rütbe ve gerekse makama göre maaşları hakkındaki kanunda katib-i ev-

4 1888'de İskenderiye Korveti katibi Necip ile Seddülbahr Korveti katibi Divriğili Garip Efendiler İstanköy Vapuruna, Trabzonlu Hafız İsmail Efendi, Fethiye Kalyonuna, Kasımpaşalı Mehmed Efendi ise Şerefnüma vapuruna tayin edilmişti. 1889'da Fişekhane de Rizeli Abdülhalim Efendi bin Memiş, Fethiye'de Kulaksızlı Hüsnü Bin Mustafa, Kasımpaşalı Mehmed Bin Nuri, Eyüplü Mehmed Ali Bin Mehmed, Kasımpaşalı Mustafa Bin Mustafa, Kasımpaşalı Hüseyin Hüsnü Bin Nazif, Asitâneli Mehmed Vâsif bin Ahmet, Ebu Tahrallı Ahmed Bin Halil, Kasımpaşalı Mehmed Nuri Bin Süleyman Efendilere mülazım-ı evvellik korvet kâtipliği rütbesi almışlardı. Sude Tersanesinden korvet katibi İsmail Efendi rahatsızlığı nedeniyle Dersaadet'e gönderilmiş ve yerine Sahin Vapuru kâtiibi Raşit bin Hasan Efendi tayin edilmişti. Bahr-i Ahmer'de kalyon katibi Osman Efendi, görev süresini tamamladığından Dersaadet'e geri dönmüş ve yerine Fethiye Kalyonu korvet katibi Kasım Paşalı Mustafa Efendi tayin edilmişti. Beyrut'ta bulunan Arkadi Vapuru katibi Asitaneli Ali Efendi'nin görev süresini tamamlayarak İstanbul'a dönmesi üzerine yerine Eser-i Cedid Vapuru katibi İsmail Efendi tayin edilmişti. Ceride-i Bahriye, Numara 1, Sene 1, 23 Zilhâcce 1306 (20 Ağustos 1889); Ceride-i Bahriye, Numara 2, Sene 1, 23 Zilhicce 1306 (20 Ağustos 1889); Ceride-i Bahriye, Numara 17, Sene 2, 14 Cemâziyelâhîr 1307 (5 Şubat 1890).

vellerle mülazımı evvellerin maaşlarında bir belirsizlik olduğuna karar verilmişti. Bu kanuna bağlı bir layihanın hazırlanması zorunlu olmuştu. Mülazım-ı evvel rütbesinde olan kâtip evvellerin maaşları hakkında hazırlanan kanun ve layiha sunularak gerekenlerin yapılmasına izin verilmişti. Maaşlarda yapılan düzenlemelere göre; dördüncü 400, üçüncü 600, ikinci 800 ve birinci sınıf kâtiplerin maaşları ise 1.000 kuruş olmuştu. Üçüncü 1500, İkinci 1750 ve birinci sınıf mümeyyizliği maaşları 2000 kuruştur (BOA, İ.MMS, 183/1, 1332/1914). Kâtipler, dördüncü sınıftan, kısm-ı evvel mümeyyizliğine gelene kadar imtihana tabi tutulurdu. Bu imtihanlar, yazı işleri birinci, genel hesaplar ikinci ve yoklama kayıtları üçüncü derece olup askeri mekteplerdeki usule uygun olarak üç soru şeklinde yapılırdı. Kâtip mektebinden mezun olup sınavlarında başarı gösterenler, Bahriye Mektebi müdürü tarafından mülazımlığa terfi ettirilirdi. 1 Mart 1917 tarihinde 8 tane kâtip şahadetname sınavında başarılı olmuş ve Bahriye Mektebi müdürü tarafından görevleri onaylanmıştı (BOA, İ.DUİT, 184/45, 1340/1922). Kâtiplerin görevlerine hemen başlayabilmeleri için mülazım kâtip olduklarına dair şahadetnameleri verilmişti (BOA, BEO, 4523/339188, 1336/1918). Bahriye Mektebine gönderilen bazı kitaplar, yeni açılan bahriye zabitan kulübüne gönderilecekti. Bunların isim ve sayılarını içeren bir fihrist ile hangilerinin gerekli olduğu ve mektep kütüphanesinde bunlardan bulunup bulunulmadığının incelenerek gönderilmesi donanma kâtipleri tarafından beyan edilmişti (DTA, BN, 85/1717-90).

Kâtip Sınıfı Rütbe ve Kol Şeritleri

Osmanlı Devleti'nde Bahriye erkânı ümera, zabitan ve mühendisleri ile Bahriye Mektebi öğrencilerinin yaz ve kış mevsiminde giyecekleri siyah ve beyaz elbiseye rütbelerine göre takacakları alamet-i farıkaya dair Gambel Paşa tarafından nizamname hazırlanmıştı. Bu nizamname ile kâtiplerde bazı özel alametlerle diğer sınıflardan ayrılmışlardı. Böylece, kâtipler, yaz mevsimindeki iki önlü beyaz ceket yerine bir önlü tek sıra düğmeli ceket giymişlerdi. Siyah elbise, uzun süredir giyilmekte olan askeri elbisenin aynısı olarak devam etmişti. Korvet kâtiplerinin terfilerinden sonra rütbelerine ait özel şeritler kaldırılmıştı. Kâtip rütbeleriyle ilgili zamanla düzenlemeler yapılarak daha uygun sınıflara ayrılmışlardı. Buna göre, Miralay rütbesinin üstünde kâtipler olmamış ve sadece aşağıdaki rütbelerde bulunarak kol şeritleri takmışlardı (BOA, İ.BH, 8/53-2-1, 1327/1909).

Başkâtip miralay; aralarında beyaz çuha⁵ sınıfının özel işareti olmak üzere halkasız ½ pus genişliğinde dört sıra sarı sırma şeritti.

Birinci sınıf kâtip kaymakam; aralarında beyaz çuha sınıfının özel işareti olup üstteki şerit halkasız ½ pus genişliğinde üç sıra sarı sırma şerit ve

5 Çuha kumaş; genellikle merinos yününden yapılan bir çeşit dokuma kumaş türüdür.

ikinci ile üçüncü sıra şerit arasında $\frac{1}{4}$ pus genişliğinde bir sıra sarı sırma şeritti.

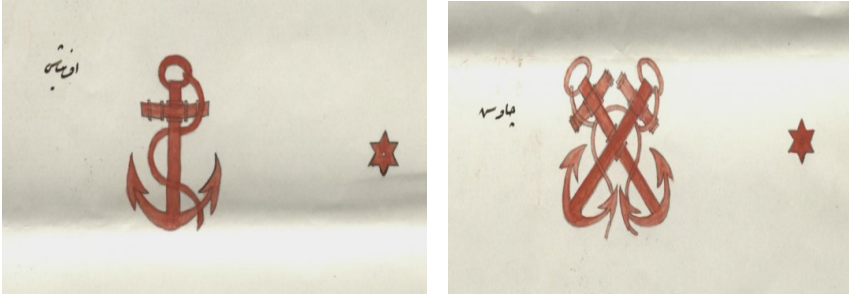
İkinci sınıf kâtip binbaşı; aralarında beyaz çuha sınıfının özel işareti olup üstteki şerit halkasız $\frac{1}{2}$ pus genişliğinde üç sıra sarı sırma şeritti.

Üçüncü sınıf kâtip kolağası; aralarında beyaz çuha, sınıfının özel işareti olup üstteki şerit halkasız ve $\frac{1}{2}$ pus genişliğinde sarı sırma iki sıra şeridin arasında $\frac{1}{4}$ pus genişliğinde bir sıra sarı sırmadan şeritti.

Dördüncü sınıf kâtip yüzbaşı; aralarında beyaz çuha, sınıfının özel işareti olup üstteki şerit halkasız ve $\frac{1}{2}$ pus genişliğinde sarı sırmadan iki sıra şeritti.

Kâtip muavini mülazım; bir sıra $\frac{1}{2}$ pus genişliğinde sarı sırma halkasız şeridin altına bağlı $\frac{1}{4}$ pus genişliğinde beyaz çuhadır.

Kâtip sınıfı rütbe yönüyle bir, bir buçuk, iki, üç şerit takımdan olmak üzere dörde ayrılmıştı. Bu rütbelerden sonra terfi edenler harp sınıfı zabitanına mahsus olan sağ kolağası şeridi taşıyıp harp sınıfı mesleğinde ilerlemiş olurdu. Usule uygun şerit taşıyan kâtiplerin hemen rütbelerine mahsus yeni numune olmak üzere şerit taşımağa başlamaları ve bir, bir buçuk, iki ve üç şerit takan kâtiplerin de terfilerinde yeni usule uygun olması tavsiye edilirdi. Her sınıf zabitanın kol şeritleri arasındaki mesafe $\frac{1}{4}$ pusttu⁶ (BOA, İ.BH, 8/53-1-3).

Resim 1. Onbaşı ve Çavuş Kâtip Şeridi (BOA, İ.BH, 10/5-1-2)

6 1890 senesinde Marmaris Limanı katibi Trabzonlu Bekir Efendi'ye firkateyn katipliği, İzmit Tersanesinden brik katibi İzmitli Salim Efendiye korvet katipliği, Bağdatlı Süleyman, Abdülfettah, Aziz ve Yusuf efendilere ise brik katipliği rütbeleri verilmişti. 1896 senesinde 6 katip şahadetname alarak görev yerlerine gönderilmişti. Bunlar arasında Ahmed bin Hasan Efendi'ye, firkateyn katipliği verilmişti. Ceride-i Bahriye, Numara. 23, Sene 2, 10 Ramazan 1307 (30 Nisan 1890), Ceride-i Bahriye, Numara 126, Sene 6, 15 Ramazan 1311 (22 Mart 1894), Ceride-i Bahriye, Numara 6, Sene 11, 7 Muharrem 1307 (3 Eylül 1889).

KÂTİPLER CEMİYETİ

1909 senesinde Osmanlı Devleti'nde Cemiyetler kanunu hazırlanmıştı. Bu kanunla kişilere toplanma ve dernek kurma hakkı verilmişti. Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'da denizcilik ile ilgili yapılan gelişmeler fark edilerek yeniliklere başlanılmıştı. Gemi ve vapurların sayısının artmaya başlamasıyla sivil kâtipler de büyük öneme sahip olmuştu. Kâtiplerin deniz ticaret şirketlerinde istihdamları, haklarının korunması ve yaşadıkları sağlık sorunlarına destek olunması amacıyla bir cemiyete ihtiyaç duyulmuştu. II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük havası sonucunda kâtiplerin ihtiyaçlarına cevap verebilmek amacıyla Kâtipler Cemiyeti açılmıştı. Cemiyet amaçlarını, hedeflerini ve nasıl bir yol izleyeceklerini bir layiha ile duyurmuştu. Buna göre cemiyet, gemilerde güvenli bir şekilde görevini yapmak isteyen kâtiplere yardımcı ve destek olacaktı. Cemiyet vapurların yükünün tahliyesinde tecrübeli olarak istihdam edeceği kâtipleri görevlerini yapmaktan men edemezdi. Kâtipler Cemiyetinin kâtiplerle şirketler arasındaki anlaşmazlıklarda aracılık yapıp çözüm yolları üretebileceği de düşünülmüştü (BOA, DH.HMŞ, 4/1-4-130-1-1).

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde büyük değişimlerin etkisiyle donanmanın yeniden yapılanmasına karar verilerek modern gemiler inşa edilmiştir. Gemi inşası konusunda gösterilen bütün bu gayretler bir takım güçlükler yaşanmasına neden olmuştur. Buharlı makineler ve zırhlı gemilerden oluşturulan donanmanın en büyük eksikliğinin iyi eğitilmiş personelin yetersizliğinden kaynaklandığına karar verilmiştir. Osmanlı Donanmasında başlayan ıslahat hareketleri sonucunda yenilikler yapıldığından kayıt sistemine ihtiyaç duyulmuştur. Böylece işlerin sevk ve idaresinin daha sistemli bir şekilde yerine getirilebilmesi için kâtiplerden faydalanılmıştır. Kâtipler, Osmanlı Donanmasının tersane, gemi, mektep ve diğer noktalarında gelir giderleri kaydederek hazırlamışlardır. Ancak, bu konuların öneminden dolayı daha fazla kâtibe ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Gelişmelere ayak uydurmak ve kâtip eksikliğini tamamlamak üzere kâtiplerin yetiştirilmesine karar verilmiştir. Osmanlı Bahriye Mektebinde yapılan incelemelerden sonra Kâtip Mektebi açılmasına karar verilmiştir. Bu mektep için Bahriye Mektebinde yürürlükte olan kanunlarla şartlarda bazı değişiklikler ve yenilikler yapılmıştır. Özellikle Kâtip Mektebinde talebelerin okuyacakları dersler ve ders konuları yeniden hazırlanmıştır. Eğitimlerini başarılı bir şekilde tamamlayan kâtipler gemilerde, tersane ve donanmada istihdam edilmişlerdir. Hazırladıkları maaş, masraf, senet ve diğer evraklarla kâtipler tarihten silinmeyecek izler bırakmışlardır.

KAYNAKÇA

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- Babialı Evrak Odası (BEO), 377/24928, 19 Ramazan 1273 (13 Mayıs 1857).
Babialı Evrak Odası (BEO), 4523/339188, 6 Şevval 1336 (15 Temmuz 1918).
Babialı Evrak Odası (BEO), 4259/319414.
Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği (DH.HMŞ), 4/1-4-130-1-1, 4/1-4-130-1-2.
İrade Bahriye (İ.BH), 8/53-1-2, 8/53-1-3, 8/53-2-1.
İrade Dahiliye (I.DH), 613/42756, 27 Rebîülevvel 1287 (27 Haziran 1870).
İrade Dahiliye (I.DH), 30/1425, 22 Zilkade 1256 (15 Ocak 1841).
İrade Dahiliye (I.DH), 794/64463, 9 Zilhicce 1296 (24 Kasım 1879).
İrade Dahiliye (I.DH), 113/5693, 24 Zilkade 1261 (24 Kasım 1845).
İrade Dahiliye (I.DH), 434/28720, 14 Zilkâde 1275 (15 Haziran 1859).
İrade Dahiliye (I.DH), 315/20357, 15 Cemâziyelâhir 1271 (5 Mart 1855).
İrade Dahiliye (I.DH), 549/38212, 5 Muharrem 1283 (20 Mayıs 1866).
İrade Dahiliye (I.DH), 540/37560, 21 Rebiülâhir 1282 (13 Eylül 1865).
İrade Dahiliye (I.DH), 671/46744, 16 Cemâziyelâhir 1290 (11 Ağustos 1873).
İrade Dahiliye (I.DH), 1088/85375, 22 Şevval 1305 (2 Temmuz 1888).
İrade Dahiliye (I.DH), 587/40854, 1 Zilkâde 1285 (13 Şubat 1869).
İrade Dahiliye (I.DH), 174/9399, 29 Recep 1264 (1 Temmuz 1848).
İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), 184/45, 19 Recep 1340 (18 Mart 1922).
İrade Meclisi Mahsus (İ.MMS), 183/1, 29 Cemâziyelevvel 1332 (25 Nisan 1914).
Fotoğraf (FTG), 582/1-1.
Fotoğraf (FTG), 580/1-1.
Fotoğraf (FTG), 951/1-1.
Maliye Vekaleti (MV), 231/62-1-2, 231/62-2-1, 231/62-2-2, 3 Cemâziyelevvel 1331 (10 Nisan 1913).

Deniz Tarihi Arşivi

- Bahriye Nezareti (BN), 85/1717-1, 85/1717-88, 85/1717-89, 85/1717-90, 85/1717-171, 85/1717-172, 85/1717-170.
ŞUB, 53/B-55/A, 7 Zilhicce 1305 (15 Ağustos 1888).

Deniz Müzesi Kütüphanesi

- Bahriye Mahsusatı Hakkında 1330 Senesinden İtibaren Olunacak Muameleyi Mübeyyin Tarifnamedir. Bahriye Matbaası, 1330 (1912).

Donanma-yı Osmani Muhasebe Memurlarının Vezâifine Dair Talimat, Matbaa-i Bahriye de Tab' olunmuştur, 1326 (1908).

Mekteb-i Bahriye-i Cenâb-ı Mülûkânede Bu kerre Bahriye Meclisi'nde Bi'l-İttifâk Kaleme Alınan Nizâmnâme Lâyihası, 15 Ramazan 1270 (11 Haziran 1854).

Telif Eserler

Ceride-i Bahriye, Numara 126, Sene 6, 15 Ramazan 1311 (22 Mart 1894).

Ceride-i Bahriye, Numara 6, Sene 11, 7 Muharrem 1307 (3 Eylül 1889).

Ceride-i Bahriye, Numara 23, Sene 2, 10 Ramazan 1307 (30 Nisan 1890).

Ceride-i Bahriye, Numara 1, Sene 1, 23 Zilhîcce 1306 (20 Ağustos 1889).

Ceride-i Bahriye, Numara 2, Sene 1, 23 Zilhîcce 1306 (20 Ağustos 1889).

Ceride-i Bahriye, Numara 17, Sene 2, 14 Cemâziyelâhir 1307 (5 Şubat 1890).

Gencer, A. İ. (2001). *Bahriye'de yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezaretinin Kuruluşu (1789-1867)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Gülen, N. (2001). Şanlı Bahriye, Türk Bahriyesinin İki Yüz Yıllık Tarihçesi 1773-1973. İstanbul.

Güran, Tevfik, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi; Bütçeler ve Hazine Hesapları (1841-1861)", *Belgeler Dergisi*, XIII/17, Ankara 1988, s. 213.

İhsanoğlu, E. (1994). *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*. İstanbul.

"Katip", *İslam Ansiklopedisi*, c. 25, Ankara 2022, s. 53-55.

Mehmed Şükrü. 1328 (1910). *Mekteb-i Bahriye, Hukuk-ı Bahriye-i Düvel ve Tarih Muallimi, Bahriyemizin Tarihçesi*. Ebu Suud Caddesi Babıali Cıvarı: Mürettebeyn Osmanlı Matbaası,

Tezel, Hayati, *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi*, C. 1, İstanbul 1973.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Woods, H. (1976). *Türkiye Anıları*, İstanbul: Yelken Matbaası.

EKLER**Ek 1. Kâtip Mektebinde Ders Programı**

Görev	Cumartesi	Pazar	Pazartesi	Salı	Çarşamba	Perşembe
Sabah 7-8	Fransızca Müzakere	Hukuk ve Mali İdare	Osmanlı Li- sanı	Fransızca	Hukuk ve Mali İdare	Not
1. Ders 9.30.10.30	Muhasebe	Osm. Lisanı Edebiyat	Riyaziye	Muhasebe	Medeni Hu- kuk	Riyaziye
3. Ders 10.30.11.30	B a h r i y e Teşkilatı	Medeni Hu- kuk	Muhaberat	Osm. Lisanı Edebiyat	Osm. Lisan Edebiyat	Fransızca
4. Ders 11.30.12.30	Muhasebe	Genel Büt- çe	M e s l e k i Malumat	Muhasebe	Beynelmilel Hukuk	Osm Li- sanı Ede- biyat
5. Ders 2.00.3.00	Fransızca	Beden Eği- timi	Osm. Lisan Edebiyat	Tarih	Beden Eği- timi	Sağlık
6. Ders 3.00.4.00	Coğrafya	Ameli Ge- micilik	Talim	Muhaberat	Din (3.sınıf ile beraber)	Talim
Gezi-Oyun Zorunlu		Ameli Ge- micilik			Mübahisi İçtimaiye Konferans	
Gece Gö- revi	Muhasebe Defteri tut- mak	Coğrafya, B a h r i y e Teşkilatı, Tarih	Riyaziyat Müzakeresi	Muhaberat Müzakeresi	Hukuk Büt- çe Müzake- resi (Asım Bey)	

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ İLE MÜCADELE IPCC

Elif DEMİRBAŞ¹

Beyza ARMAĞAN²

Murat IHLAMUR³

1. Öğr. Gör. Elif DEMİRBAŞ, Biruni Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Mülkiyet Koruma ve Güvenlik Bölümü, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0003-3326-4822

2. Öğr. Gör. Beyza ARMAĞAN, Biruni Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Eczane Hizmetleri Bölümü, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0009-0001-2584-9989

3. Öğr. Gör. Murat IHLAMUR, Biruni Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Elektronik ve Otomasyon Bölümü, İstanbul, Türkiye, ORCID: 0000-0002-0458-5638

İklim Değişikliği ile Mücadelede IPCC

GİRİŞ

Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), iklim değişikliği ile ilgili bilimsel verileri değerlendirmek üzere Birleşmiş Milletler bünyesinde 1988 yılında Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) tarafından ortaklaşa kurulmuştur. Merkezi Cenevre, İsviçre’de yer almaktadır. Organın kuruluş amacı; iklim değişikliği ile ilgili bilimsel ve kapsamlı bir inceleme yaparak öneriler geliştirmek, iklim değişikliğinin sosyal ve ekonomik etkilerini belirleyerek siyasi liderlere gelecek stratejileri oluşturmaktır. Bu kapsamda IPCC dünya çapında iklim değişikliğine yönelik kapsamlı beş değerlendirme raporu oluşturmuştur. Aynı zamanda Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi kapsamında hükümetler ve uluslararası kuruluşlardan gelen belirli bilimsel ve teknik konulardaki bilgi talebini karşılamak için Metodoloji Raporu, Özel Raporlar ve Teknik Belgeler üretmiştir. Bu girişimler yoluyla Sürdürülebilir Kalkınma kapsamında Hedef 13-İklim Değişikliğiyle Mücadele hedefi desteklenmektedir.

IPCC’nin ülkemizin de içinde bulunduğu 195 üye ülkesi bulunmaktadır. Üye devletlerin temsilcilerinden oluşan Panel, önemli kararları almak için Genel Kurullarda toplanır. Üye hükümetler tarafından seçilen IPCC Bürosu, Panel’in çalışmalarının bilimsel ve teknik yönleri hakkında Panel’e rehberlik eder ve ilgili yönetim ve stratejik konularda Panel’e tavsiyelerde bulunur (1). Dünyanın her yerinden binlerce insan IPCC’nin çalışmalarına katkıda bulunmaktadır. Değerlendirme raporları için uzmanlar, iklim değişikliğinin itici güçleri, etkileri ve gelecekteki riskler hakkında bilinenlerin neler olduğunu ortaya koyarken, uyum ve azaltmanın nasıl yapılabileceğinin kapsamlı bir özetini de sağlamak amacıyla her yıl yayınlanan binlerce bilimsel makaleyi değerlendirmek üzere IPCC yazarları gönüllü olarak zamanlarını ayırmaktadır. Dünya çapında uzmanlar ve hükümetler tarafından yapılan açık ve şeffaf bir inceleme, nesnel ve eksiksiz bir değerlendirme sağlamak ve çeşitli görüş ve uzmanlıkları yansıtmak için IPCC sürecinin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. IPCC, değerlendirmeleri aracılığıyla farklı alanlarda bilimsel anlaşmanın gücünü tanımlar ve daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyulan yerleri belirlemektedir.

IPCC, üç çalışma grubuna ve bir görev gücüne ayrılmıştır. Çalışma Grubu I, İklim Değişikliğinin Fiziksel Bilim Temeli ile Çalışma Grubu II, İklim Değişikliği Etkileri, Uyum ve Hassasiyet ile ve Çalışma Grubu III ise İklim Değişikliğinin Azaltılması ile ilgilenmektedir. Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü’nün temel amacı, ulusal sera gazı emisyonlarının ve uzaklaştırmalarının hesaplanması ve raporlanması için bir metodoloji geliştirmek ve iyileştirmektir. Çalışma Grupları ve Görev Gücü’nün yanı

sıra, belirli bir konuyu veya soruyu ele almak için belirli bir süre için Panel tarafından başka Görev Grupları da oluşturulabilmektedir. Bir örnek vermek gerekirse, IPCC'nin Mart 2018'de Paris'teki 47. Oturumunda, IPCC içindeki cinsiyet dengesini iyileştirmek ve cinsiyetle ilgili sorunları ele almak için bir Görev Grubu kurma kararı alınmıştır (2).

1. IPCC'NİN TARİHİ

IPCC'nin kuruluşu 1988'de BM Genel Kurulu tarafından onaylanmıştır (3). 6 Aralık 1988 tarihli 43/53 sayılı BM Genel Kurulu Kararında belirtildiği gibi, ilk görevi, iklim değişikliği biliminin bilgi durumuna ilişkin kapsamlı bir inceleme ve öneriler hazırlamaktır ve bununla birlikte iklim değişikliğinin sosyal ve ekonomik etkisi ve gelecekteki olası bir uluslararası iklim sözleşmesine dahil edilmek üzere potansiyel müdahale stratejileri ve unsurlarını belirlemektir (4). 1988'den bu yana, IPCC beş değerlendirme döngüsüne sahiptir ve dünya çapında iklim değişikliği hakkında üretilen en kapsamlı bilimsel raporlar olan beş Değerlendirme Raporunu sunmuştur. Ayrıca Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC), hükümetler ve uluslararası kuruluşlardan gelen belirli bilimsel ve teknik konularda bilgi taleplerine yanıt olarak bir dizi Metodoloji Raporu, Özel Raporlar ve Teknik Belgeler üretmiştir (5).

Raporlar: IPCC'nin oluşturulmasından bu yana, her değerlendirme raporu doğrudan uluslararası iklim politikası oluşturma sürecini beslemiştir. 1990'da, Birinci IPCC Değerlendirme Raporu (FAR), iklim değişikliğinin küresel sonuçları olan ve uluslararası işbirliği gerektiren bir meydan okuma olarak öneminin altını çizmiştir. Küresel ısınmayı azaltmak ve iklim değişikliğinin sonuçlarıyla başa çıkmak için kilit uluslararası anlaşma olan UNFCCC'nin oluşturulmasında belirleyici bir rol oynamıştır. İkinci Değerlendirme Raporu (SAR) (1995), hükümetlerin 1997'de Kyoto Protokolü'nün kabulü öncesinde yararlanabilecekleri önemli materyaller sağlamıştır. Üçüncü Değerlendirme Raporu (TAR) (2001) iklim değişikliğinin etkilerine odaklanmıştır ve uyum ihtiyacı ortaya çıkmıştır (6). Dördüncü Değerlendirme Raporu (AR4) (2007), ısınmayı 2°C ile sınırlamaya odaklanan, Kyoto sonrası bir anlaşma için zemin hazırlamıştır (7). Beşinci Değerlendirme Raporu (AR5) 2013-2014 yılları arasında sonuçlandırılmıştır. Paris Anlaşması'na bilimsel girdi sağlamıştır (8). IPCC şu anda, üç Özel Rapor, bir Metodoloji Raporu ve Altıncı Değerlendirme Raporu hazırlayacağı Altıncı Değerlendirme döngüsü içerisinde. Bu Özel Raporlardan ilki olan 1.5°C Küresel Isınma (SR15), Paris Anlaşması kapsamında dünya hükümetleri tarafından talep edilmiştir (9). Mayıs 2019'da IPCC, Ulusal Sera Gazı Envanterleri ile ilgili 2006 IPCC Kılavuzunda yapılan bir güncelleme olan 2019 İyileştirmesini tamamlamıştır (10). Altıncı Değerlendirme Raporu'nun (AR6) Eylül 2022'de tamamlanması beklenmektedir (11).

Çalışma Grupları ve Görev Gücü: IPCC değerlendirmeleri ve özel raporlar, her biri iklim değişikliği ile ilgili bilimin farklı bir yönüne bakan üç Çalışma Grubu tarafından hazırlanmaktadır (12).

1. IPCC Çalışma Grubu I (WGI), iklim sistemi ve iklim değişikliğinin fiziksel bilimsel temelini değerlendirmeyi amaçlamaktadır (13).
2. IPCC Çalışma Grubu II (WGII), sosyo-ekonomik ve doğal sistemlerin olumsuz ve olumlu iklim değişikliğine karşı savunmasızlığını değerlendirmektedir (14).
3. IPCC Çalışma Grubu III (WG III), sera gazı emisyonlarını sınırlandırarak veya önleyerek iklim değişikliğini hafifletmeye yönelik seçenekleri değerlendirmektedir (15).

IPCC'nin ayrıcaçccccc Ulusal Sera Gazı Envanterleri ile ilgili bir Görev Gücü vardır. Çalışma Grupları ve Görev Gücü, raporların hazırlanması, üzerlerinde yazar olarak çalışan uzmanların seçilmesi ve yönetilmesi işlerini yürütür. Her Çalışma Grubunun ve Görev Gücünün faaliyetleri Teknik Destek Birimleri (TSU) tarafından desteklenir. (Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü (TFI), IPCC Ulusal Sera Gazı Envanterini denetlemek üzere IPCC tarafından kurulmuştur.) (12).

2. IPCC'NİN YAPISI

IPCC üye hükümetlerinin temsilcileri, Panelin Genel Oturumlarında yılda bir kez veya daha fazla toplanmaktadır. Bir değerlendirme döngüsü süresince bir bilim adamları bürosu seçilmektedir. Hükümetler ve Gözlemci Kuruluşlar aday gösterirler ve büro üyeleri IPCC raporlarını hazırlamak için uzmanları seçer. IPCC Sekreterliği ve Çalışma Grupları ve Görev Gücü'nün Teknik Destek Birimleri tarafından desteklenirler (16).

Panel ve Genel Oturumlar: Hükümetler arası İklim Değişikliği Paneli, 195 üye hükümetten oluşan bir paneldir. Her IPCC üyesi bir Ulusal Odak Noktası belirlemektedir. Bir ülkenin Odak Noktası belirlemediği durumlarda, IPCC'den gelen tüm yazışmalar Dışişleri Bakanlığı'na yönlendirilmektedir. IPCC üye hükümetlerinin temsilcileri, yılda en az bir kez Genel Kurullarda toplanmaktadır. Oturumlara, üye ülkelerden ve Gözlemci Kuruluşlardan ilgili bakanlıklar, ajanslar ve araştırma kurumlarından yüzlerce yetkili ve uzman katılmaktadır. (16).

Ulusal Odak Noktaları: IPCC Ulusal Odak Noktaları, IPCC çalışma programının uygulanmasına yardımcı olmak için ulusal uzmanların listesini hazırlanır ve güncellenir. Odak Noktaları ayrıca, bilimsel ve/veya teknik içeriğin doğruluğu ve eksiksizliği ve rapor taslaklarının genel bilimsel ve/veya teknik dengesi hakkında entegre hükümet yorumlarının sağlanmasını

da düzenler. IPCC ve üye hükümetler arasında temas noktası görevi görürler. IPCC Odak Noktaları, Dışişleri Bakanlığı'ndan veya ülkedeki ilgili makamdan gelen resmi bir yazı ile belirlenir (16,17).

Gözlemci Kuruluşlar: Ulusal veya uluslararası, hükümet veya hükümetler arası olsun, IPCC kapsamındaki konularda kalifiye olan herhangi bir kar amacı gütmeyen kurum veya kuruluş, IPCC Gözlemci Kuruluşu olarak kabul edilebilmektedir. BM kurum ve kuruluşları, talep etmeleri halinde gözlemci olarak kabul edilmekte ve WMO veya BM'de mevcut gözlemci statüsüne sahip kuruluşlar, Panel tarafından kabul edilmesi koşuluyla, IPCC'nin gözlemcisi olarak kabul edilebilmektedirler. IPCC'nin şu anda katılımcı kuruluşlar olarak BM organları ve kuruluşları arasında 30 Gözlemci Kuruluşu ve 143 BM dışı gözlemci bulunmaktadır. Gözlemci kuruluşların temsilcileri, IPCC'nin oturumlarına ve IPCC Çalışma Gruplarının genel oturumlarına katılabilmektedir. Ayrıca uzmanları taslak IPCC raporlarını da gözden geçirmeye davet edilmektedirler (16, 18).

IPCC Bürosu: Panel, çalışmalarının bilimsel ve teknik yönleri hakkında Panele rehberlik edecek, ilgili yönetim ve stratejik konularda tavsiyede bulunacak ve yetki alanı dahilindeki belirli konularda kararlar alacak bir Büro seçmektedir. Büro, üç Çalışma Grubunun IPCC Başkanı, IPCC Başkan Yardımcıları, Eş Başkanları ve Başkan Yardımcılarından ve Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü Eş Başkanlarından oluşmaktadır. Şu anda 34 üyesi bulunmaktadır. Büro üyeleri, bir değerlendirme döngüsü süresince Panel tarafından seçilir, bilimsel ve teknik gereklilikler dikkate alınarak dengeli bir coğrafi temsili yansıtmaları gerekir. Her Çalışma Grubunun Eş Başkanları ve Başkan Yardımcıları, o Çalışma Grubunun Bürosunu oluşturmaktadır (16,19).

Görev Gücü Bürosu (The Task Force Bureau - TFB): Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü (TFI), 12 üyeden ve TFI'nin iki eş başkanından oluşan kendi Görev Gücü Bürosuna (TFB) sahiptir. TFB, Ulusal Sera Gazı Envanterleri Programını yönetmektedir. TFB'nin süresi normalde IPCC Bürosu'nun süresiyle aynıdır ve üyeleri, Panel tarafından aksi kararlaştırılmadıkça, IPCC Bürosu'nun seçildiği oturumda seçilir. Mevcut IPCC Bürosu ve Görev Gücü Bürosu seçimleri, Ekim 2015'te Hırvatistan'ın Dubrovnik kentinde düzenlenen IPCC 42. Oturumu sırasında yapılmıştır (16, 20).

Yürütme Komitesi: IPCC Başkanı, IPCC Başkan Yardımcıları ve üç Çalışma Grubunun Eş Başkanları ve Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü, Yürütme Komitesini (ExCom) oluşturmaktadır. ExCom'un rolü, IPCC'nin İlke ve Prosedürleri, Panel kararları ve Büro'nun tavsiyeleri uyarınca IPCC çalışma programının zamanında ve etkin bir şekilde uygulanmasını güçlendirmek ve kolaylaştırmaktır. IPCC Sekreterliği başkanı

ve Çalışma Grupları ve TFI Teknik Destek Birimlerinin başkanlarını danışman üyeler olarak içermektedir. Düzenli olarak toplanır ve toplantılarına IPCC Başkanı başkanlık etmektedir. ExCom, IPCC ürünleri ve Panel Oturumları arasında anında dikkat gerektiren çalışma programı ile ilgili sorunları ele alır ve değerlendirme raporlarının ve diğer ilgili IPCC ürünlerinin üretimi ile ilgili faaliyetlere ilişkin Çalışma Grupları ile Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü arasındaki koordinasyonu güçlendirmektedir. Ayrıca iletişim ve erişim faaliyetlerini üstlenir ve Hata Protokolüne dayalı olarak tamamlanmış değerlendirmelerdeki ve diğer IPCC ürünlerindeki olası hatalara verilen yanıtı denetlemektedir (16,21).

IPCC Yazarları ve İnceleme Editörleri: IPCC raporlarının kapsadığı farklı alanlardaki yüzlerce önde gelen uzman, IPCC Raporlarını hazırlamak için Koordinatör Baş Yazarlar (CLA'lar), Baş Yazarlar (LA'lar) Katkıda Bulunan Yazarlar (CA'lar) ve İnceleme Editörleri (RE'ler) olarak zamanlarını ve uzmanlıklarını gönüllü olarak verirler. Yazarlar, adaylıklar ve ayrıntılı özgeçmişlerin sunulması için hükümetlere, Gözlemci Kuruluşlara ve IPCC Bürosuna yapılan bir çağrının ardından uzmanlıklarına göre seçilirler. Adaylık son tarihinden sonra, ilgili IPCC Çalışma Grubu veya Görev Gücü Bürosu, bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik görüşlerin ve geçmişlerin yanı sıra coğrafi ve cinsiyet dengesini de dikkate alarak bu roller için uzmanları seçerler. Ayrıca ekiplerin daha önce IPCC deneyimi olan ve olmayan uzmanların bir karışımını içermesini sağlarlar. Bu, raporların herhangi bir bölgenin bakış açısına karşı önyargılı olmamasını ve belirli gruplar için önemli olan soruların gözden kaçırılmamasını sağlamaktadır. Yazar ekipleri, değerlendirmeye değerli bir bakış açısı getirebilecek endüstriden ve sivil toplum kuruluşlarından uzmanları da içerebilmektedir. Koordinatör Baş Yazarlar ve Baş Yazarlar birlikte, her bölümün içeriğinden ve uzmanlık alanlarına göre belirli bölümlerin taslağından sorumludurlar. Koordinatör Lider Yazarlar süreci denetler ve bölümlerin koordinasyonundan sorumludurlar. Genellikle bölüm başına biri gelişmekte olan ve diğeri gelişmiş bir ülkeden olmak üzere iki Koordinatör Baş Yazar vardır. Baş Yazarlar, mevcut en iyi bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik bilgiler temelinde bölümün içeriğini üretmek için ekipler halinde çalışırlar. Koordinatör Baş Yazarlar ve Baş Yazarlar, çalışmalarına yardımcı olmaları için Katkıda Bulunan Yazarlar olarak diğer uzmanları görevlendirebilirler. Yüzlerce Katkıda Bulunan Yazar, belirli bir alanda metin, grafik veya veri biçiminde belirli bilgi veya uzmanlık sağlarlar ve bilimsel toplulukta tutulan tüm görüşlerin rapora yansıtılmasını sağlamaya yardımcı olurlar. Katkıları, Baş Yazarlar tarafından talep edilebilir, ancak talep edilmeyen katkılar da teşvik edilmektedir. Çoğu durumda, bölüm ekipleri, teknik ve lojistik destek sağlayan Bölüm Bilim Adamları tarafından desteklenirler. Her IPCC raporu için yazarlar, harici bir uzman incelemesinden geçen iki

rapor taslağı hazırlarlar. İnceleme süreleri boyunca yapılan tüm yorumlar toplanır ve sonraki taslağı üretirken yazar ekipleri tarafından dikkate alınmalıdır. Bu süreci desteklemek için, her bölüm ekibinde ayrıca en az iki İnceleme Editörü bulunmaktadır. Uzman gözden geçirenlerin belirlenmesine yardımcı olur, tüm anlamlı yorumların uygun şekilde dikkate alınmasını sağlar ve Baş Yazarlara olası sorunların nasıl ele alınacağı konusunda tavsiyelerde bulunurlar (16, 22).

Uzman Gözden Geçirenler: IPCC, en yüksek bilimsel mükemmellik, denge ve netlik standartlarını hedefleyen iklim değişikliği ile ilgili bilimin mevcut durumunu değerlendiren raporlar hazırlamayı taahhüt etmektedir. Bunu başarmak için, her rapor iki gözden geçirme döneminden geçer: Birinci Derece Taslağının Uzman İncelemesi ve İkinci Derece Taslağın Hükümet ve Uzman İncelemesi. Bu gözden geçirme süreci, yüzlerce gözden geçirenin taslaklarda yer alan bilimsel değerlendirmenin doğruluğu ve eksiksizliği hakkında yorum yaptığı geniş bir katılımı içermektedir. Bir Uzman Gözden Geçirici, raporun bir bölümü, tam bir bölüm veya bir bütün olarak rapor hakkında yorumda bulunmaya karar verebilir. Bu resmi IPCC rollerinin ötesinde, dünya çapında binlerce bilim insanı ve uzman, bilimsel literatüre katkıda bulunarak IPCC değerlendirmelerine katkıda bulunurlar (16).

Sekreterlik: Sekreterlik, Hükümetler Arası İklim Değişikliği Panelinin çalışmalarını koordine eder ve yardımcı olur. IPCC Genel Kurulu, Büro ve İcra Komitesi toplantılarını düzenler ve bunlara belge ve raporların hazırlanması dahil olmak üzere idari destek sağlarlar. Gerekliğinde Çalışma Gruplarını, Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü'nü ve IPCC tarafından kurulan diğer tüm görev gruplarını, komitelerini, faaliyetlerinin ve toplantılarının düzenlenmesinde destekler. Sekreterlik ayrıca bütçeleme, IPCC Güven Fonuna katkılar, harcama yönetimi, denetleme ve raporlama dahil olmak üzere, WMO düzenlemeleri ve kurallarıyla uyumlu olarak IPCC Güven Fonunu ve Panel tarafından kabul edilen diğer Fonları yönetmektedir. IPCC Güven Fonu'ndan destek almaya uygun delegelerin ve uzmanların seyahat desteğini yönetir ve gerekli düzenlemelere yardımcı olur. Diğer görevler şunları içerir:

- IPCC İlke ve Prosedürlerine uygun olarak ve Teknik Destek Birimleri ile işbirliği içinde, IPCC raporlarının ve hazırlanmaları için kullanılan materyallerin arşivlenmesi dahil IPCC için bilgi yönetimi sağlamak;
- Olası hataların ele alınması için IPCC Protokolü, IPCC İletişim Stratejisi ve Çıkar Çatışması Politikasının uygulanmasına katkıda bulunmak; bu belgelerde yer alan sorumluluklarına uygun olarak;
- IPCC ve Gözlemci Örgütlerin üyeleri için ana irtibat noktası sağ-

lamak;

- BM sistemiyle, özellikle de UNFCCC ile ana IPCC temas noktası olarak işbirliğini teşvik etmek ve sürdürmek; ve iki ana kuruluş olan WMO ve UNEP ile bağlantı kurmak;
- IPCC Sekreteri aracılığıyla, IPCC Yürütme Komitesine Danışma Üyesi olarak katılmak;
- Panel, IPCC Bürosu veya Yürütme Komitesi tarafından verilen görevi yerine getirmede IPCC'yi desteklemek için gereken diğer görevleri üstlenmek.

Sekreterlik, İsviçre'nin Cenevre kentinde, Dünya Meteoroloji Örgütü binasında yer almaktadır (16,23).

Teknik Destek Birimleri: Ulusal Sera Gazı Envanterleri Çalışma Grubu ve Görev Gücü, bir Teknik Destek Birimi (TSU) tarafından desteklenmektedir. TSU'lar bilimsel, teknik ve organizasyonel destek sağlar ve ilgili tüm IPCC ürünlerinin hazırlanmasında ve üretiminde Eş Başkanlara ve Bürolara destek sağlamaktadır. Bir Sentez Raporunun veya Panel tarafından oluşturulan diğer herhangi bir Görev Gücünün hazırlanmasını desteklemek için bir TSU da oluşturulabilir. IPCC TSU'ları, bu belgelerde yer alan sorumluluklarına uygun olarak, hataların ele alınması için IPCC Protokolü, IPCC İletişim Stratejisi ve Çıkar Çatışması Politikası'nın uygulanmasına da katkıda bulunur. TSU başkanları aracılığıyla IPCC Yürütme Komitesine Danışma Üyesi olarak katılırlar ve Eş Başkanların gerektirdiği diğer görevleri üstlenirler. Altıncı Değerlendirme Raporu için TSU'lara Fransa ev sahipliği yapmaktadır (Çalışma Grubu I); Almanya ve Güney Afrika (Çalışma Grubu II), Birleşik Krallık ve Hindistan (Çalışma Grubu III) ve Japonya (Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü). Çalışma Grubu I TSU'nun Çin'de bir uydu ofisi, Güney Afrika'da Çalışma Grubu II ve Hindistan'da Çalışma Grubu III bulunmaktadır (16).

3. RAPOR HAZIRLAMA

IPCC'nin raporları, iklim değişikliği ile ilgili konulardaki bilgi durumunun kapsamlı ve dengeli değerlendirmeleridir. Farklı rapor türleri vardır, ancak en yüksek kaliteyi sağlamak için kapsamlı bir belirleme, taslak hazırlama ve inceleme sürecinden geçmektedir.

Değerlendirme Raporları, her Çalışma Grubunun katkılarından ve bu değerlendirme döngüsünden hazırlanan Özel Raporları bütünleştirik bir Sentez Raporundan oluşur. IPCC ayrıca, üye hükümetleri tarafından kabul edilen belirli konularda Özel Raporlar ve sera gazı envanterlerinin hazırlanması için pratik kılavuzlar sağlayan Metodoloji Raporları da üretir. Her IPCC raporu, bir taslak anahat geliştirmek için kapsam belirleme toplantısı ile başlar. Üye hükümetler, Gözlemci Örgütler ve Büro tarafından aday gösterilen ve ilgili Büro tarafından seçilen uzmanlar, Panel için raporun taslağını hazırlar. Kapsam belirleme toplantısının raporuna dayanarak, Panel, raporun hazırlanmasına devam edilip edilmeyeceğine karar verir ve kapsamı, ana hatları, program ve bütçe dahil çalışma planı üzerinde anlaşmaya varılır. Üye hükümetler, Gözlemci Örgütler ve Raporu hazırlayan Çalışma Grubunun veya Görev Gücünün Bürosu (Eş Başkanlar ve Başkan Yardımcıları), daha sonra ilgili Büro veya Büroların raporun yazarlarını seçeceği uzmanların listelerini hazırlarlar. Büro, yayınları ve çalışmalarıyla tanınan diğer uzmanları dikkate alabilir. Aday gösterilen ancak yazar olarak seçilmeyen bilim adamları, rapor için uzman hakem olarak kaydolmaya davet edilir. Yazarların seçimi, bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik uzmanlık yelpazesini yansıtmayı ve cinsiyet, coğrafi temsil ve gelişmekte olan ülkelerden, gelişmiş ülkelere ve bu ülkelerdeki uzmanların temsili açısından iyi bir denge kurmayı amaçlayan dikkatli bir süreçtir. IPCC'de daha önce deneyimi olan ve olmayan yazarların bir karışımının olması da önemlidir (24).

Raporlar Hakkında: IPCC, iklim değişikliği, etkileri ve gelecekteki riskleri hakkında bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik bilginin durumu ve iklim değişikliğinin meydana gelme oranını düşürme seçenekleri hakkında kapsamlı Değerlendirme Raporları hazırlar. IPCC ayrıca, üye hükümetleri tarafından kabul edilen belirli konularda Özel Raporların yanı sıra sera gazı envanterlerinin hazırlanması için pratik kılavuzlar sağlayan Metodoloji Raporları da üretir. Sentez Raporu, Değerlendirme Raporu ile bir değerlendirme döngüsü sırasında hazırlanan Özel Raporları bütünleştirir. Bir rapor birkaç bölümden oluşur. Ayrıca yazarlar tarafından hazırlanmış bir Teknik Özet de içerebilir. Değerlendirme Raporları, Özel Raporlar ve Sentez Raporu, yazarlar tarafından hazırlanan ve yazarlarla diyalog halinde delegeler ile bir IPCC Genel Kurulu tarafından satır satır onaylanan Politika Yapıcılar için bir Özet içerir. Beşinci Değerlendirme Raporundan bu yana, Politika Yapıcılar için Özet, genellikle ana bulguların üst düzey

bir özetini ve anlatımını sağlayan başlık ifadeleri içermiştir. Metodoloji Raporları, Politika Yapıcılar için Özet'e karşılık gelen bir Genel Bakış Bölümü içerir. Raporlar, Sıkça Sorulan Sorular gibi Ek Materyal içerebilir (24,25).

Raporların Hazırlanması: Yazar ekipleri seçildikten sonra, ilgili tüm bilimsel, teknik ve sosyal-ekonomik bilgilerin değerlendirilmesine dayalı olarak raporun Birinci Dereceden Taslağı üzerinde çalışmaya başlarlar. Akran gözden geçirilmiş literatüre öncelik verilmesine rağmen, IPCC, hükümetlerden ve endüstriden gelen raporlar gibi hakemli olmayan literatürün, değerlendirmenin kapsamını ve derinliğini genişletmek için çok önemli olabileceğini kabul etmektedir. Bu literatürün kullanılması, yazar ekiplerine atıfta bulunulan kaynakların kalitesini ve geçerliliğini sağlama konusunda ekstra bir sorumluluk getirmektedir. İnceleme, IPCC sürecinin önemli bir parçasıdır ve literatür değerlendirmesinin şeffaf, objektif ve eksiksiz olmasını sağlar. İncelemenin ilk aşamasında, dünyanın dört bir yanından uzmanlar, bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik içerik ve taslakların genel dengesi, ilgili uzmanlık temelinde IPCC tarafından kendi adaylarını belirler ve kabul edilir. Her bir gözden geçirme yorumu, raporun İkinci Dereceli Taslağının hazırlanmasında yazarlar tarafından dikkate alınır. Aynı zamanda, yazarlar Politikacılar için Özetin (SPM) ilk taslağını da hazırlarlar. Bu, temel alınan rapordan politikayla ilgili ana bulguların bir özeti. Raporun İkinci Derece Taslağı ve SPM'nin ilk taslağı daha sonra eş zamanlı olarak uzmanlar ve hükümetler tarafından incelemeye açılır. Bir IPCC raporunun her bölümünün kendisine atanmış iki veya daha fazla İnceleme Editörü vardır, Büro tarafından uzmanlıklarına göre seçilen ve incelemeler sırasında alınan tüm yorumların yazar ekipleri tarafından dikkate alınmasını sağlamak kimin görevidir. Tüm inceleme yorumları ve yazarların yanıtları bir raporun tamamlanmasından sonra yayınlanır. Değerlendirmede yazarlar, bilimsel literatürdeki anlaşmayı ve mevcut kanıtları yansıtan bir ifadenin yapıldığı güveni ifade etmektedir.

İncelemenin ikinci aşamasını takiben, yazarlar daha sonra raporun nihai taslaklarını ve Politika Yapıcılar için Özeti hazırlar. Bunlar, Politika Yapıcılar için Özet hakkında yorum sağlayan hükümetlere bir kez daha dağıtılır. Son olarak, tüm IPCC raporları, sorumlu Çalışma Grubu veya Çalışma Grupları veya Görev Gücü tarafından ve bir IPCC Genel Toplantısında Panel tarafından resmi olarak onaylanmalıdır. Üç onay düzeyi vardır:

1. "Onay", materyalin ayrıntılı tartışmaya ve anlaşmaya tabi tutulduğu anlamına gelir.
2. "Benimseme", bölüm onaylamayı tanımlar. Bu, Metodoloji Raporlarının Sentez Raporu ve genel bakış bölümleri için kullanılır.

3. “Kabul”, materyalin satır veya bölümü anlaşılmaya tabi olmadığını ancak bununla birlikte konunun kapsamlı, objektif ve dengeli bir değerlendirmesini sunduğunu belirtir.

Değerlendirme Raporunun bulgularını ve bir değerlendirme döngüsü sırasında hazırlanan Özel Raporları bütünleştiren Sentez Raporu için özel kurallar geçerlidir. Bunlar, politika yapıcılar için uygun, teknik olmayan bir tarzda yazılmıştır ve Panel tarafından onaylanan politikayla ilgili ancak politikadan bağımsız çok çeşitli soruları ele almaktadır. Sentez Raporu iki bölümden oluşur: Politika yapıcılar için bir özet ve daha uzun bir rapordur. IPCC Başkanı, Çalışma Grubu Eş-Başkanları ile istişare içinde IPCC Başkanı tarafından aday gösterildikten sonra, kompozisyonu büro tarafından kabul edilen bir yazı ekibine liderlik eder. Genellikle büro üyelerinden, değerlendirme raporunun yazarlarından ve Temel Yazı Ekibi için Teknik Destek Birimi ve sekreterlikteki uzmanlardan yararlanılır. Yazı ekibi, Politika Yapıcılar için hem daha uzun raporun hem de özetin bir taslağını hazırlar. Hükümetler ve uzmanlar tarafından eş zamanlı olarak gözden geçirilir. Rapor daha sonra gözden geçirilir ve değerlendirilmek üzere Panele sunulur. Panel, Politika Yapıcılar için özeti onaylar ve her seferinde kabaca bir sayfa olacak şekilde daha uzun raporu bölüm kabul eder (24,26).

Raporların Hazırlanması Süreci

i. Yazar Seçimi

IPCC raporları, Koordinatör Baş Yazarlar, Baş Yazarlar ve İnceleme Editörleri tarafından yazılırlar. Aynı zamanda uzmanlık gerektiren alanlarda Katkıda Bulunan Yazarlar olarak adlandırılan bilim insanlarından faydalanılmaktadır. Yazarların belirlenmesinde hükümetlere ve IPCC gözlemci kuruluşlarına yapılan çağrı sonucunda başvuran adayların ayrıntılı özgeçmişlerin incelenmesinin ardından, yazarlar uzmanlıklarına göre seçilirler. Yazar ekipleri oluşturulurken bir dizi bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik görüşü ve geçmişi yansıtması hedeflenmektedir. Başvuran adaylar kapsamlı bir değerlendirme ile raporların herhangi bir ülke veya ülke grubunun bakış açısına karşı önyargılı olmaması için farklı bölgelerden gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin yazarlarının bir karışımından oluşmaktadır. Aynı zamanda deneyimli ve genç bilim insanları dahil olmak üzere kadın ve erkek arasında cinsiyet dağılımında da eşit olmaya çalışırlar. İlgili IPCC Çalışma Grubu veya Görev Grubu Bürosu, IPCC üyesi hükümetler ve gözlemci kuruluşlar tarafından kendi ülkelerinden uzmanların veya yayınları ve çalışmaları aracılığıyla bilinen diğer uzmanların adayları arasından bu roller için bilim insanlarını seçerler. Hükümetler ve gözlemci kuruluşlar tarafından aday gösterilen ancak seçilmeyen uzmanlar, Rapora Uzman Gözden Geçirici olarak katkıda bulunmaya teşvik edilirler (27).

ii. IPCC'nin Faydalandığı Literatürler

Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) tarafından hazırlanan Değerlendirme Raporları ve Özel Raporlar, politika yapıcılara mevcut duruma ilişkin net bir görüş sağlamak için IPCC'nin bilimsel, teknolojik ve sosyo-ekonomik bilgileri değerlendirme görevini yerine getirmede çok çeşitli disiplinleri kapsamaktadır. IPCC, kendi araştırmasını yürütmez, modeller çalıştırmaz, iklim veya hava olaylarıyla ilgili ölçümler yapmazlar. Rolü, iklim değişikliğini, etkilerini ve gelecekteki riskleri uyum ve azaltma seçeneklerini anlamakla ilgili bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik literatürü değerlendirmektir. Yazar ekipleri, rapora dahil edilecek herhangi bir kaynaktan bu tür tüm bilgileri eleştirel olarak değerlendirirler. Yazar ekipleri, bilimsel ve teknik kanıtların gücüne ve bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik literatürdeki anlaşma düzeyine dayalı olarak bulgulara olan güven düzeyini ifade etmek için belirsizlik dilini kullanırlar. Değerlendirme sürecinin başlangıcında, her IPCC Çalışma Grubu, mevcut değerlendirmeye dahil edilecekse, literatürün bilimsel dergiler tarafından yayınlanmak üzere kabul edilmesi gereken son tarihleri belirler. Son tarihler, değerlendirmenin pratik olduğu kadar güncel olmasını sağlarken, yazar ekiplerinin değerlendirmeye dahil edilen tüm literatürü tam olarak değerlendirmek için yeterli zamana sahip olmasını sağlar. Diğer bilimsel yayınlar gibi, IPCC raporları da okuyucuların orijinal kaynakları kontrol edebilmeleri için ilgili bölümün sonunda tam alıntılarla birlikte metindeki alıntılanan materyale atıfta bulunurlar. Değerlendirme sürecinde, atıf yapılan tüm literatürün ve kaynaklarının değerlendirilmesine önem verilir. IPCC raporlarına yapılan katkılar, hakemli ve uluslararası düzeyde mevcut literatürden tam olarak yararlanmaktadır. Bilimsel dergiler dışındaki kaynaklar da kapsamlı bir değerlendirme için önemli bilgiler sağlamaktadır. Örnekler arasında hükümetler, endüstri ve araştırma kurumları, uluslararası ve diğer kuruluşlardan gelen raporlar ve konferans tutanakları yer almaktadır. Özellikle azaltma ve uyum faaliyetlerindeki belirli deneyimler ve uygulamalar hakkında bilgi, geleneksel bilimsel ve teknik dergiler dışındaki kaynaklar da bulunabilir. Bu tür literatürü kullanan yazar ekiplerinin, kalitesini ve geçerliliğini sağlamak için özel bir sorumluluğu bulunmaktadır (28).

iii. IPCC Rapor İnceleme Süreci

IPCC, en yüksek bilimsel mükemmellik, denge ve netlik standartlarını hedefleyen raporlar hazırlamaya kendini adanmıştır. Bu yüzden raporların birden fazla gözden geçirilme aşaması bulunmaktadır. Uzman Gözden Geçirenler ve hükümetler, bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik değerlendirme ve taslakların genel dengesi hakkında yorum yapmak üzere farklı aşamalarda davet edilirler. İnceleme süreci, taslaklarda yer alan bilimsel değerlendirmenin doğruluğunu ve eksiksizliğini eleştiren yüzlerce hakem

ile geniş bir katılımı gerçekleştirilir. Değerlendirme Raporları ve Özel Raporlar, yazarlar ve İnceleme Editörlerinden oluşan bölüm ekipleri tarafından hazırlanır. İnceleme sırasında alınan tüm anlamlı yorumlar yazar ekipleri tarafından uygun şekilde dikkate alınır ve literatürdeki perspektiflerdeki gerçek çeşitliliğin rapora yeterince yansıtılmasını sağlar. Raporun ilk taslağı yazarlar tarafından bilimsel dergilerde ve ilgili diğer yayınlarda yer alan bilimsel, teknik ve sosyo-ekonomik literatüre dayalı olarak hazırlanır. Bu Birinci Derece Taslak uzmanlar tarafından gözden geçirilir. İlgili her uzmanın yorum göndermesi teşvik edilir. Çalışma Grupları, yazar ekiplerinin üyeleri, hükümetler, IPCC gözlemci kuruluşları ve diğer kuruluşların tümü, uzmanların gözden geçiren olarak kaydolmalarını teşvik edebilir, bu da mümkün olduğu kadar geniş bir görüş, uzmanlık ve coğrafi temsil yelpazesini kapsayan uzmanların katılımını kolaylaştırabilmektedir. Birinci Dereceli Taslağın uzman incelemesinden sonra yazar ekipleri, alınan inceleme yorumlarını dikkate alarak raporun İkinci Dereceli Taslağını hazırlar; Raporun Politika Yapıcılar için özetinin ilk taslağı da hazırlanır. Bunlar, uzmanlar ve hükümetler tarafından eşzamanlı incelemeye tabidir. İnceleme yorumlarının alınmasının ardından, yazar ekipleri, alınan inceleme yorumlarını dikkate alarak tam raporun ve Politika Yapıcılar için özetinin nihai taslaklarını hazırlar. Raporun son taslağı, hükümetler Politika Yapıcılar için özetini satır satır onaylamak ve temeldeki raporu kabul etmek için genel kurul toplantısında toplanmadan önce, Politika Yapıcılar için özetinin hakkında son bir yazılı yorum turu için hükümetlere dağıtılır. Bu inceleme sürecinde gönderilen tüm yorumlar yazarlar tarafından ele alınır ve Birinci Dereceden ve İkinci Dereceden Taslaklardaki her yorumu daha sonra yayınlanmak üzere yazılı bir yanıt verilir.

Bir tur eş zamanlı uzman ve hükümet incelemesinden geçen Sentez Raporunun ve Politika Yapıcılar İçin Özetinin gözden geçirilmesi için özel prosedürler vardır. Revizyondan sonra Sentez Raporu ve Politika Yapıcılar İçin Özet, hükümetler Politika Yapıcılar İçin Özetini onaylamak ve Sentez Raporunu kabul etmek için Genel Oturumda toplanmadan önce değerlendirilmek üzere hükümetlere ve IPCC gözlemci kuruluşlarına gönderilir. İnceleme döneminde, Uzman Hakem olarak kayıt yaptıranlara, taslaklardan alıntı yapılmaması veya dağıtılmaması koşuluyla Birinci Derece ve İkinci Derece Taslaklara erişim sağlanır. Taslaklar, devam eden çalışmalar olduğundan ve henüz IPCC kalite ve doğruluk standartlarını karşılamayabileceğinden, nihai belge onaylanmadan önce kamuya açıklanmaz. Taslak metin, gözden geçirme yorumları ele alındıkça ve en son literatür değerlendirildikçe mutlaka değişecektir. IPCC, mevcut değerlendirmeye dahil edilecekse, bilimsel dergiler tarafından yayınlanmak üzere kabul edilecek literatür için son tarihler belirlenir: Altıncı Değerlendirme Raporu için, literatürün tamamlanmasından yaklaşık bir-üç ay önce yayın için kabul edilmesi ge-

rekir. Şeffaflığı sağlamak için, nihai raporlar yayınlandığında, Birinci ve İkinci Derece Taslaklar, gözden geçiren yorumları ve yazar ekiplerinin tüm yorumlara verdiği yanıtlarla birlikte kamuya açık hale getirilir (29).

iv. IPCC Raporunun Onaylanması

Bir raporun yayınlanmasında son aşama hükümetlerin raporu onaylamasıdır. Onay süreci, raporu kullanacak olanlar (hükümetler) ve onu yazarlar (bilim adamları) arasındaki diyaloga dayanmaktadır. Hükümetler tarafından onaylanması, raporun IPCC'nin ardından geliştirilen kesin bir değerlendirme olduğunu kabul ederler. Üç onay düzeyi vardır:

- **Onay/Tasdik:** Politika Yapıcılar için IPCC Özetleri için kullanılan süreçtir. Onay, materyalin ayrıntılı, satır satır tartışmaya tabi tutulduğunu ve raporun taslağının hazırlanmasından sorumlu bilim adamlarına danışılarak katılımcı IPCC üye ülkeleri arasında anlaşmaya varıldığını gösterir.

- **Benimseme/Kabullenme:** Yazarlar ve hükümetler arasında tartışmaya yer açan konular incelenir. IPCC Sentez Raporları için kullanılan süreçtir. Bu süreç, Sentez Raporunun, temel alınan Çalışma Grubu Değerlendirme Raporları ve Özel Raporlardan alınan materyali etkin bir şekilde bütünleştirmesini sağlar. Bir Sentez Raporunun Politika Yapıcılar için özeti, satır satır onaylanır.

- **Kabul/Onama:** Politika Yapıcılar için özet onaylandıktan sonra bir Çalışma Grubu Değerlendirme Raporunda veya bir Özel Raporda temel alınan raporun tamamı için kullanılan süreçtir. Hükümetler tarafından kabul edilmesi, Teknik Özeti ve temel alınan raporun bölümlerinin konuya ilişkin kapsamlı, objektif ve dengeli bir görüş sunduğu anlamına gelir. Kabul, bilim adamları ve hükümetler arasında satır satır tartışma ve danışmayı içermez. Değerlendirme Raporları ve Özel Raporlar, sorumlu Çalışma Grubu tarafından onaylanır ve kabul edilir ve Paneldeki hükümet temsilcileri, Çalışma Grubunun Genel Oturumunda bir araya gelir. Bir Çalışma Grubu tarafından onaylanan bir Politika Yapıcılar İçin Özet'in IPCC Raporu olarak onaylanması için, Panel Oturumunda da kabul edilmesi gerekir. Çalışma Grubu onay süreci tüm hükümetlere açık olduğundan, bir Politika Yapıcılar İçin Özet'in Çalışma Grubu tarafından onaylanması, Panelin bunu değiştiremeyeceği anlamına gelir. Ancak, Panelin bir Oturumda Raporu gözden geçirmesi, önemli anlaşmazlıkları not etmesi ve resmi olarak kabul etmesi gerekir (30).

4. CİNSİYET

IPCC, Toplumsal Cinsiyet Politikası ve Uygulama Planı aracılığıyla, çalışmalarında toplumsal cinsiyeti kapsayıcı ve saygılı bir şekilde, katılımda dengenin olduğu ve herkesin eşit fırsata sahip olduğu bir şekilde ana

akımlaştırmaya adanmıştır. IPCC değerlendirmelerinin değeri, dünyanın en iyi uzmanlarının gönüllü katılımından, açık ve şeffaf değerlendirme sürecinden ve uluslararası bilim topluluğu ile politika yapımcılar arasındaki arayüzden gelmektedir. IPCC, önde gelen bilimsel değerlendirmeler üretmeye devam etmek için en iyi beyinleri kullanmaktadır, ancak aynı zamanda farklı bakış açılarının problem çözme gücünü de kullanır. IPCC Toplumsal Cinsiyet Politikası, bu kuruluşun benzersiz yetkisine, çalışma biçimlerine ve yönetim yapısına göre düzenlenmiştir. IPCC Cinsiyet Politikası şunları amaçlar:

- IPCC süreçlerinde cinsiyet eşitliğini geliştirmek
- Toplumsal cinsiyet içeren bir ortamı teşvik etmek
- Eğitim ve rehberlik yoluyla toplumsal cinsiyetle ilgili konularda farkındalığı artırmak (31).

Toplumsal Cinsiyet Eylem Ekibi (GAT): Uygulama Planı, IPCC’yi cinsiyetten bağımsız olarak herkesin eşit fırsata sahip olduğu vizyonunu gerçekleştirmeye yönlendiren eylemleri özetlemektedir. Toplumsal Cinsiyet Eylem Ekibinin (GAT) oluşturulması, uygulama planını denetleyecektir. GAT, Yürütme Komitesinin seçilmiş üyelerinden, Sekreterlikten bir temsilci ve IPCC’nin ana kuruluşları, Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) ve Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) tarafından atanan uygun uzmanlığa sahip iki üyeden oluşmaktadır. GAT, uygulamayı denetleyecek ve izleyecek ve en azından her döngünün başlangıcında, Cinsiyet Politikasının ve Uygulama Planının gelecekteki iyileştirmelerini gerektiğinde Panele öneri sunacaktır. GAT, aday gösterme ve atamada çeşitlilik de dahil olmak üzere kararlarda cinsiyeti hesaba katarak, izleme yoluyla IPCC süreçlerinde cinsiyet eşitliğini geliştirmeyi amaçlamıştır. Ekip, toplantı içi düzenlemeler ve katılımcılar için destek, IPCC katılımcıları için eğitim ve rehberlik, en iyi uygulamaları paylaşma ve ortaklarla işbirliği dahil olmak üzere toplumsal cinsiyet içeren bir ortam sağlayacaktır (31,32).

Arka Fon: Mart 2018’deki 47. Oturumunda, IPCC içinde cinsiyet dengesini iyileştirmek ve cinsiyetle ilgili sorunları ele almak için bir hedef ve eylemler çerçevesi geliştirmek üzere Toplumsal Cinsiyet Görev Grubunu kurmaya karar vermiştir. Cinsiyete İlişkin Görev Grubu, raporunu IPCC’nin Mayıs 2019’daki 49. Oturumunda sunmuştur. Aynı oturumda Panel, ikinci bir görev grubu olan Toplumsal Cinsiyet Politikası ve Uygulama Planı Görev Grubu’nun (TG-Gender) kurulmasına karar vermiştir. Yeni görev grubunun amacı, IPCC Görev Grubunun Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyete İlişkin Raporunu dikkate alarak 52. Oturumunda (Karar IPCC-XLIX-5) Panel tarafından değerlendirilmek üzere bir IPCC Toplumsal Cinsiyet Politikası ve Uygulama Planı taslağı geliştirmektir. Belirli eylemleri, görevleri, rolleri ve sorumlulukları ve ayrıca izleme, yürütmedeki ilerlemeyi

raporlama, gözden geçirme ve bütçe etkileri de dahil olmak üzere uygulama planının gelecekteki olası güncellemelerini belirleyecek bir uygulama planı geliştirmesi istenmiştir (31,33).

5. IPCC GEÇİCİ GÖREV GRUPLARI

IPCC, belirli sorunları ele almak için farklı Geçici ve Görev Grupları oluşturmuştur.

İklim Değişikliği Değerlendirmeleri için Veri Desteği Görev Grubu (TG-Data): Panel, 47. Oturumunda (Paris, Fransa, 13-16 Mart 2018), Etki ve İklim Analizi için Veri ve Senaryo Desteği Görev Grubunu (TGICA) “İklim Değişikliği Değerlendirmeleri için Veri Desteği Görev Grubu (TG) olarak yeniden adlandırmaya karar vermiştir. Panel ayrıca TG-Data için görev tanımını ve Veri Dağıtım Merkezi’nin (DDC) temel işlevleri için rehberliği kabul etmiştir (34,35).

IPCC Bürosunun büyüklüğü, yapısı ve bileşimi ve Yedinci Değerlendirme döngüsü için herhangi bir Görev Gücü Bürosu hakkında Geçici Grup: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli 53. (mükerrer) Oturumunda (elektronik ve yazılı oturum, 22-26 Mart) (IPCC-53 bis), bu konuda Panele tavsiye edilecek önerileri belirlemek üzere Geçici Seçimler Grubu (AHGE) kurmuştur. IPCC Çalışmasını Yöneten İlkeler Ek C, Kural 7’ye atıfta bulunarak, IPCC Bürosunun ve Yedinci Değerlendirme döngüsü için diğer Görev Gücü Bürosunun büyüklüğü, yapısı ve bileşimi, mutabık kalınan İş Tanımı, kompozisyonu ve çalışma şeklini içermektedir (34,36).

6. IPCC’NİN GELECEKTEKİ ÇALIŞMA PROGRAMLARI

Nisan 2016’daki 43. Oturumunda, IPCC, Yedinci Değerlendirme Raporu (AR7) döngüsü sırasında IPCC’nin çalışmalarını Paris Anlaşması kapsamındaki küresel envanterin ihtiyaçlarıyla uyumlu hale getirmek için öneriler hazırlamaya karar vermiştir. Panel, Eylül 2017’deki 46. Oturumunda IPCC Döngülerinin Uyumlaştırılması ve Küresel Stok Sayımına ilişkin bir Görev Grubu oluşturmuştur. Mart 2018’deki 47. Oturumda, Panel, Görev Grubunun görev tanımını kabul etmiştir ve Küresel Stok İşığında IPCC’nin Gelecekteki Çalışmalarının Organizasyonu Üzerine Görev Grubu adını değiştirmiştir (37, 38).

Altıncı Değerlendirme Döngüsü: IPCC, mevcut Altıncı Değerlendirme Döngüsü’nde eşi görülmemiş sayıda rapor hazırlamaktadır. Nisan 2016’daki 43. Oturumunda IPCC, üç Özel Rapor, bir Metodoloji Raporu ve Altıncı Değerlendirme Raporu hazırlamaya karar vermiştir. Bu özel raporlardan ilki olan 1,5°C Küresel Isınma Ekim 2018’de tamamlanmıştır. İklim Değişikliği ve Arazi Özel Raporu Ağustos 2019’da ve Değişen İklimde Okyanus ve Kriyosfer Özel Raporu Eylül 2019’da tamamlanmıştır.

Metodoloji Ulusal Sera Gazı Envanterleri için 2006 IPCC Yönergelerinde 2019 İyileştirme başlıklı Rapor, Mayıs 2019'da teslim edilmiştir. Çalışma Grubu I'ın Altıncı Değerlendirme Raporuna katkısı Ağustos 2021'de tamamlanmıştır. Çalışma Grubu II ve III katkıları sırasıyla Şubat ve Mart 2022'de, Sentez Raporu ise Eylül 2022'de tamamlanacaktır. IPCC ayrıca, 43. Oturumda, AR7 döngüsüne iklim değişikliği ve şehirler hakkında bir Özel Rapor eklemeye karar vermiştir. Bu konuyla ilgili bilimsel raporları ve hakemli yayınları teşvik etmek için AR6 döngüsünün başlarında iklim değişikliği ve şehirler hakkında uluslararası bir bilimsel konferans düzenlemek için akademi, şehir pratisyenleri ve ilgili bilimsel kurum ve kuruluşlarla çalışmayı düşünmeye karar vermiştir. Bu konferans, Mart 2018'de Kanada'nın Edmonton kentinde düzenlenmiştir (37, 38).

Altıncı Değerlendirme Raporu: 90 ülkeden 720'den fazla uzman Altıncı Değerlendirme Raporu'nu (AR6) hazırlamaya başlamıştır. Üç Çalışma Grubunun ana rapora katkıları 2021'de ve Sentez Raporu Nisan 2022'de yayınlanmıştır. Çalışma Grubu'nun AR6'ya katkılarının ana hatları, Eylül 2017'de Montreal'de düzenlenen IPCC'nin 46. oturumunda kararlaştırılmıştı (37).

7. IPCC VERİLERİ

İklim Değişikliği Değerlendirmeleri için Veri Desteği Görev Grubu, IPCC'nin raporlarına ilişkin veri ve senaryoların küratörlüğü, izlenebilirliği, kararlılığı, kullanılabilirliği ve şeffaflığı konusunda IPCC'nin Veri Dağıtım Merkezine rehberlik sağlamayı amaçlamaktadır (39,40).

İklim Değişikliği Değerlendirmeleri için Veri Desteği Görev Grubu (TG-Data): TG-Data, IPCC raporlarıyla ilgili veri ve senaryoların küratörlüğü, izlenebilirliği, kararlılığı, kullanılabilirliği ve şeffaflığı konusunda Veri Dağıtım Merkezi'ne (DDC) rehberlik etmeyi amaçlamaktadır. DDC ile birlikte Görev Grubu, IPCC'nin çalışma programının uygulanmasını desteklemek için iklim değişikliği ile ilgili veri ve senaryoların mevcudiyetini ve tutarlı kullanımını kolaylaştırır. TG-Data, görevi, üç IPCC Çalışma Grubu arasında araştırma ve bilgi paylaşımını sağlamak için iklim değişikliği ile ilgili veri ve senaryoların dağıtımını ve uygulanmasını kolaylaştırmak olan Etki ve İklim Analizi için Veri ve Senaryo Desteği (TGI-CA) Görev Grubunun yerini almaktadır. IPCC, 13-16 Mart 2018 tarihli 47. Oturumunda, TGICA'nın TG-Data için yeni Görev Tanımı ve Veri Dağıtım Merkezi (DDC) Rehberi ile İklim Değişikliği Değerlendirmeleri için Veri Desteği (TG-Data) Görev Grubu olarak yeniden adlandırılmıştır (40).

Veri Dağıtım Merkezi (DDC): Veri Dağıtım Merkezi (DDC), hem geçmişten hem de geleceğe yönelik senaryolarda iklim, sosyo-ekonomik ve çevresel veriler sağlar. Araştırma ve değerlendirmede farklı veri

ve senaryo türlerinin seçimi ve kullanımına ilişkin teknik yönergeler de sağlanmaktadır. DDC, öncelikle iklim değişikliği araştırmacıları için tasarlanmıştır, ancak sitede yer alan materyaller, eğitimciler, hükümet ve sivil toplum kuruluşlarının yanı sıra genel halkın da ilgisini çekebileceği düşünülmektedir (40).

Emisyon Faktörü Veritabanı (EFDB): Emisyon Faktörü Veritabanı (EFDB), IPCC Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü (TFI) tarafından yönetilen Ulusal Sera Gazı Envanterleri Programı (NGGIP) tarafından desteklenen bir projedir. EFDB'nin, kullanıcıların sera gazı emisyonlarını ve azaltımlarını tahmin etmek için kullanılacak arka plan belgeleri veya teknik referanslarla emisyon faktörlerini ve diğer parametreleri bulabileceği tanınmış bir kitaplık olması amaçlanmıştır. Bu bilgileri uygun şekilde kullanma sorumluluğu kullanıcıların kendilerine aittir (40).

8. IPCC BELGELERİ

IPCC, IPCC ve Çalışma Gruplarının Oturumları, IPCC Bürosu Oturumları, Görev Gücü Bürosu ve Panel tarafından oluşturulan herhangi bir görev grubunun yanı sıra Yürütme Komitesi toplantıları da dahil olmak üzere bir dizi toplantılar düzenler (41).

IPCC ve Çalışma Grubu Genel Oturumları: Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), 195 üye ülkeden oluşan bir paneldir. Panel, yılda en az bir kez Genel Kurullar halinde toplanır. Oturumlara, üye ülkelerden ve Gözlemci Kuruluşlardan ilgili bakanlıklar, ajanslar ve araştırma kurumlarından yüzlerce yetkili ve uzman katılmaktadır. Panel, organizasyonun bütçesine ve çalışma programına karar vermek için fikir birliği ile çalışmaktadır. Panel ayrıca IPCC raporlarını onaylar ve kabul eder ve IPCC Başkanını ve IPCC Bürosu ve Görev Gücü Bürosu üyelerini seçmektedir. IPCC Çalışma Grupları, Politika Yapıcılar için Değerlendirme Özeti ve Özel Raporları Panel tarafından değerlendirilmeden önce onaylamak için Genel Kurul Toplantıları düzenlemektedir (41).

IPCC Bürosunun Oturumları: Panel, çalışmasının bilimsel ve teknik yönleri hakkında rehberlik edecek, ilgili yönetim ve stratejik konularda tavsiyelerde bulunacak ve IPCC'nin Çalışmalarını Yöneten İlkelerde belirtildiği gibi, yetkisi dahilindeki belirli konularda kararlar alacak bir Büro seçmektedir. Büro, IPCC Başkanı, üç IPCC Başkan Yardımcısı, üç Çalışma Grubunun Eş Başkanları ve Başkan Yardımcılarından ve Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü Eş Başkanlarından oluşmaktadır. Şu anda 34 üyesi bulunmaktadır. Büro yılda en az bir kez toplanmaktadır (41).

Yürütme Kurulu Toplantıları: IPCC Başkanı, IPCC Başkan Yardımcıları ve üç Çalışma Grubunun Eş Başkanları ve Ulusal Sera Gazı Envanterleri Görev Gücü, Yürütme Komitesini (ExCom) oluşturur. Ex-

Com'un rolü, IPCC'nin İlke ve Prosedürlerine, Panelin kararlarına ve Büro'nun tavsiyelerine uygun olarak IPCC çalışma programının zamanında ve etkin bir şekilde uygulanmasını güçlendirmek ve kolaylaştırmaktır. Yürütme Komitesi, görev alanına giren konuları görüşmek üzere düzenli olarak toplanmaktadır (41).

9. IPCC'İN ODAK NOKTALARI

IPCC Ulusal Odak Noktaları, IPCC çalışma programının uygulanmasına yardımcı olmak için ulusal uzmanların listesini hazırlar ve günceller. Her IPCC üyesi hükümetin, ülkedeki ilgili makamlar tarafından belirlenmiş bir Ulusal Odak Noktası vardır (42).

10. ALTINCI DEĞERLENDİRME RAPORUNUN SENTEZ RAPORU

Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) şu anda Altıncı Değerlendirme döngüsündedir; bu süre zarfında IPCC, üç Çalışma Grubunun Değerlendirme raporlarını, üç Özel Raporunu, Metodoloji Raporunda bir iyileştirme ve Sentez raporunu hazırlayacaktır. Sentez Raporu (SYR), Karar 1/CP.21 tarafından zorunlu kılındığı üzere Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi tarafından 2023 Küresel Stok sayımını bildirmek için 2022'de piyasaya sürülecek olan Altıncı Değerlendirme Raporu ürünlerinin sonuncusu olacaktır. 2023, ülkelerin küresel ısınmayı 2°C'nin çok altında tutma ve 1.5°C ile sınırlama çabalarını sürdürme hedefi de dahil olmak üzere Paris Anlaşması hedeflerine yönelik ilerlemeyi gözden geçireceği zaman olarak karşımıza çıkmaktadır. Altıncı Değerlendirme Raporunun (AR6) Sentez Raporu, 2014 yılında Beşinci Değerlendirme Raporunun (AR5) yayınlanmasından bu yana yeni sonuçları vurgulayarak iklim değişikliği bilimi hakkındaki bilgi durumuna genel bir bakış sunmaktadır (43). 6. İklim Değişikliği Değerlendirme Raporu 66 ülkeden 234 bilim insanının katılımıyla oluşturulmuştur. Rapor BM Genel Sekreteri António Guterres tarafından için "insanlık için kırmızı alarm" olarak tanımlanmış ve iklim değişikliğinin etkilerinin giderek arttığı vurgusu üzerinde durulmuştur. 6. İklim Değişikliği Değerlendirme Raporu'na göre;

- İklimin insan faaliyetleri sonucu değiştiğinin ve bu faaliyetlerin küresel ısınmayı, en azından son 2 bin yıldır görülmemiş bir seviyeye çıkarttığı altı çiziliyor.
- İklim değişikliğinin insanlar, denizler, okyanuslar, atmosfer gibi dünyamız üzerindeki değişikliklerin hızla artmaya devam etmekte ve hatta deniz seviyesi yükselmelerinin "geri döndürülemez" seviyelere ulaşmış durumdadır.

- Karbondioksit (CO₂) ve diğer sera etkisi yapan gazlarının salınımlarında güçlü ve sürekli azalmanın, hava kalitesini hızla iyileştirebileceği ve 20 ila 30 yıl içinde küresel sıcaklıkların dengelenebileceği ifade ediyor.
- Sanayi öncesi döneme göre küresi sıcaklıklar 1,5°C dereceye ulaşma riskiyle karşı karşıyayız. Bu eşğin aşılmasını önlemenin tek yolu acilen iklim değişikliğiyle mücadele çabalarını hızlandırmaktır. Aksi takdirde 2015 Paris Anlaşmasının hedeflerine ulaşmanın “mümkün olamayacağı” ifade edilmiştir. Net sıfır CO₂ emisyonuna ulaşılmasının gerektiği vurgulanmaktadır.
- G20 ekonomilerinin, net sıfır emisyon koalisyonuna katılması gerekmektedir (44).

KAYNAKLAR

1. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC FACTSHEET, What is the IPCC?, Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2021/07/AR6_FS_What_is_IPCC.pdf
2. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). About The IPCC. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/about/>
3. Memorandum of Understanding Between The United Nations Environment Programme (UNEP) and The World Meteorological Organization (WMO) on The Intergovernmental Panel on Climate Change. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2019/06/MOU_between_UNEP_and_WMO_on_IPCC-1989.pdf
4. Resulation Adopted on The Reports of The Second Committee. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2019/02/UNGA43-53.pdf>
5. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). History of the IPCC. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/about/history/>
6. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Erişim Tarihi: 28.11.2023, Third Assessment Report. Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar3/>
7. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Fourth Assessment Report. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar4/>
8. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Fifth Assessment Report. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/assessment-report/ar5/>
9. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Global Warming of 1.5 °C. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/sr15/>
10. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). 2019 Refinement to the 2006 IPCC Guidelines for National Greenhouse Gas Inventories. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/report/2019-refinement-to-the-2006-ipcc-guidelines-for-national-greenhouse-gas-inventories/>
11. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). The Reports. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/about/history/>
12. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Working Groups and Task Force. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/>
13. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Working Group I The Physical Science Basis. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/working-group/wg1/>

14. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Working Group II Impacts, Adaptation and Vulnerability. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/working-group/wg2/>
15. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Working Group III Mitigation of Climate Change. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/working-group/wg3/>
16. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Structure of the IPCC. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/about/structure/>
17. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). National Focal Points. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://apps.ipcc.ch/contact/interface/focalpoints.php>
18. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC Policy and Process For Admitting Observer Organizations. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/09/ipcc-principles-observer-org-1.pdf>
19. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). The IPCC Bureau. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/bureau/>
20. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Election Results. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/election-results/>
21. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Meetings of the Executive Committee. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/documentation/executive-committee/>
22. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC Factsheet: How does the IPCC select its authors? Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/FS_select_authors.pdf
23. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). The IPCC Secretariat. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/secretariat/>
24. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Preparing Reports. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/about/preparing-reports/>
25. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Reports. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/reports/>
26. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC Procedures. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/documentation/procedures/>
27. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC FACTSHEET, How does the IPCC select its authors? Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2021/07/AR6_FS_select.pdf

28. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC FACTSHEET, What literature does the IPCC assess? Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2021/07/AR6_FS_assess_literature.pdf
29. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC FACTSHEET, How does the IPCC review process work? Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2021/07/AR6_FS_review_process.pdf
30. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC FACTSHEET, How does the IPCC approve reports? Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2021/07/AR6_FS_approve.pdf
31. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Gender. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/about/gender/>
32. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC Gender Policy And Implementation Plan. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2020/05/IPCC_Gender_Policy_and_Implementation_Plan.pdf
33. Intergovernment Panel of Climate Change (IPCC). The Intergovernmental Panel on Climate Change at its 47th Session decides. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/08/IPCC-XL-VII-7_Rev-1_Gender.pdf
34. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC Ad-hoc and Task Groups. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/about/task-groups/>
35. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC Data. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/data/>
36. Intergovernment Panel of Climate Change (IPCC). Ad-hoc Group on the size, structure and composition of the IPCC Bureau and any Task Force Bureau for the Seventh Assessment cycle. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/ad-hoc-group-ipcc-bureau-and-tfb-7th-cycle/>
37. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Future Work. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/about/future-work/>
38. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC Task Group on The Organization of The Future Work of The IPCC in Light of The Global Stocktake. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://archive.ipcc.ch/organization/gst.shtml>
38. Intergovernment Panel of Climate Change (IPCC). Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-working-group-i/>

39. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Scholarship Programme. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/about/scholarship/>
40. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). IPCC Data. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/data/>
41. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Documentation. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/documentation/>
42. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Focal Points. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/focal-points/>
43. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). Synthesis Report of the Sixth Assessment Report. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://www.ipcc.ch/ar6-syr/>
44. Birleşmiş Milletler Türkiye (BM-T). Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli: Küresel ısınma insan kaynaklı ve daha önce görülmemiş bir seviyede. Erişim Tarihi: 28.11.2023, Erişim Linki: <https://turkey.un.org/tr/139350-hukümetlerarası-iklim-değişikliği-paneli-küresel-ısınma-insan-kaynaklı-ve-daha-once>

SORAYAYI (SÜREYYAYI) TAŞLAMAK FİLMİ ÜZERİNDEN KADINA YÖNELİK ŞİDDETE DAİR BİR DEĞERLENDİRME

Ayşegül DÜZGEL¹

Hacer TOR²

1 Uzm. Sosyolog, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Doktora Öğrencisi, e-posta: aysegulduzge@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-6729-8882.

2 Prof. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Ankara, e-posta: hacertor59@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7187.

1. Giriş

Şiddet ortaya çıkış biçimi ve uygulanışı açısından evrensel bir özelliğe sahiptir. Toplumda yer alan herkes hukuk karşısında eşit haklara sahiptir. İnsanların birlikte yaşam sürmesini sağlayan bir takım kurallar vardır. Bunlar hukuk kuralları, ahlak kuralları, din kuralları gibi sosyal normlar etrafında bir araya gelirler. Bu kurallar olsa da kişiler arasındaki yarış, çatışma ve çekişme, güç eşitsizlikleri ya da kişilerin psikolojisi şiddetin ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda şiddet geçmişten günümüze çeşitli düzeylerde ve biçimlerde karşımıza çıkan bir olgudur (Akkaş ve Uyanık, 2016: 33).

Şiddetin farklı kültürlerde farklı anlamlar kazanabiliyor olması, sosyolojik açıdan ele alındığında, güç eşitsizlikleri, şiddetin sembolik görünümü ve özel/kamusal alan ayrımlarının yer aldığı ve toplumsal bir nitelik taşıdığı görülmektedir.

Nitekim hangi kültür de olursa olsun gerçek olan bir şey var ki o da, şiddetten daha fazla etkilenen bireyler, kadınlar ve çocuklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Geçmişten günümüze gerek Türkiye’de gerekse Dünya’da kadına dönük şiddet en çok karşılaşılan sosyal sorunların başında gelmektedir. Bu durum kadınların konumunu daha da dezavantajlı hale getirmektedir. Çünkü kadınlar şiddetin, çeşitli şekillerde sömürünün ve eşitsizliklerin kurbanı haline gelmektedirler. Bu da kendisini en çok aile içi şiddette göstermektedir. Aile içi şiddet de erkeklerin kendilerinde hak gördükleri bir şey haline gelmektedir. Kadınlar ikinci sınıf pozisyona itilip, istismara karşı savunmasız hale sokulmaktadırlar. Tüm bunları doğuran etkenler ise toplumsal cinsiyet eşitsizliği temelinde çoklu ve karmaşık bir yapı sergilemektedir.

Şiddetin yaygınlığı ve en çok etkilenen gruplar arasında kadınların yer alması sebebiyle, bu çalışmada da ‘Soraya’yı (Süreyya’yı) Taşlamak’ filmi ele alınmaktadır. Soraya’yı Taşlamak filminin içeriği ve barındırdığı mesajlardan hareketle, kadına yönelik her türlü şiddeti film içerisinde görmek mümkündür. ‘Soraya’yı Taşlamak Filmi Üzerinden Kadına Yönelik Şiddete Dair Bir Değerlendirme’ başlıklı bu çalışmada hem kadına yönelik şiddete dair teorik bilgilere yer verilmiş olup, hem de bu bilgiler çerçevesinde film okuması yapılması amaçlanmıştır. Filmin akışı içerisinde kadına yönelik nasıl bir bakış açısının hâkim olduğunu ve bununla birlikte kadının böyle bir toplum içindeki yerinin nasıl olduğu açıklanmaya çalışılmıştır.

2. Toplumsal Cinsiyet Bağlamında Kadın

Kişinin içerisinde yaşadığı toplumun kültürü; kadının ve erkeğin nasıl davranması gerektiğini, nasıl düşünebileceğini ve nasıl hareket edeceğini ne dair çeşitli beklentileri ortaya koyan, yani kadını ve erkeği sosyal ola-

rak yapılandırılan özellikleri belirlemektedir (Akın ve Demirel, 2003: 74). Başka bir deyişle, bireyler kadın veya erkek cinsiyeti ile dünyaya gelirler. Ancak büyürken toplumun cinsiyetlerine ilişkin beklentisi olan roller çerçevesinde kız veya erkek çocuk olmayı öğrenerek yetişirler (Terzioğlu ve Taşkın, 2008: 63). Ailenin, toplumsal çevrenin ve alınan eğitimin etkisiyle, kız ve erkek çocukları cinsiyetlerine uygun roller kazanıp, toplumsal cinsiyet kimliğini edinmektedirler. Bununla birlikte kadınlar için ev ile ilgili işleri halletme ve çocuk bakımı gibi işler ön plana çıkarken, erkekler için ise iş rolleri aile rollerinden daha ön planda olmaktadır (Powell and Greenhouse'dan akt. Bener ve Günay, 2011: 158).

Toplumların tümünde doğuştan gelen bir takım biyolojik değişiklikler kültürel olarak yorumlanarak değerlendirilir. Bu şekilde erkeklerin ve kadınların hangi davranış ve faaliyetleri yapabileceklerine, hangi haklara ve güce kimin ne ölçüde sahip olduğuna ya da sahip olması gerektiğine ilişkin toplumsal beklentiler geliştirilir. Söz konusu beklentiler, toplumdan topluma ve aynı toplum içinde bir toplumsal kesimden diğerine nazaran kısmen değişim gösterse de temelinde ortaklıklar bulunur (Ecevit, 2003: 83). Bu durumun temelinde de, toplumsal cinsiyet temelli farklılıklar ve eşitsizlikler yer almaktadır. Söz konusu toplumsal kalıp yargılarına göre herhangi bir insanla ilgili beklentilerin neler olacağı daha önce de değinildiği üzere doğrudan cinsiyete bağlıdır. Bununla birlikte kadınlardan anlayışlı, sabırlı olmaları, ev işlerini halletmeleri, insan ilişkilerini düzene koymaları; erkeklerden ise güçlü olmaları, ailenin geçimini sağlamalarını, çevre üzerinde belirli bir etkinlik ve kontrol sağlamaları beklenmektedir (İmamoğlu, 1991: 832). “Kadın şefkat, duyarlılık ve bencillikten uzak fedakârlık gibi duygular içeren hatta bunları simgeleyen özel alanı yönetir durumdadır” (Illouz, 2018: 43). Nitekim Illouz’un ifade ettiği özel alan da ev olmaktadır. Cott, kadınların, maddi heyecan ve hırsla dayalı rekabet alanından uzaklaştırıldıklarını belirterek, kadınların erkeklerin görevlerini kolaylaştırmak üzere yaşam sürdürdüklerine dair de vurgulamalar yapar. “[Eğer] erkeğin ‘yaşamın sıkıntılı olaylarıyla uğraşmaktan bitap düşmüş’ amansız bir savaşçı olduğu söylenebilirse, kadınların da erkeklerin bu görevlerini kolaylaştırmak üzere yollarına gül döktükleri söylenebilir” (Illouz’dan akt. Düzgel, 2021: 45).

Yukarıda değinilen noktalara bakıldığında, geleneksel kadını ifade ettiği görülmektedir. Dönemsel olarak toplumsal koşullar çerçevesinde kadın ve erkek rollerinde farklılaşmalar meydana gelse de günümüzde geleneksel kadın rollerinin sürdürüldüğü bazı toplumların varlığı da söz konusudur. Beck’in söylemiyle, geleneksel dönemde kadın ‘başkalığı adına var olma’ rolünde zihinlerde kodlanarak çeşitli kalıplara sokulmuştur (Beck, 2019: 169). Nitekim kadına biçilen ‘başkalığı için var olma’ rolü,

hem kadının kendi isteklerinin ve ihtiyaçlarının arka planda tutularak ikincilleştirilmesine hem de onun şiddete maruz kalmasına sebep olmuştur.

2.1. Şiddet ve Türleri

Şiddet, “bireyin fiziksel, cinsel, psikolojik veya ekonomik yönden zarar görmesiyle ya da acı hissetmesiyle sonuçlanan ya da sonuçlanması olası hareketleri, buna yönelik tehdit ve baskıyı ya da özgürlüğün keyfi engellenmesini de içeren, fiziksel, cinsel, psikolojik, sözlü veya ekonomik her türlü tutum ve davranıştır”.

Şiddet insanlığın var oluşuyla beraber ortaya çıkmış olup, bireysel ve toplumsal parçalar ile beraber karmaşık bir yapı ortaya koymaktadır. Bu sebeple şiddet olgusuna dair spesifik olarak bir tanım yapmak kolay olmamaktadır. Şiddet zamana ve topluma göre değişen küresel düzeyde bir olgudur. Şiddetin temelinde yatan saldırganlık dürtüsü toplumsallaşma süreci içinde öğrenilebilmektedir. Bu sebeple şiddeti bireysel boyutta ele almanın ötesinde toplumsal boyutta ele almak da gerekmektedir. Nitekim Durkheim da, şiddetin bireysel bir eylem olarak algılanmaması gerektiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda sosyal yaşamda gözlemlenebilen pek çok olgu gibi şiddetin toplumsal bir nitelik taşıdığı üzerinde durmuştur (Durkheim, 2013: 208).

Bireyler arası ilişkilerin yapısı veya bireylerin soruna yönelik çözüm arayışları önemli ölçüde sosyo-kültürel dinamikler tarafından belirlenmektedir. Bireylerin sorunları algılama biçimleri ve çözme yönünde geliştirdikleri stratejiler toplumun sosyo-kültürel faktörlerinden bağımsız bir şekilde düşünülmesi mümkün değildir. Bu açıdan, bireylerin aile yapısı, sosyalleşme şekli ve deneyimlediği kültürel yapı gibi faktörler bireylerin şiddete meyilli olmalarında veya şiddete başvurmalarında etkili olmaktadır (Adak, 2000: 179-180).

Şiddetin çok farklı şekillerde sınıflandırılmasının sebebi olarak oldukça karmaşık bir yapıya sahip olması gösterilebilir. Şiddet; cinsel, fiziksel, ekonomik, sözel-psikolojik, yoksunluk ve ihmal içerecek şekilde farklı türlere sahip olmakla birlikte, bireyin kendine dönük, kişiler-arası ve kolektif düzeylerde deşifre edilebilecek sosyal etkileşim bağlamları içerisinde yapılaşmış çok boyutlu bir davranış bütünü olma özelliğine de sahiptir. Şiddet türlerine göre, şiddet eyleminin ortaya çıktığı “sosyal etkileşim bağlamı”; kişi, kişiler-arası ve kolektif düzeyler biçiminde sınıflandırılabileceği gibi, söz konusu sınıflandırmanın “ekolojik model” çerçevesinde bireysel, akrabalık, topluluk ve daha geniş toplumsal sistem olmak üzere dörtlü bir sınıflandırma için değerlendirmesi de mümkün görünmektedir (Uluocak vd.’den akt. Akkaş ve Uyanık, 2016: 35).

Toplumda ekonomik ve kültürel açıdan denge ve uyum konusu eksik olan ailelerde şiddetin meydana gelmesi daha karşılaşılabılır olmuştur. Söz konusu ailelerde problemler uzun vadeli ve sorunun giderilmesi ise son derece zordur. Sağlıklı ilişki ve etkileşimi engelleyen bir duygusal ortamda sonuç olarak, aile bireyleri toplumsal ilişkilerde başarısız olmaktadır. Şiddet ortamı olarak ailenin iki önemli boyutundan söz edilebilir. Birinci boyut aile içi şiddet, ikincisi ise ailenin şiddete meyilli bireyleriyle aile dışına çıkan boyutudur. Aile içi şiddette, genellikle iki önemli mağdur ‘kadın’ ve ‘çocuk’ olmakta, şiddette bu iki hedefe yönelmekte ve yoğunlaşmaktadır.

2.1.1. Kadına Yönelik Şiddet ve Türleri

Kadına yönelik şiddet, tüm ülkelerde ve kültürlerde yaygın olarak görülen ve milyonlarca kadını derinden etkileyen bir durumdur. Bugüne kadar kadına yönelik şiddet konusundaki en kapsamlı veriler ve bilgiler Dünya Sağlık Örgütü tarafından hazırlanan raporda sunulmuştur. Dünya Sağlık Örgütü tarafından 161 ülkeden toplanan 2000-2018 verilerine dayanarak hazırlanan bir rapora göre, dünyada tahminen 736 milyon kadın (yaklaşık her üç kadından biri) hayatlarında en az bir kere yakın ilişki partnerinin şiddetine, partneri olmayan birinin cinsel şiddetine veya ikisine birden maruz kalmıştır.

Kadına yönelik şiddet aynı zamanda, temel hakların ve özgürlüklerinin ihlali olup, kadınlar ve erkekler arasındaki eşitsiz güç ilişkilerinin bir sonucu olarak ortaya çıkan önemli bir problemdir. Toplumsal değerler sistemindeki aile yapısının bütünlüğü, güvenliği ve her şeyin üzerinde olduğuna dair inanç bakımından, bu problemin tarafsız olarak ele alınması zorlaşmaktadır. Kadına şiddet olgusu, oldukça kompleks ve ele alınması zor bir olgudur. Genellikle şiddetin asıl amacı, kadının davranışlarını korkuya dayalı olarak denetlemektir. Gerçekte tüm şiddet olaylarında kadın ve erkek arasında erkek yararına bir güç eşitsizliği söz konusudur. Kadının aile içerisindeki eşitsizliğe bağlı konumu ve ev içindeki emeğinin değersizleştirilmesi, ataerkil toplum yapısı içinde belirlenen güç ve iktidar ilişkileri çerçevesinde kendinden güçlü konumda bulunan kocasının onun üzerindeki gücünün bir göstergesi olarak sergilediği şiddete maruz kalmasına yol açmaktadır. Kadına yönelik şiddet, kadının fiziksel, cinsel ya da sözel-psikolojik olarak zarar görmesiyle ya da acı çekmesiyle sonuçlanan ya da sonuçlanması olası olan durumlardır. Kadına karşı şiddet, kadınların yaşam hakkına, beslenme ve sağlık, eğitim, gelişme, toplumsal ve ekonomik yaşama katılım gibi başlıca insan haklarını ve özgürlüklerini engelleyen son derece önemli bir toplumsal problem olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadın üzerinde üstünlük kurmayı ve kadını baskılamayı amaçlayan toplumsal cinsiyet temelli şiddet, erkeğin egemen olduğu bir toplumsal yapının etkisiyle var olmakta ve toplum tarafından görülebilmektedir. Kadınların

eğitime, ücretli iş gücüne ve karar mekanizmalarına katılımı konusunda yaşadığı eşitsizlik, ekonomik ve toplumsal kaynaklara erişimlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Bazı toplumsal koşullar, kadınları şiddete karşı korunmasız hale getirirken, kadını savunmasız ve güçsüz erkeği ise güçlü ve iktidar sahibi olarak konumlandırır. Erkeği önceleyerek kadını ikinci planda tutan toplumsal cinsiyet düzeninde şiddet, erkeğin kadın üzerindeki iktidarını sürdürmesini sağlayan şiddet, eşitsiz toplumsal cinsiyet ilişkilerinin devamı adına kullanılabilir (Acar'dan akt. Akkaş ve Uyanık, 2016: 37). Bu açıdan çok boyutlu olan kadına yönelik şiddet, sadece maruz kalanı değil aynı zamanda tüm toplumu da olumsuz yönde etkilemektedir.

Kadına yönelik şiddetle ilgili yapılan araştırmalar, kadınların daha çok partnerleri tarafından darp edildiklerini göstermektedir. Kadının maruz kaldığı tek şiddet türü fiziksel şiddet değildir. Genel anlamda şiddet algısı perspektifinin geniş olması, kadına şiddet çalışmalarında da etkisini göstermektedir. Bu açıdan kadına yönelik şiddet bağlamında, fiziksel şiddet ile birlikte sözel-psikolojik, ekonomik ve cinsel şiddet eylemleri de göz ardı edilmemelidir. Kadına yönelik şiddet olgusu genellikle dört farklı şekilde sınıflandırılmaktadır. Bunlar fiziksel şiddet, sözel-psikolojik şiddet, ekonomik şiddet ve cinsel şiddet olarak karşımıza çıkmaktadır (Uluocak vd.'den akt. Akkaş ve Uyanık, 2016: 37).

2.1.1.1. Kadına Yönelik Fiziksel Şiddet

Kadını isteği dışında bir şey yapmaya zorlama veya bir şey yapmaktan alıkoyma amacıyla, kadının iradesi olmaksızın gerçekleşen fiziksel olarak ona karşı zarar verici eylemleri kapsamaktadır. Fiziksel şiddet, şiddetin en çok ve genellikle gözle görünür şeklidir. Fiziksel şiddet, çoğunlukla bedene yöneliktir ve bedensel güç ile ilişkilidir. Kadının hareketlerini kontrol etmeyi, kadına acı ve korku yaşatacak davranışları gerçekleştirmeyi hedefler. Bu şiddet türünün, hafif yaralanmalara sebep olan eylemlerden cinayete kadar geniş bir kapsamda gerçekleşebildiği görülmektedir. Fiziksel şiddetin kadın üzerindeki olumsuz etkilerinden bazıları; kendini değersiz hissetme, özsaygısını kaybetme, korku ve ölüm olarak kendini göstermektedir.

Kadının kendi ailesinden veya eşinin ailesinden kadına yönelik fiziksel şiddet davranışları arasında “dayak, tokat atma, hortumla/kemerle dövme, saçını yolma, kafasına bir madde atma, bıçaklama, boğazını sıkma” vb. davranışları sıralanmıştır (Görgün-Baran vd. akt. Güloğlu, 2020: 128).

2.1.1.2. Kadına Yönelik Sözel-Psikolojik Şiddet

Kişinin ruh sağlığını bozan sözel ya da davranışsal tüm eylemler psikolojik şiddet içine girmektedir. Bunlara; kadını hor görmek, onun bir işi yapamayacağını, beceremeyeceğini belirten söylemlerde bulunma, kişiliğini ve düşüncelerini önemsememe, bağırma, lakap takma, davranışlarını sürekli olarak eleştirme, emir yağdırma, surat asma, davranışlarını ve yaptıklarını sürekli olarak kontrol etme, iş hayatında ve sosyal yaşamda kadının karşısına çıkan fırsatlara engel olma gibi pek çok davranış şekilleri örnek verilebilir (Uluocak vd.'den akt. Akkaş ve Uyanık, 2016: 38).

Eş veya birlikte yaşanan erkekten kadına yönelik psikolojik şiddet davranışları arasında “aldatma, evden dışarı çıkartmama, ilgilenmeme, evden kovma, yemeği beğenmeme, başka kadınlarla kıyaslama, küfür, hakaret, bağırma ve iftira atma” yer almaktadır (Görgün-Baran vd. akt. Güloğlu, 2020: 128-129).

2.1.1.3. Kadına Yönelik Cinsel Şiddet

Cinsel şiddet, kadına yönelik olarak gerçekleştirilen ve kadının rızası olmadan ilişki kurma, tecavüz, sözlü ve eylemsel olarak gerçekleştirilen taciz olaylarını içermektedir. Kadına yönelik cinsel şiddet olgusu, özellikle kadın cinselliğinin namus, şeref gibi kavramların kadın cinselliği üzerinden tanımlandığı toplumlarda ortaya çıkması daha zor bir şiddet türü olarak kendini göstermektedir. Daha çok fiziksel şiddetle birlikte karşılaşılan cinsel şiddetin temelinde de, geleneksel kadınlık ve erkeklik rolleri yer almaktadır (Adak, 2000: 184-185).

Giddens, geleneksel dönemde kadın cinselliği üzerinde erkek kontrolünün hakim olduğunu belirtir. Bu noktada Giddens, söz konusu durumu kadın cinselliği üzerindeki kontrolü ‘erkek cinsel şiddeti’ olarak adlandırmaktadır (Giddens, 2018: 122). Erkeklerin kadınları kendilerine mahkum ederek, kadın cinselliğinin aşağılanması doğal bir şey olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Giddens (2018) söylemiyle, kadınlar daha çok ev içerisinde ‘erkek cinsel şiddeti’ ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu şiddetin başlama halinin ise eyleme geçmeden önce, söylemde kadın üzerinde ‘sahiplik hakları’ olarak gördüklerini söylemekle mümkün olmuştur. Bu da, kadının cinselliği üzerindeki erkek kontrolünü açık etmektedir (Düzgel, 2021: 55).

2.1.1.4. Kadına Yönelik Ekonomik Şiddet

Bu şiddet türü maddi kazanımla ilgilidir. Genellikle kadının kazandığı para üzerinde söz sahibi olmamasını ya da erkeğin kazandığı paranın kadına ya da çocuklara harcanmamasını içeren eylemleri kapsamaktadır

(Güloğlu, 2020: 130). Kadının aile içinde ekonomik şiddete maruz kalma şekillerine dair bazı örnekler aşağıdaki gibidir;

- Kadının parasını kontrol etme, denetleme
- Kadının parasını rızası dışında elinden alma
- Kadının çalışmadığı zamanlarda evin ihtiyaçlarını karşılaması için az para vermek
- Kadına çalışması için baskı yapmak
- Kadını mülkiyet hakkından mahrum etme
- Kadının eğitimini kısıtlama

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada ataerkil bir toplumda kadına yönelik şiddetin neredeyse tüm türlerinin bir arada görülebilecek olması açısından 2008 yapımı İran drama filmi olan ‘Soraya’yı Taşlamak’ filmi ele alınmıştır. Bu filmin seçilmesinin başlıca sebebi, gerçek bir hayat hikâyesinin filme uyarlanmış olmasıdır. 15 Ağustos 1986’da İran’da yaşadığı köyde kendisine zina suçu yüklenerek erkekler tarafından taşlanarak öldürülen Soraya’nın, maruz kaldığı baskı ve şiddetin bireysel ve toplumsal sonuçları filmde de açıkça görülmektedir. Bu açıdan, filmde ataerkil bir toplumda toplumsal cinsiyet rollerine dayalı olarak kadına yönelik baskı ve şiddetin işlenmesi, araştırmada ele alınan kadına yönelik şiddet konusuna uygunluğu bakımından veri toplamak için elverişli bir örneklem olarak görülmesini sağlamıştır.

Bu çalışmada, film özelinde susturulmuş olan seslerin yani kadınların maruz kaldığı şiddeti derinlemesine inceleyebilmek için nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve veri toplama tekniği olarak da doküman incelemesi yapılmıştır. Doküman incelemesine dayanan bu çalışmada, verilerin toplanması ve analiz edilmesi noktasında bazı adımlar izlenmiştir. İlk olarak film izlenmeye başlanarak sahneler gözlemlenmiş ve içeriğe dair notlar tutulmuştur. Tutulan notlar ve gözlemlenen sahneler çerçevesinde filmde kadına yönelik hangi şiddet türlerinin uygulandığına dair başlıklar oluşturulmuştur. Oluşturulan bu başlıklar çerçevesinde çalışmada film içerisindeki sahnelerde geçen diyaloglar üzerinden söylem analizi yapılmıştır. Aynı zamanda kadına yönelik baskı ve şiddetin açıkça görülebilmesi adına film içerisinden bazı sahnelerin görüntüsüne de çalışma içerisinde bağlama yönelik gönderme yapabilmek adına yer verilmiştir.

4. Sinema Sosyolojisi ve Filmin Künyesi

“Sinema, duygular, düşler ve içgüdü dünyalarını anlatmak için en iyi araçtır.” Luis Bunuel

“Fotoğraf gerçektir, sinema ise saniyede yirmi dört kere gerçektir.”

Jean-Luc Godard

Sinema, sadece seyirlik bir araç değildir. Aynı zamanda toplumsal alanın şekillenmesinde etkili olan her türlü eylem ve gerçekliği içinde barındırmaktadır. Sinema, “toplumsal tahayyülü derinleştirir, hatta kimi durumlarda toplumsal gerçekliğin bir adım ilerisinde olmayı, henüz atılmamış adımların sonuçlarını tasavvur etmeyi mümkün kılar” (Diken ve Laustsen’den akt. Yücedağ, 2018: 68). Sinema toplumdan farklı boyutlarda etkilenirken toplumu da etkiler. Bununla birlikte çeşitli ilişkisellikler bağlamında birbirinden etkilenir hale gelirler. Sinema endüstrisi içerisinde film bu açıdan önemli bir yer tutar. Zizek’in belirttiği gibi, “bir film asla yalnızca bir film ya da bizi eğlendirmeyi ve dolayısıyla dikkatimizi dağıtarak bizi asıl sorunlardan ve toplumsal gerçekliğimiz içindeki mücadelelerimizden uzaklaştırmayı amaçlayan hafif bir kurgu değildir” (Zizek’den akt. Yücedağ, 2018: 68). Film, toplum içerisinden çıkan, yeniden üretimin bir parçasıdır. Bu sebeple filmler sosyoloji açısından iki taraflı bir öneme sahiptir. Bunlardan birincisi sosyal gerçekliğin ve insan ilişkilerinin filmlerde nasıl gösterildiği ikincisi ise filmlerin sosyal gerçekliği ve insan ilişkilerini nasıl etkilediğidir. Bakıldığında sinema sosyolojisi de bu ilişkiyle ilgilenmektedir. Nitekim Zizek’in de ifade ettiği gibi, filmler aracılığıyla sadece eğlenme söz konusu olmayıp, toplumsal sorunların gerçekliğinin de gözler önüne görsel ve işitsel olarak sunulması bir takım sorunlara eğilme-yi gerektirmektedir.

Yukarıda ele alınan noktalar ışığında, bu çalışmada ele alınan Soraya’yı Taşlamak filminin de gerçek bir hayat hikâyesinden uyarlanmış olması sinema sosyolojisi bakımından önemlidir. Çünkü gerçekte uğrayan Soraya’dan daha gerçek olan bir şey varsa ve bunu merak ediyorsak filmin içindeki kurguya bakmak gerekmektedir. Buradan hareketle, kadına yönelik şiddette görünenin arkasındaki görünmeyeni görebilmek için çalışmanın odağına Soraya’yı Taşlamak filmi alınmıştır.

4.1. Filmin Künyesi

Soraya’yı Taşlamak Filmi ([İngilizce](#): The Stoning of Soraya M., [Farsça](#):, Sengsâr Süreyyâ M.), [Fransız-İranlı](#) gazeteci Freidoune Sahebjam’ın La Femme Lapidée (Soraya’yı Taşlamak) adlı eserinden uyarlanan, 2008 yapımı [Amerikan-İran](#) drama filmidir. Amerika yapımı olan bu film gerçek bir hayat hikâyesini anlatmaktadır.

Tablo 1: Filmdeki karakterler ve oyuncular

KARAKTERLER	OYUNCULAR ¹
Soraya	Mozhan Marnò
Ali	Navid Negahban
Zehra	Shohreh Aghdashloo
Haşim	Parviz Sayyad
Mullah (Molla) Hasan	Ali Pourtash
Ebrahim (İbrahim)	David Diaan
Freidoune (Gazeteci)	Jim Caviezel
Yönetmen: Syrus Nowrasteh	
Yapımcı: Stephen McEveety vd.	
Yazar: Betsy Giffen Nowrasteh ve Cyrus Nowrasteh	
Süre: 116 dk.	
Vizyon Tarihi: 14 Mayıs 2010	

Filmin Özeti

Soraya'nın (Süreyya'nın) hikâyesi İran'ın bir köyünde geçmektedir. Süreyya (Soraya), daha 13 yaşında iken 20 yaşında olan Ali ile evlendirilir. Evliliği süresince kocasından fiziksel, psikolojik, cinsel ve ekonomik şiddet görmektedir. Maruz kaldığı bu şiddetin sonucunda ise yedi çocuklarından ikisi ölü olarak doğmuştur. Ali başka bir kasabada gardiyan olarak çalışırken gördüğü 14 yaşındaki Mehri'ye aşık olmuş ve eşi Soraya'yı aldatmıştır. Ancak şeriat kuralları gereği boşanırsa nafaka ödemek zorunda kalacağını bildiği için Ali nafaka sorununa çözüm arayışına girmiştir. Çözüm olarak ise Soraya'nın ev işlerine yardımcı olduğu film içerisindeki ismi Haşim olan kişi ile ilişkisi olduğunu söyleyerek onu zina ile suçlar. Eğer Soraya suçsuzsa şeriat kuralları gereği bunu ispatlaması gerekmektedir. Ancak Ali, Molla Hasan ve Haşim'den yalancı şahitlik yapmasını ister ve böylece Soraya suçlu bulunarak recm² ile cezalandırılmasına karar verilir. Beyaz bir gelinlik giyen Soraya, Zehra'dan (Soraya'nın ablası olarak gördüğü kişi) yaşanan olayların dünyaya duyurmasını istemiştir. Köy halkı büyük bir hevesle Soraya'yı taşlamaya hazırlanır. Soraya'nın ağzından taşlanmadan önce şu sözler duyulur: "Hepinizin evine girdim, sizinle ekmeğimi paylaştım, ben sizi dost bildim. Sizin karınız, kızınız, anneniz, komşunuzum bana bunu nasıl yakıştırdınız?" Bu sözlerin ardından Soraya'ya ilk taşı babası, sonra eşi Ali, Molla Hasan ve erkek çocukları atar. Köy halkının da taşlaması ile birlikte kanlar içerisinde kalır. Recmden kısa

1 Oyuncularbilgisinevefilminkünyesine https://tr.wikipedia.org/wiki/Soraya%27y%C4%B1_Ta%C5%9Flamak, adresi üzerinden 13.11.2023 tarihinde erişilmiştir.

2 Recm, sözlük anlamı "taşlama" olan, İslam hukukunda terim olarak ise zina yapan evli erkek ve kadına uygulanan taşlayarak öldürme cezasını ifade eden Arapça bir kelimedir.

bir süre sonra köye tesadüf eseri gelen gazeteciye Zehra canı pahasına da olsa bütün olan biteni ona anlatır. Böylece tüm dünya Soraya'nın trajik hikâyesini öğrenir.

5. Araştırmanın Bulguları ve Yorumları

5.1. Kadına Yönelik Şiddetin Analizi

Aşağıdaki tabloda film içerisinde belirgin olan şiddet türlerine ve bu şiddet türlerinin ortalama sahne sayısına yer verilmiştir.

Tablo 2: Kadına yönelik şiddet türlerine ilişkin sayılar

Şiddet Türü	Sahne sayısı
Fiziksel	7
Cinsel	3
Ekonomik	4
Sözel-Psikolojik	15
Toplam	29

Tabloya bakıldığında film içerisinde en çok karşılaşılan şiddet türünün 15 sahne ile sözel ve psikolojik şiddet olduğu görülmektedir. Sözel ve psikolojik şiddet türünün dünyada en çok karşılaşılan şiddet türü olmasını, film içerisindeki karşılaşma sayısı ile de bir kez daha görmüş olmaktadır. İkinci sırada ise fiziksel şiddet yer alırken, üçüncü sırada ekonomik ve son sırada ise cinsel şiddet olduğu görülmektedir. Film süresinin 116 dakika olduğu düşünüldüğünde ve toplam şiddet sahnesinin de 29 olması demek, ortalama olarak her 4 dakikada bir kadına yönelik şiddet film içerisinde görülmektedir. Buradan hareketle, çalışmanın devamında da tabloda bahsedilen sahnelerle dair detaylar yer almakta olup, bu sahneler üzerinden de analizler yapılmıştır.

Film içerisinde 26. dakika ve 30'ncu saniyeye ait sahneden itibaren geçen diyaloglar konu bağlamında ele alınmaya çalışılan noktalar açısından değerlidir. Bu başlık altında genel itibariyle tüm kadına yönelik şiddeti gösteren diyaloglara yer verilmiştir. Bu diyaloglara aşağıda yer verilmiş olup, sonrasında diyaloglar üzerinden söylem analizi yapılmıştır.

Diyaloglar:

Ali (Soraya/Süreyya'nın eşi) bağırarak: “Beni maskaraya çevirdin, hangi yüzle ha hangi yüzle”, kızı babasının bağırması üzerine ağlayınca “sustur şu kızı” diyerek Süreyya'ya bağırması devam ediyor. İki oğluna dönerek “ Molla Hasan gelip annenize boşanmalarla ilgili tavsiyelerde

bulunmuş ama anneniz reddetmiş. Hem de sofraya et koymaktan aciz bir kadın.”

Süreyya: “Bana para vermiyorsun ki, pirinci ete dönüştüremem.”

Ali: “Mehri (eşini aldattığı kadın) sofrada et eksik etmiyor. Daha neler yapmıyor ki. Kadınlık yapmak nedir çok iyi biliyor.”

Süreyya: “Kızlarımın kıtlık çekmesine şahit olmak istemiyorum. Neden sadece yanında oğullarını götürmek istiyorsun. Bu senin babalık ve kocalık vazifen. Şeriata ve kanunlara göre bizi terk edemezsin. Ben ne yapacağım, karın ne olacak. Senin Molla bana uygunsuz bir teklifte bulundu. Fahişeymişim gibi davrandı. Ne biçim bir kocasın. Şerefine, itibarına ne oldu.” Süreyya’nın eşi Ali’ye kullandığı bu cümleler sonrası sofradaki oğullarından birisi ayağa kalkarak annesine bağırarak şunu söyler:

Oğlu: “Babamla böyle konuşma” diyerek masadaki bardağı deviriyor.

Ali Süreyya’ya karşı sesini yükselterek: “Hemen ortalığı temizle. Sana ortalığı temizle dedim, kalk.” Ali’nin bu cümlesinden sonra Süreyya eline tabakları alır ve sonrasında şiddetle tabakları yere atar.

Ali: “Bana 250 Riyal borcun oldu. Bu dünya erkeklerindir. Bunu asla unutmayın oğullarım.” Bu cümlesinin ardından Süreyya kızlarını alıp evden ayrılmak istediği sırada eşi 2 tokat atarak Süreyya’nın ağzının kanamasına sebep oluyor.

Yukarıda yer verilen diyaloglara bakıldığında; ilk olarak her bir kuralan cümlemin altında şiddetin varlığı açıktır. Bu şiddetin en göze çarpan tarafı başlangıç olarak her konuşmada bağırma ve söze dayalı olan şiddetin fazlalığıdır. Bu durum film içerisindeki bu sahnede hem sözel hem de psikolojik şiddeti karşımıza çıkarmaktadır. Nitekim sahnedeki bağırma biçimi sadece eşe bağlı kalmayarak, erkek çocuklarının da kolay bir şekilde annesine sesini yükseltebilmesinde görülmektedir. Burada eril şiddet kendisini açık ederek, herkes tarafından şiddetin kadına yönelebileceğini göstermektedir. Eril şiddet, tahakkümcü bir modele dayalı ilişkileri öğretme yoluyla sürdürülür. Hooks bu durumu, toplumun “çocukları erkeğe dönüştürme” yöntemi olduğuna dikkat çeker (Hooks, 2018: 73). Bu durum kadının varlığını erkeğin gözünde ve nitekim sosyal çevrede değersizleştirilmesine yol açmaktadır. Filmde de sık sık göze çarpan baba ve oğulların hem kamusal hem de özel alanda kabul görürken, anne ve kız çocukların bir anlamda kadınların öteki olarak görülmesidir. Bu ötekileştirmenin yanında, toplumun kadına yüklediği anlam ve roller çerçevesinde davranması ve bunların dışına çıkmanın mümkün olmadığını çeşitli yollarla vurgulayarak, kadının davranışlarını şekillendirmesi bekleniyor.

Erkek egemen bir toplumda film içerisinde normalleştirilmeye çalışılan bir durum da eşini aldatmanın normalleştirme biçimi olmasıdır. Bu durumu kolaylaştırmak adına da eşini ve kız çocuklarını nafaka ödememek istediği için Ali'nin suçlayıcı tavır sergilemesinde görmekteyiz. Nitekim burada Ali'nin eşine 'Hem de sofraya et koymaktan aciz bir kadın' ifadesi kadına dönük hem sözlü hem de ekonomik içerimi barındıran bir şiddeti karşımıza çıkarmaktadır. Kadınlık adı altında burada aldattığı kadın karşısında da karşılaştırma yaparak, eşini aşağılama adı altında duygusal şiddeti de ortaya çıkarmış oluyor.

Süreyya: "Bana para vermiyorsun ki, pirinci ete dönüştüremem" cümlesi ile ekonomik olarak eşine bağımlı olan bir kadının yaşadığı ekonomik şiddeti gözler önüne sermektedir. Nitekim kadının eline para geçmesinin yolu eşinin ona para vermesine bağlıdır. Bu para verilmesi durumunda ise, kadının kendi ihtiyaçlarına öncelik vermek yerine evine bir anlamda evin ihtiyaçlarını karşılamaya dönük harcama yapması beklenmektedir. Burada da kadının ihtiyaçlarının ikincilleştirildiğini, evin ihtiyaçlarının ön plana çekilmesi gerekliliğinin vurgusunun yapıldığını söylemek mümkündür. Bu noktada vurgulanması gereken bir başka nokta da, kadının ev dışında çalış(a) mayarak bir takım yoksunluklar yaşamasıdır. Bu yoksunlukların beraberinde getirdiği de yoksulluk olmaktadır. Çünkü filmde baştan sona erkek egemenliğinin baskın olduğu bir toplum profili söz konusudur. Kadının yeri evi yani özel alanda kalıp kamusalda boy göstermemesidir. Zorunluluk ve sorumluluk bağlamında da çocuklarının bakımı ve eşinin ihtiyaçlarını karşılamaktır. Tüm bu beklenti de geleneksel rol ve beklentilerin olduğu bir toplum profili filmde İran özelinde de görülmektedir.

Ali: "Mehri (eşini aldattığı kadın) sofrada et eksik etmiyor. Daha neler yapmıyor ki. Kadınlık yapmak nedir çok iyi biliyor" cümleleri ile eşi ve aldattığı kadın arasındaki karşılaştırmayı sürdürerek psikolojik/sözlü şiddeti sürdürmektedir. Süreyya'nın kendisini eksik/kusurlu görmesini sağlayarak 'kadınlık' adı altında ezilmişliği yaşatmaya çalıştığı açıktır. Özellikle Bourdieu, eril tahakkümün başta, kadının kendisini kusurlu görmesini sağlamada ortaya çıktığına dair görüş belirtmiştir. Beraberinde de kadının duygularının suiistimal edilerek yönlendirilmeye açık hale getirildiğini ifade etmiştir (Bourdieu, 2015: 51).

Nitekim görüldüğü üzere, sürekli kadınlık vurgusu filmin akışı içerisinde kadının düşüncelerinin önemli olmadığı, sadece kocasının isteklerini yerine getiren ve çocuklarına bakan bir profil oluşturulması üzerine kuruludur. Bu bakış açısının temelden kız çocuklarına dayatılmaya çalışıldığı da açıktır. Nitekim bu durumun temeli daha önce de belirtildiği üzere, toplumsal cinsiyet bağlamında rollere yüklenen anlam ve beklentiler çerçevesinde oluşmaktadır.

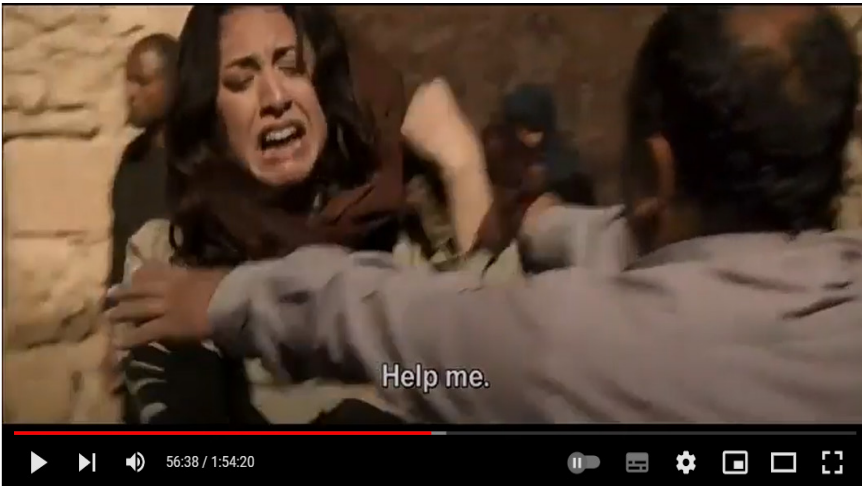
5.2. Kadına Yönelik Fiziksel Şiddetin Analizi

Film özelinde bakıldığında, fiziksel şiddeti çokça görmek mümkündür. Gerek çocuklardan, babadan, eşten ya da erkek kardeşten, köy halkından... Herkesin kadın üzerine söz söyleme hakkını kendinde bulduğu bir toplumda şiddet de herkes tarafından uygulanır hale gelmektedir. Bu da toplum tarafından çok normal karşılanmaktadır. Bir önceki başlıkta yer verilen diyalogda da açıkça görülmektedir.

Ali: “Bana 250 Riyal borcun oldu. Bu dünya erkeklerindir. Bunu asla unutmayın oğullarım.” Bu cümlesinin ardından Süreyya kızlarını alıp evden ayrılmak istediği sırada eşi 2 tokat atarak Süreyya’nın ağzının kanamasına sebep oluyor.

Yukarıdaki söylemde de görüldüğü üzere Ali’nin oğullarına “Bu dünya erkeklerindir. Bunu asla unutmayın oğullarım” diyerek erkek egemen yapının şekillenmesinin ailede nasıl başladığı görülmektedir. Filmde de tamamen çocuğun yetişme tarzının davranışlarına yansıdığını sahnelerde açıkça görebiliyoruz.

Nitekim şiddeti meşrulaştırmak ve sorgulanırlığını engellemek üzerine filmde bir takım referans/sembollerde kullanılmaktadır. Film içerisinde Molla’nın özellikle köy halkına yaptığı sözlü açıklamalar sırasında elinde kutsal kitabı tutuyor olması buna bir örnektir. Köy halkının gözünde oluşturduğu sembolik anlam referansının din olduğunu göstermeye çalışması olarak değerlendirilebilir. Dinin dogmatikliğini kullanarak eleştiriye ve sorgulamalara kapalı olduğunu göstermektedir. Bu sebeple de adeta her açıklaması bir hüküm niteliğinde görülmektedir. Örneğin film içerisinde geçen bir cümlede “Ayetullahla konuşuyorum ben” diyerek bir anlamda kendini ve düşüncelerini koruma altına almaya çalışmaktadır.

Görsel 1: *Film içerisinde Soraya'nın fiziksel şiddete uğradığı bir görüntü.*

Yukarıda verilen görsel 1 de eşine ihanet etmekle suçlanan Süreyya'ya eşi köy halkı önünde hakaretler savurup, darp etmektedir. Bu durum hem fiziksel hem de sözlü şiddeti bir arada görmeyi mümkün kılan sahnelerdendir. Ali'nin Süreyya'yı aldatması normal karşılanırken, Süreyya'nın ise maruz kaldığı iftiraya karşı film içerisinde suçsuzluğunu kanıtlaması beklenir. Bununla ilgili geçen diyalog aşağıdaki şekildedir:

İbrahim (köy muhtarı): “Masum olduğunu kanıtlatabilir misin?”
Süreyya: “Kanıtlamak mı? Nasıl kanıtlayabilirim? Beni suçlayan onlar, suçumu onlar kanıtlasın.”
İbrahim: “Bir koca, karısını itham ederse suçsuzluğunu kanıtlamak vazifesi kadına düşer. Kanunlara göre bu, kadının mesuliyetidir. Bu durumda şayet karısı kocasını itham ediyorsa o zaman o kocasının suçunu ispat etmelidir.”
Süreyya: “Evet çok açık! Kadınların tümü suçlu, erkeklerin tümü suçsuz. Öyle değil mi?”

Burada ‘ahlaklı olmak’ adı altında kadına yöneltilen şiddet ve bu şiddetin sonucunun ölüm olması vardır. Bu diyaloglar sonunda Süreyya zina yapmadığının ispatını yapamadığı için taşlanarak ölüm cezasına çarptırılıyor. Bu durum kadının maruz kaldığı baskıya ve şiddete karşı da kendisini savunamaz hale gelmesinin son noktasını göstermiş oluyor. Çünkü çarptırıldığı ölüm cezasından kaçamayacak olmanın çaresizliğini gerek kurduğu cümlelerle gerekse jest ve mimikleriyle ortaya koyuyor. Aşağıdaki görsel 2 de Soraya'nın taşlanmadan önceki son hali yer almaktadır. Taşlayan grup erkeklerden oluşmakta ve görüntü üzerinde görüldüğü gibi kadını şiddetin içine çeken adeta bir sarmal oluşturulduğu görülmektedir. Bu sarmaldan ilk taşı atan da Süreyya'nın babası olmuştur. Devamında kocası, oğulları ve de köy halkı taşlamıştır. Çalışmanın kadına yönelik şiddet başlığı altında yer verdiğimiz üzere fiziksel şiddetin en ileri halinin ölüm olmasını film özelinde de görmüş olmaktadır.

Görsel 2: Film içerisinde Soraya'nın taşlanmadan önceki son görüntüsü.

5.3. Kadına Yönelik Sözel-Psikolojik Şiddetin Analizi

Daha önce ki bölümlerde de belirtildiği üzere sözel ve psikolojik şiddet film içerisinde çokça görülmektedir. Bununla birlikte filmin başlangıcından itibaren kadının kendi yaşamı üzerinde herhangi bir söz hakkı olmaması üzerinden diyaloglar geçmektedir. Zehra, gazeteciyle konuşurken Molla Hasan ve muhtarın (İbrahim) gelip 'akılsız ve karaktersiz' tarzı sözlerinin Zehra'ya yöneltildiği görülmüyor. "Kadın kocasını doyurmazsa, kocası karnını bir şekilde doyurur. Sonra da suçu kadına atar," tarzı cümleler kadın olmanın anlamını erkeğin her türlü ihtiyacını karşılamaya indirgemektedir. Ancak kadının ne istediği önemsenmeyerek değersizleştirilmektedir. Nitekim konu bağlamında kadının ikinci plana atılmasının sonucu bir kez daha bu noktada açıkça görülmektedir.

Zehra, Soraya'ya olanları köye gelen gazeteci vasıtasıyla tüm dünyaya duyurma çabasında iken köy halkı tarafından deli, büyücü ve hayalpe-rest gibi kadını aşağılayıcı yakıştırmalarla karşı karşıya kalarak, bir anlamda dışlamalara maruz kalmaktadır. Zehra'yı köy halkı kendilerinden farklı düşündüğü için öteki olarak düşünüp tehdit olarak algılamaktadır. Nitekim aşağıda filmde 14.dakika ve 15. dakika arasında Zehra ile köyde yaşananları anlatmasını istediği gazeteci arasında geçen diyalog da aslında durumu baştan sona özetler niteliktedir.

Zehra: "Teyibini çıkarsana burada kadın sesini duymak herkese nasip olmaz. Sesimi alıp buralardan götürmeni istiyorum."

Gazeteci: "Seni neden dinleyeyim, dediğin gibi kadının artık bu ülkede pek bir değeri yok" vurgusu ülkenin kadına karşı olan bakış açısını göstermektedir. Bu bakış açısı filmde de görüldüğü üzere, kadına karşı olan tüm şiddeti meşrulaştırmaya yöneliktir. Bu meşrulaştırmanın sonucu

olarak da film sonunda Soraya(Süreyya) özelinde -asında tüm insanlık adına- düşünme pratiklerinin nasıl sonuçlar ürettiği açıkça görülmektedir. Çünkü tam olarak bir istatistik bulunmasa da dünyada recm edilen kadınlar olduğuna dair bir gerçek vardır. Bu filmin gerçek hayat hikâyesinden uyarlanması da durumu açıklar niteliktedir. Öyle ki kadına yönelik şiddete ve bu şiddeti meşrulaştırmaya, ilk olarak cinsiyetçi bakış açısı terk edilerek ve insan olmanın gerçekliği kavranılarak başlanmalıdır.

Film içerisinde kadınlara yöneltilen ve içerisinde şiddet barındıran ifadeler olarak şunlar örnek verilebilir; karaktersiz, ahlaksız, büyücü, deli, fahişe, geveze ve deli sık sık tekrarlananlardır. Filmde 47. dakikada İbrahim'in Zehra'ya 'şu ağızlıkları köpeklere değil kadınlara takmak lazım' sözünü de durumu açıklar niteliktedir. Çünkü kadınların herhangi bir konuya dair fikir beyan etmeleri ve seslerini duyurmaları kabul edilir değildir. Tek gerçek erkeklerin düşüncelerinin köy halkı tarafından dikkate alınması ve kadınların baskı ve şiddete maruz kalarak susturulmasıdır.

5.4. Kadına Yönelik Cinsel Şiddetin Analizi

Film özelinde geçen aşağıdaki konuşmaya bakıldığında, Süreyya karakterinin cinsel şiddete maruz kaldığı görülmektedir.

Süreyya: "Senin Molla bana uygunsuz bir teklifte bulundu. Fahişeymişim gibi davrandı." Süreyya'nın eşi ile tartışırken kendisine yönelik yapılan ithama bakıldığında, hem sözel hem de cinsel şiddete maruz kaldığı görülmektedir. Nitekim Adak'ın (2000) de belirttiği üzere, fahişe olmakla suçlanmak cinsel şiddet içerisinde değerlendirilmektedir. Ayrıca kadın olması sebebiyle de, namussuzluk yakıştırmalarını yapmanın da ne kadar kolay ve kabul edilebilir olduğu görülmektedir. Bu noktada eşi de (Ali), Süreyya'ya yapılan bu şiddete kayıtsız kalmasının yanı sıra bu şiddetin sürdürülmesine yardımcı olmaktadır.

Görsel 3: Soraya'nın eşi tarafından cinsel şiddete uğradığını Zehra'ya gösterirken ki görüntü.

Yukarıdaki görsel 3 de yer alan görüntü, Soraya'nın eşi tarafından cinsel şiddete –aynı zamanda fiziksel şiddete- uğradığını Zehra'ya göstermek isterken ki sahnedenir. Görüntüden de görüldüğü üzere, boynunda ve göğüslerinin etrafında ciddi morluklar yer almaktadır. Zehra'nın 'kocanın isteklerini yerine getirmiyor musun? Onunla yatmıyor musun?' sorularına cevap olarak Soraya: 'Ona verebilecek bir şeyim kalmadı' diyerek bedeninin ve ruhunun aldığı yaraları göstermektedir. Buradan da anlaşılıyor ki toplumda hakim olan düşünce, erkeğin cinsel ihtiyaçlarının karşılanmasına dönük kadını zorlarken, kadının kendi bedeni üzerinde ve cinsel arzuları üzerinde söz hakkı bulunmamasıdır.

5.5. Kadına Yönelik Ekonomik Şiddetin Analizi

Film özelinde kadına yönelik ekonomik şiddetin başladığı yer aslında kadının alanının sadece ev özelinde olabileceğine dair hakim düşüncedir. Yani kadının ev dışında kamusal alanda bir varlık göstermesi toplum tarafından iyi karşılanan bir durum değildir. Bu iyi karşılanmama, kadını erkeğe muhtaç hale getirmektedir. Bu da kadının kendi ihtiyaçlarını arka plana atmasını ve sadece evin geçiminin ön planda olmasına sebep olmaktadır. Giddens'in da deyimiyle, "gelenek ya da yerleşik alışkanlıklar hayatı nispeten sabit kanallar içinde düzenler" (Giddens, 2019: 114). Giddens'dan hareketle film içerisinde de, kadın için seçim hakkı yerine çeşitli zorunluluklar ve sorumluluklar yüklenen bir hayatın var olduğu görülmektedir.

Film içerisinde de kadına yüklenen sorumluluk ve zorunluluklara dikkat çekici diyaloglarda karşılaşılmaktadır. Ali, Molla Hasan'a Soraya'yı ayrılması için ikna etmek üzere eve gönderir. Molla Hasan Soraya ile konuşmaya eve gittiğinde şu diyaloglar yaşanır:

Molla Hasan: "Süreyya hanım Ali sizden şikayetçi oldu. Onunla konuşmadığını, kendisini ihmal ettiğini söylüyor. Sizin kocanız olur o. Sizde her türlü hakkı olduğunu bilirsiniz hem de her türlü. Siz onu reddedemezsiniz öyle değil mi? Ali bir kadınla tanışmış ve kendisiyle evlenmek istiyor. Ancak iki eşe bakacak durumu yok. Evi, ev eşyalarını ve kızları sana bırakıyor. Ama artık bundan sonra size 1 riyal dahi vermeyecekmış."

Yukarıda Molla Hasan'ın "Sizin kocanız olur o (Ali). Sizde her türlü hakkı olduğunu bilirsiniz hem de her türlü. Siz onu reddedemezsiniz öyle değil mi?" ifadesi Giddens'in (2018) modernleşmeden önceki toplumlar-da, erkeklerin kadınlar üzerinde "sahiplik hakları" olduğunu iddia etmeleri durumunu gözler önüne sermektedir.

Soraya: "Bu ufak ev ile taşlı tarla kızlarımla bana yetmez." Molla Hasan ve Soraya arasında geçen bu konuşmalara bakıldığında, erkeğin kadın üzerindeki yaptırımı göze çarpmaktadır. Özellikle erkeğin kadın üzerinde her türlü hakkı olduğuna dair vurgu adeta kadının aksini iddia etme-

sinin mümkün olmadığını göstermektedir. Ekonomik olarak da Soraya'yı kızları ile birlikte Ali'den herhangi bir beklentisi olmaması için bir uyarı niteliğinde 'artık bundan sonra size 1 riyal dahi vermeyecekmiş' diyerek yalnızlaştırmaya çalışmaktadır.

Filmde Süreyya'nın çalışarak -Haşim'in evinde ev işlerinde yardımcı olarak- para biriktirme çabası da dikkat çekicidir. Nitekim filmin 38. dakikasında kazandığı parayı kendi elinde tutmayıp, eşinin o parayı alıp harcamasından çekindiği için parayı Zehra'ya emanet ettiği görülmektedir. Kazandığı parayı saklamak amaçlı elbisesine dikmiş ve diktiği kısmı keserek Zehra'ya emanet etmektedir. Buradan anlaşılan şu ki, kadın çalışıp para kazansa da elinden o paranın her an alınması riski söz konusudur. Bu riskin varlığına dair geçen bir diyaloga bakıldığında daha net görülmektedir. Soraya'nın, Haşim'in evinde ücret karşılığı çalışması için Zehra'nın Ali'yi ikna ederken kurduğu cümle:

“[Soraya'nın] elinden parayı almayacaksın, kadınlarla harcamayacaksın.” Bu vurgulamaya bakıldığında, kadın çalışsa dahi kendine ait bir kazanç toplum tarafından kabul görmemekte ve her zaman kendisi dışındaki kişiler için harcanmalıdır. Bu kabul görmemezlikte, kadının emeği üzerinde erkek baskısının ve denetlemeye dönük pratiklerin meşrulaştırılmasına yöneliktir. Ayrıca vurguda göze çarpan bir diğer husus da, kadının çalışması sonucu kazandığı parayı eşinin başka kadınlarla harcamasına dairdir.

SONUÇ

Kadına yönelik cinsiyete dayalı eşitsizlik, geçmişten günümüze kadar süren bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim kadına yönelik şiddet de toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlik ilişkisi biçimlerinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ataerkil yapı ve topluma hâkim olan roller ve beklentiler, değerler kadının alanını ev ile yani özel alan ile sınırlandırmıştır. Namus adı altında kadın ev içinde yalnızca anne ve eş olma görevlerini yerine getirme zorunluluğunda bırakılmıştır. Kadının erkeğin egemenliğinin altında olması ile birlikte birçok şey beraberinde gelmiştir. Şiddette aile içinde zaman içerisinde kanıksanmıştır. Kadının gidecek yerinin olmaması, kendi kendine yetebilecek güce sahip olmadığının düşünülmesi, evliliğini çocuklar için sürdürme isteği vb. nedenlerle şiddete boyun eğmek zorunda kaldığı görülmektedir. Tüm bunlar dikkate alındığında, bu çalışmada ele alınan film bu noktaları çokça içerisinde barındırdığını göstermiştir.

Kadının ev içine hapsolmuş hayatı kocası olmaksızın herhangi bir anlamı ve değerinin olmadığına dair geleneksel dönemin hâkim olduğu ve toplumun kadın üzerine bakışı film üzerinden detaylandırılmıştır. Filmde kadının duygu ve düşünceleri dikkate alınmayarak, varlığının baskılanmaya çalışıldığı görülmektedir. Bu durum gerek sözlerle gerekse davranışlarla filmde açıkça sergilenmektedir. Bu açıdan kadına yönelik şiddetin varlığı kadını her yerden kuşatmış durumdadır.

Film incelemesinde daha çok sözel-psikolojik, fiziksel, cinsel ve ekonomik şiddet türlerine ulaşılmıştır. Bunlar arasından film içerisinde ortalama 15 sahnede sözel-psikolojik şiddet tespit edilmiş ve filmde de en çok sözel-psikolojik şiddet türüne ulaşılmıştır. Ardından film içerisinde ortalama 7 sahne ile fiziksel, 4 sahne ile ekonomik ve 3 sahne ile de cinsel şiddet türlerine ulaşılmıştır. Tüm bu şiddetin film içerisindeki en belirgin sonucu ise kadının recm edilmesi olmuştur. Filmde ana karakter olan kadının (Soraya'nın) taşlanarak, cinayete kurban gitmesi ile bu film kadına yönelik şiddetin en sarsıcı ve yıkıcı etkisini gözler önüne sermiştir.

Bu sonuçlar çerçevesinde kadına dönük şiddete dair şu önerilerde bulunulabilir:

Filmlerde toplumun bilinçlenmesi adına ve kadına yönelik şiddete dikkat çekmek amaçlı şiddet konusu daha çok işlenebilir. Bu bilinçlenme en temelde kadının bir birey olduğunun kabulü ile sağlanmalı ve toplumdaki kadına dönük bakış açısı da buna yönelik olmalıdır.

Şiddet mağduru olup da sesini duyurmak isteyen kadınlar için kendilerini güvende hissedebilecekleri sosyal alanlar inşa edilmelidir. Nitekim

bu sosyal medya aracılığıyla gerçekleştirilebilir ve kadına yönelik şiddete toplumsal olarak dikkat çekilebilir.

Dünyada kadına yönelik şiddet sorunu ele alınmalı ve devletler buna dönük uygulanabilir politikalar üretmelidir. Toplumların şiddet konusunda bilinçlenmesi ve şiddetin sonuçlarının neler olabildiğine dair bilgilendirmeler sıklıkla yapılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Adak, N. (2000). *Değişen Toplumda Değişen Aile*. Ankara: Siyasal Yayınevi.
- Akkaş, İ., & Uyanık, Z. (2016). Kadına Yönelik Şiddet. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi* 6 (1), s.32-42.
- Akın, A. & Demirel, S. (2003). Toplumsal Cinsiyet Kavramı ve Sağlığa Etkisi. *Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(4), ss.73-82.
- Beck, U. (2019). *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. (K. Özdoğan & B. Doğan, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bener, Ö., & Günay, G. (2011). Kadınların Toplumsal Cinsiyet Rollerini Çerçevesinde Aile İçi Yaşamı Algılamaya Bıçimleri. *TSA / Yıl: 15 S: 3*, ss.157-171.
- Bourdieu, P. (2015). *Eril Tahakküm*. (B. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Durkheim, E. (2013). İntihar. (Z. İlkelen, Çev.). İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Düzgel, A. (2021). Farklı Refleksif Kapasitelere Sahip Çalışan Kadınların Beden ve Duygu Bağlamında Karşılaştırılması.(yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.
- Ecevit, Y. (2003). Toplumsal Cinsiyetle Yoksulluk İlişkisi Nasıl Kurulabilir? Bu İlişki Nasıl Çatışabilir? *Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 25(4), ss.83-88.
- Giddens, A. (2018). *Mahremiyetin Dönüşümü: Modern Toplumlarda Cinsellik, Aşk ve Erotizm*. (İ. Şahin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2019). *Modernite ve Bireysel-Kimlik*. (Ü. Tatlıcan, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Hooks, B. (2018). *Değişme İsteği –Erkekler, Erkeklik ve Sevgi*. (Z. Kutluata, Çev.). İstanbul: Bgst Yayınları.
- Illouz, E. (2018). *Soğuk Yakınlıklar: Duygusal Kapitalizmin Şekillenmesi*. (Ö.Ç. Aksoy, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İmamoğlu, E. O. (1991). Aile İçinde Kadın-Erkek Rollerini. *Türk Aile Ansiklopedisi*. Ankara: Cilt 3, T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu. Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Vakfı.
- K. Güloğlu, F. (2020). Dezavantajlı Bir Grup Olarak Şiddet Sarmalında Kadınlar., M. Serdar. (Editör). *Dezavantajlı Gruplar ve Sosyal Hizmet*. Birinci Baskı. Ankara: Grafiker Yayınları, ss. 113-148.
- Terzioğlu, F. & Taşkın, L. (2008). Kadının Toplumsal Cinsiyet Rolünün Liderlik Davranışlarına ve Hemşirelik Mesleğine Yansımaları. *C.Ü. Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*. 12(2), ss.62-67.
- Youtube, Soraya'yı (Süreyya'yı) Taşlamak Türkçe Dublaj <https://www.youtube.com/watch?v=JYlcILOxA3s>, Erişim Tarihi: 24.05.2022.

Yücedağ, İ. (2018). “Sonsuzluk Teorisi” Filmi ve Genetik Yapısalıcı Bir Analiz . Mukaddime , 9 (2) , 67-78 . DOI: 10.19059/mukaddime.447046

https://tr.wikipedia.org/wiki/Soraya%27y%C4%B1_Ta%C5%9Flamak, Erişim Tarihi: 04.06.2022.

<https://bublogta.com/film-incelemesi-sorayayi-taslamak/>, Erişim Tarihi: 20.09.2023.

<https://onedio.com/haber/yonetmenlerin-sinema-hakkinda-soyledigi-23-hari-ka-soz-620624>, Erişim Tarihi: 20.09.2023.

https://tr.wikipedia.org/wiki/Kad%C4%B1na_y%C3%B6nelik_%C5%9Fiddet#:~:text=D%C3%BCnya%20Sa%C4%9Fl%C4%B1k%20%C3%96rg%C3%BCt%C3%BC%20taraf%C4%B1ndan%20161,veya%20ikisine%20birden%20maruz%20kalm%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r, Erişim Tarihi: 23.09.2023.

https://evicisiddet.adalet.gov.tr/SIDDET_NEDIR.html#:~:text=%C5%9Fiddet%2C%20bireyin%20fiziksel%2C%20cinsel%2C,her%20t%C3%BCrl%C3%BC%20tutum%20ve%20davran%C4%B1%C5%9Ft%C4%B1r, Erişim Tarihi: 13.11.2023.

**ANKARA HATUNİ MAHALLESİ AVARIZ
PARA VAKFI: İŞLEYİŞİ VE YILLIK
MUHASEBELERİ (1731-1751)**

Sevda DANIK¹

¹ *Dr., Fırat Üniversitesi, ORCID 0000-0003-2705-6250, sdanik@firat.edu.tr

Giriş

18. yüzyılda Ankara Sancağı'nın 88 mahallesi vardı (Akyüz, 2003: 69, 82). Bu mahallelerden biri olan Hatuni Mahallesi, önceleri “Kirişçiler” olarak bilinirken, 1589 tarihli bir kayıttan mahallenin sonradan “Hatun” ismini aldığı anlaşılmaktadır. Mahalleye ismini veren Melike Hatun, I. Murat döneminde yaşamış ve 1462 tarihli bir tahrir kaydından anlaşıldığına göre bu tarihten önce vefat etmiştir. Melike Hatun, bu mahallede bir medrese ve bir mescit inşa ettirmiştir (Ergenç, 2012: 20-21). Önceleri Kirişçiyan denilen mescit, daha sonra camiye dönüştürülmüştür (Ankara Ş.S. 135 nolu defter: 61/259). Melike Hatun'un yaptırdığı bu binalardan dolayı, mahalle ismi “Hatun” olarak değiştirilmiştir. 16. yüzyılda “Hatun” adıyla bilinen mahalle (Ergenç, 2012: 30), 17. yüzyılda “Hatuni” ismini almış ve 1830 yılına kadar bu isimle anılmıştır. 1830 yılına ait nüfus sayımı defterlerinde “Hatuniye” ismiyle geçmektedir (Özdemir, 1998: 80)¹. Daha sonra Doğanbey adını alan mahalle (Günel ve Kılıcı, 2015: 100), 2014 yılında ise Anafartalar'a bağlanmıştır². Anafartalar bugün Ankara'nın önemli merkezlerinin bulunduğu Ulus semtinin en geniş mahallesidir.

Klasik dönemde devlet sosyal ve iktisadi hayatın içinde değildi; merkez bütçesinden yol, köprü, cami, mektep gibi yatırımlar için para ayrılmazdı; bu tür hizmetler vakıflar tarafından yapılırdı (Öztürk, 2014: 289-290; Tabakoğlu, 2016: 394). Vakfedilen malın cinsine göre menkul (taşınabilir) ve gayrimenkul (taşınmaz) vakıflar vardı (Gürsoy, 2018: 122). Malını vakfetmek isteyen kişi, vakfiyesinde vakfın kuruluş amacını, mal varlığını, bunlardan elde edilecek gelirin miktarını, bunun hangi amaç doğrultusunda kullanılmasını istediğini ayrıntılı olarak belirtirdi (Özcan, 2003: 1). 16. ve 17. yüzyılda paranın daha kolay erişilebilir hale gelmesi, alt sınıfları da sisteme dahil etmiştir (Weatherford, 1997: 106-107). Gayrimenkul vakfedecek kadar geliri olmayanlar elde ettikleri küçük birikimleri, hayır işlerine yatırmış ve böylece para vakıfları kurulmaya başlanmıştır. Aynı dönemde vergi sisteminde de aynî vergiden nakdi vergiye geçilmesi; avarız vergilerini ödemek amacıyla, avarız vakıfları kurulmasına sebep olmuş ve bu vakıfların sayısı hızla artmıştır (Gürsoy, 2018: 122-125, 134).

Avarız; Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın ilanına kadar olağanüstü hallerde ve özellikle savaş masraflarını karşılamak için konulan her türlü hizmet, mal ve para şeklindeki vergilerdir (Kıvrım, 2019: 35; Sahillioğlu, 1991: 108-109). Avarız, nüzül, sürsat, imdâd-ı seferiyye, imdâd-ı hazariyye, kürekçi bedeli, bedel-i beldar, yaylakiye, kışlakiye, tekâlif-i örfiyye,

1 1757 tarihli üç berat kaydında mahalle ismi Hatuniye, cami isminin de Hatuniye Camii olarak zikredilmesine karşın sonraki yıllarda yine mahalle ismi Hatuni olarak geçmektedir. *Ankara Ş.S. 142 nolu defter*, 50/172; *Ankara Ş.S. 142 nolu defter*, 50/173; *Ankara Ş.S. 142 nolu defter*, 50/174; *Ankara Ş.S. 145 nolu defter*, 16/67; *Ankara Ş.S. 145 nolu defter*, 35/162.

2 <https://www.altindag.bel.tr> > eski_mahallelerin_guncel_adlari (Erişim Tarihi: 16 Kasım 2020).

menzil ücretleri, ordu için temin edilen hayvanlara yapılan masraflar, paşalar için harcanan paralar, ferman ile görevlendirilen kişilere verilen zahire ve konak ücretleri, teftiş için gelen görevlilere, şehir kethüdalarına, kadınlara, naiplere, mübaşirlere, kaza halkı tarafından görevlendirilen kişilere, muhızlılara, mahkeme kâtipleri ile hademelere, mukayyidlere, sekbanbaşılara, sekbanlara verilen ücretlerle diğer giderler (Özkaya, 1991: 135) avarız türü vergilerden olup; bu vergiler o sancağın kazalarına, nahiyelerine, mahallelerine ve köylerine, avarız hane sayısına göre bölüştürülür ve toplanırdı. Bütün bu vergilerin ödenmesi amacıyla kurulan mahalle avarız vakıfları sayesinde vakıf parası işletilir, hâsıl olan gelir ile mahalleye düşen avarız vergisi ödenir ve arta kalan miktarla mahallenin ortak giderleri karşılanırdı³.

Bu çalışmada⁴ Ankara şer'iyeye sicillerinde yer alan ve 1731-1751 yılları arasını kapsayan 16 muhasebe kaydı incelenmiştir⁵. Sicillerde başka mahallelerin avarız vakıfları ile ilgili muhasebe kayıtları varsa da bunlar Hatuni Mahallesi'ne ait kayıtlar kadar düzenli ve ayrıntılı değildir; 20-30 yılda ancak 1-2 muhasebe kaydına rastlanmaktadır. Hatuni Mahallesi'ne ait muhasebe kayıtları ise incelenen dönemde düzenli olarak tutulmuş, sadece 26 Ekim 1737-12 Aralık 1738 ve 16 Şubat 1744-2 Şubat 1745 tarihleri arasında sicile geçirilmemiştir. Sicile geçirilen kayıtlardan vakfın yönetimi, gelirleri, giderleri, vakıf parasından borç alan kişiler, uygulanan faiz oranları, vergilere ödenen miktar; kısacası vakfın işleyişi, sosyal ve iktisadi hayata katkısı 20 yıllık bir zaman dilimi içinde tespit edilmeye çalışılmıştır.

1. Hatuni Mahallesi Avarız Para Vakfının İşleyişi (1731-1751)

Mahalle sakinlerinden güvenilir bir kişi, vakıf işlerini yürütmesi amacıyla, mahallenin ortak kararıyla müteveli seçilir ve kadı tarafından merkeze bildirilerek, berat alınırdı. Mütevellinin işlerini kontrol etmek üzere yine mahalle sakinleri arasından bir de nazır belirlenirdi. Müteveli vakıf

3 Hatuni Mahallesi avarız vakfına müteveli ve nazır tayin edilen bir beratta, vakıf parasının hangi şartlarla borç verildiği ve elde edilen gelirin nasıl kullanılacağı hakkında bilgiler verilmiştir: "...mal-ı vakfı mezbûru rehn kavî ve kefil-i mâli ve lede'l-hâce ikisinden biri ile ale'l-vech-i şer'î i mâl idüb bî-fazlillâh teâlâ hâsıl olan nemâsından mal-ı avarız virildikten sonra izdiyâdından müteveli merkum Abdurrahman hizmeti mukabelesinde cümlemizin ittifâkıyla beher sene 20'şer gurus ücret..." Ankara Ş.S. 110 nolu defter, 50/210.

4 Hatuni Mahallesi avarız para vakfı ile ilgili 1785-1840 tarihini kapsayan bir çalışma Rıfat Özdemir tarafından yapılmıştır. Bkz. (Özdemir, 1990: 733-754).

5 Bu çalışmada kullanılan Hatuni Mahallesi avarız para vakfı muhasebe kayıtları için bkz. Ankara Ş.S. 111 nolu defter, 65/135/242; Ankara Ş.S. 113 nolu defter, 68/263; Ankara Ş.S. 114 nolu defter, 103/256/471; Ankara Ş.S. 115 nolu defter, 74/394; Ankara Ş.S. 117 nolu defter, 84/420; Ankara Ş.S. 118 nolu defter, 114/678; Ankara Ş.S. 120 nolu defter, 85/471; Ankara Ş.S. 121 nolu defter, 116/605; Ankara Ş.S. 122 nolu defter, 39/150; Ankara Ş.S. 123 nolu defter, 43/158; Ankara Ş.S. 126 nolu defter, 90/241; Ankara Ş.S. 129 nolu defter, 74/310; Ankara Ş.S. 130 nolu defter, 91/437; Ankara Ş.S. 131 nolu defter, 82/271; Ankara Ş.S. 133 nolu defter, 75/288; Ankara Ş.S. 134 nolu defter, 131/494.

parasından senelik bir ücret alırken, nazır almazdı. Vakfın hesapları her yıl, mütevellî, nazır, mahalle sakinleri ve mahkemenin görevlendirdiği bir yetkili huzurunda gözden geçirilerek, mahkemede tescil edilirdi. Ancak bu işlem hem zorunlu değildi hem de belirli bir ücrete (harc-ı muhasebe) tabi idi.

Vakfın parası çeşitli faiz oranları ile işletilmiştir. Müslümanlara %10 (1741'den itibaren %5), zimmîlere ise %15 faizle borç verilirken⁶, 100 kuruşun üstünde borç alanlara her ay 100'ü 1 kuruşa faizle borç verilmiştir. (Her ay 100'ü 1 kuruşa faiz, senelik %12 faiz demektir)⁷. Önceleri borç alan Müslüman ve zimmî sayısı birbirine yakinken zamanla Müslümanların sayısı artmıştır. Burada zimmîlere karşı bir haksızlık da söz konusu değildir. Çünkü Müslümanların vakfa katkıları zimmîlere nazaran daha fazladır. Nitekim Konya şer'îyye sicillerinde yer alan bir belge de bu konuya yeterince açıklık getirmektedir: Çiftnerdiban Mahallesi sakinlerinden bazı zimmîler mahkemeye giderek, kendi mahallerindeki Müslümanları şikâyet etmişlerdir. Nedeni ise mahallelerinden alınan avarız ve nüzül vergisinin, her sene mahalle avarız vakfının faiz (rıbh) gelirinden ödenip, kifâyet etmezse noksanı mahallede sakin Müslüman ve zimmîlere tahammüllerine göre tevzî' edilir iken; Müslümanların vakfın faiz gelirlerinden ehl-i İslâm olanların vergisini ödeyip, zimmîlerinkini ödememeleridir. Mahkemede hazır bulunan Müslümanlar ise kendilerinin mahalleleri avarız için 160 kuruş vakfettiklerini, ehl-i İslâm olanların mallarını vakfetmek istediklerinde mahalle avarız vakfına, zimmîlerin ise kiliselerine vakfettiklerini söylemişlerdir. Mahkeme, gaza ve cihat masrafı için konulan avarız ve nüzül vergilerinin ödenmesine tahsis edilen, mahalle avarız vakfı faizinin *"ahâlî-yi mahallenin neferlerine meşrûr olmadığına binâen vakf-ı mezbûrun rıbhı mahalle-i merkûmenin avarız ve bedel-i nüzûluna virüb, noksanını Müslümana ve kefereye tahammüllerine göre tevzî' ve tahsil ve tekml idüb zimmîyan tâifesini bu husûsta tefrîk itmek üzere mezkûrun Müslümana tenbîh..."* etmiştir⁸.

Mahalle avarız vakfı parası çeşitli faiz oranlarıyla işletilerek, elde edilen gelirle, mahalleye düşen avarız türü vergiler ödenmiş, arta kalan

6 Bazı Müslümanlar %15 faizle borç para almıştır; ancak %10 faizle borç alan zimmîye rastlanmamıştır.

7 Faiz oranı en çok %15 olarak uygulanmıştır. Osmanlı Devleti'nde %15'in altındaki faiz oranları düşük faiz kabul edilmiş, Kur'an'daki kat kat faizi ifade eden *riba*'dan ayrı tutulmuştur (Çağatay, 2006: 50-51). Örneğin; Üsküdar vakıflarında en çok uygulanan faiz oranları sırasıyla %15, %12,5 ve %10'dur (Kaya, 2010/2: 122). Selanik para vakıflarında faiz oranları genelde %10 ile %15 arasındadır (Aydın, 2014: 90). Ancak bazı mahalle avarız vakıflarında %20 faiz uygulanmıştır (Kıvrım, 2019: 37). Vakfiyelerde, vakfedilen nakit paralara genel olarak %5, %10, %15 ve Osmanlı'nın son dönemlerinde ise %20 faiz uygulanmıştır (Çam, 2014: 48).

8 Konya Ş.S. 39 nolu defter, 40/208/2 (5 Şubat 1702); Hatuni Mahallesi dört avarız hanesinden oluşan, Müslüman ve zimmîlerin karışık oturduğu bir mahalle idi. Her sene Hatuni Mahallesi'ne düşen vergi miktarı ile mahalle avarız vakfından ödenen miktarı karşılaştırdığımızda, mahallenin payına düşen vergilerin tamamının ödenmediği görülmektedir. Bu durumda mahalle avarız vakfından ya sadece yoksulların ya da sadece Müslümanların vergisinin ödendiğini söyleyebiliriz.

kısmıyla mütevellinin ve diğer çalışanların ücretleri, vakfın kendine ait dükkânları ile mahallenin cami, köprü, su yolu bakım ve tamiri, bu işlerde çalışanların ücretleri; mahkeme giderleri, tescil giderleri, camiye şem‘i-âsel (bal mumu) ve şem‘i-revğan (mum yağı) alımı, mahalle sakinlerinin hüccetleri ve dem öşrü gibi mahallenin ortak giderleri karşılanmıştır.

1.1. Vakfın Yönetimi

Vakfın yönetiminden müteveli sorumluydu. 1731 yılında bu vazifeyi Mehmed Halife yürütüyordu⁹. Bu tarihte Mehmed Halife’nin vefatı nedeniyle yerine Abdurrahman bin Ramazan müteveli tayin edilmiştir. Abdurrahman bin Ramazan’ın tayini ile birlikte vakfın muhasebe kayıtlarının mahkemede tescil edilmesine başlanmıştır. Abdurrahman bin Ramazan 1731-1737 yılları arasında görev yapmış ve 1737 yılında görevini kendi rızasıyla es-Seyyid Mehmed Çelebi ibni el-Hac Mehmed’e bırakmıştır. Yeni müteveli zamanında 26 Ekim 1737-12 Aralık 1738 tarihlerinde vakfın muhasebesinin şer‘iyye siciline geçirilmediği görülmektedir. 1738 yılında ise mütevellinin yine Abdurrahman bin Ramazan olduğu yazılıdır. Anlaşılan yeni müteveli vakfın muhasebesinin yapılmasına veya bu işi masraflı bulduğundan tesciline gerek görmemiş; ancak mahalle sakinleri bu uygulamadan hoşnut olmamış olmalı ki tekrar eski müteveli göreve getirilmiş ve vakfın muhasebe kayıtları sicile kaydedilmeye başlanmıştır. Abdurrahman bin Ramazan 1744 yılına kadar müteveli görevini yürütmüş, bu tarihte kendi rızasıyla görevini Berber el-Hac Mehmed’e bırakmıştır. 16 Şubat 1744-2 Şubat 1745 tarihlerinde muhasebe işlemi sicile geçirilmiştir¹⁰. Bu sefer mütevellinin görevini bırakmasının nedeni muhtemelen ücretidir. Abdurrahman bin Ramazan’a 1731-1736 yılları arasında ödenen ücret yıllık 20 kuruştur. 1737 ve 1738’de 30’ar kuruş ödenmiştir. Ancak 1740 ve 1741 yılında 10’ar kuruş ödenerek önceki iki yılın fazlası telafi edilmiştir. 1742 ve 1743 yılında tekrar 20’şer kuruş ücret ödenmiştir. 1744 yılında Abdurrahman bin Ramazan görevini 10 kuruş ücretle Berber el-Hac Mehmed’e bırakmıştır; ancak 1745 ve 1746 yılında masraf kısmında müteveli ücreti 20 kuruş olarak gösterilmeye devam etmiştir. 1747 yılında tekrar müteveli değişmiş ve es-Seyyid Halil Çelebi yeni müteveli tayin edilmiştir. 1748 yılından itibaren ise müteveli olarak Hasan ismi geçmek-

9 7 Haziran 1727 tarihli bir belgede Mehmed Halife’nin 30 seneden fazladır vakfın mütevelisi olduğu yazılıdır. *Ankara Ş.S. 103 nolu defter*, 12/19/48; 14 Şubat 1695 tarihli bir belgeden, Hatuni Mahallesi avarız vakfının bu tarihte de var olduğu anlaşılmaktadır. *Ankara Ş.S. 74 nolu defter*, 85-86/358.

10 Mahalle avarız para vakfının muhasebesinin sicile geçirilmesi zorunlu değildi. Her iki müteveli değişikliğinin ilk yılında muhasebe kaydı sicile geçirilmemiştir. Ancak sonraki yıllarda tekrar sicile geçirilmeye başlanmıştır. Ayrıca 1731’de müteveli iken vefat eden Mehmed Halife zamanında da vakfın muhasebesi sicile geçirilmemiştir. Abdurrahman bin Ramazan’ın 1731 yılında göreve başlamasından itibaren vakfın muhasebe kayıtları her yıl mahkemede tescil edilmeye başlanmıştır. Anlaşılan müteveli Abdurrahman bin Ramazan ve mahalle ahalisi vakfın muhasebesinin, herhangi bir şüpheye yer vermemek için resmiyete geçirilmesini istemiştir.

tedir. 1747 ve 1748 yılında mütevellî ücreti senelik 10'ar kuruş, 1749 ve 1750 yılında ise 15'er kuruştur.

1.2. Vakıf Hesaplarının Kontrolü

Mütevellinin işlerini kontrol için mahalle sakinlerinden güvenilir biri nazır tayin edilirdi. Vakfın nazırı 1731-1735 yılları arasında el-Hac Mehmed Dede Ağa idi; ancak 1735 yılında nazır değişmiş ve yeni nazır el-Hac Hüseyin bin Veli olmuştur. 1737 yılına kadar nezâret görevini yapan el-Hac Hüseyin bin Veli, bu tarihte yerini Yakub Beşe ibni el-Hac İbrahim'e bırakmıştır.

Bir diğer kontrol birimi ise mahkeme idi. Mütevellinin ve mahalle sakinlerinin isteği doğrultusunda vakfın muhasebesi her yıl mahkemede tescil edilirdi. 1731 ve 1732 yılında muhasebe işlemi için mahkemeden biri görevlendirilmemiş iken, 1733 yılından itibaren mahkeme tarafından "Mevlana" unvanlı biri¹¹ görevlendirilmiştir. Görevlendirilen ilk kişi Mevlana Pir Mehmed Efendi'dir. Pir Mehmed Efendi 1733-1741 yılları arasında görev yapmış, 1742 yılından itibaren Mevlana el-Hac Hafız İbrahim Efendi görevlendirilmiştir. Muhasebe işlemi, mahkeme tarafından görevlendirilen bir yetkilinin yanı sıra, mütevellî, nazır ve mahalle ahalisi huzurunda yapılırdı¹². Bu işlemin yapıldığı yer ise değişir; kalabalık nedeniyle bazen bahçe veya geniş bir ova tercih edilirdi. Nitekim incelenen 16 muhasebe kaydından dördü mahalle ahalisinden birinin evinde, üçü mütevellinin evinde, üçü Ankara civarında Ulucak Mevzi'inde, ikisi Ankara dışında boş ve geniş bir ovada (sahrada), biri Ankara civarında Muhzırzâde Bahçesi'nde, biri de Ankara suru dışında Bışmış Mevzi'inde yapılmıştır. 1732 ve 1733 yıllarında yapılan muhasebe işleminin ise nerede yapıldığı belirtilmemiştir.

2. Vakıf Gelirleri (1731-1751)

20 Ekim 1732 tarihinde Hatuni Mahallesi avarız vakfının mütevellisi Abdurrahman bin Ramazan'dı. Bundan önce vakıf mütevellisinin Mehmed Halife olduğu, ancak vefatından dolayı Abdurrahman bin Ramazan'ın atandığı anlaşılmaktadır. Eski mütevellî Mehmed Halife'nin defterine göre 1731 yılında 1977 kuruş asl-ı mal¹³ borçlularda bulunuyordu. Yeni mütevellî Abdurrahman vakıf parası ile 127 kuruş 1 rub'a¹⁴ koyun pazarında (der-sûk-ı bâzâr-ı ganem) bir teknece dükkânı satın almıştır. Böylece vakfın mal varlığı 1850 kuruş kalmıştır. Vakfın daha önceden satın alınan bir de börekçi dükkânı vardı. At pazarı çarşısında (der-sûk-ı at bâzârı) bulunan

11 Tahminimizce bu kişi kadı veya naiptir.

12 1732-1733 ve 1733-1734 yılındaki muhasebe kaydında şühûdü'l-hâl de yer almaktadır; ancak diğer kayıtlarda şühûdü'l-hâl bulunmamaktadır.

13 Asl-ı mal; vakfın mal varlığının toplamını ifade etmektedir.

14 Rub, dörte bir demektir. Kuruşun ¼'dir. 1 kuruş 120 akçe olduğundan rub 30 akçedir.

bu dükkân senelik 40 kuruşa, yeni alınan tekne dükkânı ise 9 kuruşa kiraya verilmiştir (Ankara Ş.S. 111 nolu defter: 65/242). 1733 yılında tekne dükkânı kalaycı dükkânına dönüştürülmüş ve yine 9 kuruşa kiraya verilmiştir. Ayrıca 85 kuruşa bir duhâncı (tütüncü) dükkânı satın alınmış ve 7 kuruşa kiraya verilmiştir. Böylece dükkân sayısı üçe çıkmıştır¹⁵. 1736 yılında 107 kuruşa bir tüfekçi dükkânı satın alınmıştır (Ankara Ş.S. 118 nolu defter: 114/678)¹⁶. 1745 yılında duhâncı dükkânı tüfekçi dükkânına dönüştürülmüş; ancak yıllık kirası değişmemiştir. Bu tarihten itibaren börekçi dükkânı 40 kuruş, kalaycı dükkânı 9 kuruş, tüfekçi dükkânı 7 kuruş ve diğer tüfekçi dükkânı 8 kuruş¹⁷ olmak üzere dört dükkân kirasından yıllık 64 kuruş gelir elde edilmiştir.

1733 yılında mahalle sakinlerinden Emine Hatun 42 kuruş, Hacı Şaban ise 20 kuruş para vakfetmiştir (Ankara Ş.S. 114 nolu defter: 103/471). 20 yıl boyunca sadece bu iki kişi tarafından mahalle avarız vakfına para vakfedilmiştir. Dolayısıyla vakfın asıl gelir kaynağı borç verilen paraların faiz getirisidir.

Mahalle avarız vakfının 1731’de mal varlığı 1977 kuruş iken, 1751 yılına gelindiğinde 2562 kuruşa çıkmıştır. Yani 20 yıl içinde geliri %29,6 oranında artmıştır.

Tablo 1: *Hatuni Mahallesi Avarız Para Vakfı’nın Mal Varlığı, Gelir-Giderleri (1731-1751)*

Muhasebe Dönemi	Mal Varlığı (Kuruş)	Gelirleri (Kuruş)	Giderleri (Kuruş)
6 Temmuz 1731-20 Ekim 1732	1977	253 kuruş 3 rub	252,5
20 Ekim 1732-14 Haziran 1733	1900	255	208
14 Haziran 1733-1 Ağustos 1734	1978 kuruş 16 pâre ¹⁸	337 (62 kuruş vakfedil- miş)	258 kuruş 24 pâre

15 Bunlar börekçi, kalaycı ve duhâncı dükkânıdır. Her üçü de vakfın parasıyla satın alınmıştır ve 1745 yılına kadar vakfın dükkân kira geliri bunlardan oluşmaktadır.

16 Masraflar toplamı muhasebe kaydında 361 kuruştur; ancak masraflar toplandığında 254 kuruş 24 akçe tutmaktadır. Masraflar içinde bir tüfekçi dükkânına hüccet harcı ödenmiştir. Muhtemelen vakıf parasıyla bir tüfekçi dükkânı satın alınmış, ancak yazılması unutulmuştur. Tüfekçi dükkânının fiyatı 107 kuruştur.

17 1785-1802 yılları arasında vakfa ait börekçi, kalaycı ve iki tüfekçi dükkânı kiralınmaya devam edilmiştir. Börekçi dükkânının senelik kirası yine 40 kuruş, bir tüfekçi dükkânı kirası yine 8 kuruştur. Ancak diğer tüfekçi dükkânı kirası 7 kuruştan 8 kuruşa, kalaycı dükkânı kirası ise 9 kuruştan 12 kuruşa çıkarılmıştır (Özdemir, 1990: 744).

18 Bir pâre 3 akçedir.

1 Ağustos 1734-5 Ağustos 1735	2024	307	267
5 Ağustos 1735-7 Ekim 1736	2151	334	310
7 Ekim 1736-25 Ekim 1737	2167 kuruş 3 rub	337,5	361
13 Aralık 1738-30 Ocak 1740	2339	361,5	349,5
18 Ocak 1741-6 Şubat 1742	2400 ¹⁹	306,5	306,5
7 Şubat 1742-25 Şubat 1743	2422,5	257 kuruş 4 pâre	257
25 Şubat 1743-15 Şubat 1744	2379	302	275
3 Şubat 1745-24 Ocak 1746	2422,5	356 kuruş 34 pâre	389 kuruş 7 pâre
2 Mart 1746-12 Şubat 1747	2485,8	307 kuruş 13 pâre	325 kuruş 23 pâre
26 Şubat 1747-13 Mayıs 1748	2485,8	318 kuruş 31 pâre	291 kuruş 31 pâre
14 Mayıs 1748-18 Mayıs 1749	2484,5	235 kuruş 10 pâre	235 kuruş 10 pâre
18 Mayıs 1749-5 Haziran 1750	2532	272	263
5 Haziran 1750-14 Temmuz 1751	2562	356	391
Toplam		4897 kuruş 66 akçe	4741

Vakfin mal varlığı senelik %15 (onu on bir buçuk), %10 (onu on bir), %12 (her ay 100'ü 1 kuruş) ve %5 (onu buçuk) faiz oranlarıyla borç almak isteyenlere verilmiştir. 1731 yılından 1740 yılına kadar Müslümanlara %10, 1741'den 1751 yılına kadar ise %5 faiz uygulanmıştır. %10 ve %5 faiz ile borç alanlar 20-38 kişi ve toplam borç miktarı ise 525,5-1957 kuruş arasında değişmiştir. Zimmîlere %15 veya %12 faizle borç verilmiştir. Müslümanlar da bu faiz oranlarıyla borç almıştır, ancak sayısı fazla değildir. %15 faiz ile borç alan kişi sayısı gittikçe azalmakla birlikte, 15-25 kişi ve toplam borç miktarı 372-607 kuruş arasındadır. %12 faiz oranıyla borç alan kişi sayısı ise azdır ve 1-7 kişi arasında değişmiştir; miktarı ise 100-

¹⁹ Mahalle avarız vakıflarının mal varlıkları birbirine yakındır. Mesela 1741 yılında İmaret Mahallesi avarız vakfının 3196 kuruş, Ahi Hacı Murad Mahallesi'nin ise 2380 kuruş mal varlığı (parası) vardı. *Ankara Ş.S. 129 nolu defter*; 69/299; *Ankara Ş.S. 121 nolu defter*, 197-198/906.

1000 kuruş arasındadır (bkz. Tablo 2). Borç alan kişiler genelde aynıdır. Yani borçlular borcunu 5-10 yıl sonra ödemiştir. Her yıl ortalama 3-4 kişi borcunu ödemiş ve 3-4 yeni kişi borç almıştır. Mesela 10 kuruş borç alan Alacaatlulu Mahmud Beşe'nin ismi ilk beş muhasebe kaydında geçmektedir. Yani beş yıl sonra borcunu ödemiştir.

Tablo 2: *Uygulanan Faiz Oranları, Borçlu Sayısı ve Alınan Borç Miktarı (1731-1751)²⁰*

Muhasebe Dönemi	Faiz Oranı (%10, %5)				Faiz Oranı (%15)				Faiz Oranı (%12)			
	M	Z	T	Miktar (Kuruş)	M	Z	T	Miktar (Kuruş)	M	Z	T	Miktar (Kuruş)
1731-1732	24		24	774,5	5	20	25	425,5		4	4	650
1732-1733	20		20	525,5	5	19	24	374,5	1	6	7	1000
1733-1734	22		22	587,5	6	17	23	374,5	1	6	7	1000
1734-1735	23		23	752	5	16	21	372	1	5	6	900
1735-1736	27		27	951	5	20	25	600		4	4	600
1736-1737	30		30	1077 kuruş 3 rub	4	18	22	490		5	5	600
1738-1740	34		34	1509 kuruş 3 rub	4	14	18	379 kuruş 1 rub		4	4	450
1741- 1742 ²¹	27		27	1385,5	2	20	22	556,5		1	1	200
1742-1743	37		37	1076	1	15	16	483		1	1	200
1743-1744	37		37	1806,5	1	15	16	473		1	1	200
1745-1746	37		37	1812 kuruş 18 pâre	1	14	15	473		1	1	200
1746-1747	35		35	1782,5	1	16	17	503	1	1	2	200
1747-1748	37		37	1782,5	1	16	17	503		1	1	100
1748-1749	38		38	1941 kuruş 80 akçe	2	14	16	491		1	1	100

20 Tabloda yer alan M harfi borç alan Müslüman sayısını, Z harfi zimmî sayısını, T harfi ise Müslüman ve zimmîlerin toplamını göstermektedir.

21 Bu muhasebe kaydından itibaren Müslümanlara %5 faizle borç verilmeye başlanmıştır.

1749-1750	37	37	1891 kuruş 80 akçe	1	15	16	571		1	1	100
1750-1751 36		36	1957 kuruş 80 akçe	1	16	17	607		1	1	100

3. Vakıf Giderleri (1731-1751)

3.1. Vergi Giderleri

Hatuni Mahallesi avarız para vakfının en büyük gider kalemi vergilerdir. İncelenen dönemde 1732-1736 yıllarında İran savaşları, 1736-1739 yıllarında Rusya ve Avusturya savaşları, 1742-1746 yıllarında ise tekrar İran savaşları yapılmış; bu savaşlar nedeniyle sık sık olağanüstü vergiler toplanmıştır. Bu vergilerin Hatuni Mahallesi'ne isabet eden kısmı vakıf tarafından karşılanmış; böylece mahalle sakinleri büyük bir vergi yükünden kurtulmuştur. Bu vergiler; Ankara valisi ve Kütahya valisinin imdâd-ı seferiyye ve imdâd-ı hazariyyeleri²², Müfettiş İsmail Paşa ve Müfettiş Abdurrahman Paşa'nın teftişleri nedeniyle verilen nakit para ve diğer masrafları, şark tarafında serasker olan paşaların Ankara'ya geliş-gidişlerinde Ankara'da konaklamaları sebebiyle yapılan masraflar; menzil, menzil imdâdiyesi, zahire, katır ve deve temini ile diğer avarız vergileridir. Vakıftan 20 yıl boyunca vergilere ödenen miktar, bütün giderlerin %58'ini oluşturmaktadır (bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Vergi Giderleri

Muhasebe Dönemi	Vergi Giderleri	Giderler İçindeki Oranı (%)
1731-1732	146 kuruş 90 akçe	58
1732-1733	132 kuruş 81 akçe	63,7
1733-1734	127 kuruş 45 akçe	49,13
1734-1735	114 kuruş 27 akçe	42,7
1735-1736	145 kuruş 40 akçe	46,77
1736-1737	113 kuruş 114 akçe	31,58
1738-1740	171 kuruş 93 akçe	49,07
1741-1742	234 kuruş 81 akçe	76,51
1742-1743	191 kuruş 105 akçe	74,71

22 Savaş yıllarına has bir vergi olan imdâd-ı seferiyyenin yanında, barış yıllarında düzenli olarak toplanan ve imdâd-ı hazariyye adı verilen vergi ilk defa 1718 yılında alınmıştır. Avarız türü vergilerden olan ve iki, bazen üç taksitte toplanan imdâd-ı hazariyyenin geliri, besleyecekleri askerlere sarf edilmek üzere eyalet ve sancak mutasarrıflarına tahsis edilmişti (Tabakoğlu, 2000: 222).

1743-1744	186 kuruş 18 akçe	67,64
1745-1746	271 kuruş 108 akçe	69,92
1746-1747	218 kuruş 84 akçe	67,13
1747-1748	185 kuruş 111 akçe	63,81
1748-1749	150 kuruş 12 akçe	63,83
1749-1750	71 kuruş 66 akçe	27,19
1750-1751	286 kuruş 69 akçe	73,27
Toplam	2749,5 kuruş	

3.2. Ücret Giderleri

Ücret olarak sadece müteveli ve câbiye düzenli ödeme yapılmıştır. Müteveli göreve başladığı 1731 yılında ve ardından 1732’de ücretini peşin almıştır. Bu nedenle 1733’de ücret almamıştır. Müteveli ücreti 1731-1746 yılları arasında senelik 20 kuruştur. 1747 yılında müteveli değişmiş ve yeni müteveli 10 kuruşa razı olmuştur. 1747 ve 1748 yılında 10’ar kuruş alan yeni müteveli 1749’dan itibaren 15 kuruş almaya başlamıştır. Bir diğer önemli görevli câbidir. Câbi ücreti 1,5 kuruştur; ancak zaman zaman çeşme tamirinde görev almış ve ücreti artırılmıştır. Câbi ismi genelde çeşme ile birlikte geçmektedir. Aslında câbi vakıf gelirlerini toplayan kişidir; buradan câbinin çeşme ile ilgili ek görevi olduğu anlaşılmaktadır. Mektep hocasına sadece dört defa ücret ödenmiştir ve bu ücret 4-5 kuruş arasında değişmiştir. 1748-1751 yılları arasında cami kayyumuna da²³ toplam dört defa ücret ödenmiştir. Kayyumun ücreti 6 kuruş civarındadır. Muhzıra iki defa ücret ödenmiştir; muhzır birinde 1 kuruş, diğerinde 20 pâre almıştır. Bir kere de Ramazan imamına 2,5 kuruş ücret ödenmiştir. Nazır ise ücret almamıştır. Ücretlerin bütün giderler içindeki payı %7,27’dir (bkz. Tablo 4).

Tablo 4: Ücret Giderleri

Muhasebe Dönemi	Ücret Verilenler	Miktarı (Kuruş)
1731-1732	Müteveli, çeşme için câbiye	21,5
1732-1733	Müteveli, mektep hocasına (iki defa)	28,5
1733-1734	Mektep hocasına	5
1734-1735	Müteveli, mektep hocası, câbi	26
1735-1736	Müteveli, câbi	22 kuruş 6 pâre
1736-1737	Müteveli	30
1738-1740	Müteveli, câbi, Ramazan imamı	35,5

23 Kayyum; caminin bakım ve temizliğini yapan görevlidir.

1741-1742	Mütevelli, câbî	11,5
1742-1743	Mütevelli, câbî	11,5
1743-1744	Mütevelli, câbî	21,5
1745-1746	Mütevelli, câbî	23,5
1746-1747	Mütevelli, câbiye üstadiye	21 kuruş 8 pâre
1747-1748	Mütevelli, câbî	12 kuruş 8 pâre
1748-1749	Mütevelli, kayyum, muhızır	16 kuruş 20 pâre
1749-1750	Mütevelli, kayyum, muhızır, câbî	23 kuruş 20 pâre
1750-1751	Mütevelli ve kayyuma (iki defa), câbî	33 kuruş 109 pâre
Toplam		345 kuruş 93 akçe

3.3. Tamir ve Bakım Giderleri

Vakfın börekçi, tekneci (daha sonra kalaycı), duhâncı (daha sonra tüfekçi) ve tüfekçi dükkânları vardı. Vakıf gelirlerinden bu dükkânların bakımı ve tamiri yapılmıştır. Ayrıca bir de helvacı dükkânına masraf yapılmıştır; ancak vakfa ait bir helvacı dükkânından bahsedilmemektedir. Vakıf gelirlerinden, mahalle sakinlerinin ortak malı olan caminin bakımı yapılmış ve ihtiyaçları karşılanmış; çeşme, su yolu, mektep ve köprü tamiri yapılmıştır. Ayrıca bu işlerde çalışan işçilere ücretleri ödenmiştir. Bakım ve tamire 20 yılda harcanan miktar bütün giderlerin %5,46'sını oluşturmaktadır (bkz. Tablo 5).

Tablo 5: Tamir ve Bakım Giderleri

Muhasebe Dönemi	Tamir ve Bakım Yapılan Yerler	Miktarı (Kuruş)
1731-1732	Börekçi dükkânı ve fırını ile tekneci dükkânı tamiri	13
1732-1733	Câbî ücreti ²⁴ , çeşme tamiri, mektebe cisir, cami damını yuvalama ücreti	4,5 kuruş 15 pâre
1733-1734	Câbî ücreti, su yolu masrafı	3 kuruş 6 pâre
1734-1735	Börekçi ve duhancı dükkânı masrafı, cami kilimleri ve hasırına yapılan masraf	23 kuruş 51 akçe
1735-1736	Börekçi dükkânı, cami çorağı ve kilimine yapılan masraf	12 kuruş 10 pâre

24 Câbî ücreti bazen çeşme ve su yolu tamiri ile birlikte verilmiştir.

1736-1737	Börekçi ve duhancı dükkânı masrafı, kalaycı dükkânı çorağı, çatısı, duvarı ve siva ırgadlarına yapılan masraf	28 kuruş 27 akçe
1738-1740	Camiye masraf	5 kuruş
1741-1742	Helvacı dükkânı masrafı	7 kuruş 34 pârê
1742-1743		
1743-1744	Börekçi ve helvacı dükkânı masrafı, cami tamiri	45,5 kuruş
1745-1746	Börekçi ve tüfekçi dükkânı masrafı, çeşme tamiri	67 kuruş 45 akçe
1746-1747	Kalaycı dükkânı tamiri, çeşme ve kuyu masrafı, çeşmeye künk, kireç ve bezir alımı	22 kuruş 111 akçe
1747-1748	Cami damına masraf	6 pârê
1748-1749	Cami damı ve çeşme tamiri	2 kuruş 15 akçe
1749-1750	Çeşme ve tüfekçi dükkânı tamiri	20 kuruş 114 akçe
1750-1751	Çeşme kuyusu masrafı	2 kuruş 30 pârê
Toplam		259 kuruş 66 akçe

3.4. Mahkeme Giderleri

Mahkemeden alınan hüccetler için mahkemeye “harc-ı hüccet” adında bir miktar para ödenmiştir. 1731 yılında vakfın mütevellisinin vefatıyla birlikte, yeni mütevellî göreve başlarken, vakfın muhasebesi mahkemede tescil edilmeye başlanmıştır. İlk olarak eski mütevellinin hesapları kontrol edilmiş; mal varlığı ve borçlular tespit edilmiştir. Bu işlem için mahkemeye 60 kuruş “harc-ı hüccet” ödenmiştir. Vakıf parasıyla satın alınan mülkler ve vakfedilen paralar da mahkemede tescil edilir ve bunun için de harc-ı hüccet ödenirdi. Duhancı dükkânı için 3 kuruş 25 akçe, tüfekçi dükkânı için 3 kuruş 27 pârê; mahalle sakinlerinden Emine Hatun’un vakfettiği 42 kuruş için 3 kuruş, Hacı Şaban’ın vakfettiği 20 kuruş için 2,5 kuruş harc-ı hüccet ödenmiştir. Borçlulardan Derviş Ahmed Oğlu vefat ettiğinden 77 kuruşluk borcu terekesinden tahsil edilmiş ve bu işlem için mahkemeye 6 kuruş 10 pârê harc-ı hüccet ödenmiştir. Mahalle adına ödenmesi gereken dem ve diyet öşrünün de vakıf tarafından ödendiği görülmektedir. 1749-1750 muhasebe kaydında; kadın hususu nedeniyle mahallede öldürülen adam için, Ankara Valisi’ne dem öşrü ve mahkemeye harc-ı hüccet ödenmiştir ve ikisinin toplamı 82 kuruştur. Bazı mahalle sakinleri için de hüccet

cet alınmış ve vakıf parasından ödenmiştir. Harc-ı hüccetin 20 yılda bütün giderlere oranı %4,85’dir (bkz. Tablo 6).

Tablo 6: *Mahkeme Giderleri (Harc-ı Hüccet)*

Muhasebe Dönemi	Hüccetler	Miktarı (Kuruş)
1731-1732	Asl-ı malın ispatı	60
1732-1733	Kuni zimmî ve Köle oğlu Receb’in ihracı, müteveffa Derviş Ahmed Oğlu borcu	21 kuruş 15 pâre
1733-1734	Duhâncı dükkânı hücceti, vakfedilen paralar için hüccet	8,5 kuruş 25 akçe
1734-1735	Hüccet	15,5
1735-1736		
1736-1737	Fincancıoğlu ve Alacaatlulu Mahmud Beşe akçeleri resmi, tüfekçi dükkânı hücceti	5 kuruş 34 pâre
1738-1740		
1741-1742		
1742-1743	Akçe resmi için serdara verilen	2
1743-1744		
1745-1746		
1746-1747		
1747-1748	Geredeli Oğlu Salih’in hücceti, Helvacı dükkânı resmi	24 kuruş 22 pâre
1748-1749		
1749-1750	Yakub Beşe’nin oğlu hususu için harc-ı hüccet ve avret hususu için harc-ı hüccet	92 kuruş 25 pâre
1750-1751		
Toplam		230 kuruş 73 akçe

3.5. Tescil Giderleri

Vakfın muhasebesi, müteveli ve mahalle ahalisinin isteği ile her yıl mahkemede tescil edilirdi. Muhasebe işlemi, mahkemenin görevlendirdiği bir yetkili, müteveli, nazır ve mahalle ahalisinden oluşan, kalabalık bir toplulukla birlikte gözden geçirilir ve muhasebe işlemi sırasında bir de yemek verilirdi. 1731-1732 muhasebesinde yemek masrafı 5 kuruş iken, giderek artarak 1735-1736’da 21,5 kuruşa kadar çıkmıştır. Yemek masrafının çokluğu fark edilmiş olacak ki 1736-1737 muhasebesinde sadece kahve ikram

edilmiş ve kahveye 1,5 kuruş harcanmıştır. Ancak 1738-1740'da tekrar yemek verilmeye başlanmış ve bu tarihte 12,5 kuruş, 1741-1742'de 3 kuruş 38 pâre, 1742-1743'de 17 kuruş 30 pâre harcanmıştır. 1743-1744'den itibaren ise yemek için 6-9 kuruş arasında para harcanmıştır. Vakıf gelirinden karşılanan yemek parasının 20 yıllık sürede bütün giderlere oranı %3,1'dir (bkz. Tablo 7).

Tablo 7: Yemek Giderleri

Muhasebe Dönemi	Miktarı (Kuruş)
1731-1732	5
1732-1733	8
1733-1734	9,5
1734-1735	15,5
1735-1736	21,5
1736-1737	1,5 (kahve ikramı)
1738-1740	12,5
1741-1742	3 kuruş 38 pâre
1742-1743	17 kuruş 30 pâre
1743-1744	7
1745-1746	7 kuruş 1 pâre
1746-1747	6
1747-1748	7 kuruş 11 pâre
1748-1749	9 kuruş 23 pâre
1749-1750	7 kuruş 30 pâre
1750-1751	7,5
Toplam 147 kuruş 39 akçe	

Muhasebe işleminin tescili için mahkemeye “harc-ı muhasebe” adı altında bir miktar para ödenirdi. Bu miktar sabit değildir ve 6-9,5 kuruş arasında değişmiştir. Ancak 1741-1742 yılından itibaren genelde 7-7,5 kuruş civarındadır. 1745-1746'dan itibaren “harc-ı muhasebe” yerine “harc-ı defter” ismi kullanılmıştır. Harc-ı muhasebe veya harc-ı defterin içinde kâtibiyeye, çuhadariye, ihzâriyye ve kaydiye yer alırdı. Harc-ı muhasebenin bütün giderlere oranı ise %2,38'dir (bkz. Tablo 8).

Tablo 8: *Harc-ı Muhasebe*

Muhasebe Dönemi	Miktarı (Kuruş)
1731-1732	5
1732-1733	6 kuruş 27 pâre
1733-1734	6
1734-1735	9,5
1735-1736	7 kuruş 6 pâre
1736-1737	6 kuruş 25 pâre
1738-1740	6
1741-1742	7 kuruş 2 pâre
1742-1743	7
1743-1744	7
1745-1746	7 kuruş 30 pâre
1746-1747	7,5
1747-1748	7 kuruş 20 pâre
1748-1749	7,5
1749-1750	7,5
1750-1751	7,5
Toplam	113 kuruş 30 akçe

3.6. Diğer Giderler

Borcunu tamamen ödeyenlerin evrakları battâliyye adı verilen torbalarla konularak kaldırılırdı; bu işlemin de bir maliyeti vardı ve vakıf parasından karşılanırdı. 1733-1734 muhasebesinde Çukacı Bogos'un battâliyesi 3 kuruş, Nalband Oğlu'nun 2 kuruş, Muhzır Hüseyin'in 80 akçedir. Satın alınan duhâncı dükkânının battâliyyesi ise 3 kuruş 8 pâredir. 1736-1737 muhasebesinde Suhte, Demirci Mehmed, Hacı İbrahim ve Şeytancı akçeleri battâliyesi 7 kuruş 5 pâredir. 1738-1740 muhasebe kaydında ise akçe battâliyesi 5,5 kuruştur. Battâliyye masrafının 20 yılda toplam tutarı 22 kuruş 29 akçedir. 1732-1733 muhasebesinde altın zararı 1,5 kuruş, altın zararı ve ağalık 4 kuruş olmak üzere toplam 5,5 kuruş gidere kaydedilmiştir. Vakıf parasıyla satın alınan tekneci dükkânı 127 kuruş 1 rub, duhâncı dükkânı 85 kuruş, tüfekçi dükkânı 107 kuruş, menzil (ev) ise 34 kuruştur. 1748 yılından itibaren mahalle avarız vakfı parasından camiye şem'î-asele ve şem'î-revgan alınmıştır; bunun için 1748-1749 yılında 3 kuruş 25 pâre, 1749-1750 yılında 6 kuruş 3 pâre ve 1750-1751 yılında 11 kuruş 87 akçe harcanmıştır. Alınamayan faizler, mahalleden bazı kişilere verilen paralar ve asl-ı mala zam²⁵ şeklinde geçen, ancak ne olduğu anlaşılamayan gider-

25 "Asl-ı mala zam" giderler arasında gösterilmiştir. *Ankara Ş.S. 133 nolu defter, 75-76/288.*

lerin tutarı 542 kuruştur. Bütün bu harcamaların 20 yılda giderlere oranı ise %19,9'dur.

4. Cami Hitabeti, Mihrabı, Müezzini ve Çerâğı Vakfı

Hatuni Mahallesi'nin avarız para vakfından başka bir de cami vakfı vardı. Cami hitabetine, mihrabına, müezzini ve çerâğına²⁶ ayrı ayrı paralar vakfedilmiştir ve bu vakıftan hem Müslümanlar hem de zimmiler borç almıştır. Avarız vakfını yöneten müteveli cami vakfını da yönetmiştir.

1731-1735 yılında "*camî hitabeti*" olarak geçen vakıf ismi, 1735 yılından itibaren "*camî hitabeti ve Cuma müezzini*" olarak değiştirilmiştir. Bu vakfın mal varlığı 100 kuruştur (sadece 1743'de 114 kuruşa çıkmıştır) ve tamamı borç olarak verilmiştir. Borç alanlar 5-10 kişi arasında değişmiş; elde edilen gelirle hatip ve Cuma müezzini maaşı ödenmiştir.

1731-1735 yılında "*camî mihrabı*" olarak geçen vakıf ismi, 1735 yılından itibaren "*camî imameti*" şeklinde değiştirilmiştir. Vakfın mal varlığı 114 kuruştur ve borçlu sayısı 9-11 kişi arasında değişmiştir. Elde edilen gelir ile imamın maaşı ödenmiştir.

Cami müezzini vakfının mal varlığı 120,5-170,5 kuruş ve borçlu sayısı 4-9 kişi arasında değişmiştir. Elde edilen gelirle müezzinin maaşı ödenmiştir.

Çerâğ vakfının mal varlığı 75-117 kuruş ve borçlu sayısı 7-11 kişi arasında değişmiştir. Elde edilen faiz geliriyle kayyum ücreti ödenmiş; şem'i-asel ve şem'i-revgan alınmıştır. 1735-1742 yılında kayyuma ücret olarak senelik 4'er kuruş verilmiş, 1743'de ücreti 6 kuruşa çıkarılmıştır. 1748-1751 yılında kayyum ücreti mahalle avarız vakfı parasından ödenmiştir: 1748-1750 yılında senelik 6'şar kuruş, 1751 yılında ise 6 kuruş 30 pâre ücret ödenmiştir. 1748-1751 yılında şem'i-asel ve şem'i-revgan masrafı da mahalle avarız vakfı parasından karşılanmıştır.

Muhasebe kayıtlarında cami hitabeti, mihrabı, müezzini ve çerâğına vakfedilen paraların yüzde kaç faizle borç verildiği yazılmamıştır. Ancak cami müezzin vakfı²⁷ ile çerâğ vakfı paralarının %15 faizle borç verildiği anlaşılmaktadır²⁸. Muhtemelen caminin diğer vakıf paralarına da aynı faiz oranı uygulanmıştır. Bu vakıflara 20 yıl boyunca para veya herhangi bir

26 Hatuni Mahallesi'nin avarız para vakfını yöneten müteveli camiye vakfedilen paraları da yönetmiştir. Mahalle avarız vakfı masrafı gelirden fazla olduğu zamanlarda cami vakfı faiz gelirinden para alınabildiği görülmektedir. 7 Ekim 1736 ile 25 Ekim 1737 tarihli muhasebe kaydında avarız para vakfı masrafı, gelirden 23,5 kuruş fazla olduğundan çerâğ vakfı gelirinden 7 kuruş alınmıştır.

27 14 Haziran 1733-1 Ağustos 1734 tarihli muhasebe kaydında müezzin vakfı faiz geliri 18 kuruştur; borç verilen miktar ise 120,5 kuruş olduğundan faiz oranının %15 olduğu anlaşılmaktadır. *Ankara Ş.S. 114 nolu defter*, 103/256/471.

28 5 Ağustos 1735-7 Ekim 1736 tarihli muhasebe kaydında çerâğ vakfı faiz geliri 12 kuruş ve borç verilen miktar 80 kuruş olduğundan faiz oranının %15 olduğu anlaşılmaktadır.

akar vakfedilmemiştir; dolayısıyla tek gelirleri borç verilen paraların faiz getirisidir.

Sonuç

Hatuni Mahallesi avarız para vakfının 20 yıllık süre ile incelenmesiyle; mahalle avarız para vakıflarının işleyişi gelir ve giderleri hakkında fikir edinilebilmektedir. 18. yüzyılın ilk yarısının sonlarında Hatuni Mahallesi avarız para vakfına taşınmaz mal veya taşınmaz bir malın geliri vakfedilmemiş, doğrudan para vakfedilmiş ve vakfedilen paraların da büyük miktarlar olmadığı görülmüştür. Ayrıca 20 yıllık sürede sadece iki kişi para vakfetmiştir. Bu vakıf, vakıf parasını işletmek yoluyla ve kendi mal varlığı ile satın aldığı dükkânları kiraya vermek suretiyle ayakta kalmıştır; buna karşın mahallenin pek çok ortak giderini karşılamıştır. Bunların başında da asıl kuruluş amaçları olan avarız vergilerinin ödenmesi gelmektedir. Bu vakıf, bir banka gibi çalışarak ihtiyacı olanlara çeşitli oranlarda düşük faiz ile borç para vermiş ve elde ettiği faiz gelirini mahalle ahalisinin avarız vergilerini ödemekte kullanmış; kalan kısmı ile bir belediye gibi çalışarak gerektiğinde mahallenin cami, çeşme, su yolu ve köprüsünü tamir ettirmiş, mahallenin ortak giderlerini karşılamıştır.

1741 yılından itibaren vakıf parasından ödenen vergi miktarı büyük ölçüde artmıştır. Bu tarihlerde devlet bir yandan batıda Avusturya ve Rusya ile bir yandan da doğuda İran ile savaşmıştır. Bu nedenle avarız türü vergiler çoğalmıştır. Böyle bir durumda, Ankara’da Hatuni Mahallesi’nin payına düşen vergiler, avarız para vakfı gelirinden ödendiği için mahalle halkı büyük bir vergi yükünden kurtulmuştur. Ayrıca 1741 yılından itibaren Hatuni Mahallesi avarız para vakfından Müslümanlara verilen faiz oranı %10’dan %5’e düşürülmüştür. Bu durum vakfın sosyal yardım kurumu gibi mahalledeki ihtiyaç sahiplerine gerektiğinde düşük faizli kredi vererek yardımcı olduğunu da göstermektedir.

Kaynakça

- Akyüz, J. (2003). *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde XVIII. Yüzyılda Ankara (Şer'iyye Sicillerinin Sayısal ve Muhtevâ Analizi Denemesi)*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (4 Şevvâl 1105-9 Safer 1107). (Defter Numarası 74). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (9 Recep 1139-6 Rebîü'l-âhır 1140). (Defter Numarası 103). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (17 Zilhicce 1143-15 Muharrem 1145). (Defter Numarası 110). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (26 Safer 1145-28 Şevvâl 1145). (Defter Numarası 111). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (10 Cemâziye'l-evvel 1146-21 Zilhicce 1146). (Defter Numarası 113). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (22 Zilhicce 1146-8 Şevvâl 1147). (Defter Numarası 114). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (10 Şevvâl 1147-18 Rebîü'l-âhır 1148). (Defter Numarası 115). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (4 Rebîü'l-evvel 1148-Evâsıt Receb 1149). (Defter Numarası 117). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (18 Zilhicce 1149-8 Muharrem 1151). (Defter Numarası 118). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (1 Cemâziye'l-âhır 1149-Evâhir Muharrem 1153). (Defter Numarası 120). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (5 Safer 1155-19 Rebîü'l-âhır 1156). (Defter Numarası 121). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (24 Rebîü'l-âhır 1156-13 Muharrem 1157). (Defter Numarası 122). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (6 Muharrem 1157-3 Şevvâl 1157). (Defter Numarası 123). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (5 Şevvâl 1158-7 Rebîü'l-evvel 1159). (Defter Numarası 126). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (20 Safer 1160-23 Şevvâl 1160). (Defter Numarası 129). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (27 Safer 1161-28 Zilka'ade 1161). (Defter Numarası 130). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.

- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (15 Safer 1162-21 Ramazân 1162). (Defter Numarası 131). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (26 Rebûî'l-âhır 1163-20 Zilka'ade 1163). (Defter Numarası 133). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (20 Rebûî'l-âhır 1164-Evail Cemâziye'l-âhır 1164). (Defter Numarası 134). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (21 Safer 1171-12 Şevvâl 1171). (Defter Numarası 142). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Ankara Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (20 Muharrem 1173-3 Safer 1174). (Defter Numarası 145). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Aydın, H. V. (2014). "Selanik'te 18. Yüzyılın İlk Yarısında Para Vakıfları ve Kredi İşlemleri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIX(1), 87-106. doi: 10.18513/egetid.69162
- Çağatay, N. (2006). "Osmanlı İmparatorluğunda Riba-Faiz Konusu Para Vakıfları ve Bankacılık". *Vakıflar Dergisi* (IX), 39-56.
- Çam, M. (2014). "Vakfiyelere Göre İktisadi Teşekküller". Vakıf ve İktisat Sempozyumu, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları/115*, 37-50.
- Ergenç, Ö. (2012). *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Günel, G. ve Kılıcı A. (2015). "Ankara Şehri 1924 Haritası: Eski Bir Haritada Ankara'yı Tanımak". *Ankara Araştırmaları Dergisi* 3(1), 78-104. doi: 10.5505/jas.2015.47966
- Gürsoy, Ç. (2018). "Osmanlı Esnaf ve Avarız Sandıklarının Günlük Hayata Katkısı", *History Studies* 10/8, 121-142. doi: 10.9737/hist.2018.667
- <https://www.altindag.bel.tr> > eski_mahallelerin_guncel_adlari (Erişim Tarihi: 16 Kasım 2020).
- Kaya, S. (2010/2). "XVIII. Yüzyıl Sonlarında Üsküdar Vakıflarının Gelir Kaynakları". *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 15(29), 95-132.
- Kıvrım, İ. (2019). "Mahalle Avârız Vakıfları (17. Yüzyıl Ayntab Örneği)". *Gaziantep Üniversitesi Ayntab Araştırmaları Dergisi* 2(2), 34-49.
- Konya Sancağı Şer'iyye Sicil Defteri (tarih). (Defter Numarası 39). Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı.
- Özcan, T. (2003). *Osmanlı Para Vakıfları: Kanûnî Dönemi Üsküdar Örneği*. Ankara: TTK. Yayınları.
- Özdemir, R. (1998). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara (1785-1840)*. T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Özdemir, R. (1990). “Ankara Hatuni Mahallesi Nakit Avarız Vakfının Kredi Kaynağı Açısından Önemi (1785-1802). (*V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi İstanbul 21-25 Ağustos 1989). TTK. Yayınları, 733-754.
- Özkaya, Y. (1991). “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Tevzi‘ Defterlerinin Kontrolü”. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (1), 135-155.
- Öztürk, M. (2014). *Tarih Felsefesi*. 3. Baskı. Ankara: Akçağ Bas. Yay. Paz. A.Ş.
- Sahillioğlu, H. (1991). “Avârız”. *İslâm Ansiklopedisi* (4), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 108-109.
- Tabakoğlu, A. (2000). “İmdâdiyye”. *İslâm Ansiklopedisi* (22), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 211-222.
- Tabakoğlu, A. (2016). *Osmanlı Mâlî Tarihi*. 1. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Weatherford, J. (1997). *The History of Money*, New York: Crown Publishers.

دوشنبه ۱۷ دوشنبه ۱۸ دوشنبه ۱۹ دوشنبه ۲۰ دوشنبه ۲۱ دوشنبه ۲۲ دوشنبه ۲۳ دوشنبه ۲۴ دوشنبه ۲۵ دوشنبه ۲۶ دوشنبه ۲۷ دوشنبه ۲۸ دوشنبه ۲۹ دوشنبه ۳۰ دوشنبه ۳۱ دوشنبه ۳۲ دوشنبه ۳۳ دوشنبه ۳۴ دوشنبه ۳۵ دوشنبه ۳۶ دوشنبه ۳۷ دوشنبه ۳۸ دوشنبه ۳۹ دوشنبه ۴۰ دوشنبه ۴۱ دوشنبه ۴۲ دوشنبه ۴۳ دوشنبه ۴۴ دوشنبه ۴۵ دوشنبه ۴۶ دوشنبه ۴۷ دوشنبه ۴۸ دوشنبه ۴۹ دوشنبه ۵۰ دوشنبه ۵۱ دوشنبه ۵۲ دوشنبه ۵۳ دوشنبه ۵۴ دوشنبه ۵۵ دوشنبه ۵۶ دوشنبه ۵۷ دوشنبه ۵۸ دوشنبه ۵۹ دوشنبه ۶۰ دوشنبه ۶۱ دوشنبه ۶۲ دوشنبه ۶۳ دوشنبه ۶۴ دوشنبه ۶۵ دوشنبه ۶۶ دوشنبه ۶۷ دوشنبه ۶۸ دوشنبه ۶۹ دوشنبه ۷۰ دوشنبه ۷۱ دوشنبه ۷۲ دوشنبه ۷۳ دوشنبه ۷۴ دوشنبه ۷۵ دوشنبه ۷۶ دوشنبه ۷۷ دوشنبه ۷۸ دوشنبه ۷۹ دوشنبه ۸۰ دوشنبه ۸۱ دوشنبه ۸۲ دوشنبه ۸۳ دوشنبه ۸۴ دوشنبه ۸۵ دوشنبه ۸۶ دوشنبه ۸۷ دوشنبه ۸۸ دوشنبه ۸۹ دوشنبه ۹۰ دوشنبه ۹۱ دوشنبه ۹۲ دوشنبه ۹۳ دوشنبه ۹۴ دوشنبه ۹۵ دوشنبه ۹۶ دوشنبه ۹۷ دوشنبه ۹۸ دوشنبه ۹۹ دوشنبه ۱۰۰	دوشنبه ۱۷ دوشنبه ۱۸ دوشنبه ۱۹ دوشنبه ۲۰ دوشنبه ۲۱ دوشنبه ۲۲ دوشنبه ۲۳ دوشنبه ۲۴ دوشنبه ۲۵ دوشنبه ۲۶ دوشنبه ۲۷ دوشنبه ۲۸ دوشنبه ۲۹ دوشنبه ۳۰ دوشنبه ۳۱ دوشنبه ۳۲ دوشنبه ۳۳ دوشنبه ۳۴ دوشنبه ۳۵ دوشنبه ۳۶ دوشنبه ۳۷ دوشنبه ۳۸ دوشنبه ۳۹ دوشنبه ۴۰ دوشنبه ۴۱ دوشنبه ۴۲ دوشنبه ۴۳ دوشنبه ۴۴ دوشنبه ۴۵ دوشنبه ۴۶ دوشنبه ۴۷ دوشنبه ۴۸ دوشنبه ۴۹ دوشنبه ۵۰ دوشنبه ۵۱ دوشنبه ۵۲ دوشنبه ۵۳ دوشنبه ۵۴ دوشنبه ۵۵ دوشنبه ۵۶ دوشنبه ۵۷ دوشنبه ۵۸ دوشنبه ۵۹ دوشنبه ۶۰ دوشنبه ۶۱ دوشنبه ۶۲ دوشنبه ۶۳ دوشنبه ۶۴ دوشنبه ۶۵ دوشنبه ۶۶ دوشنبه ۶۷ دوشنبه ۶۸ دوشنبه ۶۹ دوشنبه ۷۰ دوشنبه ۷۱ دوشنبه ۷۲ دوشنبه ۷۳ دوشنبه ۷۴ دوشنبه ۷۵ دوشنبه ۷۶ دوشنبه ۷۷ دوشنبه ۷۸ دوشنبه ۷۹ دوشنبه ۸۰ دوشنبه ۸۱ دوشنبه ۸۲ دوشنبه ۸۳ دوشنبه ۸۴ دوشنبه ۸۵ دوشنبه ۸۶ دوشنبه ۸۷ دوشنبه ۸۸ دوشنبه ۸۹ دوشنبه ۹۰ دوشنبه ۹۱ دوشنبه ۹۲ دوشنبه ۹۳ دوشنبه ۹۴ دوشنبه ۹۵ دوشنبه ۹۶ دوشنبه ۹۷ دوشنبه ۹۸ دوشنبه ۹۹ دوشنبه ۱۰۰
---	---

Ek-2³⁰

۴۹۰ ۴۹۱ ۴۹۲ ۴۹۳ ۴۹۴ ۴۹۵ ۴۹۶ ۴۹۷ ۴۹۸ ۴۹۹ ۵۰۰ ۵۰۱ ۵۰۲ ۵۰۳ ۵۰۴ ۵۰۵ ۵۰۶ ۵۰۷ ۵۰۸ ۵۰۹ ۵۱۰ ۵۱۱ ۵۱۲ ۵۱۳ ۵۱۴ ۵۱۵ ۵۱۶ ۵۱۷ ۵۱۸ ۵۱۹ ۵۲۰ ۵۲۱ ۵۲۲ ۵۲۳ ۵۲۴ ۵۲۵ ۵۲۶ ۵۲۷ ۵۲۸ ۵۲۹ ۵۳۰ ۵۳۱ ۵۳۲ ۵۳۳ ۵۳۴ ۵۳۵ ۵۳۶ ۵۳۷ ۵۳۸ ۵۳۹ ۵۴۰ ۵۴۱ ۵۴۲ ۵۴۳ ۵۴۴ ۵۴۵ ۵۴۶ ۵۴۷ ۵۴۸ ۵۴۹ ۵۵۰ ۵۵۱ ۵۵۲ ۵۵۳ ۵۵۴ ۵۵۵ ۵۵۶ ۵۵۷ ۵۵۸ ۵۵۹ ۵۶۰ ۵۶۱ ۵۶۲ ۵۶۳ ۵۶۴ ۵۶۵ ۵۶۶ ۵۶۷ ۵۶۸ ۵۶۹ ۵۷۰ ۵۷۱ ۵۷۲ ۵۷۳ ۵۷۴ ۵۷۵ ۵۷۶ ۵۷۷ ۵۷۸ ۵۷۹ ۵۸۰ ۵۸۱ ۵۸۲ ۵۸۳ ۵۸۴ ۵۸۵ ۵۸۶ ۵۸۷ ۵۸۸ ۵۸۹ ۵۹۰ ۵۹۱ ۵۹۲ ۵۹۳ ۵۹۴ ۵۹۵ ۵۹۶ ۵۹۷ ۵۹۸ ۵۹۹ ۶۰۰ ۶۰۱ ۶۰۲ ۶۰۳ ۶۰۴ ۶۰۵ ۶۰۶ ۶۰۷ ۶۰۸ ۶۰۹ ۶۱۰ ۶۱۱ ۶۱۲ ۶۱۳ ۶۱۴ ۶۱۵ ۶۱۶ ۶۱۷ ۶۱۸ ۶۱۹ ۶۲۰ ۶۲۱ ۶۲۲ ۶۲۳ ۶۲۴ ۶۲۵ ۶۲۶ ۶۲۷ ۶۲۸ ۶۲۹ ۶۳۰ ۶۳۱ ۶۳۲ ۶۳۳ ۶۳۴ ۶۳۵ ۶۳۶ ۶۳۷ ۶۳۸ ۶۳۹ ۶۴۰ ۶۴۱ ۶۴۲ ۶۴۳ ۶۴۴ ۶۴۵ ۶۴۶ ۶۴۷ ۶۴۸ ۶۴۹ ۶۵۰ ۶۵۱ ۶۵۲ ۶۵۳ ۶۵۴ ۶۵۵ ۶۵۶ ۶۵۷ ۶۵۸ ۶۵۹ ۶۶۰ ۶۶۱ ۶۶۲ ۶۶۳ ۶۶۴ ۶۶۵ ۶۶۶ ۶۶۷ ۶۶۸ ۶۶۹ ۶۷۰ ۶۷۱ ۶۷۲ ۶۷۳ ۶۷۴ ۶۷۵ ۶۷۶ ۶۷۷ ۶۷۸ ۶۷۹ ۶۸۰ ۶۸۱ ۶۸۲ ۶۸۳ ۶۸۴ ۶۸۵ ۶۸۶ ۶۸۷ ۶۸۸ ۶۸۹ ۶۹۰ ۶۹۱ ۶۹۲ ۶۹۳ ۶۹۴ ۶۹۵ ۶۹۶ ۶۹۷ ۶۹۸ ۶۹۹ ۷۰۰ ۷۰۱ ۷۰۲ ۷۰۳ ۷۰۴ ۷۰۵ ۷۰۶ ۷۰۷ ۷۰۸ ۷۰۹ ۷۱۰ ۷۱۱ ۷۱۲ ۷۱۳ ۷۱۴ ۷۱۵ ۷۱۶ ۷۱۷ ۷۱۸ ۷۱۹ ۷۲۰ ۷۲۱ ۷۲۲ ۷۲۳ ۷۲۴ ۷۲۵ ۷۲۶ ۷۲۷ ۷۲۸ ۷۲۹ ۷۳۰ ۷۳۱ ۷۳۲ ۷۳۳ ۷۳۴ ۷۳۵ ۷۳۶ ۷۳۷ ۷۳۸ ۷۳۹ ۷۴۰ ۷۴۱ ۷۴۲ ۷۴۳ ۷۴۴ ۷۴۵ ۷۴۶ ۷۴۷ ۷۴۸ ۷۴۹ ۷۵۰ ۷۵۱ ۷۵۲ ۷۵۳ ۷۵۴ ۷۵۵ ۷۵۶ ۷۵۷ ۷۵۸ ۷۵۹ ۷۶۰ ۷۶۱ ۷۶۲ ۷۶۳ ۷۶۴ ۷۶۵ ۷۶۶ ۷۶۷ ۷۶۸ ۷۶۹ ۷۷۰ ۷۷۱ ۷۷۲ ۷۷۳ ۷۷۴ ۷۷۵ ۷۷۶ ۷۷۷ ۷۷۸ ۷۷۹ ۷۸۰ ۷۸۱ ۷۸۲ ۷۸۳ ۷۸۴ ۷۸۵ ۷۸۶ ۷۸۷ ۷۸۸ ۷۸۹ ۷۹۰ ۷۹۱ ۷۹۲ ۷۹۳ ۷۹۴ ۷۹۵ ۷۹۶ ۷۹۷ ۷۹۸ ۷۹۹ ۸۰۰ ۸۰۱ ۸۰۲ ۸۰۳ ۸۰۴ ۸۰۵ ۸۰۶ ۸۰۷ ۸۰۸ ۸۰۹ ۸۱۰ ۸۱۱ ۸۱۲ ۸۱۳ ۸۱۴ ۸۱۵ ۸۱۶ ۸۱۷ ۸۱۸ ۸۱۹ ۸۲۰ ۸۲۱ ۸۲۲ ۸۲۳ ۸۲۴ ۸۲۵ ۸۲۶ ۸۲۷ ۸۲۸ ۸۲۹ ۸۳۰ ۸۳۱ ۸۳۲ ۸۳۳ ۸۳۴ ۸۳۵ ۸۳۶ ۸۳۷ ۸۳۸ ۸۳۹ ۸۴۰ ۸۴۱ ۸۴۲ ۸۴۳ ۸۴۴ ۸۴۵ ۸۴۶ ۸۴۷ ۸۴۸ ۸۴۹ ۸۵۰ ۸۵۱ ۸۵۲ ۸۵۳ ۸۵۴ ۸۵۵ ۸۵۶ ۸۵۷ ۸۵۸ ۸۵۹ ۸۶۰ ۸۶۱ ۸۶۲ ۸۶۳ ۸۶۴ ۸۶۵ ۸۶۶ ۸۶۷ ۸۶۸ ۸۶۹ ۸۷۰ ۸۷۱ ۸۷۲ ۸۷۳ ۸۷۴ ۸۷۵ ۸۷۶ ۸۷۷ ۸۷۸ ۸۷۹ ۸۸۰ ۸۸۱ ۸۸۲ ۸۸۳ ۸۸۴ ۸۸۵ ۸۸۶ ۸۸۷ ۸۸۸ ۸۸۹ ۸۹۰ ۸۹۱ ۸۹۲ ۸۹۳ ۸۹۴ ۸۹۵ ۸۹۶ ۸۹۷ ۸۹۸ ۸۹۹ ۹۰۰ ۹۰۱ ۹۰۲ ۹۰۳ ۹۰۴ ۹۰۵ ۹۰۶ ۹۰۷ ۹۰۸ ۹۰۹ ۹۱۰ ۹۱۱ ۹۱۲ ۹۱۳ ۹۱۴ ۹۱۵ ۹۱۶ ۹۱۷ ۹۱۸ ۹۱۹ ۹۲۰ ۹۲۱ ۹۲۲ ۹۲۳ ۹۲۴ ۹۲۵ ۹۲۶ ۹۲۷ ۹۲۸ ۹۲۹ ۹۳۰ ۹۳۱ ۹۳۲ ۹۳۳ ۹۳۴ ۹۳۵ ۹۳۶ ۹۳۷ ۹۳۸ ۹۳۹ ۹۴۰ ۹۴۱ ۹۴۲ ۹۴۳ ۹۴۴ ۹۴۵ ۹۴۶ ۹۴۷ ۹۴۸ ۹۴۹ ۹۵۰ ۹۵۱ ۹۵۲ ۹۵۳ ۹۵۴ ۹۵۵ ۹۵۶ ۹۵۷ ۹۵۸ ۹۵۹ ۹۶۰ ۹۶۱ ۹۶۲ ۹۶۳ ۹۶۴ ۹۶۵ ۹۶۶ ۹۶۷ ۹۶۸ ۹۶۹ ۹۷۰ ۹۷۱ ۹۷۲ ۹۷۳ ۹۷۴ ۹۷۵ ۹۷۶ ۹۷۷ ۹۷۸ ۹۷۹ ۹۸۰ ۹۸۱ ۹۸۲ ۹۸۳ ۹۸۴ ۹۸۵ ۹۸۶ ۹۸۷ ۹۸۸ ۹۸۹ ۹۹۰ ۹۹۱ ۹۹۲ ۹۹۳ ۹۹۴ ۹۹۵ ۹۹۶ ۹۹۷ ۹۹۸ ۹۹۹ ۱۰۰۰	۱۷۰۰ ۱۷۰۱ ۱۷۰۲ ۱۷۰۳ ۱۷۰۴ ۱۷۰۵ ۱۷۰۶ ۱۷۰۷ ۱۷۰۸ ۱۷۰۹ ۱۷۱۰ ۱۷۱۱ ۱۷۱۲ ۱۷۱۳ ۱۷۱۴ ۱۷۱۵ ۱۷۱۶ ۱۷۱۷ ۱۷۱۸ ۱۷۱۹ ۱۷۲۰ ۱۷۲۱ ۱۷۲۲ ۱۷۲۳ ۱۷۲۴ ۱۷۲۵ ۱۷۲۶ ۱۷۲۷ ۱۷۲۸ ۱۷۲۹ ۱۷۳۰ ۱۷۳۱ ۱۷۳۲ ۱۷۳۳ ۱۷۳۴ ۱۷۳۵ ۱۷۳۶ ۱۷۳۷ ۱۷۳۸ ۱۷۳۹ ۱۷۴۰ ۱۷۴۱ ۱۷۴۲ ۱۷۴۳ ۱۷۴۴ ۱۷۴۵ ۱۷۴۶ ۱۷۴۷ ۱۷۴۸ ۱۷۴۹ ۱۷۵۰ ۱۷۵۱ ۱۷۵۲ ۱۷۵۳ ۱۷۵۴ ۱۷۵۵ ۱۷۵۶ ۱۷۵۷ ۱۷۵۸ ۱۷۵۹ ۱۷۶۰ ۱۷۶۱ ۱۷۶۲ ۱۷۶۳ ۱۷۶۴ ۱۷۶۵ ۱۷۶۶ ۱۷۶۷ ۱۷۶۸ ۱۷۶۹ ۱۷۷۰ ۱۷۷۱ ۱۷۷۲ ۱۷۷۳ ۱۷۷۴ ۱۷۷۵ ۱۷۷۶ ۱۷۷۷ ۱۷۷۸ ۱۷۷۹ ۱۷۸۰ ۱۷۸۱ ۱۷۸۲ ۱۷۸۳ ۱۷۸۴ ۱۷۸۵ ۱۷۸۶ ۱۷۸۷ ۱۷۸۸ ۱۷۸۹ ۱۷۹۰ ۱۷۹۱ ۱۷۹۲ ۱۷۹۳ ۱۷۹۴ ۱۷۹۵ ۱۷۹۶ ۱۷۹۷ ۱۷۹۸ ۱۷۹۹ ۱۸۰۰ ۱۸۰۱ ۱۸۰۲ ۱۸۰۳ ۱۸۰۴ ۱۸۰۵ ۱۸۰۶ ۱۸۰۷ ۱۸۰۸ ۱۸۰۹ ۱۸۱۰ ۱۸۱۱ ۱۸۱۲ ۱۸۱۳ ۱۸۱۴ ۱۸۱۵ ۱۸۱۶ ۱۸۱۷ ۱۸۱۸ ۱۸۱۹ ۱۸۲۰ ۱۸۲۱ ۱۸۲۲ ۱۸۲۳ ۱۸۲۴ ۱۸۲۵ ۱۸۲۶ ۱۸۲۷ ۱۸۲۸ ۱۸۲۹ ۱۸۳۰ ۱۸۳۱ ۱۸۳۲ ۱۸۳۳ ۱۸۳۴ ۱۸۳۵ ۱۸۳۶ ۱۸۳۷ ۱۸۳۸ ۱۸۳۹ ۱۸۴۰ ۱۸۴۱ ۱۸۴۲ ۱۸۴۳ ۱۸۴۴ ۱۸۴۵ ۱۸۴۶ ۱۸۴۷ ۱۸۴۸ ۱۸۴۹ ۱۸۵۰ ۱۸۵۱ ۱۸۵۲ ۱۸۵۳ ۱۸۵۴ ۱۸۵۵ ۱۸۵۶ ۱۸۵۷ ۱۸۵۸ ۱۸۵۹ ۱۸۶۰ ۱۸۶۱ ۱۸۶۲ ۱۸۶۳ ۱۸۶۴ ۱۸۶۵ ۱۸۶۶ ۱۸۶۷ ۱۸۶۸ ۱۸۶۹ ۱۸۷۰ ۱۸۷۱ ۱۸۷۲ ۱۸۷۳ ۱۸۷۴ ۱۸۷۵ ۱۸۷۶ ۱۸۷۷ ۱۸۷۸ ۱۸۷۹ ۱۸۸۰ ۱۸۸۱ ۱۸۸۲ ۱۸۸۳ ۱۸۸۴ ۱۸۸۵ ۱۸۸۶ ۱۸۸۷ ۱۸۸۸ ۱۸۸۹ ۱۸۹۰ ۱۸۹۱ ۱۸۹۲ ۱۸۹۳ ۱۸۹۴ ۱۸۹۵ ۱۸۹۶ ۱۸۹۷ ۱۸۹۸ ۱۸۹۹ ۱۹۰۰ ۱۹۰۱ ۱۹۰۲ ۱۹۰۳ ۱۹۰۴ ۱۹۰۵ ۱۹۰۶ ۱۹۰۷ ۱۹۰۸ ۱۹۰۹ ۱۹۱۰ ۱۹۱۱ ۱۹۱۲ ۱۹۱۳ ۱۹۱۴ ۱۹۱۵ ۱۹۱۶ ۱۹۱۷ ۱۹۱۸ ۱۹۱۹ ۱۹۲۰ ۱۹۲۱ ۱۹۲۲ ۱۹۲۳ ۱۹۲۴ ۱۹۲۵ ۱۹۲۶ ۱۹۲۷ ۱۹۲۸ ۱۹۲۹ ۱۹۳۰ ۱۹۳۱ ۱۹۳۲ ۱۹۳۳ ۱۹۳۴ ۱۹۳۵ ۱۹۳۶ ۱۹۳۷ ۱۹۳۸ ۱۹۳۹ ۱۹۴۰ ۱۹۴۱ ۱۹۴۲ ۱۹۴۳ ۱۹۴۴ ۱۹۴۵ ۱۹۴۶ ۱۹۴۷ ۱۹۴۸ ۱۹۴۹ ۱۹۵۰ ۱۹۵۱ ۱۹۵۲ ۱۹۵۳ ۱۹۵۴ ۱۹۵۵ ۱۹۵۶ ۱۹۵۷ ۱۹۵۸ ۱۹۵۹ ۱۹۶۰ ۱۹۶۱ ۱۹۶۲ ۱۹۶۳ ۱۹۶۴ ۱۹۶۵ ۱۹۶۶ ۱۹۶۷ ۱۹۶۸ ۱۹۶۹ ۱۹۷۰ ۱۹۷۱ ۱۹۷۲ ۱۹۷۳ ۱۹۷۴ ۱۹۷۵ ۱۹۷۶ ۱۹۷۷ ۱۹۷۸ ۱۹۷۹ ۱۹۸۰ ۱۹۸۱ ۱۹۸۲ ۱۹۸۳ ۱۹۸۴ ۱۹۸۵ ۱۹۸۶ ۱۹۸۷ ۱۹۸۸ ۱۹۸۹ ۱۹۹۰ ۱۹۹۱ ۱۹۹۲ ۱۹۹۳ ۱۹۹۴ ۱۹۹۵ ۱۹۹۶ ۱۹۹۷ ۱۹۹۸ ۱۹۹۹ ۲۰۰۰
---	---

30 25 Şubat 1743-15 Şubat 1744 tarihleri muhasebe kayıdır. Ankara Ş.Ş. 123 nolu defter, 44/158.

NEOLİTİK TEN GÜNÜMÜZE: İNSANIN DİŞ VE ÇENE BOYUTLARINDA GÖZLENEN DEĞİŞİM

Cansev MEŞE YAVUZ¹

1 Doç. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Fiziki Antropoloji Anabilim Dalı, e-mail: cansevmese@yyu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-8079-1230

Bu çalışmanın bir bölümü 20-21 Ağustos 2022 tarihleri arasında gerçekleştirilen “The 14th International Scientific Research Congress-Social and Educational Sciences” kongresinde sözlü olarak sunulmuştur.

Giriş

Önemli bir materyal olan dişler, vücudun fiziksel çevreden daha az etkilenen ve dayanıklı bir bölümü olduğu için, iskelet çalışmalarında dişlerden sıklıkla yararlanır. Aynı zamanda, toplumlar arasındaki genetik ilişkinin ortaya konulması, biyolojik yakınlık-uzaklık ve beslenme biçimleri konusunda bilgi elde edilmesine olanak tanır. Son yıllarda yapılan çalışmalar, ağız ve diş sağlığı hakkında bilgi vermekle birlikte, evrimsel süreçte, diş ve çene boyutlarında da gözlenen değişimden bahseder.

Diş boyutlarının varyasyonları üzerine yapılan çalışmalarda çoğunlukla maksimum taç uzunluğu [meziodistal-(MD) ölçü] ve maksimum taç genişliği [Bukkolingual (BL) ölçü] kullanılmaktadır (Özbek, 2015:99; Scott, 1997;177). İnsan popülasyonlarının diş karakterlerinde seksüel dimorfizm gözlenir. Bireysel diş karakterleri incelendiğinde kadın ve erkekler arasındaki fark %2-6 oranındadır. Bu fark en çok kanin dişlerinde görülür (Scott, 1997; Garn ve ark., 1967a).

Diş Boyutlarında Meydana Gelen Değişim

Geç Pleistosen ve holosen dönemle birlikte, insanın diş morfolojisi, küçülme eğiliminde olmuştur ve bu morfoloji, zaman içerisinde diş sayısında azalma, diş boyutlarının narinleşmesi ve genel olarak diş ve çenenin basit bir yapı kazanması gibi değişimler gösterir (Alpagut, 1978; Brace ve ark. 1987). Dişlerde gözlenen bu değişimin nedenleri hakkında birçok farklı görüş olmasına rağmen, araştırmacılar, besin hazırlama tekniğinde meydana gelen değişim, çanak-çömlek kullanımı, daha yumuşak yiyeceklerin tüketilmesi ve genetik faktörlerin bu değişimde etkin olduğu konusunda hem fikirdir (Brace ve ark. 1987:715; Brace ve Mahler, 1971; Dempsey ve Townsend, 2001).

Diş boyutları üzerinde yapılan çalışmalar, pleistosen dönem sonrasında diş ve çene boyutlarında küçülme ve narinleşme hızında bir artış olduğunu göstermektedir (Brace ve ark., 1987; Brace ve Mahler, 1971; Calcagno ve Gibson, 1988).

Değişime Neden Olan Faktörler

Diş boyutunda meydana gelen mikroevoim üzerinde etkili olan faktörlerin açıklanmasında araştırmacıların farklı görüşleri bulunmaktadır;

Muhtemel Mutasyon Etkisi (Probable mutation effect-PME)

Brace (1963), diş boyutunda meydana gelen azalmanın seçim baskısından dolayı rastgele mutasyonların birikmesiyle oluştuğunu ifade eder. Seçim baskısı, dişlerin aktif bir şekilde kullanılmasıyla birlikte, diş boyutlarının korunmasına yardımcı olur. Dişler üzerinde etkili olan bu seçim

baskısının etkisinin hafıflemesi sonucunda, resesif genler gen havuzunda birikmeye başlayarak dişlerin küçülmesine neden olur (Brace ve Mahler, 1971:192; Scott ve Turner, 1988:106; Brace, 1963:43; Brace, 1964:454). Muhtemel mutasyon etkisi, dişler gibi vücudun diğer sistemlerinin de küçülmesini sağlamıştır (Brace, 1963:43).

Seçici Uyuşma Etkisi

Calcagno ve Gibson (1988), insanın diş ve çene boyutlarında gözlenen bu küçülmenin doğal seçilimin bir ürünü olduğu görüşündedir ve bu teoriye de seçici uyuma etkisi denilmektedir. Büyük dişler diş çürüklerine yakalanma açısından daha risklidir, çünkü bu dişler daha fazla çukur ve oluğa sahiptir. Aynı zamanda sert yiyeceklerden oluşan bir diyetle sahip kişinin çenesi ve çene kasları bu yiyeceklerin ağızda öğütülmesi için gerekli olan gücü sağlamak üzere daha büyük olacaktır ve bu da büyük bir çenede büyük dişlerin varlığını sağlar. Sert yiyeceklerden oluşan diyet diğer taraftan dişlerde daha fazla aşınmaya neden olacaktır. Daha küçük dişlerin olması ise diş çürüklerine bağlı erken diş kayıplarından korunma bakımından etkili olacak ve hayatı tehdit eden enfeksiyonların ve apselerin de aza indirilmesini sağlayacaktır (Calcagno ve Gibson, 1991).

Calcagno ve Gibson, Brace (1963)'in muhtemel mutasyon etkisi (PME) teorisinin dişlerin küçülmesi konusunda tam anlamıyla açıklayıcı olmadığına değinmiştir. Araştırmacılar, dişlerde görülen enfeksiyonların oluşumunu hızlandıran ya da yatkın hale getiren etmenlerin açıklanmasında ya da mutasyonların oluşturduğu enzim kusurlarının açıklanmasında PME teorisinin yeterli olmadığından bahsetmektedir. Bu nedenle de doğal seçilimin test edilebilir olması avantajına vurgu yaparak dişlerdeki küçülmenin sebebi olarak doğal seçilimi göstermiştir.

Artan Popülasyon Yoğunluğunun Etkisi

Machiarelli ve Bondioli (1986)'nin temel olarak doğal seçimle ilişkilendirdikleri bu teoride, insanda görülen diş boyut küçülmesinin nedenini nüfusun artmasına bağlarlar. Araştırmacılar, dişlerde görülen küçülmenin asıl nedeninin, avcı toplayıcılığa göre daha sedanter olan yerleşik yaşam tarzına geçişle birlikte popülasyon yoğunluğunun artması olduğu görüşündedir. Popülasyon yoğunluğunun artması, popülasyonda görülen hastalıkları artırmış ve besin yetersizliğine de sebep olmuş olabilir. Bunun sonucunda da hayatta kalabilmek için seçim, vücut boyutlarının ve dolayısı ile bir yan ürün olarak diş boyutlarının küçülmesine neden olmuştur (Pinhasi ve ark, 2008:137; Machiarelli ve Bondioli, 1986).

Scott ve Turner (1988), diş morfolojisinde görülen farklılıklar üzerinde toplumlar arasında görülen genetik sürüklenmenin de etkisi olduğundan söz etmiştir.

Dişlerin ve çenenin küçülüp narinleşmesi üzerinde çevresel faktörlerin de etkisi vardır. Dişler üzerinde etkili olan çevresel faktörlerden biri de beslenmedir. İskelet popülasyonlarının geçmişte sahip oldukları beslenme biçimlerinin belirlenmesi amacıyla kemik kollojeninden izotop ve element analizi yöntemi 1980'li yıllardan beri sıklıkla kullanılmaktadır.

Diş aşınması, dişlerin çiğneme yüzeylerinin (oklüzal aşınma) ve komşu dişler arasında görülen (aproksimal aşınma) aşınmanın birlikteliği ile oluşur. Aşınmada gözlenen varyasyonlar, yiyecek maddesinin ne kadar tüketildiği, çiğneme esnasında çiğneme kasları ile ne kadar enerji harcadığı ve diş minesinin kalınlığıyla ilgili bilgi verir. Avcı toplayıcı toplumlarda çiğneme kaslarına daha fazla ihtiyaç duyulduğundan, tarımsal toplumlara göre daha fazla taç aşınması görülür. Aşınma derecesinden çok aşınma açısı toplumların diyetleri ve bağlantılı olarak geçim ekonomileri hakkında bilgi verir. Tarım toplumlarında posterior dişlerdeki aşınma daha dik, avcı toplayıcılarda daha yassıdır (Scott, 1997). Görüldüğü gibi dişlerin narinleşmesi ya da küçülmesinde beslenme tarzı önemli rol oynar. Besinlerin pişirilmesi ve daha önce bahsedilen kültürel değişimlerin etkisiyle (Brace, 1963) birlikte yumuşak besinlerin tüketilmeye başlanması, besinleri parçalamak için daha az enerjiye ihtiyaç duyulmasına neden olmuş, aynı zamanda çene kaslarına olan ihtiyaç azalmış ve bu nedenle de çene kaslarında küçülme meydana gelmiştir. Kasların bağlı oldukları yüz kemikleri de kaslarla orantılı olarak küçülmüş ancak buna karşılık kafa kutusu genişleyerek beyin hacmini artırmıştır (Alpagut, 1978;68).

Bütün araştırmacıların üzerinde durduğu nokta ve vardıkları sonuç, Pleistosen sonrasında diş ve çene boyutlarında meydana gelen küçülme hızında artış olduğudur. Birçok araştırmacı, diş boyutlarında görülen bu narinleşmenin, görece daha yumuşak yiyeceklerden, besin üretme teknolojisi ile diyetle meydana gelen değişimden ve genetik faktöründen kaynaklandığını belirtmiştir (Lukacs, 1985; Brace ve Mahler, 1971).

Diş boyutlarında görülen seksüel dimorfizm

Diş boyutlarının değerlendirildiği araştırmalar kadın ve erkekler arasında diş boyutlarının değişiklik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Kedici ve İşcan'ın (2004), üniversite öğrencileri ile gerçekleştirdikleri araştırmada kadın ve erkek öğrencilerin diş boyutları arasındaki farkı değerlendirmişlerdir. Alt ve üst sol çenede yer alan dişlerin MD ölçülerinin diskriminant fonksiyon analizi sonrasındaki değerleri sonucunda kadın ve erkek öğrencilerin üst kanin dişi arasında %84 oranıyla cinsiyet farkı belirlenmiştir.

Ruengdit ve ark. (2011), Tayland'da 67 erkek ve 110 kadının 3. molarları hariç diğer tüm dişlerin MD ve BL ölçülerini alarak kadın ve erkek dişleri arasında boyut farkı olup olmadığını araştırmıştır. Diskriminant fonksiyonu ile analiz ettiği araştırmada, bütün dişler arasında alt sağ kanin en fazla farkın görüldüğü diştir. Erkek ve kadın dişleri arasında seksüel dimorfizm olduğu belirtilmiştir.

Galdames ve arkadaşları (2008) Şili'de 18-24 yaş arası 150 hastanın meziodistal ve bukkolingual ölçülerini alarak kadın ve erkekler arasındaki diş boyut farklarını incelemiştir. 3. Molar dişin çalışma dışı bırakıldığı araştırmada yazarlar, kadın ve erkeklerin diş boyutlarında seksüel dimorfizmin olduğunu belirtmiştir.

2009 yılında Hindistan'da yapılan diğer bir araştırmaya göre de kadın ve erkek bireylerin dişleri arasında cinsiyet farkı belirlenmiştir. Bu fark en fazla alt çene 1. Molar dişinde belirlenmiştir (Prabhu ve Acharya, 2009).

Garn ve ark. (1967b), Ohio'da 111 erkek-kız kardeşin diş ölçülerini karşılaştırarak boyut farkı olup olmadığını araştırmıştır. Çalışma sonucunda erkek ve kız kardeşlerin diş boyutları arasındaki dimorfizmin düşük ancak anlamlı olduğunu belirtmişlerdir. Çalışma, diş boyutlarında genetik faktörünün etkisini de ortaya koyması açısından önemlidir. Togoo ve ark. (2021), Sudi Arabistandaki üç etnik grup arasında dişlerin mezio distal ölçülerini karşılaştırmış, seksüel dimorfizme yönelik bir seküler değişimin olduğunu belirlemiştir.

Günümüz popülasyonları arasındaki diş boyut farklılığı

Cinsiyetler arasında görülen boyut farklılığı yapılan araştırmalarda popülasyonlar ve etnik gruplar arasında da gözlenmektedir. Merz ve ark. (1991), 50 beyaz ve 51 siyah hastanın diş boyutları, ark genişliği, uzunluğu ve derinliği ölçülerini alarak etnik olarak diş ve ark boyutlarında bir fark olup olmadığını araştırmışlardır. Siyahların kanin, 1. ve 2. Premolar, 1. Molar ölçüleri beyazlara oranla daha büyüktür. Aynı zamanda siyahların ark genişliği ve derinliği beyazlara göre daha büyük değerlere sahiptir.

Bishara ve ark (1989), 57 Amerikalı, 54 Mısırlı ve 60 Meksikalı çocuğun MD ve BL ölçülerini alarak popülasyonlar arasındaki farkları değerlendirmişlerdir. Mısırlı çocukların meziodistal ölçülerinde maksilla incisorler Amerika ve Meksika çocuklarından büyük, Bukkolingual ölçülerde ise Meksikalı erkek çocuklarının maksilla P1 ve P2 ölçüleri, Mısırlı ve Amerikalı erkek çocuklarından daha büyüktür. Kızlarda ise bütün P1'ler, maksilla I1'in ve mandibulada P2 ve M1'lerin meziodistal ölçüleri Meksika ve Amerika çocuklarına göre daha büyüktür. Amerikalı kız çocuklarının bukkolingual ölçüleri diğer iki gruba göre küçüktür.

Otuyemi ve Noar (1996), 30 Nijeryalı ve 30 İngiliz çocuk ile gerçekleştirdiği araştırmada, çocukların çalışma modellerinden dişlerinin MD ve BL ölçülerini almıştır. Araştırma sonuçlarına göre, her iki grupta da Nijeryalı çocukların meziodistal ölçüleri İngiliz çocuklara göre daha büyüktür. Bukkolingual ölçülerinde ise mandibula merkezi incisorlar ve maksillalar kaninler dışında popülasyonlar arasında herhangi anlamlı bir farklılık belirlenmemiştir.

Adeyemi ve Islekwe (2003), Ibadan'da (Nijerya) 125 erkek ve 125 kız ortaokul çocuğunun meziodistal ölçüsünü alarak daha önce Richardson ve Malhorta'nın 1975 yılı Amerikalı negrolar üzerinde yaptığı çalışma ile karşılaştırmışlardır. Amerikalı Negrolar ile Nijeryalılar benzer meziodistal diş ölçülerine sahiptir. İki popülasyonun diş ölçüleri arasında anlamlı bir fark yoktur. Araştırmacılar, Amerikalı Negroların Afrika kökenli olabileceği sonucuna varmıştır.

Paredes ve ark (2011), 50 Perulu ve 99 İspanyol bireyin meziodistal ölçülerini karşılaştırmıştır. Araştırma sonucunda Perulu bireylerin diş boyutlarının İspanyollara göre daha büyük olduğu belirlenmiştir.

Diş boyutlarında meydana gelen küçülme

Son yıllarda iskelet toplulukları üzerinde yapılan çalışmalar, toplulukların diş morfolojilerini ortaya koymakla birlikte, toplulukların geçirmiş oldukları hastalıkları, beslenme biçimleri, diğer toplumlar arasındaki biyolojik yakınlık ve uzaklık hakkında bilgi vermektedir. Yerleşik yaşamın benimsenmesi ile diş boyutlarının küçülmesi ve daha narin bir yapı kazanması yapılan çalışmalar ile ortaya konmuştur.

Evrimsel süreçte dişlerde bulunan kasp sayısı azalma göstermiştir. Apelerde mandibular 1. Molarlarda 5'tir, modern insanda ise çoğunlukla 4'tür. Ancak bu sayı popülasyonlar arasında varyasyon gösterir. Japon ve Çinlilerde %0-9, Eskimolarda %0-5, Amerikan kıızılderelilerinde %0-1, negrolarda %1, Avrupa'da %5-11 oranında gözlenir. kadınlarda erkeklerle oranla olma sıklığı fazladır. Anderson ve ark. Burlington'da 118 erkek ve 102 kadın ile yaptığı araştırmada, diş boyutları ve özelliklerini değerlendirmişlerdir. Kadınlarda 1. Molarlarda 4 kasp olma sıklığının fazlalığı büyük oranda küçük kanin dişlerinden kaynaklıdır (Anderson ve ark., 1975). Yapılan araştırmalarda Neandertallerin ön dişlerini kesme, koparma şekillendirme gibi eylemleri yapabilmek için bir alet olarak kullandıkları belirtilmektedir (Brace, 1967). Bu düşünce ile erken homo türlerinin ön dişlerinin neden daha geniş olduğu açıklanabilir (Tobias, 1991 aktaran: Guatelli Steinberg, 2016).

Diğer taraftan Y'edynak (1978), Mezolitik döneme ait iskelet serilerini incelemiş ve diş küçülmesine ilişkin hipotezlerini belirtmiştir. Yaptığı

araştırmada Sırbistan'da M.Ö. 6300-5300 yıllarına tarihlenen ve 3 farklı katmandan elde edilen 60 iskeleti değerlendirmiştir. Araştırmacı bu 3 farklı katmanlar arasında çenede görülen değişimi analizi etmiştir. En alt katmanda mandibular tori belirlenmiş, araştırmacı katmanlar arasında ise bigonial çene genişliği ya da mandibular symphysis kalınlığı gibi çenenin işlevsel özelliklerde bir azalma olduğunu belirlemiştir. Öte yandan yazar, mandibular I. Molar kasp sayısının da I ve II. katmanlar arasında azaldığını ifade etmiştir.

3. Molar ya da yirmilik dişin yokluğunun diş küçülmesinin bir sonucu olduğunu belirten araştırmacılar var iken (Guatelli Steinberg, 2016), bu dişlerin evrimsel açıdan yok olmadığını, önceki Homo türlerinde de bulunmadığını belirten araştırmacılar da mevcuttur (Özbek, 2015).

Farklı popülasyonlarda diş boyut küçülmesi

Yaşayan popülasyonlar ve iskelet popülasyonlarının karşılaştırılması ile yapılan araştırmalar değerlendirildiğinde dişlerden alınan ölçülerin popülasyonlar arasında değişim gösterdiği görülmektedir. LeBlanc ve Black (1974), Doğu Akdeniz topluluklarının Yunanistan (M.Ö.3000- MS.1500) Türkiye Çayönü ve Girikihacıyan (M.Ö. 7000) diş boyutlarını araştırmış ve dişlerin her bin yılda 2.7 mm² küçüldüğünü belirtmiştir. Aynı zamanda LeBlanc ve Black, üst çene dişlerindeki küçülmenin her bin yılda %2, alt çenedeki dişlerde ise her bin yılda %1 oranında olduğunu göstermiştir. Calcagno (1986), Nil kıyısında yaşamış olan Nuba topluluğundaki diş boyutlarını araştırmış, topluluğun diş boyutlarının Neolitik- Mezolitik dönemler arasında %6.1 oranında küçüldüğünü ifade etmiştir.

Hinton ve ark. (1980), Tennessee vadisindeki (M.Ö 6000-M.S. 1150) farklı prehistorik dönemlere tarihlenen üç bölgeden, arkaik (M.Ö. 6000-500), Woodland (M.S. 700-1150), Mississipian (M.S. 1300-1550) elde edilen örneklerin MD ve BL ölçüleri alınarak karşılaştırma yapmıştır. Arkaik ve Woodland örnekleri genel olarak Mississipian örneklerinden daha büyüktür. Woodland dişlerinin bazılarının ölçüleri daha eskiye tarihlenen arkaik örnekler kadar ya da onlardan daha büyüktür. Yine aynı şekilde Woodland ve arkaik dişler Mississipian örneklerden daha geniştir. Anterior dişlerin boyutları Arkaikten Woodland ve Mississipian'a doğru giderek azalmıştır.

Ebeling ve ark. (1973), İsveç'te yaşayan 18-26 yaş arası 123 genç ile 1810 yılında tifüsten ölen 18-25 yaş arası 116 iskeletin meziodistal ve fasiolingual ölçülerini almış değişimi değerlendirmiştir. Dişlerin meziodistal ölçü ortalaması yaşayan popülasyonda iskelet popülasyonuna göre daha fazla bulunmuştur. Üst çenedeki 1. ve 2. Molar, premeolarlar ve kanin bo-

yut farkı istatistiki olarak anlamlıdır. Alt çenedeki fark premolarlar ve merkezi incisorlar için anlamlıdır.

Brace ve Nagai (1982), modern Japon örnekler (Fukuoka ve Kyoto), 1920'ler ve 1888-1889 yıllarından toplanan Auni örneği ve prehistorik örnekleri (Jomon ve Yayoi) MD ve BL ölçüleri bakımından karşılaştırmıştır. Modern Japon dişleri 2000 yıl önceki yayoi örneklerinden küçüktür. Diğer taraftan Auni dişleri de Jomon örneklerinden daha küçüktür.

Soltysiak (2007), Suriye'de Khabur Basın bölgesindeki iskeletlerin diş ölçümlerini (toplam taç alanı ve molar taç alanı) almıştır. İskeletler neolitik (M.Ö. 9000-5000), kalkolitik (M.Ö.5000-3000), erken Tunç (Bronz) (M.Ö. 3000-2100), orta Tunç (M.Ö. 2100-1200) ve demir çağı (M.Ö.1200-200) olarak 5 döneme ayrılarak incelenmiştir. Yazar, molar boyutlarının neolitikten kalkolitik döneme kadar arttığını ve sonra azalmaya başladığını belirtmiştir.

Yuen ve ark. (1997), 112 Çinli çocuğun süt ve daimi dişlerinin dental modellerini çıkararak meziodistal ölçülerini almıştır. Araştırma sonucunda farklı etnik gruplar arasında diş ölçülerinin değiştiği belirtilmiştir.

Harris ve ark. (2001), 185 aile bireylerinden baba-oğul ve anne-kızın kalıcı dişlerinin boyutlarının değerlendirmesini yapmışlardır. Çin'de yapılan bu çalışmada ebeveynlerin çoğu birinci dünya savaşını yaşamış kişilerdir. Premolar ve molarların BL ölçüleri çocuklarda daha büyük bulunmuştur. I1, I2 ve C dişleri anne ve babalarda çocuklarına oranla daha büyüktür.

Shawees ve ark. (2017), 11-18 yaş arasındaki 204 Ürdünlü ergen ile yaptığı çalışmada diş boyutlarını değerlendirmiştir. Çalışmada, dişlerin meziodistal boyutlarında hafif bir küçülme gerçekleştiği belirlenmiştir. Pajević and Glišić (2017), mezolitik-neolitik ve ortaçağ örneklerini karşılaştırarak yaptıkları çalışmada, maksillar 2. Molar dişin bukkal-lingual ölçülerinin mezolitik- neolitik dönemden ortaçağa kadar düştüğünü göstermiştir.

Eski Anadolu toplumlarına bakıldığında, toplumların diş boyutlarını çalışılan araştırmalar görülmektedir. Yaşar (2007), Güllüdere (demir çağ-orta çağ), Minnetpınarı (Orta çağ), ve güncel örneklerin (alçı diş modeli) MD ve BL ölçülerini alarak karşılaştırmıştır. Toplumlardaki kadın ve erkeklerin üst çene BL ölçülerine bakıldığında, 1. Molar Güllüdere-güncel örnekleri ve Minnetpınarı-Güllüdere arasında anlamlı bir fark vardır. Ancak Minnetpınarı-güncel örnekler arasında anlamlı bir bulunamamıştır. Alt çenede ise 1. Premolar minnet-güncel ve Güllüdere- güncel örnekleri arasında anlamlı derecede fark vardır. Dişlerin MD ölçülerinde ise, üst çene 3. Molar MD ölçüsünde Minnetpınarı-Güllüdere ve Minnetpınarı-Güncel

arasında anlamlı bir farklılık vardır ancak, 1. Premolar dışın MD ölçüsü güllüdere-güncel ve Minnetpınarı-güncel arasında fark bulunamamıştır.

Korkmaz (1993), demir çağına tarihlenen Norşuntepe topluluğunun diş boyutlarını eski Anadolu toplumları, ile karşılaştırmış, Norşuntepe P1 ve P2’de diğer topluluklara göre küçülme olduğunu belirtmiştir. Tablo 1-2’de bazı eski Anadolu toplumlarında diş boyutları gösterilmiştir (Yaşar, 2007; Korkmaz,1993; Erdal, 1996; Yılmaz, 2000; Şenyürek, 1952; Çiner, 1965; Atamtürk ve Duyar, 2008; Erkman ve ark., 2009a; Erman ve ark. 2009b; Özbek,1987; Yılmaz ve Açikkol, 2003; Açikkol, 2000).

Tablo 1: Eski Anadolu Toplumlarının Üst Çene (sol) MD ve BL Ölçümlerinin Karşılaştırılması

Üst çene	n	Toplumlar	MD	BL	Üst çene	n	Toplumlar	MD	BL
I1	MD=27, BL=27	Çayönü (Erken Neolitik)	8.90	7.20	P2	MD=20, BL=20	Çayönü (Erken Neolitik)	6.80	9.40
	-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	9.00	7.60		-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	6.30	9.00
	-	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	-	-		MD=1, BL=1	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	6.20	8.80
	MD=1, BL=1	Alacahöyük (Kalkolitik)	8.40	6.60		MD=2, BL=2	Alacahöyük (Kalkolitik)	6.50	8.95
	MD=8, BL=8	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	8.60	7.10		MD=14, BL=14	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	6.90	9.50
	MD=6, BL=6	Küçükhöyük (Erken tunç)	7.37	6.20		MD=7, BL=6	Küçükhöyük (Erken tunç)	5.77	7.93
	MD=2, BL=2	Ağızören (Hitit)	8.72	7.45		MD=2, BL=2	Ağızören (Hitit)	6.67	8.79
	-	Ayatekla (Roma)	-	-		MD=1, BL=1	Ayatekla (Roma)	6.00	8.20
	MD=7, BL=7	Norşuntepe (Demir Çağı)	8.90	7.05		MD=15, BL=11	Norşuntepe (Demir Çağı)	6.11	8.16
	MD=13, BL=12	Güllüdere (Ortaçağ)	8.27	6.99		MD=11, BL=7	Güllüdere (Orta Çağ)	6.54	8.40
	MD=34, BL=32	Minnetpınarı (Ortaçağ)	8.28	7.19		MD=41, BL=35	Minnetpınarı (Ortaçağ)	5.86	8.89
	MD=4, BL=4	Adramytteion (Erken Bizans)	7.36	6.59		MD=3, BL=4	Adramytteion (Erken Bizans)	6.91	8.23
	MD=17, BL=17	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	8.22	7.06		MD=28, BL=27	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	6.88	8.85
	MD=33 ,BL=32	Altintepe (Urartu)	8.01	7.01		MD=38 ,BL=35	Altintepe (Urartu)	7.01	8.61
	MD=145, BL=133	İznik Toplumu(Geç Bizans)	8.28	7.10		MD=227, BL=219	İznik Toplumu(Geç Bizans)	6.38	8.83

12	MD=23,BL=23	Ç a y ö n ü (E r k e n Neolitik)	6.90	6.30	M1	MD=31,BL=31	Çayönü (Erken Neolitik)	10.60	11.20
	-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	6.20	7.40		-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	-	-
	-	Büyük Gül- lücek (Kalko- litik)	-	-		MD=1, BL=1	Büyük Güllü- cek (Kalkolitik)	10.20	11.60
	MD=1,BL=1	Alacahöyük (Kalkolitik)	6.00	6.40		MD=3, BL=3	Alacahöyük (Kalkolitik)	10.13	11.33
	MD=4,BL=4	Küçükhöyük (Erken tunç)	5.80	6.35		MD=4,BL=9	Küçükhöyük (Erken tunç)	9.44	9.91
	MD=3, BL=3	Ağızören (Hi- tit)	7.07	6.38		MD=1, BL=1	Ağızören (Hitit)	11.11	11.03
	MD=8,BL=8	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	6.30	7.10		MD=18, BL=18	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	9.50	11.10
	-	A y a t e k l a (Roma)	-	-		MD=1, BL=1	Ayatekla (Roma)	11.00	10.00
	MD=11,BL=9	Norşuntepe (Demir Çağı)	6.63	6.51		MD=11,BL=13	Norşuntepe (Demir Çağı)	9.63	10.46
	MD=9,BL=9	G ü l l ü d e r e (Ortaçağ)	5.97	6.27		MD=11,BL=11	Güllüdere (Ortaçağ)	9.45	10.22
	MD=32,BL=31	Minnetpınarı (Ortaçağ)	6.43	6.33		MD=41,BL=38	Minnetpınarı (Ortaçağ)	9.52	10.95
	MD=4,BL=4	Adramytteion (Erken Bi- zans)	6.66	6.09		MD=3, BL=3	Adramytteion (Erken Bizans)	9.91	10.35
	MD=23, BL=23	Van kale- si-Eski Van Şehri (Orta- çağ)	6.46	6.66		MD=27,BL=29	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	10.51	11.09
	MD=21 ,BL=20	Altintepe (Urartu)	6.43	5.83		MD=53 ,BL=55	Altintepe (Urartu)	9.97	10.95
	MD=147,BL=126	İ z n i k Toplumu(Geç Bizans)	6.35	6.16		MD=211,BL=201	İznik Toplumu(Geç Bizans)	10.02	11.07

C	MD=18,BL=18	Çayönü (Erken Neolitik)	7.80	8.60	M2	MD=21,BL=21	Çayönü (Erken Neolitik)	9.40	11.20
	-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	7.36	7.86		-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	8.60	10.70
	MD=1,BL=1	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	7.40	8.30		MD=1, BL=1	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	10.20	11.80
	MD=1,BL=1	Alacahöyük (Kalkolitik)	7.40	8.00		MD=2, BL=2	Alacahöyük (Kalkolitik)	9.95	11.42
	MD=7,BL=7	Küçükhöyük (Erken tunç)	6.94	7.37		MD=8,BL=7	Küçükhöyük (Erken tunç)	8.33	10.06
	MD=2, BL=2	Ağızören (Hitit)	7.35	8.05		MD=1, BL=1	Ağızören (Hitit)	9.89	10.05
	MD=12,BL=12	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	7.60	8.90		MD=13, BL=13	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	10.6	11.30
	-	Ayatekla (Roma)	-	-		-	Ayatekla (Roma)	-	-
	MD=12,BL=11	Norşuntepe (Demir Çağı)	7.41	8.17		MD=15,BL=17	Norşuntepe (Demir Çağı)	8.23	10.02
	MD=12,BL=12	Güllüdere (Ortaçağ)	6.86	7.49		MD=8,BL=8	Güllüdere (Ortaçağ)	9.31	10.40
	MD=35,BL=34	Minnetpınarı (Ortaçağ)	7.30	7.94		MD=35,BL=33	Minnetpınarı (Ortaçağ)	9.39	11.00
	MD=3,BL=3	Adramytteion (Erken Bizans)	6.98	8.12		MD=4, BL=4	Adramytteion (Erken Bizans)	9.71	10.07
	MD=27,BL=27	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	7.29	8.06		MD=28,BL=27	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	9.46	10.80
	MD=44 ,BL=48	Altintepe (Urartu)	7.26	7.69		MD=49 ,BL=48	Altintepe (Urartu)	9.35	10.25
	MD=206,BL=198	İznik Toplu (Geç Bizans)	7.49	8.16		MD=211,BL=211	İznik Toplumu (Geç Bizans)	9.12	11.18

P1	MD=21,BL=21	Ç a y ö n ü (E r k e n Neolitik)	6.90	9.20	M3	MD=8,BL=8	Çayönü (Erken Neolitik)	8.50	10.90
	-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	6.10	8.50		-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	7.30	8.60
	MD=1,BL=1	Büyük Gül- lücek (Kalko- litik)	6.70	8.50		MD=1,BL=1	Büyük Güllü- cek (Kalkolitik)	7.30	8.50
	MD=2, BL=2	Alacahöyük (Kalkolitik)	6.65	8.60		MD=2, BL=2	Alacahöyük (Kalkolitik)	8.50	11.10
	MD=7,BL=8	Küçükhöyük (Erken tunç)	6.06	8.05		MD=6,BL=6	Küçükhöyük (Erken tunç)	8.23	10.07
	MD=2, BL=2	Ağızören (Hi- tit)	6.70	8.80		MD=2, BL=2	Ağızören (Hitit)	9.75	10.97
	MD=16, BL=16	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	6.70	9.30		MD=17,BL=17	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	9.70	11.40
	MD=1,BL=1	A y a t e k l a (Roma)	6.00	8.00		-	Ayatekla (Roma)	-	-
	MD=13,BL=12	Norşuntepe (Demir Çağı)	6.11	8.51		MD=11,BL=11	Norşuntepe (Demir Çağı)	7.05	9.10
	MD=10,BL=10	G ü l l ü d e r e (Ortaçağ)	6.52	8.57		MD=7,BL=7	Güllüdere (Ortaçağ)	8.25	10.25
	MD=36,BL=35	Minnetpınarı (Ortaçağ)	6.45	8.82		MD=27,BL=27	Minnetpınarı (Ortaçağ)	9.04	10.47
	MD=7,BL=7	Adramytteion (Erken Bi- zans)	6.88	8.20		MD=4, BL=4	Adramytteion (Erken Bizans)	9.09	9.77
	MD=30,BL=30	Van kale- si-Eski Van Şehri (Orta- çağ)	6.69	8.70		MD=19,BL=19	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	8.86	10.23
	MD=35 ,BL=38	Altintepe (Urartu)	6.66	7.91		MD=33 ,BL=28	Altintepe (Urartu)	8.90	9.88
	MD=219,BL=214	İ z n i k Toplumu(Geç Bizans)	6.52	8.57		MD=166,BL=164	İznik Toplumu(Geç Bizans)	8.51	10.55

MD:Meziodistal, BL: Bukkolingual

Tablo 2: Eski Anadolu Toplumlarının Alt Çene (sol) MD ve BL Ölçümlerinin Karşılaştırılması

Alt Çene	n	Toplamlar	MD	BL	Alt Çene	n	Toplamlar	MD	BL
II	MD=10,BL=10	Çayönü (Erken Neolitik)	5.40	6.00	P2	MD=22, BL=22	Çayönü (Erken Neolitik)	7.10	8.40
	-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	4.70	6.00		-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	6.92	8.34
	-	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	4.60	6.20		MD=1, BL=1	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	7.00	8.20
	MD=1, BL=1	Alacahöyük (Kalkolitik)	4.90	5.30		MD=	Alacahöyük (Kalkolitik)	6.70	7.80
	MD=4, BL=4	Küçükhöyük (Erken tunç)	4.40	5.10		MD=10, BL=10	Küçükhöyük (Erken tunç)	6.10	7.14
	MD=2, BL=2	Ağızören (Hitit)	4.79	5.77		MD=3, BL=3	Ağızören (Hitit)	6.73	7.51
	MD=8,BL=8	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	5.60	5.90		MD=13, BL=13	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	7.30	8.40
	-	Ayatekla (Roma)	-	-		MD=1, BL=1	Ayatekla (Roma)	6.50	8.00
	MD=6,BL=7	Norşuntepe (Demir Çağı)	5.04	6.23		MD=13,BL=15	Norşuntepe (Demir Çağı)	6.33	8.09
	MD=8,BL=8	Güllüdere (Ortaçağ)	5.52	5.42		MD=10,BL=10	Güllüdere (Orta Çağ)	6.69	7.90
	MD=23,BL=16	Minnetpınarı (Ortaçağ)	5.23	5.89		MD=38,BL=36	Minnetpınarı (Ortaçağ)	6.31	8.07
	MD=7, BL=7	Adramytteion (Erken Bizans)	5.12	5.73		MD=6, BL=7	Adramytteion (Erken Bizans)	6.61	7.46
	MD=17,BL=17	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	5.57	5.80		MD=31,BL=31	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	6.78	8.13
	MD=29 ,BL=28	Altuntepe (Urartu)	5.36	5.96		MD=50 ,BL=49	Altuntepe (Urartu)	7.01	8.13
	MD=127, BL=76	İznik Toplumu (Geç Bizans)	5.12	5.69		MD=221,BL=219	İznik Toplumu(Geç Bizans)	6.73	7.84

I2	MD=22, BL=22	Çayönü (Erken Neolitik)	6.00	6.30	M1	MD=40, BL=40	Çayönü (Erken Neolitik)	11.10	10.70
	-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	6.70	6.40		-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	10.64	10.24
	-	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	5.70	6.70		MD=1, BL=1	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	11.70	11.00
	MD=1, BL=1	Alacahöyük (Kalkolitik)	5.40	6.10		MD=2, BL=2	Alacahöyük (Kalkolitik)	10.50	9.80
	MD=5, BL=5	Küçükhöyük (Erken tunç)	5.16	5.92		MD=16, BL=16	Küçükhöyük (Erken tunç)	9.95	9.29
	MD=2, BL=2	Ağızören (Hitit)	5.60	5.96		MD=3, BL=3	Ağızören (Hitit)	10.98	10.04
	MD=9, BL=9	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	5.70	6.40		MD=18, BL=18	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	11.30	10.70
	-	Ayatekla (Roma)	-	-		MD=1, BL=1	Ayatekla (Roma)	11.00	10.00
	MD=15, BL=14	Norşuntepe (Demir Çağı)	5.50	6.66		MD=10, BL=12	Norşuntepe (Demir Çağı)	10.37	10.14
	MD=4, BL=8	Güllüdere (Ortaçağ)	5.44	5.91		MD=11, BL=18	Güllüdere (Ortaçağ)	10.73	9.76
	MD=34, BL=25	Minnetpınarı (Ortaçağ)	5.57	6.24		MD=38, BL=35	Minnetpınarı (Ortaçağ)	10.55	10.46
	MD=5, BL=7	Adramytteion (Erken Bizans)	5.43	5.86		MD=5, BL=6	Adramytteion (Erken Bizans)	10.24	10.32
	MD=19, BL=19	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	5.73	6.29		MD=34, BL=34	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	10.77	10.46
	MD=34, BL=32	Altuntepe (Urartu)	7.70	5.83		MD=67 ,BL=71	Altuntepe (Urartu)	10.70	10.23
	MD=169, BL=104	İznik Toplumu(Geç Bizans)	5.76	6.10		MD=254, BL=258	İznik Toplumu(Geç Bizans)	10.91	10.27

C	MD=20, BL=20	Çayönü (Erken Neolitik)	6.70	7.70	M2	MD=33, BL=33	Çayönü (Erken Neolitik)	10.80	10.20
	-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	7.10	7.10		-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	10.31	9.72
	MD=1, BL=1	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	6.90	7.60		MD=1, BL=1	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	11.70	10.30
	MD=2, BL=2	Alacahöyük (Kalkolitik)	7.10	7.70		MD=2, BL=2	Alacahöyük (Kalkolitik)	10.90	9.70
	MD=10, BL=10	Küçükhöyük (Erken tunç)	5.76	6.54		MD=18, BL=18	Küçükhöyük (Erken tunç)	9.47	8.92
	MD=3, BL=3	Ağızören (Hitit)	6.35	7.11		MD=3, BL=3	Ağızören (Hitit)	10.90	10.01
	MD=8, BL=8	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	7.10	8.00		MD=14, BL=14	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	10.90	10.30
	MD=1, BL=1	Ayatekla (Roma)	7.00	8.00		MD=1, BL=1	Ayatekla (Roma)	10.50	9.80
	MD=15, BL=14	Norşuntepe (Demir Çağı)	6.52	7.78		MD=13, BL=12	Norşuntepe (Demir Çağı)	9.81	9.47
	MD=11, BL=11	Güllüdere (Ortaçağ)	6.52	7.66		MD=11, BL=12	Güllüdere (Ortaçağ)	10.46	9.79
	MD=33, BL=29	Minnetpınarı (Ortaçağ)	6.45	7.73		MD=35, BL=33	Minnetpınarı (Ortaçağ)	9.86	9.71
	MD=6, BL=6	Adramytteion (Erken Bizans)	6.49	7.13		MD=5, BL=6	Adramytteion (Erken Bizans)	9.96	10.04
	MD=24, BL=24	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	6.72	7.51		MD=34, BL=34	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	10.16	9.93
	MD=55 ,BL=58	Altuntepe (Urartu)	6.72	7.17		MD=65 ,BL=68	Altuntepe (Urartu)	10.33	9.72
	MD=215, BL=180	İznik Toplumu (Geç Bizans)	6.59	7.59		MD=270, BL=268	İznik Toplumu (Geç Bizans)	10.32	9.77

P1	MD=20, BL=20	Çayönü (Erken Neolitik)	6.70	7.70	M3	MD=20, BL=20	Çayönü (Erken Neolitik)	10.50	9.90
	-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	6.70	7.72		-	Aşıklı Höyük (Neolitik)	9.16	8.90
	MD=1, BL=1	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	6.90	7.70		MD=1, BL=1	Büyük Güllücek (Kalkolitik)	9.40	9.20
	MD=2, BL=2	Alacahöyük (Kalkolitik)	6.60	7.40		MD=1, BL=1	Alacahöyük (Kalkolitik)	10.60	10.90
	MD=11, BL=11	Küçükhöyük (Erken tunç)	5.96	6.53		MD=8, BL=8	Küçükhöyük (Erken tunç)	9.28	8.70
	MD=3, BL=3	Ağızören (Hitit)	6.27	7.11		MD=1, BL=1	Ağızören (Hitit)	10.01	9.48
	MD=13, BL=13	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	6.80	8.00		MD=6, BL=6	Hayaz Höyük (Erken ve Orta Tunç)	10.80	10.00
	MD=1, BL=1	Ayatekla (Roma)	6.00	7.20		-	Ayatekla (Roma)	-	-
	MD=17, BL=17	Norşuntepe (Demir Çağı)	6.27	7.55		MD=8, BL=7	Norşuntepe (Demir Çağı)	9.38	9.34
	MD=8, BL=9	Güllüdere (Ortaçağ)	7.09	7.43		MD=10, BL=10	Güllüdere (Ortaçağ)	10.83	9.68
	MD=39, BL=39	Minnetpınarı (Ortaçağ)	6.34	7.53		MD=29, BL=28	Minnetpınarı (Ortaçağ)	9.93	9.61
	MD=6, BL=6	Adramytteion (Erken Bizans)	6.55	6.86		MD=4, BL=4	Adramytteion (Erken Bizans)	9.35	9.07
	MD=31, BL=31	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	6.57	7.47		MD=32, BL=32	Van kalesi-Eski Van Şehri (Ortaçağ)	9.79	9.81
	MD=55 ,BL=58	Altuntepe (Urartu)	6.61	7.33		MD=23 ,BL=25	Altuntepe (Urartu)	10.07	9.34
	MD=288, BL=221	İznik Toplumu(Geç Bizans)	6.56	7.33		MD=196, BL=196	İznik Toplumu(Geç Bizans)	10.33	9.51

MD:Meziodistal, BL: Bukkolingual

Atamtürk ve Duyar (2008), günümüzde Örentepeler olarak bilinen antik adı Adramytteion olan yerleşim alanından ele geçen iskeletlerin diş boyutları üzerinde araştırma yapmış ve bu topluluğun diş boyutlarını diğer eski Anadolu topluluklarının diş boyutlarıyla karşılaştırarak, toplumun diş boyutlarındaki küçülme sürecinin neresinde olduğunu cevaplamaya çalışmıştır.

Erdal (1999), eski Anadolu toplulukları üzerinde yaptığı çalışmada toplulukların diş boyutlarındaki değişim hakkında bilgi vermektedir. Çayönü (Seramiksiz Neolitik, MÖ 7200, n=356 diş) Hayaz Höyük (Orta Tunç Çağı, n:191), Norşuntepe (Demir Çağı, n:417), Antandros (MÖ 7-2. yüzyıl, n= 440), İznik (Geç Bizans dönemi MS 13. yüzyıl, n:2917), Panaztepe (MÖ ikinci bin, Roma n=249), İslam n=346), Aşvankale (Yakın çağ, MS 18. yüzyıl, n=269) topluluklarından oluşan çalışmada meziodistal (MD) ve vestibulolingual (VL) ölçüleri ile toplam taç alanı ve taç alanı değerlerini hesaplamıştır. Toplulukların toplam taç alanlarında küçülme-

nin gerçekleştiğini göstermiştir. Ancak küçülmenin oranının bütün dişlerde aynı olmadığını belirtmiştir. Eski Anadolu topluluklarının diş boyutlarındaki küçülme Neolitikten Yakınçağa kadar geçen 9 binlik zaman diliminde %16.09 oranında görülmüştür.

Erdal (1996), Geç Bizans tarihlenen İznik topluluğundan aldığı örneklerin diş boyutlarını eski Anadolu toplumları ile karşılaştırmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, İznik topluluğunun toplam taç alanı Erzurum (yakın çağ) ile benzerlik göstermektedir. İznik topluluğu Norşuntepe örnekleminde daha büyük diş boyutuna sahiptir, Çayönü (Neolitik) ve Hayazhöyük (Tunç çağ) örneklerinden ise daha küçük toplam taç alanına sahiptir. Çalışmada, genel olarak Anadolu topluluklarında diş boyutlarındaki küçülmeden bahsedilebilir. Neolitikten Geç Bizans dönemine kadar dişlerde %7, Tunç çağına kadar ise %9.36 oranında küçülme gerçekleşmiştir.

Tablo 3 : Farklı bölgelerde diş boyutlarının küçülme oranları

K ü ç ü l m e O r a n l a r ı (%)	Eski Anadolu Toplulukları (Neolitik-Ya- kınçağ)	Nuba Topluluğu (Nil Kıyısı) (Mezolitik-Ne- olitik)	Hindistan Inamga- on Topluluğu (Ne- olitik-Kalkolitik)
	%16.09	%6.1	%3.1

Eski Anadolu toplulukları ve diğer popülasyonların diş boyutlarında meydana gelen küçülme Tablo 3'te gösterilmiştir (Erdal, 1999; Calcagno, 1986; Lukacs 1985).

Çene Boyutlarında Meydana Gelen Narinleşme

Evrimsel süreçte çenenin genel olarak kaba halinden narin bir yapıya dönüştüğü bilinmektedir. Ancak değişimin nedenleri konusunda araştırmacıların farklı görüşleri vardır. Stedman ve ark (2004), MYH16 geninde meydana gelen bir mutasyonun insanın kas sisteminde meydana gelen değişime neden olduğundan bahsetmiştir. Yumuşak yiyecekler yemenin çiğneme kaslarının aktivesini azalttığı ve bu yüzden de çene boyutunun azaldığını ve beyin boyutunun artmasının da buna etkisi olduğunu ifade eden araştırmacılar da vardır (Brace ve ark., 1987; Aiello ve Wheeler, 1995). Diğer taraftan konuşmanın çenedeki narinleşme üzerinde etkili olduğunu belirten araştırmacılar bulunmaktadır (Hiiemae, 1984).

Neolitik dönemde dik görümlü ramus, zaman içerisinde daha eğimli bir yapıya dönüşmüştür. Masseter kasının küçülmesinden dolayı da alt çene kısalmıştır. Prognatizmde küçülme meydana gelmiş ve ağız boşluğu da giderek küçülmüştür (Alpagut, 1978). Temporomandibular eklem

ve manibular kondil boyutları günümüz insanlarında eskiye oranla küçülmüştür. Hinton ve Carlson (1979) Nil nehri boyunca bir bölge olan Nubia'da M.Ö.300-M.S.350, M.S. 550-1000 ile M.Ö. 3400-2400, M.Ö 2400-1000 dönemlerine tarihlenen iki grubun mandibular fossa, zygomatik ark genişliği, infratemporal fossa ölçülerini karşılaştırmıştır. Mandibular fossada alanında azalma ve seksüel dimorfizmde artış meydana geldiğini belirtmiştir.

Bir çok araştırmada farklı toplumlarda gonial açı ortalamaları değerlendirilmiştir. Çatalhöyük (Neolitik) toplumunun gonial açı ortalaması 119.5°'dir. Anadolu'da yaşamış ve Kalkolitik, Eski Tunç I, Asur Ticaret Kolonileri Devri, Hitit Devri, Frig Devri'ne ait bir seri iskelet çalışmasında gonial açı ortalaması 121,9°, Roma ve Bizans dönemi iskelet serisinin gonial açı ortalaması da 121.3°'dir. Osmanlı dönemi Anadolu toplumlarında açı ise 126.5°'dir (Alpagut, 1978).

Çırak ve Güleç (2007), yaptığı çalışmada 19. Yüzyıla tarihlenen Kelenderis toplumunun kafa endislerini incelemiş ve kadınlarda gonial açı ortalamasının 118.66°, erkeklerde ise 114.33° olduğunu belirtmiştir. Sarısoy ve Güngör (2001), yaşayan ve yaş ortalaması 21 olan, 33 birey üzerinde yaptığı çalışmasında sağ gonial açı ortalamasının 119.64°, solun ise 119.80° olduğunu belirtmiştir. Güngör ve ark. (2007), gonial açının Anadolu popülasyonlarında geçirmiş olduğu değişimi incelemiş, araştırmacılar Türkiye için yaşayan bireylerin gonial açı ortalamasını erkeklerde 120.66°, kadınlarda ise 123.63° olarak belirtmişlerdir. Eski Anadolu topluluklarının gonial açı ortalamalarını günümüz örnekleriyle karşılaştırdıklarında, zaman içerisinde gonial açıda artış ya da azalış bildirecek yeterli kanıt bulamadıklarını belirtmişlerdir.

Diğer taraftan araştırmacılar aile bireyleri arasında yaptıkları çalışmalar ile diş boyutları ve dental ark boyutlarını da incelemişlerdir. Lavelle (1973) bir kız ve bir erkek çocuktan oluşan 150 aileden oluşan örneklerinde diş boyutlarını ve dental arkları ölçerek ebeveynler ve çocukları arasındaki farkları değerlendirmiştir. MD, BL ve ark genişliği, uzunluğu ölçülerinin alındığı araştırmada, maksilla ve mandibula arklarının baba ve oğullar arasında seküler değişimi %1.6, kız çocukları ve anneleri arasındaki değişim ise %0.7 olarak bulunmuştur. Ark ölçülerinde çocuklarda anne babalarına göre daha küçük ark ölçüleri görülmüştür. Diğer taraftan çocukların MD ve BL diş ölçüleri ebeveynlerine göre daha büyük bulunmuştur. Yazar, kompleks seküler değişimin olduğunu belirtmiştir.

Defria ve ark (2006), İtalya'da 1953-1959 ve 1990-1998 yılları arasında doğan Kafkas çocuklarının karışık dişlenmesini incelemiş ve dental arkları ölçmüştür. 1950'lerde doğan çocukların maksilla intermolar genişliği, 1990'a göre anlamlı derecede büyüktür. Aynı zamanda geçen 40

yıl süresinde çenedeki kapanış bozukluğunun gelişim ihtimali 1990’larda daha fazladır. Araştırmacılar, maksillanın küçülmesini içeren bir seküler değişimden bahsetmişlerdir. 2019 yılında yapılan bir araştırmada mandibuladan alınan ölçüler değerlendirilmiş ve Neolitik-Ortaçağ arası geçen sürede mandibula morfolojisinin daha narin bir hale geldiği ifade edilmiştir (Hirst, 2019).

Sonuç

Diş boyutları üzerinde yapılan çalışmalar, pleistosen dönem sonrasında diş ve çene boyutlarında küçülme ve narinleşme hızında bir artış olduğunu göstermektedir. Dişlerin evrimsel süreçte küçülmesinin nedenleri arasında farklı teoriler bulunmaktadır. Bunlardan en fazla kabul görülenleri, muhtemel mutasyon etkisi, seçici uyuma etkisi ve artan popülasyon yoğunluğudur. Bu görüşlere ek olarak beslenme rejiminin değişmesi gibi çevresel faktörler de diş boyutunu etkilemiştir.

Neolitikten günümüze kadar farklı toplumlarda farklı oranlarda diş boyut küçülmesi görülmektedir. Diğer taraftan çene daha narin bir yapı kazanmıştır. Yapılacak olan araştırmalardan elde edilecek yeni buluntular ve güncel örneklerle yapılan araştırmalar, insanın evrimsel süreçte diş ve çene boyutlarında görülen değişimi daha net ortaya koyacaktır.

Kaynakça

- Açıkkol, A. (2000), Küçükhöyük Eski Tunç Çağı insanların paleoantropolojik açıdan incelenmesi, Ankara Üniversitesi, sosyal bilimler enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Adeyemi, T. A., & Isiekwe, M. C. (2003). Mesio-distal crown dimensions of permanent teeth in a Nigerian population. *African journal of medicine and medical sciences*, 32(1), 23-25.
- Aiello, L.C. & Wheeler, P., 1993, The Expensive-Tissue Hypothesis: The Brain and the Digestive System in Human and Primate Evolution, *Current Anthropology*, 36(2): 199-221
- Alpagut, B. (1978), İnsan Evriminde Çevresel Faktörlerin Dişlere ve Gonial Açığa Etkileri Eski Anadolu Toplulukları Üzerinde Bir Deneme, *Antropoloji Dergisi*, 8: 67-75.
- Anderson, D. L., Thompson, G. W., & Popovich, F. (1975). Evolutionary dental changes. *American Journal of Physical Anthropology*, 43(1), 95–102. doi:10.1002/ajpa.1330430113
- Atamtürk, D. & Duyar, İ. (2008), Antik Adramytteion Topluluğunda Diş Boyutları ve Eski Anadolu Topluluklarıyla Karşılaştırılması, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1): 207-217.
- Bishara, S.E.; Ortho, D. Jakobsen, J.R. Abdallah, E.M. & Garcia, A.F. (1989), comparison of meziodistal and bukkolingual crown dimensions of the permanent in Three Populations From Egypt, Mexico and United States, *Am. J. Deniofac. Orthop.*, 96 (5): 416-422
- Brace, C.L. (1967). Environment, tooth form, and size in the Pleistocene. *Journal of Dental Research*, 46(5), 809-816.
- Brace, C. L. (1964). The probable mutation effect. *Am. Nat.* 98:453 -455.
- Brace, C. L., & Nagai, M. (1982). Japanese tooth size: past and present. *American journal of physical anthropology*, 59(4), 399-411.
- Brace, C. L., (1963), Structural Reduction in Evolution, *The American Naturalist*, 97(892): 39-49.
- Brace, C. L., & Mahler, P. E., (1971), Post-Pleistocene Changes in the Human Dentition, *Am. Phys. Anthropol.*, 34: 191-204.
- Brace, C. L., Rosenberg R.K., & Hunt, K.D, (1987), Gradual Change in Human Tooth Size in the Late Pleistocene and Post-Pleistocene, *Evolution*, 41(4): 705-720.
- Calcagno, J.M., & Gibson, K.R. (1991). Selective Compromise: Evolutionary Trends., In: *Advances in Dental Anthropology*, MA Kelley & CS Larsen (eds). New York: Wiley-Liss. Chapter 5, pp. 59-76. 59-76

- Calcagno, J. M., & Gibson, K. R. (1988), Human Dental Reduction: Natural Selection or the Probable Mutation Effect, *American Journal of Physical Anthropology*, 77: 505-517.
- Calcagno, J.M. (1986). Dental reduction in post-Pleistocene Nubia. *American Journal of Physical Anthropology*, 70(3), 349-363.
- Cardoso, H.F.V. Heuze, Y. & Julio, P., (2010), Secular Change in the Timing of Dental Root Maturation in Portuguese Boys and Girls, *American Journal of Human Biology*, 22:791-800.
- Çırak, A. & Güleç, E., (2007), Kelenderis İskeletlerinin Demografik ve Paleoantropolojik Analizi, *Antropoloji Dergisi*, 22: 103-125.
- Çiner, R. (1965). Ayatekla Kazısından Çıkarılan İskeletin Tetkiki. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3-4.
- Defria, E., Baroni, G., & Marinelli, A., (2006), Dental Arch Dimensions in the Mixed Dentition: A Study of Italian Children Born in the 1950s and the 1990s, *Angle Orthodontist*, 76 (3): 446-451
- Dempsey, P.J., & Townsend, G.C., (2001). Genetic and Environmental Contributions to Variation in Human Tooth Size, *The Genetics Society of Great Britain, Heredity*, 86: 685-683.
- Ebeling, C. F., Ingervall, B., Hede-gård, B., & Lewin, T. (1973). Secular changes in tooth size in Swedish men. *Acta Odontologica Scandinavica*, 31(3), 141-147. doi:10.3109/00016357309002500
- Erdal, Y.S., (1996). İznik Geç Bizans Dönemi İnsanlarının Çene ve Dişlerinin Antropolojik Açından İncelenmesi, *Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi*.
- Erdal, Y.S., (1999). Neolitikten Günümüze Anadolu İnsan Topluluklarının Dişlerinde Boyut Küçülmesi, *Hacettepe Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi*, 23(1): 12-19.
- Erkman, A.C., Çırak, A., Şimşek, N., & Özgün, G. (2009a). Karagündüz Erken Demir Çağ İskeletlerine Ait Dişlerin Odontometrik Analizi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, (2).
- Erkman A.C, Kırmızıoğlu P.G, & Yiğit A. (2009b) Altıntepe Urartu iskeletlerine ait dişlerin odontometrik analizi. *Zeitschrift für die Welt der Türken* 1-(2):177-198.
- Galdames, I.S., Lopez, M.C., Farias, B.L., Marchant, C.S., Munoz, S.T., Rojas, P.G., Rojas, M.G., (2008). Sexual Dimorphism in Meziodistal and Bukolingual Tooth Dimensions in Chilean People, *Int. J. Morphol.*, 26 (3): 609-614
- Garn, S.M., Lewis, A.B., Swindler, D.R., & Kerewsky, R.S. (1967a). Genetic Control of Sexual Dimorphism in Tooth Size. *Journal of Dental Research*, 46(5), 963-972. doi:10.1177/00220345670460055801
- Garn, S. M., Lewis, A.B., & Kerewsky, R.S., (1967b). Communalities in The Size Differences of Teeth of Brothers and Sisters, *Archs oral Bio.*, 12: 575-581

- Garn, S.M., Lewis, A.B., & Kerewsky, R.S., (1965). Genetic, Nutritional, and Maturation Correlates of Dental Development, *J. Dent. Res.*, 44: 228-242
- Garn, S.M., Nagy, J.M., Sandusky, S.T., & Trowbridge, F., (1973). Economic Impact on Tooth Emergence, *Am. J. Phys. Anthropol.*, 39: 233-238.
- Guatelli-Steinberg, D. (2016). What teeth reveal about human evolution. Cambridge University Press.
- Güngör, K., Sağır, M., & Özer, İ., (2007). Evaluation of the Gonial Angle in the Anatolian Populations: From Past to Present, *Coll. Anthropol.* 31(2): 375-378.
- Harris, E., Potter, R.H., & Lin, J., (2001). Secular Trend in Tooth Size in Urban Chinese Assessed From Two- Generation Family Data, *American Journal of Physical Anthropology*, 115: 312-318
- Hiiemae, K., (1984). Functional Aspects of Primate Jaw Morphology,
- Hinton, R.J., & Carlson, D.S. (1979). Temporal changes in human temporomandibular joint size and shape. *American Journal of Physical Anthropology*, 50(3), 325-333.
- Hinton, R.J., Smith. O.M., & Smith, F.H., (1980), Tooth Size Changes in Prehistoric Tennessee Indians, *Human Biology*, 52(2): 229-245.
- Hirst, C.S. (2019). How has the morphology of the human mandible varied in response to the dietary changes that have occurred in Britain between the Neolithic and Post-Medieval periods? (Doctoral dissertation, UCL (University College London)).
- Kedici, S., İşcan, M., & Yaşar, (2004). Diş Boyutundan Cinsiyet Tayini, *Adli Bilimler Dergisi*, 3(1): 61-66.
- Korkmaz, D., (1993). Elazığ/ Norşuntepe Demir Çağı İskeletlerinde Diş yapısı ve Hastalıkları, Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi.
- Lavelle, C.L.B., (1973). Variation in Secular Changes in the Teeth and Dental Arches, [Angle Orthod.](#), 43(4): 412-421.
- LeBlanc, S.A., & Black, B. (1974). A Long Term Trend in Tooth Size in the Eastern Mediterranean, *Am J Phys Anthropol* 1974; 41 477-422
- Lukacs, J. R., (1985). Tooth size Variation in Prehistoric India, *American Anthropologist*, 87(4): 811-825.
- Macchiarelli, R., & Bondioli, L. (1986). Post-pleistocene reductions in human dental structure: a reappraisal in terms of increasing population density. *Human Evolution*, 1(5), 405-417. doi:10.1007/bf02436617
- Merz, M.L. Isaacson, R. J. Germane, N. Rubenstein, L.K., (1991). Tooth Diameters and Arch Perimeters in a Black and a White Population, *Am. J. Orthod, DeJtofac. Orthop.*, 100 (1): 53-58

- Otuyemi, O.D., & Noar, J.H. (1996). A comparison of crown size dimensions of the permanent teeth in a Nigerian and a British population. *The European Journal of Orthodontics*, 18(6), 623–628. doi:10.1093/ejo/18.6.623.
- Özbek, M., (2015). *Dişlerle Tarihöncesine Yolculuk*, Bilgin kültür sanat yayınları, Ankara.
- Özbek, M., (1987).** Çayönü İnsanlarında Diş ve Dişeti Hastalıkları, V Araştırma Sonuçları Toplantısı, 367-395.
- Pajević, T, & Glišić, B. (2017). Dental occlusion analysis in the Mesolithic–Neolithic Age, Bronze Age, and Roman to Medieval times in Serbia: Tooth size comparison in skeletal samples. *Arch Oral Biol*, 77: 44-50.
- Paredes, V., Williams, F., Cibrian, R., Williams, F., Meneses, A., & Gandia, J. (2011). Meziodistal sizes and intermaxillary tooth-size ratios of two populations; Spanish and Peruvian. A comparative study. *Medicina Oral Patología Oral y Cirugía Bucal*, e593–e599. doi:10.4317/medoral.16.e593
- Pinhasi, R., Eshed, V., & Shaw, P., (2008). Evolutionary Changes in the Masticatory Complex Following the Transition to Farming in the Southern Levant, *American Journal of Physical Anthropology*, 135: 136-148
- Prabhu, S., & Acharya, A.B. (2009). Odontometric sex assessment in Indians. *Forensic Sci Int* 192:129.e1–129.e5.
- Ruengdit, S., Riengrojpitak, S., Tiensuwan, M., & Santiwpong, P., (2011). Sex Determination From Teeth Size in Thais, The 6th CIFS Academic Day, 1-12.
- Sarısoy, L.T., & Güngör, K., (2001). Panoramik Radyografilerde Gonial Açının Değerlendirilmesi, *GÜ. Dişhek. Fak. Der.*, 18(3): 133-136.
- Scott, R.G., & Turner G.C, (1988). Dental Anthropology, *Ann. Rev. Anthropol.*, 17:99-126.
- Scott, R., (1997). Dental Anthropology, C. Smith (ed.), In: *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, Cham, https://doi.org/10.1007/978-3-319-51726-1_138-2
- Shaweesh, A.I. (2017). Meziodistal and faciolingual diameters of the permanent teeth in a Jordanian population. *Archives of Oral Biology*, 73, 253–258. doi:10.1016/j.archoralbio.2016.10.026
- Soltysiak, A., (2007). Reductim of Tooh Size in the Khabur Basin (Northern Mesopotamia), in E. B. Bodzsar, A. Zsakai (eds.), *New Perspectives and Problems in Anthropology*, Newcastle, 87-100
- Şenyürek, M.S., (1952). A study of the dentition of the ancient of inhabitants of Alaca Höyük, 18(69), 1-25.
- Togoo, R.A., Alqahtani, W.A., Abdullah, E.K., Alqahtani, A.S.A., AlShahrani, I., Zakirulla, M., ... & Mujam, O. H. (2019). Comparison of meziodistal tooth width in individuals from three ethnic groups in Southern Saudi Arabia. *Nigerian Journal of Clinical Practice*, 22(4), 553-557.

- Yaşar, Z.F., (2007). Adli Dental Antropoloji: (Dental Antropoloji Açısından Minnetpınarı ve Güllüdere Toplamlarının Dişlerinin Karşılaştırma Analizi), Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi.
- y'Edynak, G. (1978). Culture, diet, and dental reduction in Mesolithic forager-fishers of Yugoslavia. *Current Anthropology*, 19(3), 616-618.
- Yılmaz, H., (2000), Van Kalesi Eski Van Şehri Toplumunun Diş Varyasyonları ve Biyometrik Ölçümler Açısından Değerlendirilmesi, Ankara Üniversitesi, sosyal bilimler enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Yılmaz, H., & Açıkkol, A. (2003). Kütahya Ağızören İskeletlerine Ait Dişlerin İncelenmesi, *Antropoloji*, 17:71-108.
- Yuen, K.K.W., So, L.L.Y., & Tang, E.L.K. (1997). Meziodistal crown diameters of the primary and permanent teeth in Southern Chinese--a longitudinal study. *The European Journal of Orthodontics*, 19(6), 721–731. doi:10.1093/ejo/19.6.721.

HİCAZ KRALLIĞINDAN SÜRGÜNE; BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI ŞERİF HÜSEYİN'İN İNGİLTERE İLE İLİŞKİLERİ

Resul YAVUZ¹

¹ Doç. Dr. Resul YAVUZ, Bandırma Onyedİ Eylöl Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Faköltesi, Tarih Böl. ORCİD No. 0000-0002-7702-1020, ryavuz@bandirma.edu.tr.

Giriş

18. yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan’a yönelen İngilizlerin bu bölgeye giden ulaşımı kontrol altında tutmak amacıyla Ortadoğu’ya yönelen ilgisi Sanayi Devrimi’nden sonra başlayan **büyük devletler** arasındaki rekabet ile daha da artmıştır. Bu durum Arap topraklarını elinde tutmaya çalışan Osmanlı Devleti ile bu topraklara göz diken İngiltere arasında bundan sonraki süreçte son derece zor bir dönemin başlamasına neden olacaktır. **Öyle ki başta Hindistan olmak üzere, İngiltere’nin** Uzakdoğu sömürgelerine giden kara ve deniz yolları temelinde Boğazlar, Doğu Akdeniz, Arap Yarımadası, Irak ve Basra Körfezi gibi stratejik ve ticari açıdan kavşak bölgelerinin önemi büyüktü. Şüphe yok ki İngiltere için değer taşıyan bu bölgelerin Osmanlı Devleti’nin kontrolünde bulunuyor olması İngiltere’nin Osmanlı Devleti ile olan tarihi ilişkilerini yeni bir bakış açısıyla ele almasını gerekli kılacaktı. (Yurdakul, 2018, s. 27) İngiltere’nin siyasi ve askeri varlığını devam ettirebilmesi için Hindistan sömürgeşi üzerindeki kontrolünün kritik rol oynadığı Basra Körfezi ve Arabistan’ın durumu İngiltere’nin hâkimiyet planlarında stratejik bir yer tutmaktaydı (Yurdakul, 2018, s.19) ¹

1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılması yanında aynı yüzyılın son çeyreğinde Almanya ve İtalya’nın güçlü bir ulus devleti olarak ortaya çıkması, İngiltere’nin Hindistan yolunu güvende tutmak amacıyla uzun bir süre yürüttüğü “*Osmanlı Devleti’nin toprak bütünlüğünü koruma politikası*”ndan vazgeçmesine giden bir sürecin de başlamasına kapı aralamıştı. Bu tarihe kadar İngiliz hükümetleri doğuda bir sömürge imparatorluğu kurduğu andan itibaren Osmanlı Devleti’nin egemen olduğu Ortadoğu topraklarını güçlü rakiplerinin Hindistan’a ulaşmasını engellemede bir tampon bölge olarak görmeye başlamış ve bir dereceye kadar Osmanlı Devleti’nin güçlenmesinden yana tavır almıştı. (Akalin, 2015, s. 141) Ancak II. Abdülhamit’in tahta geçmesiyle birlikte Osmanlı Devleti’nin toprakları üzerindeki tehdit kaynağının değişiklik arz etmeye başlaması -Avrupa’da meydana gelen bloklaşmaların da etkisi ile- Osmanlı hükûmetinin -denge politikası kapsamında- Almanya’ya yanaşır bir tavır sergilemesine neden olmuştu. Şüphesiz böyle bir tavır değişikliğine gidilmesinin en önemli göstergesi de Bağdat Demiryolu Projesi olmuştu. İngiltere böyle bir proje ile İstanbul’dan Bağdat’a, oradan Basra Körfezi’ne kadar uzayacak bir demir yolu ağının Hindistan’a yönelik açık bir tehdit oluşturacağını bildiğinden bunu kabul edilemez olarak görmekteydi. Ayrıca II. Abdülhamit’in 1900 yılında yapımına başladığı Hicaz Demiryolu Projesi de İngiltere’nin kaygılarını iyice artırmıştı. Zira her iki demir yolu birleştğinde hatlar Halep

1 Yüzyılın son dönemine bakıldığında bölgenin tüm ihracat ticaretinin %8’inden fazlası İngiliz malları ile yapılmış olması, ayrıca yine bu dönemde körfezdeki limanlara giren ve çıkan toplam 2.161 vapurdan 2.039 tanesinin İngilizlere ait olduğu hesaba katıldığında Basra Körfezi’nin İngiltere için ne kadar önemli olduğu anlaşılabilir. (Hurewitz, 1956, s. 227)

ve Şam üzerinden Medine'ye uzanacaktı. Bağdat Demiryolu Projesi'nin Basra'da son bulması, belirtildiği gibi, Hindistan'a yönelik doğrudan bir tehdit yaratırken; Hicaz bağlantısı da 1881'den itibaren yönetimine aldığı Mısır'da nüfuzunun tehlikeye girmesi anlamına geliyordu. (Özyüksel, 2001, s. 29)

Bu rekabet neticesinde ortaya çıkan Birinci Dünya Savaşı, tüm dünyada olduğu gibi, Arap Yarımadası'nda da bütün dengeleri değiştirecek gelişmeleri de beraberinde getirdi. Osmanlı Devleti'nin bu savaşta İngiliz karşısı bir blokta yer alması, İngiltere'nin -Arap Yarımadası başta olmak üzere- tüm Ortadoğu'da Osmanlı karşısı bir dizi faaliyetlerin içerisine girmesine yol açtı. Bu faaliyetlerde İngiltere'nin Mekke Emîri Şerif Hüseyin ile olan ilişkileri ayrı bir önem arz etmektedir. İngiliz yönetimi, Ortadoğu'da bir varoluş savaşı olarak kabul ettiği Birinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında Avrupa'da meydana gelen gelişmeleri de hesaba katarak Osmanlı Devleti'ni içeriden çökertmek amacıyla Hicaz'da bir Arap isyanını tetiklemek için 1908 yılında, hakkında birtakım şaibeler olmasına rağmen, dönemin padişahı tarafından Mekke Emîrliğine atanan Şerif Hüseyin² ile irtibat tesis edecekti. 1914 yılının sonbaharında başlayan ve 1915 yılı boyunca karşılıklı mektuplaşma ile devam eden pazarlığa dayalı ilişkiler ağı 1916 yılı Haziran'ında Hicaz'da Osmanlı yönetimine karşı ateşli bir isyana neden olacaktı. (Storrs, 1937, s. 164) Şerif Hüseyin kendi yönetiminde savaştan sonra Arap topraklarında bağımsız bir Arap krallığının kurulması vaadiyle Osmanlı yönetimine kılıç çektiği bu savaşta İngilizlerden ciddi yardım gördü. (Tauber, 1993, ss. 105-106) Ayrıca isyan sürecinde İngilizler sahada görev yapan, başta Lawrance olmak üzere, pek çok askeri ve siyasi temsilcilerinin de Şerif Hüseyin ve oğullarına danışmanlık yapmak için isyan bölgesinde kalmalarını sağlayacaktı. (Koloğlu, 2016, ss.78-79) İngiliz yönetimi, bu dönemde Osmanlı Devleti'ni içeriden çökertmeyi öncelikli amaç olarak gördüğünden savaş öncesinden beri ısrarlı bir şekilde Şerif Hüseyin ve oğullarına karşı mesafeli davranılması için çağrıda bulunan Hindistan yönetiminin uyarılarına kulak asmayacaktı. (Yavuz, 2020, s.239)

Londra yönetimine göre, Şerif Hüseyin'e karşı yürütülen bu politika şimdilik pratik, faydalı ve ihtiyaçlara cevap veren bir politikaydı. Savaş sonrası süreçte Hâşimî soyundan geldiği iddia edilen Şerif Hüseyin ile ilişkilerinin nasıl bir seyir izleyeceği savaş sürecinde Londra'da masaya yatırılmamıştı. Öncelikli hedef, Arap topraklarını Osmanlı yönetiminden çıkarmaktı. Bu amaca ulaşmak için İngilizler aynı zamanda, başta Abdülaziz İbn Suud olmak üzere, pek çok Arap kabile reisleri ile de sağlam ilişkiler kurmuşlardı. (Yavuz, 2020, s. 102) Savaşın daha ilk yılında, uzun

2 Şerif Hüseyin'in Mekke Emîri olma süreci hakkında bkz. Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin", *TDV İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-huseyin>.

yıllar bağlantı içerisinde oldukları İbn Suud ile bir antlaşma imzalamakla birlikte, İngiliz yönetimi Suudilerin can düşmanı olan Şerif Hüseyin'in bu isyanın başarıya ulaşması için 200 Arap aşiret lideri ile birlikte İbn Suud'un da Şerif Hüseyin'e destek olmasını sağlayacaklardı. (IOR/L/PS/18/B251, pp. 9-11)

Şerif Hüseyin'in Hicaz'a ve tüm Arap Yarımadası'na hâkimiyet mücadelesinde İbn Suud ile arasında var olan sorunlar İngilizlerin bölgede dengeleri gözeterek dikkatli bir siyaset izlemesine neden olacaktı. İbn Suud, kendisini tüm Arap Yarımadası'nın gerçek lideri olarak görmekteydi. Buna karşılık Şerif Hüseyin de İbn Suud'un varlığından ve kendisine yönelik düşmanca politikalarından sürekli rahatsız olmakla birlikte İngiltere'nin de İbn Suud'a karşı son derece müsamahalı tavırlarından ciddi endişe duymaktaydı. İki tarafın birbirlerine yönelik bu düşmanca tutumu savaş öncesinde ve sırasında iki tarafı bir savaşın eşiğine getirmesine rağmen İngilizler, buna şimdilik müsaade etmeyeceklerdi. (IOR/L/PS/10/388, No. 5140. 23 December 1917)

İngilizlerin, bu iki lideri savaş sırasında çarpıştırmama stratejisi savaştan sonra ortaya çıkan Hurma Köyü ve Turaba Savaşları ile sona erdi. İki lider arasında 1919'da başlayan savaş, İngiltere'nin ara buluculuğu ile her ne kadar sona erdirildiyse de İngiliz yönetimi, Arap Yarımadası'ndaki sükûnetin uzun süre devam etmeyeceğini fark etmişti. Bu nedenle savaştan sonra toplanan Paris Barış Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nden koparılan Ortadoğu toprakları üzerinde kalıcı bir barışı temin etmek için yoğun bir mücadele içerisine girecekti. Ancak İngilizler, savaşta başarıya ulaşmak için Şerif Hüseyin'e söz vermelerinin yanında Arap toprakları üzerinde hem Fransızlara hem Siyonistlere hem de Kürtlere sözler vermişlerdi. Şüphe yok ki İngilizlerin bu tutumu savaştan sonra Ortadoğu toprakları üzerinde ciddi sorunların ortaya çıkmasına sebep olacaktı. Kabul edilmelidir ki bu sorunların ilki ve en önemlisi Şerif Hüseyin ve oğulları ile yaşanan olacaktı. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: 5)

Birinci Dünya Savaşından Sonra Şerif Hüseyin'in Beklentileri Karşısında İngilizlerin Tutumu

Savaştan sonra Şerif Hüseyin, Osmanlı Devleti'nden koparılan Arap toprakları üzerinde bir Arap devleti tesis edilmesi konusunda İngilizlerden medet ummaya devam etmekle birlikte İngilizlerle olan ilişkilerinde gerginlikler kendisini belirgin bir şekilde göstermeye başladı. Şerif Hüseyin, İbn Suud ile girdiği Hurma Köyü ve Turaba Savaşlarında istediğini alamasa da İngiltere'nin baskısıyla İbn Suud ile uzlaşmaya razı olmuştu. Ancak kendisinin savaştan hemen sonra talep ettiği hususlar ve bu hususlar üzerindeki inatçı tavırları, İngiltere ile yaşayacağı anlaşmazlığının esas nedenlerini oluşturacaktı. Savaş sırasında "*Arap Topraklarının Kralı*" ol-

duğunu ilan etmesine rağmen, İngiltere ve müttefikler onu sadece “*Hicaz Kralı*” olarak tanımıştı. Şerif Hüseyin, bu konudaki ısrarcı tutumunu bırakmış görünmekle birlikte bu unvana alternatif olarak hükümdarlık politikasını değiştirme yoluna gidecekti ve Kasım 1918’de bu politikasını detaylandıracaktı. Nitekim konu ile ilgili olarak General Wilson’a yaptığı bir açıklamada Osmanlı Devleti tarihe karıştığı için onun yerine büyük ve bağımsız bir Müslüman devleti kurulmasının şart olduğu ve bunun da Birleşik bir Arabistan ile mümkün olabileceğini dile getirecekti. Onun planına göre Arap Yarımadası’nda tüm emîrler federatif bir yapı ile yönetimde olacak ve kendi memurlarını atayacaktı. Her emîr işini düzgün bir şekilde yürüttüğü sürece ülke yönetiminde söz sahibi olacağına dair kendisine bir ferman verilecek ancak görevini kötüye kullanırsa sahip olduğu makamları kaybedecekti. Ayrıca emîrler egemenlik bölgelerinde valileri ataması, vergileri toplaması gibi özerk bir yapı içerisinde bulunacaklardı. Suriye ve Irak bölgelerinde de kendisine bağlı olmak koşulu ile halk kendi hükûmetini kurabilecekti. (Teitelbaum, 1998, ss. 103-104) Böyle bir yapı içerisinde Necid Sultanı sıfatı ile İbn Suud da kendisine bağlı olduğu sürece bu yönetim içerisinde yer alacaktı. Fakat İbn Suud diğer emîrler gibi herhangi bir ayrıcalığa sahip olmayacak, yurt dışında temsilciliği bulunmayacak ve İhvan birlikleri³ dağıtılarak Necid’in korunması tamamen Hicaz’daki merkezî yönetime bırakılacaktı. Esasında Şerif Hüseyin, kendisinin halife olduğu konfederatif bir devlet yapısı içerisinde Birleşik Arabistan’ın İngiliz hükûmeti tarafından tanınmasını istiyordu. Şerif’in bu konfederasyonu, Arap Yarımadası ile Bereketli Hilal’i kapsayacak şekilde genişleterek oğullarının yönetimi altında Suriye ve Irak’ı da kapsayarak geniş bir alana nüfuz edecek ve muhtemelen İbn Suud’u zapt ederek onun sonunu getirecek bir yapıydı. (Teitelbaum, 1998, s. 105)

Faysal’ın Paris ve Londra’da yürütmeye çalıştığı görüşmelerde İngiliz taahhütlerinden artık emin olmayan ve İbn Suud’un da yükselişinden korkan Şerif Hüseyin’in bu planının amacı aynı zamanda İngiltere’yi yeni dönemde iş birliğine zorlamaktı. Şüphe yok ki İngiltere’nin, 1919’da Paris Barış Konferansı ile başlayan süreçte, Ortadoğu ve Arap Yarımadası için planları mevcuttu ve bu planlar Irak, Suriye, Filistin bölgelerinde henüz uygulanma aşamasına geçiriliyordu. Zaten Faysal’ın Suriye konusunda Paris ve Londra’da yürüttüğü diplomasiden haberdar olan Şerif Hüseyin muhtemeldir ki bu önerisi, bu planlar dâhilinde, İbn Suud’un daha fazla yükselmesine veya Fransa’nın kendi çıkarlarına zarar vermesinin önüne geçmeye yönelikti. Dolayısıyla konferansın başlamasına aylar kala,

3 Abdurrahman bin Suud tarafından Bedevi unsurların Hucer adıyla iskân bölgelerine yerleştirilmesi sonucu oluşan dinî ve askerî bir teşkilattır. Suudiler, bu teşkilat sayesinde bedevi unsurları hakimiyet altına aldıkları gibi kendilerine imam adıyla bağlı oldukça etkili bir askeri teşkilatlanma meydana getirdiler. Bu teşkilat zamanla Suudi Arabistan Krallığı’nın doğusunda etkili olmuştur. (Tekeboğan, 2016, s. 96)

1915'te McMahon ile yürüttüğü mektuplaşma trafiğinde iddialarını yeniden ortaya dökerek, Arap Krallığının bu planlar dâhilinde tanınması gerektiği hususuna değinecekti. Nitekim Haziran 1918'de başlayan ve sonraki süreçte de Kahire'deki İngiliz Yüksek Komiseri Wingate ile devam ettirdiği görüşmelerinde Şam Protokolü'ne⁴ uygun olarak Birleşik bir Arap krallığının kurulması talebini yineleyecekti. Şerif Hüseyin 28 Ağustos 1918'de Wingate'e yazdığı bir mektupta benzer hususlara bir kez daha değinerek Tüm Arap bölgelerini kapsayacak şekilde bağımsızlıklarının tanınmasını, bunun tanınmaması hâlindeyse kendisinin istifa edeceği tehdidini savuracaktı. Şerif Hüseyin bu mektubuna ek olarak 1916'da McMahon ile arasındaki mektup diplomasisinde kullanılan ifadelerden ne anladığını beş maddede özetleyerek İngiliz hükûmetinin bu esasları kabul ettiğini beyan etmesini isteyecekti. (Mss Eur F 112/277, No. 219, p. 200)

Şerif Hüseyin'in ileri sürdüğü maddeler şunlardı:

"1. Büyük Britanya, "bağımsızlık" kelimesinin her anlamıyla içeride ve dışarıda bağımsız bir Arap hükûmeti kurulmasını kabul eder. Söz konusu hükûmetin sınırları doğuda Basra Körfezi; batıda Kızıldeniz, Mısır sınırı ve Akdeniz; kuzeyde Halep ve Musul vilayetlerinin Fırat Nehri'ne kadar kuzey sınırları ve Basra Körfezi'ndeki ağızlarına kadar Dicle ile birleştiği yer olacak ancak bu sınırların dışında kalan Aden bölgesi hariç tutulacaktır. Arap hükûmeti, İngiliz hükûmetinin herhangi bir Arap veya bu sınırlar içinde olan herhangi bir emîr ile yaptığı anlaşmalara ve sözleşmelere saygı göstermeyi taahhüt edecektir.

2. Büyük Britanya, söz konusu hükûmeti korumayı ve kendi iç sınırlarını karadan veya denizden etkileyecek her türlü müdahaleye veya tecavüze karşı korumayı taahhüt edecektir. Ve hatta düşman entrikalarının veya emîrlerin kıskançlığının neden olduğu bir iç ayaklanma durumunda, İngiliz hükûmeti, ayaklanmayı bastırmak için Arap hükûmetine manevi ve maddi yardım sağlayacaktır. İç karışıklık ve ayaklanmalardaki bu yardım, Arap hükûmetinin maddi oluşumunu tamamladığı zamanla sınırlı olacaktır.

3. Basra, söz konusu yeni Arap hükûmeti yukarıda belirtildiği gibi maddi oluşumunu tamamlayana kadar İngiliz hükûmetinin işgali altında olacaktır. İngiliz hükûmeti tarafından, Arap hükûmetinin hangi ihtiyaçlarının dikkate alınacağını değerlendirilmesinde, söz konusu hükûmetin İngiliz hükûmetinin elinde ikincil bir güç gibi olduğunu göz önünde bulundurarak, bir miktar para tahsis edilecektir ve belirtilen miktar, söz konusu işgale göre verilen bir hediye olacaktır.

4 Birinci Dünya Savaşı sırasında, Arap İsyanına destek veren Arap Gizli Cemiyet üyelerinin Ortadoğu'da bir Arap konfedere devletinin kurulması için İngilizlere sunulmak amacıyla hazırlanan belge. (Westrate, 1992, s. 351); Tauber, 1993, s. 63)

4. *Büyük Britanya, Arap hükûmetine, savaş süresince sübvansiyonlar şeklinde tüm silah, mühimmat, savaş malzemeleri ve para taleplerini tedarik etmeyi taahhüt eder.*

5. *Büyük Britanya, Demiryolu hattını Karsin’de veya o bölgedeki herhangi bir uygun noktada kesmeyi taahhüt eder.”*(Mss Eur F 112/277, No. 219., p. 204)

Şerif Hüseyin açıkça bu talepleri ile İngiltere’yi Basra Körfezi’nden Kızıldeniz’e, Halep ve Musul’dan Aden sınırına kadar olan geniş bir alanda birleşik ve tek bir Arap devletini tanımaya zorluyordu. Dahası bu sınırlar dâhilinde tesis edilecek devletin maddi imkânlar başta olmak üzere her türlü desteğin de İngiltere tarafından sağlanmasını istiyordu.

Ancak Şerif Hüseyin’in dile getirdiği bu talepler, mektuplaşmalarda ifade edilen hususlardan ziyade o ifadeleri Şerif Hüseyin’in yorumlama biçimine dayanıyordu. Veya bunu İngiliz yetkililer en azından bu şekilde olduğunu söylüyorlardı. Şerif’in bu yorumlama biçimi İngilizler tarafından kabul görmemekle birlikte aynı dönemde de Faysal’ın Londra’da babasının yorumlarına güvenerek yürüttüğü diplomasiinin de başarısız olmasına yol açacaktı. (Paris, 2005, s. 246)

Şerif Hüseyin’i yakından takip eden Wingate, bu taleplerin İngiliz yetkililerce tartışılmaya başlandığı bir ortamda Lord Balfour’a Şerif Hüseyin ile sağladığı irtibat neticesinde Şerif hakkında ortaya çıkan kanaatlerini içeren uzun bir mektup yazacaktı. Şerif Hüseyin’in son merhalede ortaya koyduğu tavırlar başta olmak üzere barış konferansı arifesinde İngiltere’nin ona karşı tavırlarının nasıl olması gerektiğini detaylı bir şekilde muhatabına aktaracaktı. Wintage, Şerif’in ileri sürdüğü taleplerinin kabul edilemez olduğunu ifade etmesine rağmen Şerif Hüseyin’e karşı çok dikkatli bir politikanın takip edilmesi gerektiği uyarısını yapacaktı. Ona göre, Şerif Hüseyin’e karşı bir hamlenin şimdiki hâlde bölgedeki tüm Müslümanların öfkelerini kazanmak anlamına gelecek ve bunun da İngiliz prestijine ciddi zarar verecekti. Şerif’in istifa etmesi de kendileri için kötü sonuçlar doğuracaktı. Böyle bir durumda Türk yönetimine karşı ortaya çıkan Arap isyanı Şerif’in görevden ayrılması ile basit bir aşiret isyanı olarak değerlendirilecekti ve bu durum Orta Arabistan’daki İngiliz konumunu ciddi olarak etkileyecekti. Bu tespitlerinden sonra Wingate, bu durumda İngiltere’nin önünde, Şerif’e karşı güven verici bir politikanın izlenmesi ve ona karşı niyetlerinin açıkça ortaya konulması ya da sorunu olduğu gibi bırakarak Arap hareketinin çöküşünü göze almak gibi iki seçenek olduğunu dile getirecekti. Wingate, bu seçeneklerden birincisini bölgedeki prestij ve çıkarların devamı için şiddetle tavsiye edecekti. (Mss Eur F 112/277, No. 219., p. 204)

Bu kadar belirgin görünen Şerif Hüseyin ile ilgili sorunlar savaş sırasında neredeyse hiç ortaya çıkmamıştı. İngiltere, o yıllarda Şerif Hüseyin

yin'in durumunun ne olacağı temelinde Arabistan'ın siyasi bölüşümünü konu alan herhangi bir planlamaya gitmeyi o an için gerekli görmemişti. Ancak şimdi gelinen aşamada McMahon ile yazışmalarının yorumlanması ile ortaya çıkan Şerif Hüseyin'in Birleşik Arabistan talebi, Cox başta olmak üzere bölgedeki üst düzey birçok İngiliz yetkilinin Şerif Hüseyin'in durumunun nasıl olması gerektiği üzerinde kafa yormalarına neden olmuştu. Nitekim Cox, Şerif Hüseyin'in etki alanının sadece Hicaz ile sınırlı olması gerektiğini savunurken Mark Sykes, Wingate ve Cyril Wilson, savaş sonrası Arap dünyasında Hüseyin'e onurlu bir pozisyon verilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Aynı şekilde Paris Barış Konferansı hazırlıkları 1918 yılı sonu itibariyle başladığında, Hindistan Ofisi ve İngiliz Dışişleri Bakanlığı arasında da Arabistan'daki Hâşimîlerin savaş sonrası rollerinin de nasıl olması gerektiği konusunda görüş ayrılıkları ortaya çıkacaktı. Dışişleri Bakanlığı, İngiltere'nin Arap Yarımadası'nda "baskın bir nüfuz" oluşturmaya çalışması gerektiği görüşünde olmasına rağmen Şerif Hüseyin'in dış ilişkilerinin Londra tarafından kontrol edilmemesi ve onunla sadece sınırlı temele dayalı bir antlaşma yapılması gerektiğine inanıyordu. Bununla birlikte, Hindistan Ofisi ise Şerif ile herhangi bir anlaşmaya gidilmemesi ve onun "tamamen özgür" bırakılması gerektiği görüşündeydi. Çünkü Onlara göre, Şerif'e böyle bir antlaşma dayatılmasının Hintli Müslümanlar tarafından büyük şüpheyile karşılanabilirdi. Kahire temsilcilerinden Hogarth ve Lawrence ise Şerif Hüseyin'in politikalarını destekler gözükseler de onlar da tıpkı Cox gibi, Şerif Hüseyin'in gücünün sembolik bir otorite ile sadece Hicaz ile sınırlı olması gerektiği görüşündeydiler. Dahası Lawrence, "aptal" olduğuna kanaat getirdiği Şerif Hüseyin'in oğlu Ali tarafından gözetilmesi gerektiğine inanıyordu. (Paris, 2005, ss. 248-249)

Lord Curzon sahadan gelen bu değerlendirmeler ışığında 16 Aralık 1918 tarihli Doğu Komitesi toplantısında, Şerif Hüseyin durumu başta olmak üzere savaş sonrası Ortadoğu'da İngiliz otoritesinin nasıl olması gerektiği konusunu masaya yatırdı. Kendisi İngiltere'nin Şerif Hüseyin'e yönelik genel politikasının onu korumak ve onun kişiliği ile ruhani otoritesinin avantajlarından yararlanılması taraftarıydı. Ancak Curzon, Türklerin Anadolu ve Kafkasya'daki konumları da göz önüne alındığında tüm Ortadoğu'da Şerif Hüseyin'in yönetimi altında büyük bir Arap devleti tesis etmenin Britanya'nın bölgesel çıkarlarını ciddi olarak tehdit edebileceği endişesini taşımaktaydı. Ona göre, Anadolu, Kafkaslar ve Ortadoğu'da kendilerine karşı Müslüman bir blok ortaya çıkma tehlikesi vardı ve bu tehlikenin önlenmesi için ise Ortadoğu'dan başlamak gerekliydi. (Fisher, 1997, p. 498) Şüphe yok ki bu da Ortadoğu'nun birkaç farklı devletlere bölünmesi demekti.

Komite, toplantıda ayrıca Hicaz temelinde tüm Ortadoğu'daki emîrlerle olan ilişkilerin de geleceğini tartışmaya açıyordu. Temel husus savaş

sonrası dönemde bütün bölge emîrlikleri üzerinde İngiltere'nin hâkim pozisyonunun devam ettirilmesi idi. Bunun için de Fransız ve İtalyan hükûmetlerine İngiltere'nin Arap Yarımadası üzerindeki bariz üstünlüğünün kabul ettirilmesi için diplomatik hamlelerin yapılması isteniyordu. İngilizler yetkililer, bölgede sorunlar olsa da bu sorunların gerekçe gösterilerek İngiltere'nin bölgede müttefikleri lehine üstünlüğünden taviz vermemesi noktasında görüş birliği içerisindeydiler. Özellikle Lord Curzon, bu hususa önem verenlerin başında geliyordu. (Fisher, 1997, ss. 476-520)

Neticede uzun tartışmalardan sonra Komite, Hicaz'ın Barış Konferansı'nda temsil edilmesi başta olmak üzere doğrudan Arap Yarımadası'nı ilgilendiren bir dizi kararlar alacaktı. Şüphe yok ki bu kararlar içerisinde Şerif Hüseyin ile ilgili olanlar ayrı bir önem teşkil ediyordu. Buna göre, Şerif Hüseyin'in egemenliğine mümkün olduğunca az kısıtlama getirilmesine ve Şerif'in dış ilişkilerini İngiltere dâhil hiçbir gücün kontrol etmemesine karar verildi. Ancak İngiltere'nin Şerif Hüseyin'in Hicaz dışındaki toprak taleplerinin de tanınmaması ve Şerif Hüseyin'in artık doğrudan İngiltere tarafından maddi olarak desteklenmemesi gerektiği üzerinde mutabık kalındı. Bu kararlar, Şerif Hüseyin'in oğulları ile Arap coğrafyasında kurmak istediği birleşik Arap Krallığına İngiltere'nin set çekmesi anlamına geliyordu ki bu hamle savaş sonrası süreçte bölgede meydana gelecek olan gelişmelerin bariz bir şekilde bu yöne evrilmesine hız katacaktı. (CAB 24/95, 21 December 1919, C.P. 391, p. 358)

İngiltere'nin Bölgede Çıkarlarını Korumak İçin Şerif Hüseyin ile Antlaşma İmzalama Çabaları

İngiliz yönetiminin Şerif Hüseyin'in birleşik bir Arap konfedere devleti tesis etmesine izin verilmeyeceği yönündeki kararı Şerif Hüseyin'i memnun etmeyecekti. Öyle ki Şerif Hüseyin, Hicaz'ın statüsünün yanında kendisinin unvanı başta olmak üzere, egemenliğinin hüküm sürmesini istediği topraklar konusu ve mali konularda İngiliz yöntemi ile yaşayacağı anlaşmazlıklar tekrardan su yüzüne çıkacaktı. Bu anlaşmazlıklar içerisinde mali yardım en öncelikli ve acil konu olarak Şerif Hüseyin tarafından gündeme taşınacaktı.

Aslında savaş sırasında Şerif Hüseyin İngiltere'den büyük miktarlarda maddi yardım almıştı. Öyle ki 1916'dan Temmuz 1918'e kadar 4.500.000 pound yanında Nisan 1919'a kadar da ek olarak 2.000.000 pound daha almıştı. Bu miktar İbn Suud'a yapılan ödeme ile kıyaslandığında oldukça fazlaydı. İngiliz hükûmeti gerek iki lider arasında devam eden çatışmaları bahane ederek gerekse savaş sonrası mali durum yapısını neden göstererek Şerif Hüseyin'e aylık ödemeyi Mayıs 1919'dan Şubat 1920'ye kadar kademelili olarak düşürdü. Bu tarihten sonra da ödemelerin kesilmesine karar verildi

İngiltere bir taraftan Şerif'e mali yardımı bir koz olarak kullanma kararı alırken diğer taraftan da Hicaz'ın bütçesini kontrol altında tutmak istiyordu. Bu amaçla Nisan 1920'de Arap Bürosu tarafından ülkenin mali giderlerinin araştırılması amacıyla Hicaz'a Mısırlı bir iktisatçı gönderildi. Ancak Şerif Hüseyin bu durumdan son derece rahatsız olduğu için gelen iktisatçının maliyeyi denetlemesine izin vermedi. Hatta kendisinden bütçenin bir nüshası talep edildiğinde Şerif Hüseyin; "*Ne bütçesi? Bütçe benim.*" diyerek tepki gösterdi. (Paris, 2005, s. 249)

Şerif Hüseyin mali konuda gelen iktisatçılara müsaade etmese de İngiliz hükûmeti, Faysal, Lawrence ve Hicaz ile irtibatlı birkaç siyasi subaydan Hicaz'ın yıllık gelirlerini öğrenme yoluna gidecekti. Londra yönetimi elde ettiği bilgilerden Hicaz'ın gümrük gelirleri başta olmak üzere yıllık gelirinin 200.000 ile 320.000 pound arasında olduğunu ortaya çıkardı. Şüphe yok ki bu miktar tahmini bir rakamdan ibaretti ve gerçekte Şerif Hüseyin'in yıllık gelirini kimse tam olarak bilmiyordu. Ancak bu konuda araştırma yapan İngiliz mali uzmanlar, Şerif'in gümrük gelirleri başta olmak üzere, köle satışından elde ettiği gelirler, tüccarlardan alınan vergiler ve çeşitli kredileri hesaba katıldığında yıllık gelirinin olağanüstü olduğu konusunda hemfikirler. (Paris, 2005, s. 249)

Hicaz'ın bu gelirleri yanından İngilizler Şerif Hüseyin'in ne kadar savurgan olduğunu da incelemeye almışlardı. Örneğin Kasım 1919'da Şerif Hüseyin'i altın bir çay servisi için 40.000 pound harcadığı ancak buna rağmen 1919'daki toplam gelirden yalnızca 2.000 poundu kamu yararına harcadığı ortaya konuldu. Ayrıca Şerif Hüseyin'in Türkiye'deki milliyetçilere ve Suriye'de Fransız işgaline direnen Araplara silah ve para gönderdiği haberleri ise, ortalıkta dillendirilmeye başlandı. Her ne kadar İngiliz istihbaratı tarafından bu konuda elde edilen bilgiler tam olarak gerçeği ortaya koymasına da İngiliz yönetimi Şerif'in harcamalarından iyice rahatsız olmaya başlamıştı. Bu rahatsızlığa rağmen 1920 yılının bahar aylarından itibaren İngiliz Dışişleri Şerif Hüseyin'e mali desteğin devam ettirilmesi yönünde hükûmete baskı yapmaya başladı. Bunun yanında bölgedeki gelişmeleri çok yakından takip ederek Londra'nın politika üretmesine katkı sağlayan General Allenby de İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarının devamı için Şerif Hüseyin'i maddi olarak desteklemesinin gerekli olduğuna inanıyordu. Allenby, Şerif Hüseyin ile defalarca görüşme gerçekleştirdiğinden onunla yakın irtibatı vardı. Zaten bölgeden hükûmete gönderdiği raporlarda İbn Suud ve Vahhâbî tehlikesine karşı Şerif'in desteklenmesi gerektiğine inanıyordu. (IOR/L/PS/10/609, File; 3280/1916, Pt: 1-2, No. 669)

Aslında Şerif Hüseyin'e maddi yardım mevzusunda Dışişleri Bakanlığının görüşünü Hindistan Ofisi de paylaşıyordu. Burada görev yapan tüm üst düzey yetkililer Şerif Hüseyin ve Hâşimî ailesinden hoşlanmasalar da kutsal yerlerin Vahhâbîlerin eline geçmesine mâni olmak ve Hintli Müslü-

manların hac ziyaretlerinin engellenmemesi için mali yardımın sürdürülmesi taraftarıydılar.

1920'nin ortalarına gelindiğinde Şerif'e mali yardım mevzusu hem Londra'da hem de Hindistan'da hâlâ tartışılır hâldeydi. Bu konuda Ocak 1921'de Sömürge Bakanlığını devralan Churchill de meseleye dâhil olarak Hindistan Ofisinin ortaya sunduğu gerekçelere benzer sebeplerle Şerif'e mali yardımın devam etmesi gerektiği görüşündeydi. Ancak bu konu da hâlâ hükûmet yetkilileri arasında net bir kanaat oluşmadığından Şerif Hüseyin Şubat 1920'den beri ödeme alamıyordu. (Paris, 2005, s. 250)

Neticede mali yardım konusu Cox, Lawrence ve Cornwallis'in de dâhil olduğu bir alt komiteye havale edildi. Komite, İbn Suud ve Şerif Hüseyin'in her birinin yılda 100.000 pound almasını tavsiye etti. Fakat İbn Suud'a yapılacak ödemenin Irak, Kuveyt ve Hicaz'a karşı saldırgan bir politika izlememesi koşuluna bağlanması gerektiği önerisinde de bulundu. Komitenin verdiği bu kararı Churchill kabul etmekle birlikte Londra hükûmeti nihayet konuyu 11 Nisan 1921'de değerlendirdiğinde, İbn Suud'a hibe desteği kararı alırken miktarı da 60.000 pounda düşürdü. Ancak Şerif Hüseyin konusunda net bir karara varamadı. Bu aşamada hem Churchill ve hem de Lord Curzon, Şerif'e mali yardımı sürdürmek için ona bazı şartların dayatılmasının uygun olacağını düşünmeye başladılar. (Paris, 2005, s. 250)

Lord Curzon, öncelikli olarak Şerif Hüseyin'in Versay ile Sevr Barış Antlaşmalarını onaylamasının gerekli olduğuna inandığından maddi yardımın da bu şartlara bağlı kalarak yapılmasını istiyordu. Hatta Faysal, Londra'dayken kendisi ile yaptığı bir görüşmede bahse konu antlaşmaların onaylanmasının Hicaz'ın hukuki statüsünün kabulü ve Milletler Cemiyeti'ne bağımsız bir ülke olarak kabul edilmesi için gerekli olduğu uyarısını yapacaktı. Ona göre Şerif'in imzadan kaçınması Hicaz'ın pozisyonunu tehlikeye atabilirdi. Ancak Faysal, babasının bu antlaşmaları onaylayarak Filistin ve Suriye'nin iki Avrupalı gücün mandasına girmesini kabul etmeyeceğini dile getirerek soruna çözüm için başka bir yöntemin bulunmasını önerdi. (Mousa, 1978, s. 186) Ne var ki İngiltere için başka bir yol veya başka bir yöntem yoktu. İngiltere, Ortadoğu'daki paylaşımı hukuki olarak Araplara kabul ettirmek için onay süreci üzerinde ciddiyetle duracaktı.

Londra'da Şerif Hüseyin'e dayatılacak konular su üzerine çıktığında Şerif ve oğulları nasıl bir dayatma ile karşı karşıya kaldıklarını anlayacaklardı. Zaten Faysal, Avrupa'da İngiliz ve Fransız yetkililerle yürüttüğü görüşmelerde Suriye konusunda kendilerine verilen sözlerin tutulmadığını gördüğünde bu konudaki hayal kırıklığını gizlemeyecekti. Bu hayal kırıklığı içerisinde kardeşi Zaid'e yazdığı bir mektupta Arap toprakları üzerindeki haklarından asla vazgeçmeyeceklerini ancak bunun için de İngiltere ile

savaşmayı göze alamayacak durumda olduklarını kabul edecekti. (Mousa, 1978, s. 186) Aslında bu, Şerif ve oğullarının içerisinde bulundukları çaresizliklerinin de itirafı gibiydi.

Bir İngiliz-Hâşimî antlaşmasına bağlı Şerif Hüseyin'e yapılacak yardım konusu 20 Mayıs 1921'de toplanan Ortadoğu Komitesinde gündeme alındı. Buradaki toplantıda Churchill, maddi yardım konusunda İbn Suud ile Şerif Hüseyin'e eşit muamele yapılması gerektiğine vurgu yaparak bugüne kadar İbn Suud'a yapılan ödeme hiç kesintiye uğramamışken Şerif Hüseyin'e yapılan ödemenin kesintiye uğramasının adil olmadığını dile getirdi. (Gilbet, 2013, s. 509) Üstelik Faysal'dan edinilen bilgilere göre Hicaz'ın maddi durumu çok kötüydü. Lawrence ve Lindsay de Churchill ile benzer düşüncedydiler Ancak Lindsay, ödemelerin tekrardan sistematik hâle dönüştürülmesi için Şerif Hüseyin ile bazı düzenlemelerin yapılmasını gerekli görmekteydi. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: 5)

Sonuçta Lord Curzon'un da önerdiği gibi toplantıda Şerif Hüseyin'e maddi yardımın kendisine sunulacak şartları kabul etmesi halinde devam etmesinin uygun olacağı kararı çıktı. Bu kararla bu zamana kadar Şerif ile İbn Suud arasındaki dengeye büyük hassasiyet gösteren İngiliz yönetimi ilk defa Şerif Hüseyin ile sürdürdüğü politik ilişkilerinde farklılığa giderek Şerif Hüseyin'in önüne kabul edilmesi pek mümkün olmayan şartlar sunacaktı.

Şerif Hüseyin'den kabul edilmesi istenilen şartlar şunlardı:

1. Versay ve Sevr Barış Antlaşmalarının kabul edilmesi
2. İngiltere'nin Filistin ve Irak'ta uygulandığı manda yönetimlerinin kabul edilmesi
3. İbn Suud ve İmam İdrîsî ile İngiltere'nin yaptığı antlaşmaların tanınması ve Şerif Hüseyin'in bu kişilere her türlü saldırgan politikadan vazgeçmesi
4. Hicaz ile komşuları arasında ortaya çıkacak sorunların çözümünde İngiltere'nin ara buluculuk rolünün kabul edilmesi
5. Şerif Hüseyin'in diğer Arap kabileleri ile yaptığı ve yapacağı antlaşmaları İngiltere'ye bildirmesi ve bu kabilelerle birlikte İngiltere aleyhine herhangi bir oluşum içerisinde girmemesi
6. Müslümanların hac yolculuğu sırasında güvenliğin sağlanması, su temini ve hastanelerin iyileştirilerek Cidde'deki karantina uygulamasının yeniden düzenlenmesi
7. Hicaz'da İngiliz vatandaşlarının hak ve çıkarlarının korunması ve bu bağlamda Hicaz'da suç işleyen bir İngiliz vatandaşı veya

yabancısin yargılanmasını İngiliz konsolosluk mahkemelerine bırakılması

8. Mekke’de İngiliz vatandaşı Müslüman bir siyasi gözlemcinin bulunması başta olmak üzere Cidde ve Hicaz’da uygun gördüğü li-manlarda temsilci bulundurması, buna karşılık Şerif Hüseyin’in Londra, Mısır ve Hindistan’da bir temsilci bulundurması
9. Kutsal yerlerin İngiliz karşıtı veya Panislamik hareketlerin odağı hâline gelmesinin engellenmesi
10. Şerif Hüseyin’in Suriye’deki Fransız karşıtı eylemlere destek vermemesi. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: 5)

İngiliz yönetimi bu toplantıdan çıkan karar neticesinde Şerif Hüseyin ile ilişkilerini çok farklı bir mecraya taşımakla birlikte bundan sonraki süreçte kazanımları garanti altına alabilmek için kendisi ile bir antlaşma imzalamanın da yollarını arayacaktı. İngilizler, bu konu da kararlı bir tutum sergilemeye çalışarak Şerif Hüseyin’e baskı kurma yoluna gideceklerdi.

Peki İngiliz yönetimi bunu neden istiyordu?

Her şeyden önce bu soruya sağlıklı cevap verebilmek için İngiltere’nin savaştan sonraki Arap topraklarındaki konumuna bakmak gerekmektedir. İngiltere, Mısır, Filistin, Irak, Basra ve Aden’de hâkimiyeti hâlâ elinde bulundurmaktadır. Kuveyt, Bahreyn ve Muskat’ta antlaşma imzaladığı aşiretlerle adından bu bölgelerde de söz ettirmektedir. Orta Arabistan’da ise İbn Suud ile kuvvetli bir ilişki ağına sahiptir. Ancak Hicaz’ın durumu artık savaş sırasındaki önemine binaen farklı bir konuma gelmiştir. İngiltere, öncelikli olarak savaş sonrası Ortadoğu’nun şekillenme çalışmalarını Şerif Hüseyin’e hukuki olarak kabul ettirmeye çalışacaktı. Bu şekillenme içerisinde Şerif Hüseyin’in taraftar olmadığı Balfour Deklarasyonu ile Filistin’de kendisini gösteren Yahudiler için bir oluşum süreci vardı. Şerif Hüseyin, Filistin’i kurmayı tasarladığı Birleşik Arap Krallığının bir parçası olarak gördüğünden deklarasyonun ilan edildiği andan beri Filistin’de bazı şartlar mukabilinde Yahudi yerleşimine sıcak bakmıyordu ve zaman içerisinde bu deklarasyonu Araplara ihanet olarak değerlendirmiyordu. Şerif Hüseyin, deklarasyonun savaştan hemen sonra kendisine üstü kapalı bir şekilde anlatıldığı gibi masum talepler içermediğini artık anlamış gibiydi. Ayrıca kendisi İngilizlerin benzer baskıyı 1919’da Londra’da oğlu Faysal’a da yapacağını bildiğinden oğlunu sürekli olarak bu konuda uyarmasına rağmen Faysal, bilindiği gibi bu baskıya boyun eğecek ve Dr. Weizman ile Filistin konusunda şartlı olarak bir antlaşmaya varacaktı. (Allawi, 2016, ss. 265-269)

Şerif Hüseyin, Arapların savaşa aktif katılmasına rağmen Türklerle yapılacak barış müzakerelerinde kendisine neden danışılmadığı noktasın-

da da İngilizlere kızgınlığı vardı. Şimdi gelinden aşamada İngilizlerin Sevr barışını sorunsuz bir şekilde Şerif'ten onaylamalarını istemelerine haklı olarak içerliyordu. Kendisi bu antlaşmalara onay verdiği anda Filistin, Irak, Ürdün ve Suriye'nin İngiliz ve Fransız manda yönetimi altına girmesini hukuki olarak da tanımış olacaktı. (Mousa, 1978, s. 184) Bu, Şerif'in iddiaları göz önünde bulundurulduğundan kabul edeceği türden bir antlaşma değildi. İngiliz yönetimi Şerif Hüseyin'in Filistin'de Yahudilere bir yurt sağlanması fikrine ve Sevr barışına karşı olduğu biliyordu. Zaten bir süre sonra da Sevr barışı geçersiz olacağından sadece Sevr'in onay talebi antlaşma maddesinden çıkarılacaktı.

İngilizler, bu taleplere ek olarak Şerif'in Suriye'deki Arap aktivistlere sağladığına inandıkları desteği kesmesini, İbn Suud'a karşı saldırgan bir politika izlememesini de hukuki olarak teminat altına alma gayeleri içerisindeydiler. Ayrıca Şerif'in Hicaz'daki faaliyetlerini de yakından takip ettiklerinden Londra yönetimi İngiliz uyruklu Müslüman hacıların ve vatandaşlarının hukuki hakları başta olmak üzere güvenliklerinin sağlanması için de Şerif ile antlaşmaya varmak istiyorlardı. Hatta Londra bu konuda Şerif'in kabul etmeyeceğini bildiği halde Hac organizasyonunda güvenliğin sağlanması için bir gözlemcisini Mekke ve Hicaz'da istediği her limanda bulundurmak istiyordu.

Bütün bu değerlendirmeler ışığında İngiltere, Hicaz'da bir süre daha görevine devam etmesine sıcak baktığı Şerif Hüseyin'e karşı tutum ve politika değiştirmeyi çıkarları için gerekli görmekteydi. Şerif Hüseyin ise, zor dönem olarak adlandırdığı savaş sonrası süreçte İngiltere'nin siyasi ve maddi desteğine hala ihtiyaç duymaktaydı. Şüphe yok ki bu ihtiyaç Şerif Hüseyin'i hem can düşmanı İbn Suud'a karşı zayıf bir pozisyona düşürürken hem de planları dâhilinde olan Birleşik Arap Krallığının tesisi için İngiltere'yi vazgeçilmez bir müttefik olarak görmeye devam etmesine yol açacaktı.

Neticede Londra hükûmeti Ortadoğu Komitesinin kararlaştırdığı şekilde Şerif Hüseyin'e yukarıda belirtilen hususları kabul ettirmek ve onunla yedi yıl geçerli olacak şekilde bir antlaşma imzalamak için T.E. Lawrence'ı müzakerelerde rüşvetten tehdide kadar geniş salâhiyette bir yetki ile Cidde'ye gönderdi. Churchill tarafından Lawrence'a verilen talimatta Şerif Hüseyin'i antlaşmaya ikna etmesi için maddi yardımı ve Şerif'in talebi olan zırhlı iki aracın koz olarak kullanılması önerilmekteydi.

Bu talimatla 2 Ağustos'ta Cidde'de Şerif Hüseyin ile görüşme gerçekleştiren Lawrence, ona İngiltere'nin taleplerini ve bununla birlikte henüz taslak halinde olan antlaşma maddelerini sundu. Şerif Hüseyin Lawrence'a bu talepleri değerlendireceğini ifade etmekle birlikte bir antlaşma imzalanması hususu ile ilgili net bir tutum sergilemedi. Ancak iki gün sonra

yapılan görüşmede Şerif Hüseyin İngiltere ile mevcut şartlarda herhangi bir antlaşma imzalamak istemediğini ifade ederek Irak ve Filistin dâhil tüm Arap coğrafyasında yönetimi altında birleşik bir Arap krallık fikrinden vazgeçmeyeceğini özellikle belirtti. Görüşme ile ilgili detayları Dışişleri Bakanlığına raporlayan Lawrence, Şerif Hüseyin'in tamamen akıl ve mantıktan yoksun aptalca davrandığını ve çevresinin tamamen İngiliz karşıtı kimseler tarafından sarıldığını bu kişilerin İngiltere ile bir antlaşma yapmaması için Şerif'e yalvardığını haber veriyordu. Bu değerlendirmeden sonra Lawrence, Şerif Hüseyin'in görüşmedeki tavrı ile ilgili olarak "... *şimdilik antlaşma konusunda umutlu olmadığını, Cidde'de bir ay kalması durumunda onu ikna edilebileceğini ama Mekke'ye döner dönmez Şerif Hüseyin'in raydan çıkacağı...*" uyarısını yapıyordu. Ancak buna rağmen Lawrence Dışişlerine "...*Şerif Hüseyin düşündüğümünden daha zayıf ve neredeyse onu tamamen teslim olmaya zorlayabileceğimi...*" düşünüyorum diyordu. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: 5)

Lawrence, Şerif Hüseyin'in yalnızlığı konusunda yanılmıyordu. Gerçekten de Şerif Hüseyin hem oğulları ve hem de Hicaz halkı ile ilişkileri göze alındığında bütünüyle karamsar bir yalnızlık içerisindeydi. Lawrence raporunda halkın Şerif Hüseyin'in yönteminden memnun olmadığını ve bir Vahhâbî saldırısına karşı hiçbir koşulda direnmeyeceklerini ifade ederek 1000 silahlı Vahhâbî'den oluşan bir kuvvetin Tâif ve Mekke'yi rahatlıkla ele geçirebileceğini kaydediyordu⁵.

Aynı şekilde Şerif Hüseyin'in halkı ile olan ilişkileri ne kadar zayıfsa, oğullarıyla olan ilişkisi de o kadar zayıftı. Abdullah, Faysal ve Ali babalarına kendilerini ifade edememekten yakınıyorlardı. Hatta Faysal'ın babası ile ilişkisi daha da kötüydü. İddiaya göre Şerif Hüseyin Faysal'ın Suriye'de kendisine danışmadan Fransızlara karşı direnişe geçtiğini öğrendiğinde Faysal ile görüşmeyi reddetmişti. Faysal'da 1919'da Londra'da İngilizlerle yürüttüğü görüşmeler sırasında daha önceden McMahon ile babası arasında gerçekleşen mektuplaşmalar sırasındaki vaatlerin detay ve nitelikleri hakkında bilgiler edindiğinde babasına çok kızmıştı. Dolayısıyla ikisi arasındaki ilişki kırgınlık ve kızgınlıklarla dolu bir gerginlik hâlini almıştı ve Lawrence'ın da belirttiği gibi, Faysal, babasından mümkün olan en kısa sürede kurtulmak istiyordu. (FO 371/5060, 2 March 1920, p. 44; FO. 371/5061, 6 May 1920, p. 196) Hatta yine İngiliz raporlarında belirtildiğine göre 1920 baharına gelindiğinde ilişkiler o kadar kötü bir haldeydi ki Suriye'den Hicaz'a baba ve oğlu barıştırmak için görevli bir heyet bile

⁵ Lawrence, raporunda ayrıca Hicaz'ın durumu hakkında ise şu bilgilere yer veriyordu: "*Cidde'de 40, Mekke'de 50 ve Tâif'te 500 asker bulunmaktadır. Askerlerin elindeki silahların bazıları Alman yapımı. Askerler düzenli olarak maaş alıyor ancak yetersiz besleniyorlar ve memnun değiller. 300'ü Suriyeli olan askerler Türkler tarafından eğitilmiş, geri kalan Mekkeliler ise askeri becerilere sahip değiller. Vahhâbîlere karşı sürekli savaşlar. Tâif'teki kale güçlüdür ancak yalnızca iki günlük istihkakı vardır ve topçusu yoktur.*" (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: L. 4-6)

gönderilmişti. Ne var ki eşraftan oluşan bu heyet bile bu amaca ulaşamayacaktı. (FO 882/22, 12–22 March 1920, p. 232)

Şerif Hüseyin ile ilgili olarak Lawrence raporunda olumsuz ifadeler kullansa da onunla bir antlaşma imzalanması noktasında ilişkilerin sürdürülmesini dışişlerine tavsiye edecekti. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: L. 4-6) Bu arada Şerif Hüseyin, ağustos ayı içerisinde Lloyd George’a bir mektup yazarak müzakerelerde talep edilen hususlarından dert yanacaktı. Şerif ahlaki ve maddi olarak İngiltere’nin kendisine yaptığı bu baskının onuruna dokunduğunu ve kendisini tahammülün çok ötesinde bir durum ile karşı karşıya bıraktığından yakınacaktı. (FO. 686/74, No: 33, Aguost 29, 1921) Şerif Hüseyin köşeye sıkışmış gibiydi. Ancak İngilizlerin de geri adım atmaya hiç niyetleri yoktu.

Hac mevsiminin bitmesinden sonra Lawrence, 6 Eylül’de Şerif Hüseyin ile Cidde’de bir görüşme daha gerçekleştirecekti. Bu görüşmede Şerif, Arabistan Yarımadası’nda kendi devleti dışında tüm devletlerin savaş öncesi sınırlara geri dönmelerini, Arabistan, Irak ve Filistin’de görev yapan tüm kadı ve müftülerin kendisi tarafından atanmasını, Arap yöneticiler üzerinde üstünlüğün tanınması konusunda ısrarcı oldu. Şerif bu taleplerinin karşılanmaması durumunda istifa edeceğini bir kez daha dile getirerek Lawrence’a talep ettiği hususların kabulü ile antlaşma şartlarını müzakere edebileceğini bildirdi. Şerif Hüseyin her görüşmede yeni taleplerle masaya gelerek İngiltere’den taviz koparmaya çalışıyordu. Ancak Şerif Hüseyin İngiltere’nin talep ettiği hususlarda bir antlaşmayı daha müzakere açmamış olduğundan açıkça pazarlık gücünü artırıcı metotlara başvuruyordu. Görüşme ile ilgili detaylar hakkında dışişlerine bilgi veren Lawrence, Şerif Hüseyin’in İngiltere ile bir an evvel bir antlaşma imzalaması için eşi dâhil oğulları tarafından sürekli olarak sıkıştırıldığını ifade ederek bir iki güne kalmaz antlaşmayı imzalayabileceğini bildirecekti. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3 , No: L.15) Ancak Lawrence’ın iyimser ifadelerine rağmen bu o kadar kolay olmayacak gibi görünüyordu.

Bu arada Lawrence, Şerif Hüseyin dışında Şerif’in oğlu Ali, General Hadded ve Dışişleri Bakanı Fuad el- Hatip ile antlaşma taslağı üzerinde görüşmelere devam ediyordu. (Mousa, 1978, s. 188) Bu görüşmelerde Ali, Filistin’de Arap nüfusu meselesini gündeme getirince Lawrence şu anda bir Müslüman-Hristiyan heyetinin İngiliz hükûmeti ile bölgenin siyasi geleceği üzerinde görüşmeler yaptığını buradan çıkacak neticeye kadar kendisinin Filistin konusunda bir açıklama yapmasının mümkün olmadığını söyledi. Lawrence, heyet görüşmelerde başarılı olursa Filistin konusunda Şerif Hüseyin’in de endişelerinin giderileceğini de sözlerine ekledi. Bunun üzerine Ali görüşmelerden sonuç çıkmaz ise babasının Filistin’deki Arapların haklarını savunmaya devam edeceğini, çünkü Filistin halkının onun desteğini istediği karşılığını verdi. (Mousa, 1978, s. 189) Filistin me-

selesi ve İngiltere'nin Arap topraklarındaki mandalar konusu görüşmelerin esas çıkmaz noktalarını oluşturduğundan antlaşmada adli kapitülasyonlar başta olmak üzere bazı maddelerde Hicaz lehine düzeltme yapılması dile getirilince 11 Eylül'de Lawrence'a gönderilen ek talimatta talep edilen düzeltmelerin kabul edildiği bildirilerek müzakerelerin önünün açılması sağlanıyordu. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: L. 16) Ancak Şerif Hüseyin oğlu Ali vasıtasıyla İngiltere ile müzakereye başlamasına rağmen, antlaşmayı hemen imzalayacağına dair ufukta bir işaret yoktu. Bu durumda eylül ortalarında Lawrence, Curzon'a, Şerif Hüseyin'e karşı daha sert bir politika izlenmesi amacıyla maddi yardımın durdurulması dışında Hicaz limanlarının ablukaya alınmasını ve İbn Suud'un Şerif Hüseyin'in üzerine salınarak Şerif Hüseyin'in yola getirilmesini önerecekti. (Mousa, 1978, s. 188)

Şerif Hüseyin İngiltere'nin desteğine ihtiyaç duyduğundan onunla bir antlaşma imzalama taraftarıydı. Ancak Şerif Hüseyin'in yukarıda ifade edildiği gibi öncelikli olarak İngiltere'nin Araplara savaş sırasında verilen sözlerin yerine getirilerek dürüst davranmasını bekliyordu. Öyle ki bu zamana kadar İngiliz hükûmetinin adaletinden şüphe etmemişti. Adil davranma konusunda İngiliz standartlarına olan inancını hâlâ korumak istiyordu. Savaşın o buhranlı yıllarında Araplarla İngilizlerin kurdukları müttefiklik ilişkisinin devam edeceğine ve bu bağlamda İngiliz hükûmetinin Arap Konfederasyonu altında Arapların bağımsızlığını tanıyacağına olan inancı şimdi gelinen aşamada önüne sunulan maddelerin içeriği ile derinden sarsılmıştı. (Antonius, 2021, s. 260) Şerif Hüseyin, Faysal'ın Paris ve Londra'da yaptığı görüşmelerden olumlu bir sonuç alınamadığını da görmekte ve bu durum da onu derinden etkilemekteydi. Dahası İngilizlerin, Fransızlara Suriye'de alan açmak için Suriye'den çekilmelerini bir türlü hazmedemiyordu.

Sonuçta Lawrence, eylül ortalarına gelinmesine rağmen Şerif Hüseyin'i hâlâ ikna edememişti. Fakat Lawrence'ın, dışişlerinden aldığı talimat onun vazgeçememesi yönündeydi. 22 Eylül'de Şerif'in oğlu Abdullah'ı ikna etmek için Amman'a geçmeye karar verdiğinde Şerif Hüseyin'in eşi ve diğer oğulları babalarına İngiltere ile bir antlaşma için baskı yapmaya başlamışlardı. Fakat Şerif Hüseyin, bu konuda İngiltere'nin önceden verdiği vaatler yerine getirilmediği müddetçe hiçbir antlaşmayı imzalamayaacağı hususunda kararlı olduğunu ailesine bir kez daha ifade etmesine rağmen Amman'da bulunan oğlu Abdullah'a Lawrence ile antlaşma üzerinde müzakerelerde bulunması için yetki verecekti. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: L. 16)

İngiliz Dışişleri Şerif Hüseyin'in 9 Kasım'da Abdullah'a yetki verdiğini öğrendiğinde, ilk olarak bunu Şerif Hüseyin'in ipe un serme taktiği

olarak değerlendirdi. Hatta işin iç yüzünü öğrenmek için Cidde'deki İngiliz temsilcisi Marshall'a Şerif'in Abdullah'a tam yetki verip vermediğinin öğrenilmesini istedi. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: L 82)

Yetki konusunda Londra'nın şüphesi ortadan kalkınca Amman'da Lawrence ile Abdullah arasında Kasım ayının sonuna doğru yapılan görüşmeler, nihayet 8 Aralık 1921'de bir antlaşma ile sonuçlanacaktı. İngiliz hükûmeti iki buçuk yıl süren müzakere sürecinden sonra Şerif Hüseyin ile değil oğlu Ürdün Kralı Abdullah ile 21 maddelik bir antlaşma imzalayacaktı⁶. Aslında bu, İngiliz Dışişleri için bir başarı olarak kabul edilemezdi. Çünkü İngilizler yola Şerif Hüseyin ile masaya oturmak için çıkmalarına rağmen iki buçuk yılın sonunda masada karşılarında babası ile arası açık olan oğlu Abdullah'ı bulacaklardı.

Antlaşmada İngiliz hükûmetinin ilk taslakta ortaya koyduğu hususlar ufak değişikliklerle Abdullah tarafından kabul ediliyordu. Şerif Hüseyin'in Balfour Deklarasyonu'ndan kaynaklanan ve İngiltere'nin Filistin ve Irak'taki manda yönetimlerine itirazı antlaşmanın 17. maddesinde "*Majesteleri Kral Hüseyin, Britanya Majestelerinin Mezopotamya ve Filistin'deki özel konumunu tanır ve Hâşimî Majestelerinin bu ülkelerle ilgili yetkisi olan konularda Britanya Majestelerine yardımcı olmak için elinden geleni yapacağını taahhüt eder.*" şeklinde yer bulacaktı. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: L. 77)

Her şeyden önce İngiliz hükûmeti bu antlaşmayı Şerif Hüseyin'in onaylayacağını düşünerek Abdullah ile masaya oturmuştu. Ancak Kahire ve Cidde'deki İngiliz yetkililerde bu konuda kafalar çok karışık. Öyle ki Şerif Hüseyin'in imzalamak için yetkiyi oğlu Abdullah'a verdiğini beyan etmesine rağmen Cidde Konsolosluğundan gönderilen bir telgrafta Şerif Hüseyin tarafından onaylanmayan bir antlaşmanın geçerli olmayacağı bu nedenle vakti kaybettirilmeden bu antlaşmanın Şerif Hüseyin'in onayına sunulması isteniyordu. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: L 95)

6 Antlaşma maddeleri için bkz. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: L 77)

İngiltere ile Şerif Hüseyin Arasında İlişkilerinin Yeniden Başlaması ve Şerif Hüseyin'in Halifeliğini İlan Etmesi.

İngiliz hükûmeti ile Şerif Hüseyin'in yetkilendirdiği oğlu Abdullah arasında bir antlaşma imzalanmış ancak üzerinden aylar geçmesine rağmen Şerif Hüseyin bu antlaşmaya henüz onay vermemesi başta Lord Cuzron olmak üzere Londra'daki yetkililer arasında huzursuzluklara neden olmuştu. Bu nedenle 1922 yılı neredeyse İngiltere'nin Şerif'in ne yapmaya çalıştığını öğrenmekle geçmişti. Şerif bu süre zarfında onay sürecinden bahsetmemekle birlikte elinde en büyük koz olduğunu düşündüğü istifa kartını her defasında İngiliz yetkililerin önüne sunuyordu. Şerif bu aşamada İngiltere'nin kendisinde vazgeçemeyeceğini biliyordu. 20 Şubat 1922'de Cidde'den İngiliz Dışişlerine gönderilen şifreli bir telgrafta Şerif'in istifa konusu bir kez daha ele alınarak Şerif'in blöf yapıp yapmadığı anlaşılmaya çalışılıyordu. Hicaz'ın maliyesinin çok kötü ve kralın oldukça çaresiz bir durumda olduğunu ifade edildiği telgrafta Şerif'in kendini kişisel olarak İngiltere için vazgeçilmez olarak gördüğü ve bundan faydalanmak istediği aktarılıyordu. Konsolos Vekili Grafftey Smith eğer feragat ederse Mekke'de kalmasının problem teşkil edeceğini bu nedenle Mısır'a gönderilmesinin daha uygun olacağı uyarısını yapıyordu. (IOR/L/PS/10/881, File, 488/1920, Pt.3, No. L. 95)

Şerif'in feragat konusundaki bu çıkışı İngiliz yetkililerde büyük oğlu Ali'nin tahta uygun olup olmayacağı değerlendirmelerinin yapılmasına neden oldu. Nitekim Şerif'in oğulları ile ilişkilerinin konu edildiği bir telgrafta Ali'nin tahta geçmesi durumunda Şerif Hüseyin'in Mekke'den ayrılmasının Hicaz'ın yönetilmesi için elzem olduğu üzerinde durulacaktı.

Aslında İngiliz istihbaratının da tespit ettiği gibi Şerif'in şimdilik feragat etmeye niyeti yoktu, sadece böyle bir hamlede bulunursa muhtemel olarak İngiltere'nin buna nasıl tepki vereceğini önceden öğrenmeye çalışıyordu. Zaten onun bu hamlesinin muhtemel olarak bu amaca yönelik olduğunu da Lord Curzon tahmin ettiğinden kendisinin feragat etmesinin İngiltere için de arzu edilir bir durum olduğu değerlendirmesini yapacaktı.

Şerif Hüseyin bu hamleleriyle İngiltere'nin kendisi ile ilgili esas niyetlerini öğrenmek istediği bir ortamda bir anda temsilcisi Dr. Naji el-Assil'i kendisi tarafından imzalanmış yeni bir antlaşma taslağı ile Ekim 1922'de Londra'ya gönderdi. Bu, İngiliz yönetimi tarafından beklenmeyen bir hamleydi. İngiltere, Şerif Hüseyin ile ilişkilerini askıya aldığı ve Hicaz'a maddi yardımı kestiği bir ortamda gelen bu müzakere talebine tahmin edileceği gibi ret cevabı vermedi. Ancak Şerif'in antlaşma taslağını da mevcut hali ile kabul etmeyeceğini bildirdi. Taslak, Lord Curzon'un denetiminde uzun müzakerelerden sonra üzerinde yapılan değişikliklerle Şerif

Hüseyin'e geri gönderildi. Böylelikle İngiltere ile Şerif Hüseyin arasında Nisan 1923'te yeniden müzakereler başlamış oldu.

Lord Curzon Şerif'in antlaşma taslağı üzerinde değişiklik yaparak işe başlayacaktı. Buna göre daha önce Lawrence – Abdullah arasında imzalanan antlaşma maddeleri üzerinde çeşitli değişikliklerle İngiliz talepleri yeni metinde şu şekilde sıralanıyordu;

1. İngiliz tebaasının Hicaz'daki hak ve çıkarlarının korunması,
2. Şerif Hüseyin'in İngiltere'nin Necid hükümdarı İbn Suud ve İmam İdrîsî ile yaptığı antlaşmaları tanınması ve bunlara saygı duyması, Bu yöneticilere karşı her türlü saldırganlıktan veya müdahaleden kaçınmayı taahhüt etmesi
3. Hicaz'ın Necid ve Asir ile sınır sorununu silaha başvurmada çözme çalışarak, gerekirse bu anlaşmazlıkların çözümüne yardımcı olması için İngiltere'nin ara buluculuğuna başvurmaları
4. Hicaz limanlarına İngiliz hükûmeti tarafından ajanların ve konsolosluk görevlilerinin atanması
5. Hac harçlarının sabitlenmesi ve karantina önlemlerinin tanımlanmasıyla Mekke haccının daha iyi düzenlenmesi
6. İngiliz hükûmetinin Irak, Ürdün'ün bağımsızlıklarını tanınması ve bu ülkeleri desteklemesi.
7. Filistin ile ilgili olarak, İngiliz hükûmeti, bu ülkede Arap topluluğunun medeni ve dinî haklarına zarar verebilecek herhangi bir düzenleme içerisinde bulunmayacağını teyit etmesi
8. Hicaz, Irak ve Ürdün'ün gümrük veya diğer amaçlarla bir ittifak oluşturmak istediklerinde İngiliz hükûmeti, bu isteklerini yerine getirmek için ara buluculuk yapacaktır. Bunun karşılığında, Şerif Hüseyin'in Irak, Ürdün ve Filistin'de Milletler Cemiyeti tarafından verilen yetkiler altında İngiltere'nin özel konumunu tanıdığını kabul edecek ve bu ülkelerle ilgili olarak yetkisi dâhilindeki konularda yükümlülüklerini yerine getirirken, İngiliz hükûmeti ile iş birliği yapmak için elinden geleni yapacaktır. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: 50)

Ayrıca Lord Curzon'un da ifade ettiği gibi İngiliz yönetimi, Dr. Na-jî'den ucunda Hicaz'ı Milletler Cemiyetine üye yapmak olan Versay Antlaşmasını onaylaması için Şerif Hüseyin'e baskı yapmasını isteyecekti. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: 50) Tahmin edilebileceği gibi burada Milletler Cemiyeti'ne üyelik meselesi işin önemsiz kısmıydı. Esas olarak İngiltere, daha önce de üzerinde durulduğu gibi Versay antlaşmasını Şerif Hüseyin'e onaylatarak Balfour Deklarasyonu ile ortaya çıkan Filis-

tin’de Yahudi Yurdu konusunu ve 1919 Kasım’ında revize edilen Sykes – Picot Antlaşması ile Suriye ve Irak’taki mevcut durumu Hicaz ülkesinin liderine kabul ettirmeyi amaçlıyordu.

Bu arada İngiliz yönetimi, Şerif’in bu diplomatik çıkışı ile antlaşmayı onaylayacağını hesaba kattığından Hicaz’a yapılacak maddi yardımı da netleştirmek için de harekete geçecekti. Alınan istihbarat raporlarından Hicaz’ın maddi durumunun oldukça kötü olduğu değerlendiriliyordu. Ayda 5000 pound ödenmesini uygun gören Londra, Şerif’in İbn Suud ve İmam İdrîsî’ye daha önce yapılan yardımları gerekçe göstererek kendisine ödenmeyen geçmiş aylıkların da ödenmesini talep etmesinden korkuyordu. Bunun önüne geçmek için Dr. Naji’ye Şerif Hüseyin’e bağımsız bir hükümdarın İngiltere’den maddi yardım almaya devam etmesinin kendisi ve ülkesi için onur kırıcı bir durum olduğunu vurgulaması özellikle istenecekti. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: 50)

Londra’da bu değerlendirmeler yapılırken, Dr. Naji tarafından Mekte’ye iletilen üzerinde son değişiklikle yapılmış taslak metin Şerif Hüseyin’e sunulduğunda Şerif, metinde yapılan değişikliklerin çok fazla olduğunu beyan ederek metni imzalamaya yine yanaşmadı. Özellikle Hicaz Devleti’nin sınırlarının ön gören madde ile Irak, Ürdün ve Filistin’de İngiliz manda yönetimlerinin tanınması ve Balfour Deklarasyonu ile Filistin’de Yahudi yurdu kurulmasının önünü açacak maddeyi mevcut hâli ile kabul etmeyerek maddenin tekrardan müzakere edilmesini istedi. Hâlbuki Şerif Hüseyin’in Filistin konusundaki karşı teklifi ise Filistin’in Yahudiler de dâhil olmak üzere tüm sakinlerini temsil eden ulusal bir hükûmete sahip bağımsız bir devlet olarak siyasi ve ekonomik özgürlüğünün tanınmış bir şekilde Arap devletleri federasyonuna katılması yönündeydi. (Antonius, 2021, s. 261) Şerif bunun dışında Filistin’de bir çözümü kabul etmek istemiyordu. Yani Şerif Hüseyin İngiltere ile 1920’de hangi konularda anlaşmazlığa düşmüşse 3 yıl sonra da aynı konuda anlaşmazlık yeniden ortaya çıkacaktı. Özellikle Filistin konusunda geri adım atmayacağını temsilcisi Dr. Naji’ye bildirdi. Bu aşamada Dr. Naji, İngiliz Dışişleri ile irtibata geçerek mevcut madde üzerinde değişiklik talep etti. Ancak bu değişikliğin kabul edilmeyeceği ve İngiltere’nin antlaşma konusunda daha fazla taviz vermeyeceği hususunda Doğu Masası Şefi L. Oliphant tarafından Dr. Naji’ye 9 Ağustos 1923’te uzun bir mektup verildi. Mektupta “...*Majestelerinin hükûmeti tarafından özellikle Irak, Filistin ve Ürdün’deki manda yetkilerine ve Filistin’de Yahudi halkı için bir Ulusal Yurdun kurulmasını kolaylaştırma yükümlülüğü içeren müteakip taahhütlerine atıfta bulunduğunu vurgulamak ister. Filistin’deki Yahudi olmayan toplulukların sivil ve dinî ayrımlarına veya başka herhangi bir ülkede Yahudilerin sahip oldukları haklara ve siyasi statüye zarar verecek hiçbir şeyin yapılmayacağı açıkça anlaşılmalıdır...*” (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: 50)

ifadeleriyle İngiltere'nin bu ülkeler üzerindeki haklarının güvence altına alındığı ancak Filistin'de Müslümanların haklarının asla gasp edilmediği vurgulanıyordu.

Esasında Şerif Hüseyin'in bu madde ile ilgili kaygıları yersiz değildi. Çünkü bu meseleler görüşülürken Filistin'den Mekke'ye gelen bir heyet Şerif Hüseyin'i ziyaret ederek ona Filistin'de artmakta olan Siyonizm tehlikelerinden bahsetti. Aynı şekilde özellikle Kahire başta olmak üzere bazı Arap şehirlerinden antlaşmanın bu hâli ile kabul edilmesinin İslam'a ihanet olacağı yönünde Şerif Hüseyin'e mektuplar geliyordu. Hatta Kahire ve Kudüs'teki gazeteler antlaşmaya şimdiden karşı olduklarına dair yorumlar yapıyorlardı. Neticede Şerif Hüseyin itibarını ve onurunu tehlikede gördüğünden önüne konulan bu taslağı da onaylamaktan çekinecekti. (Mousa, 1978, s. 191)

Şerif beklenen bu çekinceleri üzerine eylül ve ekim ayları boyunca karşılıklı olarak taslak metinler birbirini izledi. 8 Kasım 1923'de Dr. Naji yeni taslağa dayanarak antlaşmayı müzakere etmek istediğinde İngiliz hükûmeti Şerif Hüseyin'in bu taslağı kabul edip etmediğini ve 1922'de Beyaz Bülten'de Filistin ile ilgili geçen ifadelerin önemini anlayıp anlamadığını kesin olarak belirtmesini istedi. Bunun üzerine Dr. Naji, Şerif Hüseyin'den müzakerelerde devam için yetki istediğinde bu yetki ona verilmedi ve müzakereler bir kez daha çıkmaza girdi. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: 50)

1923 yılının sonunda İngiltere'de yeni hükûmet iktidara gelmesine rağmen bu konuda tavır değişmedi. Bir ara müzakerelerin önünü açmak için Filistin ile ilgili ifadelerin taslak metinden çıkarılması düşünüldüyse de bu konuda da net bir adım atılamadı. (Mousa, 1978, s. 191)

Şerif Hüseyin Ocak 1924'te Amman'a bir ziyaret düzenlediğinde orada tekrar Filistin'den gelen Müslümanlarla görüştü. Bu görüşmede de gelenler Filistin'i yalnız bırakmaması için kendisine yalvardılar. (Mousa, 1978, s. 191) Ancak Şerif Hüseyin Amman'da kaldığı süre boyunca Clayton, H. Samuel ve Storrs ile müzakerelere devam ederek İngiliz hükûmeti ile bir ara yol bulmaya çalıştı.

21 Ocak'ta yapılan ve Philby'nin de hazır bulunduğu görüşmede Şerif Hüseyin İngiltere'nin kendisine verilen vaatleri yerine getirmedeğini ve bu durumun Müslümanları çok zor durumda bıraktığından bir kez daha şikâyet etti. Clayton, buna itiraz ederek savaş öncesi durum ile kıyaslandığında kendisinin şu anki pozisyona gelmesine İngiltere'nin yardımcı olduğunu, oğullarının Ürdün ve Irak'a kral olduğunu dolayısıyla Hâşimî ailesinin statüsünde İngiltere'nin katkısını unutmaması gerektiğini dile getirdi. Şerif bu durumu takdir ediyordu. Ancak kendisinden onay bekleyen antlaşmaya imza atmasının Filistin'deki Müslümanlara ihanet anlamına geleceğine de

özellikle vurgu yapıyordu. Uzun görüşmede Clayton, Şerif Hüseyin'in bu konudaki tutumunun yumuşamayacağını anladığından görüşme ile ilgili detayları dışışlerine bildirirken Şerif'i antlaşmaya ikna etmek için Filistin ve Balfour Deklarasyonu ile ilgili bütün ifadelerin antlaşma metninden çıkarılmasını önerecekti. Clayton'a göre böyle bir adım atılır ise Şerif Müslümanlara karşı ihanet duygusu kaygısı ortadan kalkacağından bu durumun iki taraf arasında güven ve anlayışı da beraberinde getirecekti. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: TJ/221)

Clayton'un önerisi İngiliz hükûmeti için yeni bir adım olarak kabul edilecekti. Bunun üzerine Lord Curzon'un önerisi ile Şerif Hüseyin'in bu düşüncelere bağlı kalarak yeni bir taslak hazırlaması için Mekke'ye dönmek için beklenmesine karar verildi. Böylece İngiltere, Şerif'in istediği şartlarda bir antlaşmaya sıcak bakmaya başladı. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: TJ/221) Ancak Mart 1924'te Şerif'in daha Mekke'ye dönmeden Türkiye'de meydana gelen gelişmelere bağlı olarak kendisini halife ilan etmesi İngiliz –Hâşimî müzakerelerinin yeniden uzamasına neden oldu. (Mousa, 1978, s. 192)

Esasında Şerif Hüseyin, Türkiye'de saltanatın ilga edilmesi ile ortaya çıkan durumu yakından takip ediyordu. Saltanatın kaldırılmasından sonra son Padişah Vahdettin'in ülkeyi terk etmesinin akabinde Vahdettin'in davetli olarak Cidde'ye gelmesini bir fırsat olarak görecekti. (IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, No: TJ/221) Şerif'in yayın organı el-Kıble Gazetesi Türkiye'deki gelişmeleri eleştirmekle birlikte Vahdettin'in davete icabet ettiği sıralarda hilafetin Araplara ait olması gerektiğine dair de yazılar yayımlamaya başlamıştı. Bu, Şerif'in planları dâhilinde gelişmekte olan bir durumdu. Çünkü kendisi hilafete talip olduğundan Vahdettin'in böyle bir atmosferde Şerif Hüseyin'e halifeliği önereceği düşünüyordu. (Polat, 2019, s. 290) Ayrıca İngiliz istihbaratının raporlarına göre Şerif Hüseyin'in temsilcisi Dr. Naji, şubat ayında Lozan Barış görüşmeleri sırasında İsmet Paşa ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve görüşmede İsmet Paşa Türkiye'nin "Araplar"ın bağımsızlığını tanıyacağını, ancak Şerif Hüseyin'i Araplar da kabul ederse Arabistan kralı olarak tanıyabileceğini söylemişti. Fakat halifeliğin Şerif'e bırakılmasına dair bir belirti görüşmede çıkmamasına rağmen Arap Kralı olarak tanınmak Şerif Hüseyin tarafından bu yönde bir hareket olarak görülecekti. (Teitelbaum, 2000, p.421) Dolayısıyla 3 Mart 1924'te Türkiye'nin halifeliği kaldırdığı haberi Ürdün'de İngilizlerle sıkıntılı bir görüşme trafiği içinde olan Şerif Hüseyin'e iletildiğinde kendisi bunu bir fırsat olarak değerlendirecek ve İslam halifeliğini üzerine aldığını ilan edecekti. Resmî bildiride bu haber, "...Ankara hükûmetinin bu şerefli makama yönelik attığı adım Haremeyn-i Şeriften ve Mescid-i Aksa ile çevre ülkelerdeki dinî otoritelerin bizi şaşırtmasına ve bizim büyük imamati ve büyük halifeliği kabul etmemize neden olmuştur... Yüce Tanrı tek ama-

cımız İslam'a ve halkımıza özellikle Arabistan sakinlerine ve genel olarak Müslümanlara hizmet etmek olduğunu bilir.” (Teitelbaum, 2000, s. 423; Teitelbaum, 1998, s. 117) cümleleri tüm İslam âlemine duyurulacaktı.

Aynı ayın ortalarında hem Şerif Hüseyin hem de Abdullah, Manchester Guardian muhabirine halifelikle ilgili demeçler vereceklerdi. Şerif Hüseyin bu demecinde, muhabire halifeliğin kendisine dayatıldığını ifade ederek; *“İslam'ın onu koruyacak bir halifeye sahip olması gereklidir ve halifenin yok olmasına izin verilmemelidir. Onu üstlenmeye tek yetkili sizsiniz. Büyük bir Müslüman ve Arap devletinin bağımsız hükümdarısınız. Kutsal Şehirler sizin sorumluluğunuzdadır. Siz Kureyş kabilesindensiniz. İncancınızın sağlamlığı ve gerçek inanç konusundaki gayretiniz tartışmaz. Siz Arapların Arabısiniz.”* cümleleri ile halkın kendisinden halifeliği kabul etmesini istediği söyleyecekti. (Teitelbaum, 1998, p. 117)

Ürdün Kralı Abdullah ise daha sevinçli bir şekilde, *“Onlar [Türkler] Araplara mümkün olan en büyük hizmeti yaptılar. Mustafa Kemal'e teşekkür eden bir telgraf atmak istiyorum. Halifelik bir Arap kurumudur. Peygamber Arap'tı, Kuran Arapça, Kutsal Yerler Arabistan'da ve halife Kureyş kabilesinden bir Arap olmalı... Şimdi halifelik Arabistan'a geri döndü.”* (Teitelbaum, 1998, p. 117) ifadeleriyle aynı gazeteye demeç verecekti.

Aslında Şerif Hüseyin'in, İngiltere'nin İbn Suud ve Şerif Hüseyin'i bir masa etrafında toplamaya çalıştığı bu kaotik aşamada böyle bir adım atması İbn Suud'un ona karşı harekete geçmesine neden olmakla birlikte İngilizlerin de tepkisine yol açacaktı. İngilizlere göre halifeliğin ilanı zamansız ve son derece gereksiz bir adımdı. Ancak buna rağmen Şerif Hüseyin kendisine tepkinin dorukta olduğu bu dönemde İngiltere ile sürdürdüğü görüşmelerin istediği şekilde neticelenmesi için İngiliz dostlarından yardım bekledi. Bu yardımı bulamamakla birlikte kendisi Londra'daki bazı hükûmet çevrelerinde alaylı bir şekilde artık *“bir baş belası”* olarak da görülmeye başlamıştı. Nitekim 1923'te yeniden başlayan müzakerelerde ona karşı İngiliz yetkililerde bir hoşgörü ve saygı vardı. Ne var ki bu bir süre sonra yerini ona karşı tahammülsüzlüğe, bıkkınlığa ve alaycı ifadelere bırakacaktı. (Antonius, 2021, ss. 262-263)

İbn Suud'un Hicaz'ı Ele Geçirmesi ve Şerif Hüseyin'in Sürgün Edilmesi

İbn Suud, Hicaz üzerine etkin bir saldırı planı yapmaktaydı. Ancak böyle bir saldırı da İngiltere'nin tepkisinin ne olacağını tam olarak kestiremiyordu. (Vassiliev, 2000, s. 261) Nisan 1924'te iki tarafı barıştırmak için organize edilen Kuveyt Konferansı⁷ başarısızlığa uğradığından İbn Suud, bu tepkilerin şiddetini öğrenebilmek için yoğun bir istihbarat faaliyeti içerisinde girdi. Konferansın başarısızlığa uğramasının esas sorumlusu olarak Şerif Hüseyin'i gösteriyordu ve Şerif'e yönelik ağır hakaretlerin dozajını daha da arttırmıştı. Bahreyn ve Kuveyt'teki siyasi temsilciler başta olmak üzere sahadan gözlemlerini aktaran İngilizler, İbn Suud'un bunu bahane ederek Hicaz'a sonbahar başlarında ani bir saldırı düzenleyeceğinden emin gibiydiler ve Londra'yı bu konuda sürekli uyarıyorlardı. (Paris, 2005, s. 340)

İbn Suud, bu faaliyetlerinde açıkça İngiltere'yi karşısına almasına rağmen Hicaz'a bir saldırı için İngiliz tepkisinin çok daha farklı olacağını düşünüyordu. Hicaz'ın işgali Hail veya Ahsa'nın işgaline benzemeyecekti. Bütün dünya Müslümanlarının gözü, kulağı buradaydı. Hicaz'ın işgali, İbn Suud'un kurmaya çalıştığı krallığın karakterini değiştirebilecek özelliklere sahipti. (Howarth, London, 1964, p. 145) Bu düşüncelerle İbn Suud, 5 Haziran 1924'te babası Abdurrahman'ın başkanlığında Riyad'da ulema ve İhvan liderlerinin katıldığı bir toplantı gerçekleştirdi. Toplantıda Şerif Hüseyin'in kendisini İslam dünyasının halifesi ilan etmesi kararına çok büyük öfke duyarken, toplantıya katılanlar arasında Hicaz'ın işgalinin artık gerekli olduğu yönünde kuvvetli bir kanaatin de oluşması sağlandı. (Büyükkara, 2004, s. 89; Vassiliev, 2000, s. 261)

İngiltere'nin tepkisin öğrenmek ve hareketinin ciddiyetini göstermek amacıyla İbn Suud İhvan birliklerini eylül ayın ilk günlerinde Tâif'e gönderdi. Bu durum doğal olarak halkta büyük bir paniğe neden oldu. İlerlemelerine devam eden İhvan birlikleri herhangi bir direniş görmeden Taif'e girdiler. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 331; FO 371/11446, 14 September 1924)

Şerif Hüseyin, Tâif'te meydana gelen katliamı haber aldığı anda vakit kaybetmeden bir taraftan yapılan zulmü tüm dünyaya duyurmak için harekete geçerken diğer taraftan da Cidde'deki Avrupalı devletlerin konsoloslukları vasıtasıyla Vahhâbileri protesto etti. Şerif Hüseyin, İslam dünyasına gönderdiği telgraflarda, yapılan bu katliamın sorumlusu olarak İbn Suud'u ve İhvan birliklerini gösterdi. Şerif Hüseyin, mesajlarında durumun artık

7 1924 yılında İngiltere'nin, Arap devletleri ile İbn Suud arasında sınır meseleleri başta olmak üzere sorun teşkil eden sorunları çözmek amacıyla organize ettikleri konferanstır. Ancak konferanstan hiçbir sonuç alınamayacaktır. Detaylı bilgi için bkz. (Yavuz, 2021, ss. 240-255)

kabul edilemez olduğunu ve İbn Suud'un bir an evvel durdurulmasının çağrısını yapıyordu. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 333)

Bu gelişmeler yaşanırken Şerif Hüseyin'in İngiltere'den yardım talebine İngiliz hükûmetinden 29 Eylül'de cevap verildi. 29 Eylül'de Şerif Hüseyin'e gönderilen mesajda, İngiliz hükûmetinin Arabistan'da yöneticiler arasında barış ve dostluğu teşvik etmek için yardım etme politikasından asla vazgeçmediği vurgulanmakla birlikte “...İslam'ın kutsal yerleri için taraflar arasında ortaya çıkan herhangi bir mücadeleye karışma niyetinde olmadığı...” açık bir şekilde ifade ediliyordu. İngiliz hükûmeti mesajın devamında eğer taraflar isterse İngiliz hükûmetinin tıpkı Kuveyt Konferansı'nda olduğu gibi ara bulucu rolünü üstlenebileceği dile getiriliyordu. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 196) Böylece İngiltere, 1919 yılında Şerif Hüseyin lehine açıkça müdahil olduğu Hurma Köyü ve Tura-ba meselelerinden farklı mevcut durumda “şimdilik çatışmalarda tarafsız kalma pozisyonunu” tercih ediyordu. Şüphe yok ki İngiliz hükûmetinin böyle bir politika benimsemesinde Şerif Hüseyin ile 1920'den beri devam eden sorunlu ilişkilerin etkisi büyüktür. İngiliz hükûmeti, İngiliz Başbakanı MacDonald'ın ifadesiyle Şerif Hüseyin'e karşı “Ne ekersen onu biçersin” politikasını benimsemeye başlamıştı. (Paris, 2005, s. 341)

Londra'da sorunun çözümüne katkı sağlayacak politika benimsenmeye çalışılırken, 3 Ekim'de Hicaz ileri gelenlerinden oluşan bir heyet, Cidde'de Emir Ali ile bir toplantı gerçekleştirdi. Şerif Hüseyin'in de bilgisi dâhilinde gerçekleşen toplantıda Ali durumun çaresiz olduğunu ve bir yönetim değişikliğine gidilmesi gerektiğini ifade etti. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 175) Toplantıdan sonra heyet doğrudan Şerif Hüseyin ile irtibata geçerek ondan oğlu Ali lehine görevi bırakmasını talep etti. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 178) İlk başta Şerif Hüseyin, halefi olarak Ali'den başka herkesi kabul edeceğini bildirerek yerine başka bir kişinin önerilmesini istedi. Şerif, oğlu Ali'nin yerine geçmesinin Vahhâbî, tehlikesini önleyemeyeceğine inanıyordu. Esasında Emir Ali de babasının yerine geçme talebini heyet üyelerinin ısrarına rağmen reddetmişti. Ona göre, İbn Suud uzlaşma için bu değişikliği kabul etmeyecekti. Ancak heyet üyeleri ile birlikte Cidde Kaymakamı başkanlığında oluşturulan dört kişilik bir grupta Ali'ye baskı yapmaya başladı. Bu grup, Ali'ye, kendisinin görevi kabul etmemesi durumunda İngilizlerden İbn Suud'un Mekke'nin işgalini önlemek için Hicaz'ın himayesini üstlenmesi isteyeceklerini de ayrıca ifade ettiler. Ardından aynı gün heyet üyeleri Bullard'ı da durumdan haberdar ederek Şerif Hüseyin'in istifa etmesi durumunda Ali'nin görevi kabul etmesini bu sağlanamazsa Londra ile bağlantıya geçerek talimat istemesini talep ettiler. Bullard, bu taleplere karşılık olarak Londra'nın gelişmelere yakından takip ettiğini ancak hükûmetin Hicaz'ın yönetimi ile değil daha ziyade Hicaz halkının sükûnet ve refahını sağ-

lamakla ilgilendiği dile getiren son derece anlamsız bir cevap vermekle yetindi. Böylelikle İngiltere, bu meseleye hiçbir şekilde müdahil olmak istemediğini bir kez daha ortaya koymuş oldu. Bullard'dan gelen bu cevaptan sonra heyet üyeleri ertesi gün yani 4 Ekim'de Ali'ye bir kez daha müracaat ederek krallık teklifini yenilediler. Bu baskılar üzerine Ali, öğleden sonra babasının yerine geçmeyi kabul ettiğini heyet üyelerine bildirince, heyet, vakit kaybetmeden İbn Suud'a Şerif Hüseyin'i reddeden ve kendisi ile sorunların çözümü için müzakere teklifini içeren bir mektup yazdı. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 177; IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 175)

Şerif Hüseyin artık iyice köşeye sıkıştığını anlamıştı. Tahttan feragat etmesi durumu kurtarmak için yaptığı son hamleydi. İngiltere ona yardımcı gelmeyeceğini açıkça beyan etmişti. Vahhâbî saldırılarını durdurmakla görevlendirdiği cephane sıkıntısı yaşayan az sayıdaki ordusu da İhvan karşısında durmadan geri çekiliyordu. Şimdi ise Hicaz halkı onu istemediğini açıkça ilan ederek kendisini terk ediyordu.

Neticede oğlu Ali'nin görevi kabul etmesi ile Şerif Hüseyin 4 Ekim'de istifa etti. İstifa haberi, aynı gün Hicaz Başbakan Vekili Rahman Serag imzası ile tüm ilgili birimlere ve bazı devletlerin başkentlerine telgrafla bildirildi. Hicaz ileri gelenlerinin oluşturduğu Hicaz Ulusal Partisi de (al-Hizb al- vatani al- Hicazî)⁸ yayımladığı bir bildiri ile “...*Hicaz halkının Emir Ali'yi tüm İslam dünyasının bu kutsal mekânların hak ve çıkarlarına ilişkin kararlarına tam olarak uymak şartıyla Hicaz Kralı olarak atanmasına karar verdiğini...*” tüm dünyaya duyuruyordu. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 179) Böylece Emir Ali, anayasal haklar temelinde ancak halifelik iddiasında bulunmadan Hicaz Kralı oldu. (IOR/R/15/5/36, 4 October 1924) Hicaz'ın son derece sancılı gündeminde yeni kral, Mekke'ye İhvan birliklerinin girmesine günler kala tahtına oturdu.

Hicaz halkında Şerif Hüseyin'in tahttan feragat etmesi İbn Suud'u durduracağı beklentisini oluşturmuştu. Ancak netice hiç de öyle olmayacaktı. İhvan birlikleri Mekke'ye doğru ilerlemelerine devam ediyorlardı⁹.

Mekke'de tüccarlar başta olmak üzere halkı korku içerisindeydi. (Alangari, 1998, s. 244) Çarşıdaki tüm dükkanlar günler öncesinden kapanmıştı. İngilizler, Bullard'ın raporlarında da ifade ettiği gibi günler öncesinde sekiz bin Hint asıllı İngiliz vatandaşını tahliye etmişti. (Lawrence, 1968, p. 68) Ancak şehirde asayiş bozulmuş, şehrin ayak takımı ve fakir kesim fırsattan istifade ederek devlet dairelerini yağmalamaya başlamıştı. Şerif Hüseyin'in de şehri terk edeceği haberleri yayılmaya başlayınca

8 (Paris, 2005, s. 343)

9 Raporun tam metni için bkz. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, pp. 174-179)

Mekke halkının önemli bir kısmı da şehri tahliye ederek Cidde'ye gitmek için yollara dökülmüştü. (Büyükkara, 2004, s. 92)

Bu arada İngilizlerin Hicaz'da Hâşimî dosyasını kapatmaya karar verdiği bu aşamada Şerif Hüseyin Mekke'den ayrılarak 9 Ekim'de Cidde'ye geldi. Limanda biran evvel Cidde'den ayrılmasını sağlayacak Hâşimî krallığına ait gemi hazır bekletiliyordu. Fakat Şerif Hüseyin Bullard'ın ifadesiyle tahta yeniden geri döneceği beklentisiyle ayrılma işini ağırdan alacaktı.

Yeni Kral Ali de 6 Ekim'de Mekke'ye geldiğinde İbn Suud ile anlaşmak için kendisine elçiler vasıtasıyla mektuplar gönderdi. Ancak İbn Suud'un temsilcileri, 12 Ekim'de Ali'nin tekliflerini ciddiye almadan mektupları yırttılar ve elçileri de tutukladılar. İbn Suud'un emrindeki İhvan birliklerini durduracak herhangi bir Hâşimî güç ortalıkta gözükmüyordu. İbn Suud kararlıydı ve Ali bu kararlılığı 12 Ekim'de fark ettiğinde Mekke'de kan dökülmesinin önüne geçmek için 12 Ekim gecesi birliklerini Mekke'den tahliye etti. İki gün sonra yani 14 Ekim'de de İhvan birlikleri hiçbir direnişle karşılaşmadan Mekke'yi işgal ettiler. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 142; IOR/L/PS/10/1124, 11-20 October 1924)

Mekke'nin ele geçirilmesinden sonra kuvvetlerini Cidde'ye toplayan yeni hükümdar Ali ise, İhvan birliklerine karşı Cidde'yi ve Medine'ye uzun süre savunabilecek durumda değildi. Nitekim İhvan birliklerinin Cidde ve Medine'yi kuşatması ile açlık ve su sıkıntısı ile karşı karşıya kalan şehir halkı daha fazla dayanamayacak ve 6 Aralık'ta Medine'nin 22 Aralık 1925'te ise Cidde'nin teslim olması ile Hicaz'da Hâşimî yönetimi sona erecekti. (Antonius, 2021, s. 268; Vassiliev, 2000, ss. 264-265; Paris, 2005, s. 345)

Mekke'nin Suudi güçlerin eline geçtiği gün Şerif Hüseyin'de "Rakmatin" adlı bir gemi ile Cidde limanından ayrıldı ve 17 Ekim'de Akabe'ye ulaştı. Kendisini limanda İngiltere'nin Amman temsilcisi A.L. Kirkbride karşıladı. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 116)

Kirkbride, kendisine verilen talimat doğrultusunda Şerif Hüseyin'i karşılamadan önce Ürdün Kralı Abdullah ile bir görüşme gerçekleştirdi. Abdullah, Hicaz'da meydana gelen son olaylardan oldukça endişeliydi. Tahttan feragat etmesinden sonra babasının durumunun ne olacağı konusundaki belirsizliği gidermek istiyordu. Bu nedenle görüşmede çok üzgün gözüken Abdullah, İngiliz makamlarının babasının Amman'da ikametine izin vereceğini düşünüyordu. Ancak Kirkbride bu talebin şimdilik mümkün olmadığını dile getirince Abdullah, İngiltere'nin Arap dostlarından uzaklaşmasının kendilerini büyük bir belirsizliğe doğru ittiğini ve gelen bu aşamada savaşta "...Türklere sadık kalmadıklarından dolayı pişmanlık içerisinde olduğunu..." acı da olsa itiraf edecekti. (FO.686/130, 17 Octo-

ber 1924; IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, p. 116) İngilizler, baba Hüseyin'in Arap Yarımadası topraklarında ikametinin Hicaz'daki yeni yönetimi rahatsız edeceğini değerlendiriyorlardı. Her ne kadar İbn Suud ile bu konuda İngilizlerin herhangi bir teması olmasa da İbn Suud'un da buna izin vermeyeceği Hicaz halkına verilen mesajlardan belliydi. (IOR/L/PS/10/1124, File: 3665/1924, Pt 1, pp. 116-122)

Akabe'de İngiliz gözetimi altında Şerif Hüseyin gelişmeleri yakından takip ediyordu. Akabe'de sürgünde bir hükûmet başkanı gibi muamele görmesinden hem İngilizler hem de İbn Suud son derece rahatsızdı. Zaten Akabe, İbn Suud'un olası hedefleri arasında bulunduğu için İngiliz hükûmeti, Şerif Hüseyin'in Akabe'de daha fazla ikamet etmesine izin vermek istemiyordu. 1925 yılının Haziran ayının ilk günlerinde bu durum kendisine Filistin Yüksek Komiseri Herbert Samuel tarafından açıklandığında kendisi bu duruma şiddetle tepki gösterecek ve Akabe'den ayrılmak istemediğini beyan edecekti. Ancak Cidde'nin düşmesine az bir zaman kala bu kez kendisi Londra'nın baskısına boyun eğmek zorunda kalacaktı. Akabe'den ayrılmayı kabul eden Şerif Hüseyin, öncelikle itibarını korumak için Londra'ya gitmek istediğini ardında da bu ziyaretten sonra İngiliz hükûmetinin kendisi için uygun gördüğü yeri kabul edeceğini bildirmesine rağmen Londra hükûmeti bu isteği şiddetle reddedecekti. Köse, 2020, s. 191) Neticede İngiliz hükûmeti, talepleri kabul edilmeyen yaşı yetmişe dayanmış Şerif Hüseyin için Kıbrıs'ı ikamet yeri olarak uygun görecekti. (Howarth, 1964, s. 149)

Kıbrıs Adası hem İbn Suud hem de İngilizler için Şerif Hüseyin'in kontrol altında tutulabileceği en müsait yer olduğu fikri Londra'da bir süreden beri dillendiriliyordu. Şerif Hüseyin, büyük bir hayal kırıklığı ile Haziran 1925'te gittiği Kıbrıs'ta sağlık sorunları nedeniyle oldukça zor günler geçirmesine rağmen İngilizler hayatının son günlerine kadar kendisinin adadan ayrılmasına izin vermeyeceklerdi. İngiliz yetkililer, bu konuda Abdullah ve Faysal'ın bütün taleplerini de geri çevireceklerdi. 1916'da Osmanlı Devleti'ne isyan bayrağını kaldırdığında *"babasından daha çok İngilizlere güvendiğini"* ifade eden Şerif Hüseyin ölümüne bir yıl kala yani 26 Kasım 1930'da Amman'a götürülmesine izin verildi. Yaşı oldukça ilerlemişti ve ciddi sağlık sorunları yaşıyordu. Artık bir Arap devletinin topraklarındaydı ancak fazla bir ömrü de kalmamıştı. 4 Haziran 1931 yılında hayata gözlerini yumduğunda 83 yaşındaydı. Ölmeden önce Mekke'ye gömülmeyi vasiyet etmesine rağmen bu vasiyeti de yerine getirilmeyerek Kudüs'te Mescid-i Aksa'ya defnedilecekti.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı sırasında İngilizlerle yaptığı anlaşma neticesinde Osmanlı Devleti'ne isyan bayrağı açan Şerif Hüseyin, savaştan sonra İngilizlerle Arap topraklarının geleceği konusunda derin görüş ayrılıkları yaşadı. İngilizler, Şerif Hüseyin'e verdikleri sözlerden daha savaş devam ederken cayabileceklerinin de sinyalini vermişlerdi. Nitekim Fransızlarla yapılan Sykes-Picot Antlaşması maddeleri ve Siyonistlere Balfour Deklarasyonu ile verilen sözler dünya kamuoyunun gündemine düştüğünde Şerif Hüseyin, savaş sonrası sürecin kendileri için pek de kolay olmayacağını anlayacaktı.

İngilizler, savaş yıllarında kendisini “*Arap Topraklarının Kralı*” ilan eden Şerif Hüseyin'in bu kararına tepki göstermekle birlikte kendisini sadece “*Hicaz Kralı*” olarak tanıyacaktı. Bununla birlikte İngilizler, Arap Yarımadası'nda sükûneti sağlamak için İbn Suud ile Şerif Hüseyin'in uzlaşma çabalarına da Şerif Hüseyin'in katı tutumu nedeniyle başarı sağlayamayacaktı. Hurma Köyü ve Turaba'da iki lider arasında yaşanan savaşlar bu durumun bir göstergesi olarak kabul edilecekti.

Savaştan sonra yeni dünya düzeninin belirleneceği Paris Barış Konferansı'na Şerif Hüseyin, oğlu Faysal'ı Hicaz temsilcisi olarak gönderecekti. Şerif Hüseyin, burada yürütülecek görüşmeler neticesinde başta İngiltere olmak üzere tüm müttefiklerin kendi yönetimi altında Arap topraklarında konfedere bir devletin varlığını tanıyacaklarına inanıyordu. Ancak, Suriye ve Lübnan üzerinde Fransızların; Irak ve Filistin'de İngilizlerin planları konuşulmaya başlandığında Şerif Hüseyin'e verilen sözlerin tutulmayacağı gerçeği de ortaya çıkacaktı. Şüphe yok ki Paris'te ortaya çıkan bu durum, bundan sonraki süreçte Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal'ın müttefikleri memnun etmeyecek bir politika yürütmelerine imkân tanıyacaktı. Faysal, eli boş bir şekilde Paris'ten Şam'a döndüğünde Şam'da tesis ettiği Arap hükûmeti ile Fransızlara karşı dirense de, kendisi bu direnişinde başarılı olamayarak Suriye'yi terk etmek durumunda kalacaktı.

İngiltere, savaştan sonra derin görüş ayrılığı yaşadığı Şerif Hüseyin ile yine de antlaşma imzalama taraftarıydı. Bu amaçla 1920-1924 yılları arasında kendisinin her yıl maddi olarak desteklenerek Hicaz Kralı olarak tanınması karşılığında Şerif Hüseyin'e Irak, Lübnan, Suriye ve Filistin'de ortaya çıkan manda yönetimlerini tanıması şartını getirecekti. Fakat bu durumu Şerif Hüseyin bütün baskılara rağmen kabul etmeyerek bölünmüş bir Arap coğrafyasının kabul etmeyeceğini her fırsatta ifade edecekti. İngilizler, oğulları Faysal'ı Irak'a, Abdullah'ı Ürdün'e kral olarak atayıp kendileri ile çeşitli antlaşmalar imzalarsa da Şerif Hüseyin, İngiliz yönetiminin 1915 yılında kendisi ile imzaladığı antlaşma şartlarını öne sürerek bu maddelerinin dışında bir antlaşmayı kabul etmeyeceğini dile getirecekti.

Nihayetinde İngiliz yönetimi, Şerif Hüseyin'den umudunu kestiğinde, zaten Şerif Hüseyin'e saldırmak için fırsat bekleyen İbn Suud'un Hicaz'ı ele geçirerek Hâşimî yönetimine son vermesine kayıtsız kalacaktı. İngilizler, Ortadoğu'da bu aşamadan sonra yola Şerif Hüseyin ile devam etmeyecek Arap Yarımadası'nda stratejik plan değişikliğine gidecekti. Yeni dönemde Hicaz başta olmak üzere Arap Yarımadası'nın yönetimi İbn Suud'a devredilecekti.

Şerif Hüseyin, büyük bir moral bozukluğu içerisinde Hicaz'dan Amman'a geldiğinde bir şekilde de olsa İngiltere ile yeniden anlaşabileceğini umut ediyordu. Fakat İngilizler için Arap Yarımadası'nda Şerif Hüseyin devri kapanmıştı. Amman'da İngiliz siyasi temsilcisi tarafından bu durum kendisine iletilindiğinde büyük bir kızgınlık ve moral bozukluğu içerisinde savaş yıllarından beri sadece İngilizlere güvenmekle ne kadar büyük bir hata ettiğini anlayacaktı.

Şerif Hüseyin devrinin kapandığı Arap Yarımadası'nda İngilizler, bunu uygulama sahasına dökmek için ilk etapta Şerif Hüseyin'i Kıbrıs'a sürgüne gönderecekti. Şüphesiz sürgün kararı Şerif Hüseyin için büyük bir yıkım ve onursuzluktu. Kendisi, Amman'da kalmak istediğini ve hayatının son dönemlerini Arap topraklarında geçirmek istediğini dile getirse de İngilizler bu kararlarında geri adım atmayacaklardı.

Kaynakça

A. Arşiv Kaynakları

CAB 24/95, Memorandum of Political Section of British Peace Delegation on Arabia, 21 December 1919, C.P.391

DBFA, Vol. 4.

FO. 686/74, No: 33, August 29, 1921.

FO 371/5060, 2 March 1920.

FO. 371/5061, 6 May 1920.

FO 882/22, "Political and Intelligence Report", 12–22 March 1920.

FO 371/11446, No. 3451, Report by Munshi Ihsanullah Entitled "Attacak on Tâif", 14 September 1924.

FO.686/130, Record of A.L Kirkbride's interview with Amir Abdullah on 17 October 1924;

FO 371/10012, No. 6751, 9 September 1924.

FO 371/8940, No. 3546, 29 December 1923.

FO 371/10014, No. 4567, 24 September 1924.

FO 371/10014, No: 9866, 29 September 1924.

Mss. Eur. F 112/277, "Papers on British Policy and the Arab Movement", No. 219.

IOR/L/PS/18/B251.

IOR/L/P&S/10/112425, No: 9866, 25 September 1924

IOR/L/PS/10/1125, File: 3665/1924, Pt-2-4, "Hejaz- Nejd Situation".

IOR/L/PS/10/388, No. 5140, "*Telegram From Sir P. Cox*", 23 December 1917.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, "Hedjaz Relations Between H.M. Gov.& King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Conclusion of a Treaty", No: 5.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3, "Hedjaz Relations Between H.M. Gov. & King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Conclusion of a Treaty" No: L. 4-6.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3 "Hedjaz Relations Between H.M. Gov. & King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Conclusion of a Treaty", No: L.15.

IOR/L/P & S/10,7251/1920, "Foreign Office Memorandum on Arabian Policy", No: 497

IOR/L/PS/10/609, File; 3280/1916, Pt: 1-2, "Arabia" No. 669.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3 "Hedjaz Relations Between H.M. Gov.

& King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Consclusion of a Treaty”, No: L. 16.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3 “Hedjaz Relations Between H.M. Gov. & King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Consclusion of a Treaty”, No: L 82.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3 “Hedjaz Relations Between H.M. Gov. & King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Consclusion of a Treaty”, No: L 77.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3 “Hedjaz Relations Between H.M. Gov. & King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Consclusion of a Treaty”, No: L. 77.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3 “Hedjaz Relations Between H.M. Gov. & King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Consclusion of a Treaty”, No: L 95.

IOR/L/PS/10/881, File, 488/1920, Pt.3. “Hedjaz Relations Between H.M. Gov.& King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Consclusion of a Treaty”.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3 “Hedjaz Relations Between H.M. Gov. & King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Consclusion of a Treaty”, No: 50.

IOR/L/PS/10/881, File; 488/1920, Pt 3 “Hedjaz Relations Between H.M. Gov. & King Hussesin, questions of Subsidy, Negotiations for Consclusion of a Treaty”, No: TJ/221.

B. Telif Eserler

1. Kitaplar

Akalın 2015, Durmuş Akalın, *Süveyş Kanalı*, Yeditepe Yay., İstanbul.

Alangari 1998, Haifa Alangari *The Struggle for Power in Arabia, İbn Suud, Hussein, Great Britain 1914-1924*, Garner Publishing Limited.

Allawi 2016, Ali A., Allawı *Irak Kralı I. Faysal*, Çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul.

Antonious 2021, George Antonious *Arap Uyanışı*, Çev. Mehmet Ali Koç, Muhammed Karakuş, Selenge Yay., İstanbul.

Büyükkara 2004, Mehmet Ali Büyükkara, *Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, Rağbet Yay., İstanbul, 2004.

Gilbet 2013, Martin Gilbet, *Churchill*, Çev. Süha Sertabiboğlu, 11. Baskı, İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2013.

Howarth 1964, David Howarth, *The Desert King İbn Saud anı His Arabia*, McGraw- Hill Book Company, London, 1964.

- Hurewitz 1956, J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record: 1535-1914*, Vol. 1, Princeton.
- Klieman, 1970, Aaron S. Klieman, *Foundations of British Policy in the Arap World: The Cairo Conferance of 1921*, The Jhons Hopkins Press, London
- Köse 2020, İsmail Köse, *Şerif Hüseyin*, 2. Baskı, Kronik Yay., İstanbul.
- Koloğlu 2016, Orhan Koloğlu, *Lawrence Efsanesi*, Yeditepe Yay., İstanbul.
- Kubal 2018, Ayfer Yazkan, *Osmanlı İngiliz İlişkileri ve Irak'ın Doğuşu*, İlgi Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Lawrence 1968, T.E. Lawrence, *Evolution of a Revolt*, Rodelle Weintraub, London
- Macmillian 2004, Margaret Macmillian, *Paris 1919*, Çev. Belkıs Dışbudak, ODTÜ Yay., Ankara.
- Paris 2005, Timothy J. Paris, *Britain, The Hasminets and Arab Rule*, Frank Cass Publishers, London.
- Polat 2019, Ü. Gülsüm Polat, *Türk-Arap İlişkileri*, Kronik Yay., İstanbul.
- Storrs 1937, Sir Ronald Storrs, *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, G.P. Putnam's sons, New York.
- Tauber 1993, Elizer Tauber, *The Arab Movements in World War I*, Frank Cass and Co. Ltd London.
- Troeller 2013, Gray Troeller, *The Brith of Saudi Arabia*, Routledge Taylor&Francis Group, Newyork.
- Yavuz 2020, Resul Yavuz, *Ortadoğu Şekillenirken*, İdealkültür Yay., İstanbul.
- Yurdakul 2018, Nurcan Özkaplan Yurdakul, *İngiltere Ortadoğu'ya Nasıl Girdi?*, Kronik Yay., İstanbul.
- Westrate 1992, Bruca Westrate, *The Arap Bureau: British Policy in the East: 1916-1920*, Penn State University, Pensylvania.
- Vassiliev 2000, Alexei Vassiliev, *The History of Saudi Arabia*, Newyork University Press, Newyork, 2000.

2. Makaleler

- Fisher 1997, Jhon Fisher, "The Safery of Our Indian Empire Lond Curzon and British Predominance in the Arabian Penisula 1919", *Middle Eastern Studies*, Jul., Vol. 33, No. 3.
- Mousa 1978, Suleiman Mousa, "A Matter of Principle: King Hussein of The Hijaz and The Arabs of Plastine", *International Journal of Middle East Studies*, April. Vol. 9, No. 2.

- Özyüksel 2001, Murat Özyüksel, “Abdülhamit Dönemi Dış ilişkileri”, *Türk Dış Politikasının Analizi*, Der. Faruk Sönmezoğlu, Der Yay., 2. Baskı, İstanbul.
- Teitelbaum 1998, Joshua Teitelbaum, “Sharif Husayn Ali an The Hashemite Vision of the Post- Ottoman Order; From Chieftaincy to Suzerainty”, *Middle East Studies*, Jan, Vol. 34, No. 1.
- Teitelbaum 2000, Joshua Teitelbaum, “Taking Back” The Caliphate: Saharif Husayn Ibn Ali, Mustafa Kemal and The Ottoman Caliphate”, *Die Welt des Islams*, New Series, Nov Vol. 40, Issue 3.
- Teitelbaum 1995, Joshua Teitelbaum, “Pilgrimage Politics; The Haji and Suudi-Hashimate Rivalry 1916-1925”, *The Hashimites in the Modern Arab World*, Ed. A. Susser, Ashumuelewitz, London.
- Yavuz 2021, Resul Yavuz, “Birinci Dünya Savaşı’ndan Sonra Suudi- Hâşîmîanlaşmazlığında İbn Suud’un Hakimiyet Sınırlarını Genişleterek Güç Kazanma Siyaseti”, *Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Araştırma ve Değerlendirmeler – I*, Editörler: Emre Aydemir, Sema Sağlık, Gece Yay., İstanbul.

3. Tezler

- Tekeboğan 2016, Said Tekeboğan, *İbn Reşid Ailesi ve Şammar Emirliği (1839-1918)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2016.

4. İnternet Kaynakları

- Özcan, Azmi Özcan “Şerif Hüseyin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*,
<https://islamansiklopedisi.org.tr/serif-huseyin>.

GEŞTALT TERAPİDE RÜYANIN ELE ALINIŞI

*FİGEN AKÇA*¹

İki adam... Biri hassas ve kırılgan âşık, azap yeleğiyle dolaşan Stefanos... Diğeri kahkahası, tutkusu, cazibesi ve kudretiyle Andronikos... Biri, rüyalarında gelecekte yaşanacakları görüyor. Diğeri geçmişte olup bitenleri biliyor. Birbirlerine yaklaştıkça güçlenen, gördükleri koyulaşan iki adamın romanı Rüya Körü...(Korat 2010)

1 Prof. Dr. **Figen AKÇA**

Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi

ORCID: 0000-0003-1810-3481

Rüya nerdeyse insanlığın varoluşundan beri merak konusu olmuş ve üzerinde sayısız çalışma, inceleme, film, araştırma yapılmıştır. Ve hala da gizemini korumaya devam etmektedir. Bu çalışma hatta herhangi bir çalışma tek başına tabii ki kapsam itibari ile tüm rüya külliyatını her yönden incelemeye yetmez. Burada sadece rüyanın psikolojik işlevlerinin bir bölümüne odaklanılacaktır. Pek çok psikoloji kuramı ve başta Freud'un Psikanalitik kuramı rüya konusunda çok ciddi inceleme ve çalışmalar bırakarak zihnimize yer edecek bilgiler ortaya çıkarmayı başarmıştır. Geşalt yaklaşımının rüya konusunu ele alışındaki farklılık ve yaratıcılık çok önemli özellikler içermesine rağmen alan dışındaki kişiler tarafından çok az bilindiği düşünülmektedir. Bu çalışmada öncelikle uyku konusu ele alınacak daha sonra rüyaların anlamı ve geçmişten günümüze hangi noktaya geldiği açıklanmaya çalışılacaktır. Ayrıca Geşalt yaklaşımında rüyanın anlamı ve nasıl ele alındığı örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

Genel Olarak İnsan Ömrünün Üçte Biri Uykuda Geçer

Tarih boyunca kültürler, uykuya ve onu temsil eden rüyalarla ilgili çalışmalara oldukça değer vermişlerdir. Toplumların bazıları, uykunun evrensel gerçeklerin ortaya çıktığı bir durum olduğuna inanırken, diğer bazıları da uykunun gerekli ancak çok da işe yarayan bir durum olmadığını belirtmişlerdir. Neden sonra, son yıllarda uykuya dair yapılan araştırmalara uykuyu oldukça ilginç bulmuşlar ve onun insan üzerindeki yararını psikolojik ve biyolojik olarak incelemeye başlamışlardır. (Morris, 2002;155).

Güneşin 24 saatlik döngüsü uyku ile uyanıklık arasındaki geçişi temsil eder. Mevsimler uyku-uyanıklık arasında geçen zaman diliminin değişmesinde oldukça etkilidir. Gün kısaldıkça uyku artar, gün uzadıkça uyku daha azalır mesela. Diğer yandan fizyolojik durumumuz da ((beden ısısı, mide-deki asit miktarı, kan basıncı seviyesi, hormonlar) gün içinde bazen yavaş bazen hızlı değişimler gösterir. Genellikle bu değişimlere *biyolojik saat* adı verilmektedir. Her bireyin döngüsü aynı değildir. Ya da bedenin gösterdiği ritim bir bireyde gün içinde değişen oranlarda farklılıklar gösterebilir. Örneğin, epinefrin hormonu bedenin uyarılmış durumuna gelmesinden de sorumludur ve sabahın geç saatlerinde en üst seviyeye gelirken geçer ortasına doğru düzenli bir azalma gösterme eğilimindedir. Ve bu azalma sabaha kadar devam eder. Bunun aksine, melatonin hormonu uykuyu etkiler ve gece süresince artar ve gün içerisinde azalma eğilimi gösterir (Morris, 2002;156).

Normal uykunun örüntülerini araştıran çalışmalara bakıldığında, uykunun birkaç evreden geçtiğine dair bulgulara rastlanmıştır. İlk evre *alacakaranlık* evresidir ve düşük düzeyde alfa dalgaları içerir, bu aşamada birey gevşemiş uyanıklık durumundadır. Bu uykunun ilk evresidir. Uykunun yavaş yavaş derinleştiği evreler ikinci ve üçüncü evre olarak tanımlanmıştır.

Bedenin kalp atışı, solunum düzeyi, kan basıncı ve beden ısısının en düşük olduğu uyku evresi dördüncü evre olarak tanımlanmıştır. Birey uykuya daldıktan yaklaşık bir saat sonra, evreler birbirini tekrar ederek tekrar ilk evreye geçilir. Yaklaşık 40 dakika lan bu süreç uyku incelemelerinde en çok üzerinde durulan bölümü oluşturur. Bu evrede, gözün göz kapakları altında hızlı biçimde hareket halinde olduğu tespit edilmiştir. Uykunun bu evresine Hızlı Göz Hareketleri (Rapid Eye Movements) anlamına gelen REM uykusu adı verilmiştir. Bu evre, uykunun kendisinden önce gelen ve kendisini izleyen diğer tüm evrelerinden farklı olarak REM dışı (non REM) ya da NREM olarak adlandırılır (Morris, 2002;190).

Rüya, REM uykusu evresinde görülür

Rüyalar, beyin ve zihnin karmaşık işlevlerinin bir yansımasıdır ve çok yönlü amaçlara hizmet edebilir. Psikolojik, bilişsel, biyolojik ve evrimsel açılardan rüya görmek, insan deneyiminin önemli bir parçası olarak kabul edilir. Ancak rüyaların tam olarak neden ve nasıl oluştuğunu anlamak, hâlâ devam eden bir bilimsel araştırma konusudur.

Rüya, REM uykusu evresinde görülür (Morris, 2002). REM uykusu ve rüya ile ilişkisi üzerine ilk çalışmalar 1950'lere rastlar. Kişiler REM uykusunda iken uyandırıldıklarında rüya görmekte olduklarını belirtmişlerdir. REM dönemi dışındaki uyku dönemlerinde uyandırılan denekler daha ender olarak rüya gördüklerini ve rüyalarını daha zor hatırladıklarını bildirmişlerdir. Bu bulgular REM uykusu ile canlı, kendiliğinden hatırlanabilen rüyalar arasında bir bağlantı olduğunu düşündürür. (Ana Britannica, 1990). REM döneminde görülen rüyalar öylesine canlıdır ki, onları gerçek olandan ayırt etmek zordur. Bu nedenle olsa gerek eski zaman kültürlerindeki bazı rüyalar, uyanıkken erişilmez olan bir dünyanın gerçek yaşantıları olarak kabul edilmekte idi. Benzer şekilde küçük yaşlardaki çocukların çoğu, rüyaları gerçek yaşantıdan ayırt etmekte güçlük çekmektedirler. REM dönemi rüyaları kişiye gerçek gibi gelebilir çünkü REM uykusu sırasında beyinde gözlenen genel uyarılmışlık hali, normal uyanık bilinçtekini yansıtmaktadır. Ancak REM uykusu sırasında beyin uyanık ve uyarılmıştır, fakat tek uyarıcısı bellekten gelen içsel imgelerdir (Koulack ve Goodenough (1976); akt; Morris, 2002, 159) . Normal bir insanda uyku süresinde REM uykusunun yaklaşık 90 dakikada bir tekrar ettiği ve gece boyunca bunun 4-6 kez tekrar ettiği kayıt edilmiştir. Örneğin uykuya daldıktan bir süre sonra uyanan birisi o anda tam da belli belirsiz de olsa rüya görmekte olduğunu hatırlayacaktır. Uykuya dalmalarından yaklaşık bir buçuk saat geçmiş olduğunu fark ederler. Yani REM dönemindeyler. Bir süre hala rüyada mı yoksa uyanık mıyım ve neredeyim yatağımda mıyım diye tedirginlik yaşanan anlar bu anlardır.

Rüya Görmek Bir İhtiyaç mıdır?

Çok eski zamanlardan bu zamana kadar, büyük uygarlıkları yöneten krallar da dahil olmak üzere neredeyse tüm toplumlarda rüyaların, insanlara, bilimle uğraşanlara, buluşlara rehberlik ettiğine dair güçlü kanıtlar konmaya çalışıldığı görülmektedir. Onlara ilham kaynağı olduğu, içgörü geliştirmelerinde destek olduklarına inanılmıştır. Yani rüyalar insanı anlama- nın en uygun yolu imiş gibi düşünülmüştür (Özer, 2003;53).

Günümüzde ise bilim insanları niçin uykuya ihtiyaç duyduğumuz konusunda henüz tatmin edici yanıtlar bulmuş değiller. Niçin rüya gördüğümüz konusunda ise daha fazla tereddüt içindedirler (Morris,2002;163). Freud’a göre rüyalar bir tür psikik emniyet vanasıdır. Yani rüyalar aracılığı ile bireyin rahatsız edici düşünceleri zararsız biçimde açığa çıkabilmektedir. Bazen bu düşünceler öylesine rahatsız edicidir ki, rüyalarda bile oldukça sembolik şekillere dönüştürülmesi gerekir. Freud’un kuramında bilinçaltındaki bu rahatsız edici düşünceler birçok yolla ifade etmenin yollarını ararlar (nevrotik bozukluklarla, kişilik bozukluklarında, hipnozda, serbest çağrışmada ya da rüyalarda) ya da hiçbir yol bulamasalar bu kez de dil sürçmeleri ve bedende kendilerini gösterirler. Eğer Freud’un rüyaların *emniyet vanası* olduğu şeklindeki görüşü doğruysa, insanları rüya görme fırsatından yoksun bırakmak, onların uyanık yaşamlarında birtakım olumsuz etkilere maruz kalmalarına neden olacaktır. Örneğin Dement (1960) denekleri REM uykusuna girdikleri sırada uyandırarak rüya yoksunluğunun etkilerini araştırmıştır. Ertesi gün bu kişilerin işlevsellik düzeylerinin düştüğü, daha fazla yemek yedikleri, kaygılı ve hırçın oldukları gözlenmiştir (Daş, 2006;272, Morris,2002;163). Ancak Dement’in çalışmasından bu yana REM dışı uykuda da bazı rüyaların gerçekleştiğini öğrendiğimiz için, REM uykusunun ortadan kaldırılmasının bütün rüyaları ortadan kaldırmakla eş anlamlı olmadığını biliyoruz. Bu yüzden, REM yoksunluğu çalışmaları, niçin rüya gördüğümüz sorusuna tam bir yanıt sağlayamamaktadır (Anc ve ark.,1988; akt. Morris, 2002;163).

Rüyaların yapısı, içeriği, özellikleri ile ilgili çalışmalar bu konuda kuramlar ortaya atılmasına neden olmuştur. Bu çaba halen devam etmektedir. En çok kabul gören görüşlerden birisi, rüyaların bireyin gün boyunca elde ettiği deneyimlerin, duyguların, düşüncelerin uykuda da yani rüyada da devam ettiği ve zihnin tüm bu değişkenleri işlemeye devam ettiği şeklindeki görüştür. Bu görüşe göre rüya aslında yeni bilgilerin belleğimizde işlenmeye devam ettiği bir aşamadır. Hatta belleğimizi güçlendirme görevi vardır. Nörofizyolojik düzeyde, REM uykusunun beynin “yeniden yapılanması” ve büyümesiyle ilişkisi olduğu düşünülebilir (Morris, 2002;191).

Rüya Körü Olmak

Rüyaların hatırlanmamasının birkaç nedeni vardır ve bu durum, beyin işlevleri, uyku döngüleri ve bireysel farklılıklarla ilgilidir. İşte rüyaların hatırlanmamasının temel sebepleri:

1. Uyku Evreleri ve Beyin Kimyası

REM Uyku Döngüsü: Rüyaar genellikle REM (Rapid Eye Movement) uyku evresinde görülür. REM uykusu sırasında beyin çok aktif olmasına rağmen, bazı bellek oluşturma süreçleri baskılanmış olabilir, bu da rüyaların hatırlanmasını zorlaştırır.

Nörotransmitterler: Uyku sırasında, bellek oluşumunda rol oynayan bazı nörotransmitterlerin (örneğin, norepinefrin) seviyeleri düşük olabilir. Bu da rüya anılarının depolanmasını ve sonrasında hatırlanmasını etkileyebilir.

2. Uyanma Anındaki Beyin Durumu

Ani Uyanma: Eğer bir kişi REM uyku evresinden hemen sonra uyanırsa, görülen rüyaları hatırlama olasılığı daha yüksektir. Ancak, uyku döngüsünün daha ileri bir aşamasından uyanıldığında, rüyalar genellikle unutulur.

Uyanma Süreci: Uyanır uyanmaz beyin, günlük işlevlere ve düşünce süreçlerine geçiş yapar, bu da rüya anılarının üzerine yazılmasına veya unutulmasına neden olabilir.

3. Dikkat ve Önceliklendirme

Bilinçli Dikkat: Uyanırken, insanlar genellikle günlük görevlere ve sorumluluklara odaklanır. Bu durum, rüya anılarını önceliklendirmemeye ve dolayısıyla hatırlamamaya yol açabilir.

Anlamlılık ve İlgililik: Kişi, rüyasındaki olayları veya görüntüleri günlük yaşamıyla ilişkilendiremezse, bu anılar daha az önemli olarak algılanabilir ve unutulabilir.

4. Bireysel Farklılıklar

Bellek Yetenekleri: İnsanların hafıza kapasiteleri ve bellek tutma yetenekleri farklılık gösterir. Bazı insanlar doğal olarak rüyalarını daha iyi hatırlarken, bazıları nadiren hatırlar.

Kişilik ve Psikolojik Faktörler: Kişilik özellikleri ve psikolojik durumlar, rüya hatırlama yeteneğini etkileyebilir. Örneğin, yaratıcı ve hayal gücü yüksek insanlar rüyalarını daha sık hatırlayabilir.

5. Kültürel ve Çevresel Faktörler

Kültürel Önem: Bazı kültürlerde rüyalara daha fazla önem verilir ve bu, rüyaların daha sık hatırlanmasını teşvik edebilir.

Yaşam Tarzı ve Alışkanlıklar: Uyku düzeni, stres seviyesi ve genel sağlık durumu gibi faktörler de rüya hatırlama yeteneğini etkileyebilir.

Sonuç olarak, rüyaların hatırlanmaması, beyin işlevleri, uyku evreleri, kişisel özellikler ve çevresel faktörlerin karmaşık bir etkileşiminin sonucudur. Bu konuda bireysel farklılıklar geniştir ve herkesin rüya hatırlama kapasitesi farklıdır (Morsis,2002).

Geştalt Yaklaşımında Rüyaların Ele Alınışı

Geştalt yaklaşımı diğer psikoloji kuramlarında olduğu gibi rüyaların ortaya çıkışı ve içeriği konusunda oldukça çalışmaya yapmıştır. Kendisinden önce var olan yaklaşımlardan biraz dha farklı olarak öncelikle rüya yorumuna şiddetle karşı çıkmıştır. Hatta rüyanın geçmiş ile bağlantısı vardır şeklindeki açıklamalar yerine şimdi ve burada olanlara odaklanmak gereğini ortaya koymuştur Fritz Perls, bir rüya ile çalışırken rüyayı gören kişinin rüyaya dair öğeleri canlandırmasının birey hakkında çok sayıda bilgiye ulaşmanın en etkili yolu olduğunu vurgulamıştır. Ve bireyin kendiliğin sahiplenilmemiş parçalarını özümseyebileceğini düşünmüştür (Özer, 2003;53). Yani Geştalt yaklaşımında rüyaların bir gereksinim olup olmadığından çok onların birey için anlamı ve bunu araştırmak daha önemli bir yere sahiptir.

Rüyaların içerikleri çeşitlidir (Balkaya, 2010). Geştalt yaklaşımına göre rüyaların pek çok konusu ya da amacı olabilir:

- Günlük olaylarla ilgili rüyalar,
- Duygularımızı ifade eden ya da ortaya çıkaran rüyalar,
- Yaşamamızın anlamı ve amacı konusunda rehberlik eden rüyalar,
- Gelecekteki zorluklara ya da fırsatlara hazırlayan rüyalar,
- Unutmuş olduğumuz bir olaya dikkatimizi çeken rüyalar,
- Problemleri çözen rüyalar (Balkaya, 2010)

Benzer şekilde Sills ve arkadaşları (1998;141), rüyaların beş farklı tipi olduğunu ileri sürmüşlerdir:

1. Şimdiki an ile ilgili rüyalar,
2. Geçmişten şimdiye gelen konularla ilgili rüyalar,
3. Geleceğe yönelik rüyalar,

4. Ortak veya paylaşılan rüyalar,
5. Ruhani ve doğaüstü rüyalar.

Rüyaların anlamı ile ilgili çalışmalar sanıldığından çok daha eskilere dayanır (Özer, 2003;54) Uyanık yaşam ile rüyaların gerçek yaşamdan farkı uzun süre tartışılmıştır. Birçok kültürde halen bu ayrım net değildir; rüyadaki deneyimlerin gerçekte yaşananlardan hiçbir farkı olmadığı varsayılır.

Bu gerçekliğe Geştalt yaklaşımı açısından bakıldığında rüyada yaşananlar ile gerçek hayatta yaşananlar arasında aslında kişinin fenomono-lojisini ortaya koyma açısından hiç fark yoktur. Evet aslında evet rüyada yaşananlar uyanırken yaşananlar kadar gerçektir.

Eski çağlarda rüyaları Tanrıların gönderdiğine inanılır, rüyaların geleceğe ilişkin kehanetler ya da hastaları iyileştirecek bilgiler içerdiği düşünülürdü. Kitabı Mukaddes de içinde olmak üzere birçok Ortadoğu ve Asya kaynaklı metinde kehanet içeren rüyalardan söz edilirdi. Eski mısırlılar yaklaşık dört bin yıl önce rüya yorumlarını derlemişlerdi. Eski Yunanlılarda da rüyaların kehanet gücüne inanılırdı. Bununla birlikte Aristoteles rüyaları görece bilimsel bir yaklaşımla ele almış, rüyalardaki duyu izlenimlerinin ve coşkuların rolünü vurgulamıştı. Rüyaların kökeninde tanrısal bir varlık olduğuna ilişkin yaygın inanış 19. yüzyılın ortalarına doğru gerilemeye başladı. Bu dönemde rüyalar üzerinde ayrıntılı bir inceleme yapan Alfred Maury (1817-1892) aynı zamanda rüya nörofizyolojisinin tanınmış öncülerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Rüya>). Maury'e kadar uyku fenomeniyle örtülü durumdaki rüyanın maddi yapısına ilişkin hiçbir yaklaşımda bulunulmamıştı. Rüyaların sürekli ve periyodik olarak özel zamanlarda meydana geldiğini ve uyanmadan önceki iç ve dış uyaranlarla oluştuğuna ilişkin ilk varsayımı Maury ortaya atmıştır. Bu varsayıma göre, uykuda duyulan gürültü rüyada gök gürültüsü ve fırtına görülmesine yol açıyordu. Ya da uykusunda idrara sıkışmış biri rüyasında buna ilişkin şeyler görüyordu.

Psikologlar ve sinirbilimciler çok uzun bir süredir rüyalar ve rüyaların içeriği ile ilgili açıklamalar geliştirmeye çalışmaktadır (Morris, 2002;159). Rüya içeriği dendiğinde ilk akla gelen isim şüphesiz Sigmund Freud'dur. S.Freud (1900), rüyaları "bilinçaltına giden kral yolu" olarak adlandırmıştır (Clarkson, 1989;107). Freud ilk basımı 1899 yılında yayınlanmış olan Rüyaların Yorumu (Die Traumdeutung) adlı iki ciltlik kitabında psikoanalitik kuramına uygun olarak rüya yorumlarına değinmiştir (Freud, 1996). Freud'a göre, rüyada görülen olaylar, bilinçdışı arzuların örtülü olarak dışavurumundan başka bir şey değildir. Sıklıkla cinsellikle ilgili yasaklanmış dürtüleri simgeleyen bu arzular normal olarak bilincin dışında tutulur, bastırılır. Uyku sırasında bastırmanın gücü azaldığından arzular serbestçe dışa

vurulursa da rüya gören kişinin bilincine girmelerini engellemek amacı ile kabul edilebilir imgelere dönüştürülür. Bu dönüştürmede uyku sırasında algılanan duyu uyarılarından, önceden yaşanmış olaylardan ve derinde yaşanmış anılardan yararlanılır. Psikanalizde rüyaların yorumlanarak bilinçdışının incelenmesine önem verilir. Freud'u izleyenlerden Alfred Adler rüyaların geçmişten çok geleceğin planlanmasına yardımcı olma işlevini üstlendiğini ileri sürer (Morris, 2002; 160).

Rüyalar ve yorumlarıyla ilgili kapsamlı araştırmayı yapan Carl Gustav Jung'a göre rüyadaki imge ve simgeler tek başına incelendiğinde kişi için özel anlam taşıdığı ve kişinin kendini bunlara yansıttığı görülür. Jung tarafından kaleme alınmış pek çok kaynakta, rüya ve sembollerinin ele alınışı konularına tüm ayrıntıları ile girdiği görülmektedir (Jung, 1964; Jung, 1982; Jacobi, 2002). Jung'un rüyaları ele alışı Geştalt terapisinde ele alınanla neredeyse aynıdır. Jung'a göre (1964), bireyin uyanıkken anlayamadığı temalar ve bilinçdışına ait zihinsel imgeler rüyada sembolik olarak ortaya çıkma eğilimindedirler. Bu sembolize edilmiş ifadeler, aslında kişiliğimizin henüz farkında olmadığımız ama ona ait yanlarını temsil etmektedirler. Onların bilince getirilmesi kişiliğin bütünleşmesinde önemli bir rol oynamaktadırlar. Jung, rüyalarla ilgili olarak "rüya, rüyayı görenin aynı zamanda sahne, oyuncu, yapımcı, yazar, seyirci ya da eleştirmen olabildiği bir tiyatrodur" demiştir. Jung ayrıca rüyaların yalnızca rüyayı gören kişinin yaşamı ile ilişkili olmadığını, büyük bir "psikolojik faktörler ağı"nın parçaları olduğunu da belirtmiştir (Özer, 2003;58).

Sonuç olarak psikoanalitik kuramlarda rüyalar yorumlanır, entelektüel içgörü vurgulanır ve rüyaların bilindışı anlamlarını keşfetmek için serbest çağrışım gibi tekniklerden yararlanılır. Geştalt yaklaşımında ise rüya yorumlanmaz ya da analiz edilmez. Geştalt yaklaşımında rüyalarla çalışılırken temel amaç, rüyaları hayata döndürmek ve onları şimdi oluyormuşçasına tekrar *yaşatmaktır*. Aşağıda Geştalt yaklaşımının rüyaları nasıl ele aldığı ayrıntılı olarak ele alınacağından burada sadece psikoanalitik kuramdan farkı vurgulanmıştır.

Son 40-50 yılda rüyaların içeriğine ilişkin bilimsel açıklamalara bakmaya devam edelim. Bazı psikologlar, rüyaların kopuk kopuk olmasına fizyolojik bir açıklama getirmişlerdir. J. Allan Hobson ve Robert McCarley (1977), rüyaların rastgele patlayan sinir hücresi faaliyetleri ile ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir (akt. Morris, 2002;160). Bazı araştırmacılar da rüyaların tuhaf içeriklerinin, uyku sırasında ortaya çıkan gereksiz ve tekrarlanan düşüncelerden ya da çağrışımlardan beynin kendisini kurtarma çabasını yansıttığını ileri sürmektedir. Bu görüşe göre rüyalar, bellekten gereksiz bilgileri atmak için beynin yaptığı bir tür "ev temizliği"dir (Crick ve Mitchison, 1983, akt. Morris, 2002;161). Winson'un (1990) nörofizyolojik denencesine göre ise rüya, organizma için yaşamsal önemi olan bil-

giye ait belleği güçlendirmenin bir yoludur ve gün boyu elde edilen bilgiyi rüyalarımızda yeniden işleriz (akt. Morris, 2002;161).

Rüya içeriği ile ilgili yapılmış daha pek çok çalışma sonucu mevcuttur. Bu konuda bu kadar çok çalışma yapılmış olması konunun önemini bir kez daha hatırlamamızı sağlayacaktır. Birazdan ele alınacağı gibi Perls'ün rüyaların anlamına ilişkin Gestalt yaklaşımı ve kullandığı sayısız teknik şimdiye kadar bu soruya verilen en uygun cevaptır aslında.

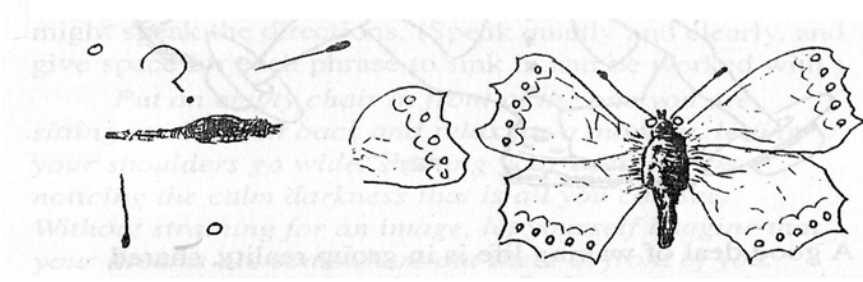
Rüyalar ile çalışmak Gestalt yaklaşımında kullanılan pek çok uygulama içinde özel bir yere sahiptir. Gestalt yaklaşımı hatırlanan hatta hatırlanmayan **rüyalar ile çalışırken** bile pek çok yöntem kullanır (Polster ve Polster, 1974;265). Gestalt yaklaşımında tecrübe edilmiş (experiment) davranışlar terapi sürecinin önemli bir parçasını oluşturur. Yaşantı içeren birkaç yöntemden bazıları şunlardır; canlandırma, yönlendirilmiş davranış, hayalleme, rüyalar ve ev ödevleri. Rüyalar, Gestalt yaklaşımında kullanılan bu yaşantılar içinde özel bir yere sahiptir. Terapi sırasında danışanın kendisine de yabancılaşmış (alienation) olan yaşantılarına ulaşmayı amaçlayan temel uygulamalardan biridir. (Polster ve Polster, 1974;237).

Rüya şimdide canlandırılır ve rüyayı gören kişi rüyasının bir parçası haline gelir. Çünkü Perls rüyaların temelde kişinin yansımaları olduğunu düşünmektedir. Bu nedenle, Perls rüyalarla çalışırken, danışan ile birlikte rüyadaki her ayrıntının listesini yapar. Bireye her kişi, olay ve ruh halini hatırlatır ve sonra da mümkün olduğunca kendini vererek canlandırma yaptırıp, diyalog kurarak bu öğelerin her biri haline gelmesini sağlar. Perls'e göre rüyadaki her bölüm kişinin yansımasıdır. Bu nedenle danışana rüyadaki çeşitli karakterler veya bölümler arasındaki etkileşimler için senaryolar yaratmasına izin verilir. Bir rüyanın değişik bölümleri bir danışanın aykırı ve uyumsuz yanlarının ifadesidir. Danışan, bu zıt yanlar arasında bir diyalog oluşturarak duygularının genişliğinin gittikçe daha çok farkına varır (Clarkson ve Mackewn, 1993;120, Corey, 2005;234).

Perls'in yansıtma kavramı, onun rüya oluşturma kuramının merkezindedir. Ona göre, rüyadaki her kişi ve her nesne rüyayı gören kişinin veya dünyada gördüğümüze inandığımız şeylerin bir yansımasından başka bir şey değildir ve bu Gestalt terapisti için başlangıç noktasıdır (akt. Corey;2005;134). Perls'e göre rüya, insan varlığının en spontan ifadesidir. Bitmemiş bir durumu temsil eder ancak her rüya ayrıca kişinin kendisiyle ve mevcut mücadelesi ile varoluşçu mesajlar da içerir. Tüm bölümler anlaşılır ve özümсенirse rüyalarda bireye ait pek çok özelliğe ulaşılabilir. Yani rüyalar aracılığı ile bireyin ihtiyaçları, tamamlanmış işleri, yansımaları, temas biçimleri hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür (Korb ve ark.,1989;35). Perls, rüyalarla düzgün çalışılırsa varoluşçu mesajın daha açık hale gelebileceğini savunur. Ona göre rüyalar, kayıp kısımları ve da-

nışanların kaçınma yöntemlerini ortaya çıkararak kişilik bozukluklarını keşfetmenin en uygun yollarından biridir (Poslter ve Polster, 1974;268, Corey,2005;235).

Perls'e göre rüyalar bütünleşmeye giden yolken, Freud'a göre bilinçdışına açılan yoldur (Houston,1985;58)

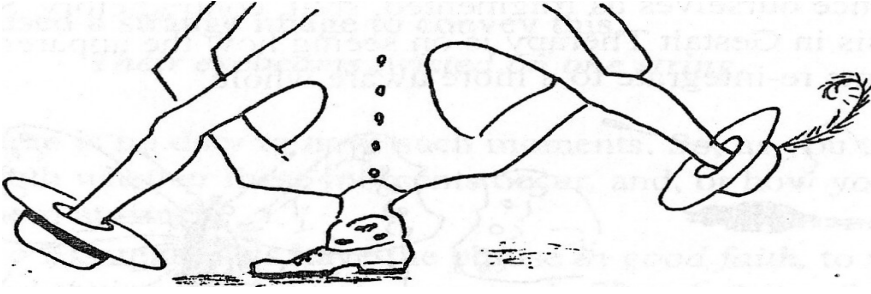
Şekil 1: Gaile Houston'un *The Now Red Book of Gestalt* kitabından alınmıştır.

Şekil 1'deki kelebeği incelediğimizde soldaki parçalardan yola çıkarak sağdaki kelebek şekline ulaşma örneğinde olduğu gibi kişiye ait pek çok öğenin de aynı şekilde tamamlanması durumdan bahsedebiliriz. Yani Gestalt yaklaşımı başlangıçta üstteki kelebeğin parçalanmış hali gibi dağınık olan rüyalarımız üzerinde öyle ustalıkla çalışır ki sonuçta “bütünleşmeyi” başarmış bir kelebek görebiliriz. O parçalar önce iğne, top, kuş, çekiç gibi karışık öğelerden oluşurken sonrasında gerçek bir kelebeğe dönüşebilir.

Rüyayı Gören Dışında Kimse O Rüyayı Yorumlayamaz.

Rüyayı Gören Dışında Kimse O Rüyayı Yorumlayamaz (Daş, 2006;272). Gestalt yaklaşımına göre rüyanın anlamı, rüyayı görene ve onun fenomenolojik alanına özgüdür, yani kişiye özeldir (Daş, 2006;272). Şekil 1'deki soldaki dağınık parçalardan her insan farklı bir şekil meydana getirebilir; mesela birisi bu parçaları yusufçuğa, bir başkası kuşa, hatta bir başkası balığa “bütünleyebilir.” Ya da aşağıdaki şekil 2'yi 5 ayrı kişiye inceletsek, hepsi de ayrı şeyler söylerler;

- komiklik yapan bir adam
- sakat bir adamın kendini resmetmesi
- kafası karışık biri
- seçim yapmakta (şapkalar arasında) zorlanan biri
- dünyası altüst olmuş bir insan gibi.

Şekil 2: Gaile Houston'un *The Now Red Book of Gestalt* kitabından alınmıştır.

Rüyalar da tıpkı bu resimlere verilen yanıtlardaki çeşitlilik ve kişiye özgünlükte olduğu gibidir. Rüyasında bir adamı böyle gören herkesin ayrı değerlendirmeleri olacaktır. Hatta bir kişi başka bir zaman diliminde bu adama ait ortaya koyduğu fenomenolojiden farklı bir açıklama bile getirebilir.

Geştalt Yaklaşımında Rüyanın Ele Alınışı

1) Fantz 'a göre (1998) , Geştalt Terapi Yaklaşımına göre rüyadaki en temel mekanizma yansıtmadır (akt. Daş, 2006; 273). Perls' e göre rüyada görülen her şey aslında kişiliğimize ait bir özelliği yansıtmaktadır. Başka bir deyişle kişiliğimizin farklı yönleridir. Geştalt kuramına göre rüyalarda, kişi kendisinde görmeyi kabul edemediği özellikleri diğer obje ve kişilere yansıtır, böylece bu özelliklerin başkalarına ait olduğuna inanarak kendini rahatlatır (Özer, 2003;62). Örneğin rüyasında bir deprem olduğunu gören kişi, evinin balkonunun demirleri yıkılmış, balkon kapısının önüne de fırın sürüklenmiş olarak görebilir. Dışarıda insanlar kaçışmaya çalışıyorlardır. Rüyadaki her öğe yansıtmaya olduğuna göre, deprem de o kişi, balkon demirleri de fırın da kaçan insanlar da...Bu durumda Geştalt yaklaşımı rüyayı görenin rüyadaki tüm öğelerle özdeşleşmek ve böylece aslında neyi yansıttığını bulmak için kişiliğindeki kabul etmediği yanlarını fark ettirmeye çalışacak teknikler kullanılır.

2) Mackewn (2004), rüyaların kişiye kişilerarası ilişkileri ile ilgili farkında olmadığı duyguları ve temas biçimleri hakkında bilgi verdiğini belirtmiştir (akt, Daş, 2006;276). Örneğin, yukarıdaki rüyada depremde balkonun demirleri yok olmuş, insanlar kaçışıyor ama kişi balkon kapısının önüne sürüklenmiş fırına bakıyor olsun. Evinin birinci katta, balkon demirleri de hazır kırılmış iken ve kişi de kalabalığa katılmayı beklerken nasıl oluyor da bir fırına bakıp bunu nasıl kaldırsam, nasıl oldu da buraya geldi diye düşünmekte. İnsanlarla temas kurma biçimi bu rüyaya göre uzak, sınırlı ve izleyici. Onlarla temas etmesi gereken durumlar da bile

(deprem gibi acil ve yardım almak gereken bir durum) duyarsızlaşma ve kendine döndürme temas biçimlerini mi kullanmayı tercih ediyor acaba? Yukarda da belirtildiği gibi rüyayı ancak rüyayı görenle birlikte ele alıp ona dair fenomenolojik sonuçlara ulaşılabilir.

3) Geştalt yaklaşımına göre Rüyalar aracılığı ile ihtiyaçların fark edilmesi ve varoluş mesajlarının belirlenmesi mümkün olabilir (Daş, 2006;275). Bunu Geştalt bakış açısında vurgulanan şekil/fon ilişkisi ile açıklayacak olursak, rüyaların fondaki materyalin şekil haline gelmesine izin veren organizasyonlar olarak tanımlamak mümkündür. Kişinin ihtiyaçlarının ve varoluş ile ilgili mesajların farkına varabilmesi için bazı rüyalar tekrarlanır durur. Perls'e göre bir rüyanın tekrarlanması bir ihtiyaçla ilgili Geştaltın tamamlanmaması anlamına gelmektedir (Özer, 2003;63).

Ortalama olarak, insanlar her gece yaklaşık iki saat rüya görürler, ancak rüyaların çoğu çabuk unutulur (Morris,2002;159). Yani hiç rüya görmemek mümkün değildir, sadece hatırlanamayan rüya vardır (Daş, 2006;277).

Rüyaların neden hatırlanmadığına ilişkin pek çok görüş var. Mesela Freud'un Rüyaların yorumu kitabının (1990) birinci cildinde buna ilişkin görüşlerden birisi şu; Uyanıklık yaşamında unutmaya yönelten tüm nedenler, düşlerde de işlemektedir. Uyanırken sayısız duyumsama ve algıyı düzenli olarak hemen unuturuz, çünkü onlar çok zayıftır ya da onlara eklenen zihinsel uyarılma çok hafiftir. Aynı şey çoğu düş imgesine de uyar, unutulurlar çünkü çok zayıftırlar, oysa onlara komşu olan daha güçlü imgeler anımsanır.(Freud,1990;s.96).

Perls'e göre rüyaların hatırlanmamasına neden olan birkaç değişken vardır; kişinin kişiliğinde olan ama çeşitli nedenlerden dolayı kabul etmek ve sahip çıkmak istemediği özellikleri ile yüzleşmek, kişinin ihtiyaçlarının farkına varmak istememesi ve diğer insanlarla ilgili olarak yaşanan "olumsuz" ya da "uygun bulmadığı" duyguları kabul etmek istememesi gibi.(Daş, 2006: 277) . Rüyalar aracılığı ile elde edilen mesajlara diğer yaklaşımlardaki gibi entelektüel yolla değil yaşantı yolu ile ulaşılır (Fantz, 1998; akt. Daş, 2006;286). Rüya çalışmalarının gruplarda yapılması en az bireysel uygulamalardaki kadar farkındalık kazandırır (Daş, 2006;287).

Sonuç olarak, rüyalarla çalışmak hem danışana hem de Geştalt terapistine çok sayıda yarar sağlamaktadır. Hatırlanmayan rüyalar ile oluşturulan diyaloglarda bile kişiye özgü pek çok öge ortaya çıkabilmekte iken değil ki hatırlanan rüyalar Geştalt terapistine çok sayıda çalışılacak öge sunmaktadır. Şüphesiz tüm Geştalt tekniklerinde olduğu gibi danışanın fenomenolojik yönüne saygı duymak, yaratıcı tarafsızlık içinde olmak ve danışanın ihtiyaçlarına ve varoluşuna saygı duymak son derece önemlidir.

KAYNAKLAR

- Balkaya, F.(2010), Rüyalar Modülü Ders Notları, Ankara.
- Clarkson, P. & Mackewn, J. (1993). Fritz Perls. London: Sage Publications.
- Clarkson, P. (1989). *Gestalt Counselling in Action*. Sage Publications: Great Britain.
- Corey, Gerald, (2005), Psikolojik Danışma, Psikoterapi Kuram ve Uygulamaları, (Bölüm 8;Gestalt Terapi 210-247). Mentis Yayınları, Ankara.
- Daş, Ceylan (2006). Büyümek ve Gelişmek: Geştalt Terapi Yaklaşımı, Ankara: HYB.
- Daş, Ceylan (2009), Gestalt Terapi, (Ed.) Köroğlu E. ve Türkçapar, H. Psikoterapi Yöntemleri, Kuramlar ve Uygulama Yönergeleri, Hekimler Yayın Birliği, Ankara
- Freud, S. (1996), Düşlerin Yorumu I Cilt (çeviren: Kapkın, Emre), 2 Basım, Payel Yayınları, İstanbul.
- Houston , Gaie(2007). The now red book of gestalt, Rochester Foundation; 7Rev Ed.
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Rüya>
- Jacobi, J. (2002), C. G. Jung Psikolojisi, (çeviren: Arap, M), İlhan Yayınları, İstanbul
- Jung, C.G. (1982) Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi, (çeviren: Büyükinal, E), Say Kitap Pazarlama, İstanbul.
- Jung, C.G. (2009) İnsan ve Sembolleri, (çeviren: Babaoğlu, A.N.), 4. Baskı, Okyanus Yayınları, İstanbul
- Korat, G. (2010). *Rüya körü*. İletişim Yayınları.
- Korb, M.P., Gorrell, J,& Van de Riet, V. (1989) Gestalt Therapy: Practice and Theory, Second Edition, Boston: Allyn&Bacon.
- Özer, S. (2003), Fenomenolojimize Açılan Pencere: Rüyalar; Geştalt Temas Dergisi, 1(2), 53-70.
- Polster, E. & Polster, M. (1974). Gestalt therapy integrated: Contours of theory and practice. New York: Vintage Boks.
- “Rüya” (1990) AnaBritannica Cilt 18, Ana Yayıncılık A.Ş. İst. 1990 s.558
- Sills, C., Fish, S.and lapworth, P. (1998). Gestalt counseling. Oxon: Winslow Press Limited.

KENDİLİK: ŞİMDİDEKİ GEÇMİŞ

*Figen AKÇA*¹

¹ Prof. Dr. **Figen AKÇA**

Bursa Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi

ORCID: 0000-0003-1810-3481

Bir gün New York'ta bir grup iş arkadaşı, yemek molasında dışarıya çıkar. Gruptan biri Kızılderili'dir. Yolda yürürken, insan kalabalığı, siren sesleri, yoldaki iş makinelerinin çıkardığı gürültü ve korna sesleri arasında ilerlerken, Kızılderili, kulağına cırcır böceği sesinin geldiğini söyleyerek cırcır böceğini aramaya başlar. Arkadaşları, bu kadar gürültünün arasında bu sesi duyamayacağını, kendisinin öyle zannettiğini söyleyip yollarına devam eder. Aralarından bir tanesi inanmasa da onunla aramaya devam eder. Kızılderili yolun karşı tarafına doğru yürür; arkadaşı da onu takip eder. Binaların arasındaki bir tutam yeşilliğin arasında gerçekten bir cırcır böceği bulurlar. Arkadaşı Kızılderili'ye: " Senin insanüstü güçlerin var. Bu sesi nasıl duydun?" diye sorar. Kızılderili ise; bu sesi duymak için insanüstü güçlere sahip olmaya gerek olmadığını söyleyerek, arkadaşına kendisini takip etmesini söyler. Kaldırıma geçerler ve Kızılderili cebinden çıkardığı bozuk parayı kaldırımda yuvarlar. Birçok insan, bozuk para sesini duyunca sesin geldiği tarafa bakarak, kendi ceplerinden düşüp düşmediğini kontrol ederler. Kızılderili arkadaşına dönerek: "Önemli olan, nelere değer verdiğin ve neleri önemseydiğindir; her şeyi ona göre duyar, görür ve hissedersin" der.

<http://www.cumbulforum.com/t2505-06022011-pazar-acl-soyleisi>

Başta F.S.Perls olmak üzere eşi Laura Perls ve arkadaşları Paul Godman ve Ralph Hefferline, 1940'lı yıllardan itibaren yapmış oldukları çalışmalarla Gestalt Yaklaşımının gelişmesi ve büyümesinde önemli adımlar atmışlardır. Perls ve arkadaşları, Varoluşçu, Fenomonolojik ve Bütüncü bakış açılarından etkilenmiş ve bu yaklaşımlardan yola çıkarak bugünkü biçimi ile Gestalt Yaklaşımının temellerini atmışlardır. Bu temeller sadece Gestalt yaklaşımının terapide uygulanması sürecinde değil aynı zamanda "ego ve kendilik gelişimi" konusunda da aydınlatıcı açıklamalar içermektedir. Gestalt yaklaşımının kendilik gelişimi konusundaki açıklamalarının, bu konuda yapılmış pek çok kuram ve bakış açısının toplamından daha fazla ve daha farklı olduğu düşünülmektedir (Daş, 2006; 5).

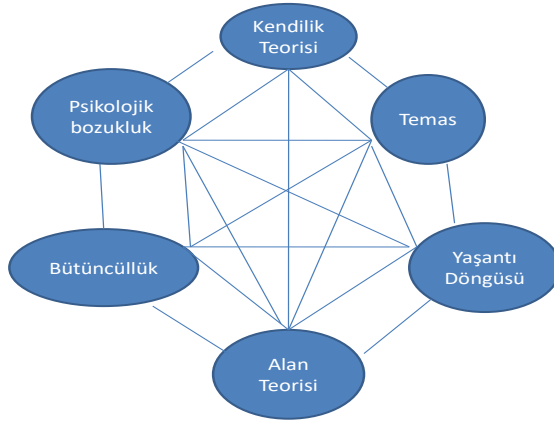
Bu çalışmada öncelikle kişilik konusunda psikoloji tarihinde kısaca bir gezinti yapılacak ardından Gestalt psikolojisi ile Gestalt yaklaşımı arasındaki ilişkiden bahsedilecektir. Daha sonra Alan Kuramı ve Kendilik Gelişimi konularında literatürden bilgiler aktarılacaktır.

Psikolojinin bir disiplin olarak başlamasından bu yana psikologlar, bir insanı diğerlerinden ayıran, kişiye özgü ve kalıcı duygu, düşünce ve davranışları tanımlamaya çalışmışlardır. Kişilik, insanın özgün psikolojik imzasıdır. İnsanın bütün davranışlarına ve zaman içindeki değişimine yansır (Morris, 2002: 452). Psikoloji tarihine bakıldığında kişiliği tanımlamaya yönelik çabalardan dört büyük kişilik kuramı çıktığı görülmektedir (Morris, 2002: 453).

1. Psikodinamik kuramlar, kişiliğin bilinçdışının ve cinsellik içeren dürtü ve çatışmaların sonucu olarak ortaya çıktığını savunurlar. Başlıca temsilcileri; Sigmund Freud, Carl Jung, Alfred Adler, Karen Horney, Erik Erikson, Nesne İlişkileri kuramcıları (Melanie Klein, W.R.D. Fairbairn).
2. İnsancıl kuramlarına göre kişilik, bireyin potansiyelinin gerçekleşmesi ve büyümenin olumlu özellikler ile ortaya çıkmasının sonucu oluşur. Başlıca temsilcisi Carl Rogers'tır.
3. Ayırıcı özellik kuramcıları kişiliklerin birbirinden farklı öğeler içerdiğini belirtirler ve onu birtakım kategorilere ayırırlar. Başlıca temsilcileri; Gordon Allport, Raymond Cattell'dir.
4. Bilişsel-sosyal öğrenme kuramcıları ise kişiliğin insanların çevrelerini algılama, fikir yürütme ve tepki verme biçimleri üzerine kurulduğunu savunurlar. Başlıca Temsilcisi; Albert Bandura'dır (Morris; 2002, 483-86).

Yukarıda sayılan dört yaklaşım ile birlikte biyolojik ve davranışsal yaklaşımı da içine alacak şekilde yapılmış sınıflandırmalar da mevcuttur (Burger, 2006;40) Bu kuramsal yaklaşımların her biri genel olarak kişiliği anlamamıza değişik derecelerde katkıda bulunurlar.

Geşalt yaklaşımı, yukarıda kısaca bahsedilmiş olan kuram ve bakış açılarından ve bütüncül yaklaşım, alan kuramı, varoluşçu yaklaşım, fenomenolojik yaklaşım gibi kuramların temel ilkelerinden yola çıkarak kendine özgü bir kendilik gelişimi ya da kişilik kuramı ve terapi yaklaşımı ortaya koymuştur (Daş, 2006; 5). Clarkson ve Mackewn (1993), Perls'ün teorisinin bir resmini oluşturmuş ve altı bölüme ayırarak bunu aşağıda gösterilen şekilde açıklamaya çalışmışlardır (Şekil 1). Onlara göre bu altı bölüm birbirlerinden bağımsız ve izole değil birbirleri ile entegrasyon halinde bir bütün olarak Geşalt yaklaşımının alt yapısını oluşturmaktadır (93):

Şekil 1. Gestalt Yaklaşımının birbirleri ile bağlantılı altı bölümünün (kümenin) şematik özeti.

Bu çalışmanın sınırlılıklarını göz önüne alındığında burada sadece kendilik gelişimini anlamamızda önemi olan **bütüncüllük, alan teorisi ve kendilik teorisinden** bahsedilecektir.

Bütüncüllük (Holism), Gestalt yaklaşımın en temel ilkeleri arasında yer almaktadır. Bütüncül yaklaşıma göre, insan ve doğa bağdaşım içindedir; ve bu bütünü oluşturan parçaların toplamından daha fazla anlam ifade eder. Bu parçaların bir araya gelmesi bir anlam ifade etmektedir. Bir insanın yaşamını ancak onun tüm boyutlarını birlikte ele aldığımız zaman doğru anlayabiliriz. Gestalt yaklaşımı bireyin tek bir özelliğine değil onu oluşturan parçaların onu nasıl var ettiğine bireyin buna nasıl tanıklık ettiğine odaklanır. (Corey, 2005; 215).

Alan Kuramı (Field Theory), Gestalt yaklaşımının oluşmasında önemli bir yere sahiptir. Şekil-zemin ilişkisi, Gestalt yaklaşımının temelindeki alan kuramının önermelerinden biridir. Alan kuramı, Kurt Lewin (1952) tarafından ortaya atılmıştır ve temelinde Wertheimer, Köhler ve Koffka gibi psikologlar tarafından yapılan Gestalt algı çalışmaları yer almaktadır (Daş, 2006; 68).

Bu aşamada Gestalt psikolojisi, Gestalt algı çalışmaları, Gestalt yaklaşımı ve Gestalt terapisi gibi kavramlar arasındaki ayrıma dikkat çekmekte yarar var. Gestalt psikolojisi 20. yüzyılın başlarında üç Alman psikoloğun (Wertheimer, Köhler ve Koffka) Wundt'un yapısalcı açıklamalarına bir saldırı olarak başlattıkları algı çalışmaları ile ortaya çıkan bir oluşumdur (Schultz, 2002;457). Gestalt yaklaşımı ve Gestalt terapi yaklaşımı ise 1940'lı yıllardan itibaren F.Perls ve arkadaşlarının yukarıda da değ-

nildiği gibi pek çok kuram ve bakış açısından etkilenecek oluşturdukları bir oluşumdur. Kurt Lewin, bir dönem Gestalt algı çalışmalarına katılmış daha sonra bu çalışmalardan esinlenerek kendi alan kuramını ortaya atmıştır (Schultz, 2002;458). Kurama “Gestalt” ismi verilip verilmemesi konusunda pek çok tartışma olmasına rağmen nihayetinde Perls ve daha sonra Yontef (1982) Gestalt psikologlarının yapmış oldukları algı çalışmaları ve bütüncül bakış açısını benimsemiş oldukları için bu ismin kalmasına karar vermişlerdir (Daş, 2006; 3).

Alan kuramının temelini, organizmanın sürekli değişen alanın bir parçası olarak kendi çevresi veya kendi ortamı içerisinde ele alınması oluşturmaktadır. Gestalt yaklaşımı her şeyin ilişkili olduğu, sürekli değiştiği ve birbiriyle bağlantılı olduğu ilkesini temel almaktadır. Gestalt terapistleri kişiyle çevre arasındaki sınırdaki neler olduğunu keşfetmeye çalışırlar (Corey, 2005;215). Çok genel bir tanım yapılacak olursa, “alan” her bir parçanın diğer parçalardan etkilendiği dinamik bir sistem olarak tanımlanabilir. Örneğin kişinin algıladığı çevre bir “alan” olarak ele alınabileceği gibi, bir organizma olarak insanın kendisi de, birbiriyle ilgili parçaların etkileşimiyle oluşan dinamik bir sistemin oluşturduğu bir “alan” olarak düşünülebilir. Bu dinamik sistem içindeki ufacık bir değişiklik tüm alanı etkiler. Alan kuramı içinde önemli olan, bütünü oluşturan parçalardan herhangi birindeki bir değişiklik değil, bu değişikliğin bütüne nasıl yansıdığıdır (Akman, 2004;46).

Serok’a (2000) göre gestalt yaklaşımında yaşamın temeli ihtiyaçlar, amacı da ihtiyaçları karşılamaktır (akt: Daş, 2006;67). Organizmalar, çevrelerinin kaynaklarıyla ve kendi becerileriyle kendi kendilerini düzenlemek için ellerinden geleni yaparlar. Bireyler, dengelerini yeniden sağlayacak ya da büyüme ve değişimlerine katkıda bulunacak önlemleri alır, ilişkileri kurarlar. Bireyin “kendi kendini düzenlemesi” bir ihtiyaç, duygu ya da farklı bilginin ortaya çıkmasıyla dengesinin “bozulduğu” ve yeniden kurulduğu bir süreçtir. Şekil oluşturma süreci, “kendi kendini düzenleme” ilkesiyle iç içe geçmiştir. Şekil oluşturma süreci, çevresel alanın bazı özelliklerinin arka plandan (zeminden) nasıl çıktığını nasıl olup da bireyin dikkat ve ilgisinin odak noktası haline geldiğini anlamaya çalışır. Bireyin belli bir andaki baskın gereksinimleri, şekil veya zemin üzerine odaklanma sürecini etkiler (Corey, 2005;215). Örneğin kişinin yemek yeme ihtiyacının ortaya çıkması için ya bedensel bazı duyumların (örneğin midede kasılma ya da bağırsak hareketleri gibi) ya da çevresel durumların (yemek kokusu almak, yiyecek bir şey görmek, yemek saatinin gelmesi gibi) farkına varması gerekir. Böylece o ana kadar fonda olan yemek yeme ihtiyacı şekil haline gelir ve kişi yemek yeme ihtiyacını karşılamak üzere harekete geçer. Yemek yeme ihtiyacı karşılandığında, yani kişi doyduğunda bu ihti-

yaç önemini kaybederek fona geçer ve yeniden acıkana kadar fonda kalır (Daş, 2006;70).

Lewin'in tanımladığı “yaşam alanı gelişmesi”, alana ait bölgelerin organize olmuş bütüne entegre oluş biçimidir. Lewin' e göre, alan geliştikçe organizasyonun doğası da değişir, İlk başlarda çocuğun alanının farklı parçaları Lewin'in “basit karşılıklı bağımlılık” olarak adlandırdığı ilkeye göre tümleşir. “Basit karşılıklı bağımlılık” ile Lewin, yaşam alanının komşu bölgeleri ile motor sistemin bölümleri arasındaki sınıra, ihtiyaçlar ile motor eylemler arasındaki sınıra veya çocuğun “ego”su ile yakın çevre arasındaki sınıra atıf yapmaktadır (McConville, 2002;37). Bu sınırdaki sınırla sürekli farklılaşan ve entegre edilmeyi gerektiren süreçler yer alır. Örneğin, bebek yatak odasında karyolada yalnız başına uyurken sessiz bir odaya uyanır. Vücudunu hareket ettirir ve bir takım sesler çıkarır. Annesi odaya girer ve konuşmaya başlar. Bir kaç dakikalığına onu kollarına alır, sonra karyolaya geri koyar ve odadan çıkar. Oda tekrar sessizdir. Bebek hızla hareket eder ve ağlamaya başlar. Anne bebeği bir kaç dakikalığına daha kollarına alır ve karyolaya geri koyar. Bebek ağlamaya başlayınca anne tekrar onu alır ve odadan dışarı çıkar. Böylece bebek ilgi çekmek için ağlamanın bir fırsat olduğunu öğrenir. (Fernandes ve ark, 2006)

Wilheim (1992) son yaptığı araştırmalarda bebeğin dış uyarıcılara karşı pasif bir alıcı olmadığını, aksine aylar süren anne karnı yaşamında annesi ile etkileşim kurarak kendi karakteristikleriyle kendini inşa eden bir varlık olduğunu ileri sürmektedir. Fetüs daha doğmadan ışık ve sesi algılar; yutkunabilir, tat alabilir, acıya tepki verebilir, surat asabilir, gülmüseyebilir, rüya görebilir, göbük kordonu ile oynayabilir, pozisyonunu değiştirebilir, annesinin sesini tanıyabilir, uyarılınca tepki verebilir, zeki davranışlar gösterebilir. Bu davranışların yeni koşullara adapte olma ve deneyim kazanma (öğrenme ve hafıza) ile ilgili olduğu sanılmaktadır. İlk yaratıcı düzeltmelerin bu aşamada gerçekleştiği söylenebilir. Wilheim'in (1992) yaptığı deneylerde hamile kadınlar bir hikâyeyi günde iki kere bebeklerine okumuşlardır. Doğumdan üç gün sonra kadınlar aynı hikâyenin yanında yeni bir hikâyeyi de sesli olarak okumuşlardır. Bebeklerin önceden bildiği hikâyeyi dinlerken normalden daha hızlı emdiği gözlenmiştir. Benzer deneyler anne-baba sesi ve müzik kullanılarak da gerçekleştirilmiştir. Bu deneyler de aynı sonucu vermiştir (akt. Fernandes ve ark. 2006). Hatta son araştırmalar, ikizler arasındaki etkileşimin anne karnında başladığını göstermektedir. Padova Üniversitesinde yapılan bir araştırmada beş ikiz embroyosu üç boyutlu ultrason yöntemi ile görüntülenmiş, bebeklerin 14. haftadan itibaren ikiz kardeşlerine dokunmaya başladıkları gözlenmiştir. Araştırmalar bunun rastlantısal dokunuşlar olmadığını, çünkü bebeklerin dikkatli davrandıklarını söylüyor. Bebekler kendilerine dokunurlarken bu kadar özenli davranmıyor. Ayrıca rahim duvarına yaklaştıklarında hareket-

ler duruyor. 14. ve 18. haftalarda bebekler kendilerinden çok kardeşlerine dokunuyor. Araştırmacılar bu bulgulardan yola çıkarak 14. haftadan itibaren sosyal etkileşimin başladığını sonucun çıkarıyorlar (Cumhuriyet-Bilim ve Teknoloji Dergisi; 2011).

Lewin tarafından tanımlanan yaşam alanı farklılaşmasının en yoğun görüldüğü dönemlerden birisi de ilk ergenlik dönemindeki çocuğun çocukluk döneminin kapsayıcı bağlamlarından çıkıp yeni bir gelişimsel entegrasyon içine girdiği dönemdir (MCConville, 2002;38). Gerçekten de bu yaş çocuklarının ortaöğretim sistemine geçme, arkadaşları ile daha çok sosyal etkileşim içinde olma, ergenlik döneminin getirdiği fiziksel, duygusal ve zihinsel değişimlere ayak uydurma gibi pek çok değişkeni düzenlemek zorunda kaldığını görmekteyiz.

Kendilik/Benlik Teorisi (Theory of the Self) : Gestalt kuramı aynı zamanda bir benlik kuramı olarak da görülebilir. Ancak buradaki benlik, belli yapısı olan bir oluşum değildir, yalnızca bir süreçtir. Benlik, yalnızca birey-çevre ile ya da birey-birey etkileşimi ile var olur. Başkası/diğeri olmadan “benlik” de olmaz (Calrkson ve Mackewn, 1993;59).

“Neden başka insanlara ihtiyaç duyarız?” sorusunun cevabını da yine bu diğeri olmadan benlik de olmaz şeklindeki açıklamaya göre cevap vermek uygun olacaktır. “Ben” ancak “ben olmayanlarla” temas halinde iken ben olabilir. Benlik ancak kendini başkalarından veya başka şeylerden ayırt ettikçe var olabilir. “Ben “ başkalarıyla ve “ben olmayanlarla” temas ettikçe ve etkileşimde bulundukça kendini tanımlayabilir. Bu türden bir etkileşime intersubjektif etkileşim ya da subjektifler arası etkileşim de denilebilir (Daş, 2011). Bu etkileşimi, bireyin kendi içsel alanını ortaya koyduğu ve diğerinin içsel alanını bilmeye öğrenmeye çalıştığı “y a k ı n ilişki” olarak da tanımlayabiliriz. Tıpkı çok yakın bir arkadaşımızın anlattığı heyecanlı bir olayı merakla dinleyen “ben” in arkadaşının “ben”i ile o anda kurduğu ilişkide olduğu gibi. Ya da bir annenin bebeğini emzirirken o anda onun ihtiyacı olan başının altına destek verme, memenin ucunu kaçırmaması için kontrol etme, yutkunmalarının düzenliliğini dinleme gibi eylemler sırasında gösterdiği temasta olduğu gibi.

Açık seçik ifade edilmiş ve özenilmiş ifadenin benlik süreci, diğer düşüncelerin gelişimsel alanına bağlıdır. Benlik gelişimini destekleyen süreç gelen gelişime yardımcı olan ve bunu başlatan diğer benlikler bu alanda önemlidir. Bu oluşum ile kişinin ilerideki ilişkilerini potansiyel durumu da oluşmaya başlar (Wheeler, 2002; 74). Benliğin kendisi gelişimsel bir başarıdır. Tüm hareket ve şekilde olanı birleştiren, rol oynayan benliktir (Wheeler, 2002; 77).

Perls, Hefferline ve Goodman’a (1951) göre ‘benlik’, yaşam alanındaki temasların kompleks sistemidir. Benlik organizmanın bir nevi sınırı

olarak da düşünülebilir, fakat bu sınır kendini çevreden izole etmez; aynı zamanda hem çevreye hem de organizmaya aittir. Temas bir şeye dokunmaktır. Benliğin sabit bir oluşumu olduğu düşünülür, ama aslında bu sınır etkileşimin olduğu yerde ve zamanda vardır (s. 151). Dolayısı ile kendilik süreci kişi/çevre arasındaki sınırdan oluşur.

“Kendilik,” yaşantılarımızı inşa ettiğimiz sabit ve durağan bir referans noktası değildir (Daş; 2011). Bu nedenle kişilik kavramı ile kendilik kavramlarını ayrı ayrı ele almak ve değişken ve aktif bir süreç olup olmadıkları açısından karşılaştırmak yerinde olacaktır. Kişiliği “bir insanı diğerinden ayıran, kişiye özgü ve kalıcı duygu, düşünce ve davranışlar bütünü” olarak tanımlarken (Morris, 2002: 452) kendilik kavramını ve diğer kendiliklerle temas halinde olması koşulu ile sürekli farklılaşan aktif bir süreç olarak tanımlamak (Daş; 2011) daha doğru olacaktır. Böyle olunca kendilik süreci büyüyen ve gelişen bir özellik arz edecektir. Bir organizma kendisini yalnızca büyüterek koruyabilir (Perls ve ark., 1951; 372). Örneğin, bir anne çocuğu 2 yaşında iken farklı, 12 yaşında iken farklı, 22 yaşında iken farklı kendilik özelliklerine sahip olacaktır. Gestalt eğitimleri ile kendiliği konusunda farkındalık geliştirdiğini belirten bir terapist aynen şu ifadeleri kullanmıştır: *“eğitime başladığımdan bu yana çok farklı bakış açıları ve kendilik özellikleri sergilediğimi rahatlıkla söyleyebilirim. Mesela, temas konusunda öğrendiklerim ve deneyimlediklerim ile artık insanlara kendimi daha yakın hissettiğimi, ben-o ilişkisi yerine artık daha çok ben-sen ilişkisi kurarak temasta kaldığımı gördüm. Diğer yandan mesela çocuklarım ile ilişkimde onlara disiplini değil paylaşımı, kuralları değil hoşgörüyü, yalnızlığı değil birlikteliği ön planda tutan özellikler gösteriyorum. Yani eğitime başlamadan önceki ben ile şimdiki ben arasında fark var. Tabii şimdideki ben aslında geçmişimden aldıklarım ile oluşturmuş olduğum yenilenmiş bendir...”*

Kendilik mevcut alanı organize eden bir kavram olarak ele alındığında, “ne oluyorsa” alandaki destek ile “oluyor” sonucuna varırız (Daş, 2011). Bebek doğumdan önce kendine özgü kişisel özellikler gösteren ‘zeki’, duyarlı bir varlıktır. Fetüsün annesine bağlı olan bir duygusal yaşamı vardır. Anne ile bebek arasında empatik bir iletişim oluşabilir, bebek annenin duygusal durumunu ve duygulanımını hissedebilir (Fernandes ve ark. 2006). Anne karnı hayatı ile doğumdan sonraki hayat arasında süreklilik vardır. Bu dönemde bebek yaşadığı deneyimleri hafızasına alır ve doğumdan sonra gelecek etkileşimler için benlik desteği olmak üzere bu süreci özümser (Fernandes ve ark. 2006).

Bu süreçteki yaratıcı düzeltme, hem çocuğun kendi ihtiyaçlarını karşılama eğilimi hem de çocuğun eylemlerin başka insanları nasıl etkileyeceğine ilişkin algısının getirdiği duygusal sonuçlardan türetilmektedir. Örneğin anne altı aylık oğlunu emzirmektedir. Rahat bir sandalyede

oturur, bebeği kucağındaki yastığın üzerinde yatar. Yastık bebeğin başını destekler, annenin sol eli yastığın altındadır. Bebek sütünü emerken odaya teyzesi girer ve anne ile konuşmaya başlar. Bebek teyzeyle konuşan annenin yüzüne bakmaktadır. Bebek sesler çıkarmaya başlar. Anne bir yandan teyzeyle konuşur diğer yandan bebeğine bakar, onun kol ve bacaklarına dokunur. Bebek emmeye devam ederken annesinin yüzüne bakar ve daha yüksek sesler çıkarmaya başlar. Anne bir an için oğluna bakar ve teyzeye geri döner. Bir dakika sonra bebek emmeyi bırakır ve daha büyük sesler çıkarmaya başlar. Anne konuşmayı bırakır. Bebeğin vücudu ve yüzü ger-gindir. Anne şaşırmıştır. Teyze odadan çıkmaya karar verir. Anne onaylar, şimdi sessizce oğlunun yüzüne bakmaktadır. Bebek tekrar emmeye başlar (Fernandes ve ark., 2006).

Çevre ile iletişim açısından cinsiyetlere gösterilen tutumlarda da farklılıklar mevcuttur. Örneğin teselli edilmeleri açısından incelendiklerinde erkek bebeklerin ağlamalarına kız bebeklerden daha fazla izin verildiği görülmektedir.(Wheeler, 2002; 72). Bazen de aileler kız ve erkek çocuklarını farklı duygusal yaklaşımlarla eğitmektedirler. Anne ve babaların kız ve erkek bebeklerini severken çıkardıkları sesler ve kullandıkları kelimeler farklıdır. Anneler kızlarına hikâye anlatırken oğullarına nazaran daha fazla duygu yüklü ifadeler kullanmaktadırlar (Tuğrul, 1999). Kızlara ve erkeklerle duygularla baş etme konusunda verilen dersler de çok farklıdır. Örneğin Brody ve Hall (1993) yaptıkları bir çalışmada anne babaların duygularını (öfke hariç) kızlarıyla oğullarından daha fazla konuştuklarını saptamışlardır. Erkek çocuklarla ise genellikle öfke duygularının neden ve sonuçları hakkında konuşulmaktadır. Aynı yazarlar kızların dil yetisinin erkeklerden daha erken geliştiğini ve bunun kızların duygularını açıklamak ve başkalarının duygularını anlamakta daha çabuk ustalaşmalarına yol açtığını ifade etmişlerdir. Duygularını ifade etmek için teşvik görmeyen erkek çocuklar ise hem kendi hem de başkalarının duygularını anlamada zorluk çekmektedirler(akt. Tuğrul,1999).

Kendilik gelişimi sürecinde “destek” son derece önemli bir konudur. Geş-talt gelişim modeline göre, benlik erken dönemde kendi içinden destek alamazsa da çevresel destek ile kendini geliştirir. Sonuçta destek ister içeriden ister dışarıdan olsun sonuçta dinamik bir etkileşimle beslenir. Ama bu destek bir yerden gelmelidir. Örneğin güvenli ve bağımsız bir anaokulu çocuğu destek için dışarıya ihtiyaç duyar. Aynı şekilde okul değiştirme, liseye geçiş, evlilik, önemli hayati kararlar gibi durumlarda hem içsel hem de dışsal destek almak önemli hale gelebilir. Çevresel desteğin özüm-senmiş olması koşulu ile işe yarayacağı açıktır (Wheeler, 2002; 68). Yani üniversiteye yeni başlamış olan bir öğrenci kalacak yer, yiyecek, ders kaydı, ulaşım gibi çevresel faktörlerle temas halinde olmayı beceremezse ciddi uyum sorunları yaşayabilir. Bu durum tıpkı aç olduğu ve hemen yanı başında bir

parça ekmek olduğu halde ondan yararlanmayı bilmeme ve aç kalmaya devam etme durumu gibidir. Dış destek ya da çevresel destek, kendimizin dışındaki kaynaklardan alınan destektir. Arkadaş desteği, aile desteği, iş arkadaşları, kardeşler, soluduğumuz hava, yattığımız yatak, yiyecekler gibi. İç destek ya da kendi kendine destek ise istemsiz beden hareketleri ya da nefes alma gibi genelde farkında olmadan yaptığımız şeylerdir. Herkesin kendine özgü kullandığı bir psikolojik iç destek sistemi vardır ve bu izlenen sistem kendisine sunulan çevresel kaliteye bağlı olarak oluşur. Çocukluğunda sevgi ve şefkat alan, ilgi ve anlayış gören, olduğu gibi kabul edilen bir kimse, bu yaşantılarını içselleştirecek ve yetişkin yaşamında kendisine karşı saygın ve rahat olacaktır. Dış desteğe zaman zaman gereksinim duyarak birlikte iç desteğini de kullanabildiğinden yoğun bir çevresel destek arayışına girmeyecektir.

Anne/bebek alanının sosyal gelişme matriksini biçimlendirdiği söylenebilir. Anne ve bebek günlük aktiviteleri gerçekleştirirken bir diyalog ortaya çıkar: *bebek dili*. Örneğin, banyo yaparken veya altı değişirken bebeğin ağlaması veya gülmesi tepkisini bir motif halinde organize edecek olan annenin bir tepki göstermesine neden olur. Anne tepkilerini bir motif çerçevesinde organize edecektir. Regresif (gerileyici) bir tonla, tiz erkek sesiyle konuşarak, ifadelerin aralarında bekleyerek, ‘diyalog’a devam etmeden önce aralarda susarak –sanki bebek cevap verecekmiş gibi– surat asarak, sürpriz ifadesi vererek; kısaca abartılı ifadeler kullanarak iletişim kurar. Çocuk annenin jestlerini, surat ekşitmelerini ve seslerini taklit eder ve deneyim yoluyla bu tepkileri kazanır (Fernandes ve ark., 2006). Adım adım sosyal iletişim kodunu öğrenen çocuk kişisel interaktif bir repertuar geliştirecektir.

Anne ile bebek arasındaki ilişki yalnızca *bebek dili* gibi çocuğa “uydurduğu” iletişim biçimi ile değil aynı zamanda çocuğun ihtiyaçlarını deşifre etmek ve ihtiyaçları karşılayabilme olanağı veren bilişsel yetenekleri ile de yürütülür. Bu ilişkide annenin çevresel uyarıcıları bebek için organize ettiği düşünülmektedir. Anne uyarıcıyı seçerek, duyguyu jest ve mimiklerle bağlantılandırarak ve bebeğiyle ilgilenirken günlük bir rutin yaratarak çocuğun algıyı netleştirmesine yardımcı olur. Algılar bebek tarafından özümseilir ve benlik desteğinin parçası haline getirilir. Çocuk/çevre kesişiminde anne iki rolü birden oynar: *bebeğin ihtiyaçlarına uygun bir çevre yaratmak ve çocuğun yetişeceği sosyokültürel alana uygun bir çevre yaratmak*. Böylece bebek iletişim kodlarını, engellemelerle, sınırlamalarla başa çıkmayı öğrenecektir; aile ve toplum tarafından belirlenen yasalar ve kurallar altında yaşayabilecek, güç koşullarda kendini savunabilecek, merak etmeyi öğrenecek ve bu bilgiyi yaşamına uyarlayabilecektir (Fernandes ve ark., 2006).

Geştalt gelişim modelinde desteğin yanı sıra dikkate alınması gereken bir diğer konu utanma duygusudur. Utanma kişisel güçsüzlük ve yetersizlik duygusudur ve desteğin diğer kutbu olarak nitelendirilebilir. Korunmuş, açıklanamayan önemli bir duygudur (Wheeler, 2002;69).Özellikle bir bebek söz konusu olduğunda doğduğu andan itibaren anlaşılamayan sözle ifade edilemeyen bir iç benliğe sahip olduğundan dolayı utanç durumlarını açığa çıkarmak son derece zordur. Bu nedenle alan modelinde utanma, destek gibi bireysel hislerden ve tecrübelerden daha farklı bir duygudur. Aynı zamanda da utanç bir alan koşuludur. Utanç alanla ilgili koşullar hakkında bilgi vermenin bir işaretidir. (Wheeler, 2002; 70).

Alan modeline göre “ses çıkarmak” ve kendini ifade etmek” de alanın bir özelliğidir. Eğer alanda sadece bazı kişilerin kendini ifade etmeye hakkı varsa, kimse kendini tam olarak ifade edemez, çünkü tam olarak sesini çıkarmak”, diğer “seslerin” gelişimsel alanına bağlıdır (Daş, 2011).

Kendilik gelişimim sürecinde yani şimdideki geçmişimde neler var sorusunun yanıtını ararken Marcus Aurelius’un (2004) *Düşünceler* adlı kitabından bu konuya nasıl da Geştaltvari biçimde yaklaştığına tanıklık ediyoruz. okuduğum bir bölüm aklıma geldi Aurelius MS 121-180 yılları arasında yaşamış stoacı bir filozof/hükümdardır. 12 bölümden oluşan kitabının birinci bölümünde büyürken çevresinde bulunan kişilerden ne aldığını yazmış (Aurelius, 2004; 29-35). Yani bugünkü kendiliğini/kişiliğini oluşturan selflerin temellerinin kimler tarafında atıldığını ve neler olduğunu uzun uzun anlatmış.

Perls, Hefferline ve Goodman (1951) kendilik gelişimini bir dans hareketine benzetirler. Bu dans, alanda sürekli temas halinde olan benlerin birbirlerini büyüttükleri bir yaratıcı uyum sürecidir. Kendilik gelişimi ve iyi bir Geştalt okur-yazarı olabilmek için bol bol dans etmek gerek gibi duruyor.

Kaynaklar

- Akman, Yasemin (2004) Alan kuramından yansımalar, temas: Geştalt Terapi Dergisi, 1(3), 45-58.
- Aurelius, Marcus (2004) *Düşünceler*, (çev. Karadeniz, Ş), YKY Yayınları, İstanbul.
- Burger, J.M., (2006) Kişilik, Kaknüs Yayınları, Psikoloji Serisi: 10, İstanbul.
- Clarkson, P. & Mackewn, J. (1993). Fritz Perls. London: Sage Publications.
- Corey, Gerald, (2005), Psikolojik Danışma, Psikoterapi Kuram ve Uygulamaları, (Bölüm 8;Geştalt Terapi 210-247). Mentis Yayınları, Ankara.
- Cumhuriyet-Bilim ve teknoloji dergisi (2011), “İkizler arasındaki etkileşim anne karnında başlıyor”, Sayı:1245, sayfa:4, 28 Ocak 2011.
- Daş, Ceylan (2006). Bütünleşmek ve Büyümek; Geştalt Terapi Yaklaşımı. Ankara: HYB.
- Daş, Ceylan (2011), Kendilik Gelişimi ders notları. 7-9 Ocak Terapi Eğitimi, Ankara.
- Fernandes, B.V.,Zinker, S.C.,Nogueira, C.R., Lazarus,,and Ajzenberg, T.C.. (2006) “**The Development of the Baby and Gestalt Therapy**” 10(2) Gestalt Review pp. 98-109
- <http://www.cumbulforum.com/t2505-06022011-pazar-acl-soyleisi>
- McConville, M, (2002, Lewinian Field Theory, Adolescent Development and Psychotherapy. In:*The Heart of Development: Volume 1: Adolescence*, G. Wheeler and M. McConville (eds.). Hillsdale, NJ: Gestalt Press, pp. 26-53.
- Morris Charles G (2002) Psikolojiyi Anlamak (Psikolojiye giriş) (Çev. Ayışık H B ve Sayıl M) Türk Psikologlar Derneği Yayınları No:23, Ankara.
- Perls, Frederick, Ralph F. Hefferline, & Paul Goodman. (1951) *Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality*. N.Y.: Julian Press,; Delta Paperbacks.
- Schultz D. P. ve Schultz S.E., (2002), Modern Psikoloji Tarihi (Çeviren; Aslay).; Kaknüs Yayınları, İkinci Basım,İstanbul.
- Tuğrul, Ceylan (1999) Duygusal Zeka, Klinik Psikiyatri 1999;1:12-20
- Wheeler, Gordon, (2002, The developing field model: Toward a Gestalt developmental model. In:*The Heart of Development: Volume 1: Childhood*, G. Wheeler and M. McConville (eds.). Hillsdale, NJ: Gestalt Press, pp. 37-82.

KİLİS YÖRESEL TÜRKÜLERİNDE MUTFAK KÜLTÜRÜNÜN İNCELENMESİ

İbrahim GÖÇER¹

Hatice PEKMEZ²

¹ ORCID ID: 0009-0004-0971-2618, ibrahimgocer2010@gantep.edu.tr

² ORCID ID: 0000-0003-3903-469X, pekmez@gantep.edu.tr

1. Giriş

Kilis ili,Türkiye-Suriye sınırında yer alıp denizden yüksekliği 650 metre olan ve topraklarının bir kısmı Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırlarında olup bir kısmı da Akdeniz Bölgesi'nde bulunmaktadır (Tuncel, 2002). Gaziantep ilinin bir ilçesi olan Kilis 06.06.1995 tarihinde il konumuna geçmiştir (Kilis Belediyesi, 2019). Kilis şehri geleneksel olarak önemli bir ticaret ve ham maddesini tarımdan alan sanayi merkezlerinden biri sayılabilir.

Kültür kavramı Türk Dil Kurumu'na göre “Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü” şeklinde tanımlanmaktadır (TDK, 2023). Kültür her toplum için vazgeçilmez bağlayıcı bir unsurdur. Her uygarlık için vazgeçilmez olup önemli unsurlarından biri ise mutfak kültürüdür.

Bireylerin hayatlarını devam ettirebilmeleri için, zaman içinde toplumlar kendi kişiliklerine, dini inançlarına ve geleneksel törenlerine göre şekillenerek kendilerine has mutfak kültürünü ortaya çıkarmıştır (Halıcı, 1999). Mutfak kültürü toplumların kültürel, ekonomik, dini ve sosyolojik vb. gibi faktörlerin etkisiyle oluşmaktadır. Bu faktörler ise her toplumun yemek kültürünün birbirinden farklı olmasına neden olur. Her toplumda değişerek dönüşerek yazılı veya sözlü olarak nesilden nesile aktarılmaktadır. Bu kültür aktarımına, Türklerin halk şarkısı olan türküler de Türk kültürünün ve tarihinin geleceğe taşınmasına iyi bir örnek teşkil etmektedir (Kabacık, 2020). Türküler sadece bireysel değil aynı zamanda toplumsal, sosyal ve ekonomik şartların, yaşanan kültürel değişimlerin kuşaktan kuşağa aktarılmasında da bir anlatım türü olmuştur.

Türk halk müziği denilen bu müzik, Türk insanının çeşitli olaylar veya acı olaylar sonucunda değişik şekillerde duygulanması ve bu duygularını değişik şekillerde aktarımı sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Her toplumun kendine özgü müziği ve yemek kültürü olabildiği gibi, yöreler içinde bile aynı yemeğin farklı yapılaş yöntemleri, aynı türkü farklı biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir (Babaç & Babaç, 2021). Yeme içme kültürü ve müzik kültürü ilişkisi incelendiğinde birçok şarkı, türkünün isimlerinde veya sözlerinde yemek ile ilgili çeşitli ifadeler rastlamak mümkündür.

Kilis türküleri Anadolu'nun diğer türküleriyle karşılaştırıldıklarında kendine has yapıya sahiptirler. Bu türkülerde dil vurgularını, sadeliği güçlülüğü görülür. Anadolu türkülerinden ayıran özelliği Kilis türkülerinin nakarat kısımlarını türküyü dinleyenler hep bir ağızdan coşkuyla söylemektedir. (Muhtar, 2013). Derlenen türkülere bakıldığında çoğu renkli, hareketli ve neşeli olup insanlara mutluluk verir.

Kilis yöresine ait türkü ve oyunları konusunda çalışmalar oldukça az olup 2000 yılında Avni Keçik, M. Nusret Kılıçkırın tarafından Kilis Türküleri adlı çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada ise Reşit Muhtar tarafından kaleme alınan ‘Kilis Halk Kültüründe Türküler, Hikâyeler ve Oyunlar’ adlı eserdeki türküler incelenmiştir. Kilis yöresel türkülerini öyküleriyle, notalarıyla resmeden bu çalışma Kilis yöresel türkülerini repertuarını en geniş şekliyle biçimlendirmesi ve güncel olması sebebiyle seçilmiştir. Bu doğrultuda Kilis yöresel türkülerinde yöresel mutfağıyla ilgili saptamalarda bulunulmuştur. Kilis yöresine ait türkülerde yer alan gıdalar; süt ürünleri, meyveler ve sebzeler, içecekler, tatlı ve yemekler, kuruyemişler ve diğer gıdalar olarak beş başlık altında toplanılmıştır.

2. Kilis Yöresine Ait Türkülerde Yer Alan Gıdalar

2.1. Süt Ürünleri

Tarihsel süreç içerisinde önemli bir yeri sahip olan süt ve süt ürünleri insan beslenmesinde olmazsa olmazlarındandır. Süt üretiminin olması için o bölgenin hayvancılık ile uğraşmaları gerekmektedir. Mutfak kültüründe süt içecek olarak tüketilmesinin yanı sıra yoğurt, kaymak, peynir gibi süt ürünleride üretilip tüketilmektedir.

Kilis yöresel türkülerde süt ürünlerine; süt, kaymak ve yoğurt olarak üç kere rastlanılmıştır. Kilis türküsünde süt, içecek olarak geçerken, kaymak benzetme olarak kullanılmıştır. Türküde yoğurt, daha ayrıntılı olarak yapım sürecini ne ile saklanıldığını, nasıl bir görüntüde olduğu ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Tablo 1’de bilinen Kilis türkülerinde bulunan başlıca süt ürünlerinin adları ve bu türkülerin sözleri yer almaktadır.

Tablo 1. Süt ürünlerinin yer aldığı Kilis türkülerini ve sözleri (Muhtar, 2013).

Ürün Adı	Türkü İsmi	Türkü Sözleri
Süt	Süt İçtim Dilim Yandı	<i>Süt içtim dilim yandı amanın amanın, Döküldü kilim yandı yar sana hayranım</i>
		<i>Gız yüzün kaymak gibi</i>
Kaymak	Dut Ağacı Değilem	<i>Seni benden ayıran Kurusun yaprak gibi</i>
		<i>Yoğurt koydum dolaba ellere vay</i>
Yoğurt	Yoğurt Koydum Dolaba	<i>Kalaylı tas yoğurdu ellere vay</i>
		<i>Yoğurdun üstü kaymak ellere vay</i>

2.2.Meyveler ve Sebzeler

Meyve geçmişte olduğu gibi günümüzde oldukça önemli bir yere sahiptir. Kilis ilinde üzüm, antep fıstığı, nar, badem, ceviz, hurma, elma, incir, kaysı, erik, armut, ayva, zerdali, kiraz, vişne, şeftali, nektarin, çilek ve dut yetiştirilen bazı meyvelerdir. Bunlar arasında ağaç sayısı ve üretimi en fazla olanlar; üzüm, antep fıstığı, nar ve bademdir. Düzlük alanlar sınırlı olması nedeniyle meyve yetiştiriciliği Kilis yöresinde oldukça yaygındır (Karademir, 2020). Meyveler direkt işlem görmeden tüketildiği gibi reçel, pekmez, meyve suyu, kurusu, pestil gibi birçok çeşitlerde mutfaklarda kullanılmaktadır.

Tablo 2’de bilinen Kilis türkülerinde bulunan başlıca meyve sebze adları ve bu türkülerin sözleri yer almaktadır. Toplam 15 adet yöresel Kilis türküsünde meyve ismi geçmektedir. Bunlar ise sırasıyla elma 3, üzüm 2, kavun, erik 2, kiraz 2, hurma 2, dut 2, karpuz 1, ayva 1, miş miş(kayısı) 1 Kilis türküsünde yer almaktadır. Bazı Kilis türküsünde meyveler benzetme amacıyla kullanılmaktadır. Kilis Bağlar Ülkesi türküsü ise üzümün yöre halkı için ne kadar önemli olduğunu gösteren ayrıntılı olarak bilgi veren önemli yöresel türkülerdendir.

Kilis yöresinin iklim ve toprak özelliklerinin elverişli olması sebze yetiştiriciliğinin artmasına neden olmuştur. Ekim alanı en geniş olan sebze biberdir. Biber, soğuk hava koşullarına hassas olup sıcak hava koşullarını sevmesi nedeniyle Kilis yöresinde oldukça fazladır (Karademir, 2020). Tablo 2’de bilinen Kilis türkülerinde bulunan başlıca meyve sebze adları ve bu türkülerin sözleri yer almaktadır. Toplam 3 adet yöresel türküde biber ve pırpırım sebzelerinin adı geçmektedir. 3 yöresel türküde biber adı geçerken bir türküde ise pırpırım adı geçer. Semiz otu, olarak bilinen sebze halk arasında pırpırım olarak anılmaktadır.

Tablo 2. Meyve ve sebzelerin yer aldığı Kilis türküleri ve sözleri (Muhtar, 2013)

Ürün Adı	Türkü İsmi	Türkü Sözleri
Üzüm	Kilis Bağlar Ülkesi	<i>Kilis bağlar ülkesi aman aman Bağlar üzüm bölgesi Üstündeki salkımlar aman aman Bu senenin meyvesi</i>
	Deli Emine	<i>Bağdan üzüm keser getirir Salkımını ambarlara indirir Tenesini gelinlere yedirir</i>
Elma	Elma Tekerlendi Yar	<i>Elma tekerlendi yar Güzel şekerlendi yar</i>
	İndim Geldim Hama'dan	<i>Elmayı diliyorlar Karşıdan gülüyorlar</i>
Elma, Hurma	Yetti'mola Şam Elinin Hurması	<i>Bir ağaçta biter üç yanal elma Birinden öteye elini sunma</i>
Hurma	Evinin Önünde Bağlamış Sicim	<i>Aman havada uçuyor da bir çift terna, Yavrum turnalar getirir ağzında hurma</i>
Kavun	Git Kaleden Kar Getir	<i>Kaleden kavun yerler Ben de gitsem ne derler</i>
Karpuz, Kavun	Karpuz Kestim Sulandı	<i>Karşıda kavun yerler ağam levaki paşam levaki Karpuz kestim sulandı Yine gönlüm bulandı</i>

Tablo 2. (devam) Meyve ve sebzelerin yer aldığı Kilis türküleri ve sözleri

Erik	Siniye Koydum Erik	<i>Siniye koydum erik Yüreğim başı delik</i>
	Şişmanım	<i>Ne bakarsın delikten Cebim dolu erikten</i>
Kiraz	Karadaşın Tepesi	<i>Hoppala yarım yaz geldi çarşıya kiraz geldi Aldım bir okka kiraz o da yare az geldi</i>
	Ceren Türküsü	<i>Aman kayasında çift e martin dayalı Aman kiraz yemişte dudakları boyalı</i>
Dut	İndim Geldim Hama'dan	<i>Dutta yaprak kalmadı Yaramı bağlamadan</i>
Dut, Ayva	Dut Ağacı Değilem	<i>Dut ağacı değilem Her gelene eğilem Ayva gibi sarardım Din iman yok mu sende</i>
	Kayısı(Mişmiş)	<i>Bahçada mişmiş Sararıp yere düşmüş</i>
Biber, Tuz	Siniye Koydum Erik	<i>Siniye koydum tuzu sandım seher yıldızı Siniye koydum biber yarime saldı haber</i>
Biber, Pirpirim	Bahçadan Hudar Geldi	<i>Bahçadan hudar geldi içinde biber geldi Bahçalarda pirpirim devşirdik birim birim</i>
Biber Arpa, Buğday	İndim Geldim Haman	<i>Arpa buğday samanı gönül bilmez zamanı Bu sene bir yar sevdim taze biber zamanı</i>

2.3.İçecekler

İçecek, yaşamsal sıvı ihtiyacını gidermek, yemeklerin yanına, serinletici, ferahlatıcı, keyif verici gibi birçok nedendenlerden çeşitli içecekler üretilmiştir (Süren & Kızıleli, 2021). Toplam 6 adet Kilis türküsünde içecek ismi geçmektedir. Bunlar sırasıyla kahve 2, üzüm suyu 1, şıra 1, şerbet1 , leymunata(limonata) 1 adet Kilis türküsünde geçmektedir.

Dibek kahve, kavrulmuş kahve çekirdeklerinin taştan veya tahtadan yapılan içi derin çukur olan alet içerisinde ile dövülür, çıkan toz kahvenin demlenmesidir (Deveci, 2020). Tablo 3’de Kilis türkülerinde bulunan başlıca içecek adlarında ve bu türkü sözlerinde geçen 2 adet Kilis türküsünde kahve geçmektedir fakat yapım aşaması bu türkülerde geçmemektedir.

Şerbet Kilis yöresinde pekmezin su ile açılıp kızartma yemeklerinin yanında tüketilen bir içecektir. Geçmişten günümüze gelen ham maddesi üzüm olan bu içecekler yapım aşamasında birbirinden farklı olmaktadır. Şıra, farklı olmasının nedeni ise mayalanma sürecinden geçmesi ve ekstra tatlandırıcı olmadan yapılmasıdır (Kabacık, 2020). Tablo 3’de içeceklerin yer aldığı Kilis türküleri ve sözlerinde üzüm suyu, şıra ve şerbet olarak 3 adet Kilis türküsünde geçmektedir. Türkülerde yapım aşamalarından bahsetmemektedir.

Tablo 3’de verilen ‘Evlerinin Önü İğde Değil Mi’ Kilis türküsünde adı geçen leymunata aslında limon şurubu limon ve portakal suyuyla yapılan içecekler için halk arasında kullanılan bir terimdir. Limon şurubu sıcak iklim koşullarının hâkim olduğu Gaziantep, Kilis, Nizip, Adana, Çukurova, Antakya gibi Türkiye’nin güney bölgelerinde sıcak yaz günlerinde şurupçu dükkânlarında limon şurubu, portakal şurubu, gül şurubu gibi şekerli meyve sularının buzla servis edilerek satılmaktadır (Samancı, 2019). Günümüzde ise unutulmaya yüz tutmaktadır.

Tablo 3. İçecek isimlerinin yer aldığı Kilis türküleri ve sözleri (Muhtar, 2013).

Ürün Adı	Türkü İsmi	Türkü Sözleri
Kahve	Zeytin Yaprağı Yeşil	<i>Zeytin yaprağı yeşil aman da bir yar elinden Altında kahve pişir yandım bir elinden</i>
	Evlerinin Önü Dardır Geçilmez	<i>Evlerinin önü kahve dibeği Dibeğe vurdukça anam oynar yüreği</i>
Üzüm Suyu	İndim Kuyu Dibine	<i>İndim kuyu dibine baktım suyun rengine Yarime sarhoş derler tanko içtiği üzüm suyu</i>
Şıra	Deli Emine	<i>Şıra yapar burnumuza kokudur Tarhanayı ölbelere doldurur</i>
Şerbet	Bir Bölük Ağca Kızlar	<i>Kızların tel tel saçı Şeker şerbet bal akıyor dillerinden</i>
Limonata	Evlerinin Önü İğde Değil Mi	<i>Leymunata portakallı aha şöyle şöyle Tel tel olmuş zülüfleri tara böyle böyle</i>

2.4. Tatlı ve Yemekler

Tablo 4’de bilinen Kilis türkülerinde ismi geçen başlıca tatlı ve yemekler adları ve bu türkülerin sözleri yer almaktadır. Bunlar sırasıyla gerebiç 1, baklava 1, bulamaç 1, kendir tohumlu helva 1 adet Kilis türküsünde tatlılarının adı geçmektedir.

Gerebiç türküsünü ramazan aylarının sonlarına doğru sahur davulcularının uyandırdıkları mahallere gündüz uğranılır ve bu türküyü söylenir her evden gerebiç tatlısı toplanılmaktadır (Muhtar, 2013). Gerebiç tatlısı ramazan bayramı için evlerde hazırlanan dış harcında irmikli bir hamur iç harcında ceviz veya fıstıklı yapıp uzun süre içersinde tüketilen geleneksel bir tatlıdır.

Baklava, ince açılmış yufkanın içerisine, fındık, ceviz veya fıstık eklenip üzerine yağ konularak fırında pişirilen sonrasında şerbet eklenen geleneksel şerbetli hamur tatlısıdır (Kabacık, 2020). Baklava Gaziantep ilinin meşhur olduğu tatlılardan olsa da civar illerde de oldukça yaygın bir tatlıdır. Tablo 4’de verilen “Ak Taşı Kaldırsalar” Kilis türküsünde baklavanın yapım aşaması ve ritüellerden bahsetmeyip sadece olumsuz bir duruma örnek olarak kullanılmıştır.

Kilis yöresine ait olan bulamaç tatlısı sıklıkla kış aylarında pekmezin nişasta ve su ile açılıp pişirilen üzerine cevizle servis edilen bir tatlıdır. Türküde bir tabak bulamaç tatlısının ne kadar mühim olduğunu göstermektedir.

Helva kelimesi Arapça tatlı anlamına gelen “hulv” kelimesinden gelmektedir. Türk mutfak tarihinde uzunca dönemlerden beri farklı aroma ve çeşitleriyle bilinmektedir. Kilis yöresinde de helva günlük kullanım yanında özel günlerde de oldukça önemli bir yere sahiptir. Türküde helvanın nasıl olduğu hakkında bilgi vermektedir. Tablo 4’de verilen “Helvacı Helva” Kilis türkü sözlerinde geçen ‘kendir tohumlu helva’ araştırmalarda böyle bir helva tarifinin varlığına denk gelinmemiştir.

Kilis yöresi yemekleriyle ünlü olmasına rağmen yöresel 74 adet Kilis türkü içerisinde 1 Kilis türküsünde dolma yemeği, 1 Kilis türküsünde çiğköfte ve 1 Kilis türküsünde kebab olmak üzere 3 adet Kilis türküsünde geçmektedir.

Kilis yöresinde dolma, yaygın olarak biber, patlıcan, acur ve kabak kurularından yapılmaktadır. Dolmanın veya sarma tenceresinin altına daha çok kaburga kemikleri veya keçi budu konulup pişirilir. Tablo 4’de verilen “Sarı Gelin” Kilis türküsünde dolma ve sarmanın nasıl yapıldığını, pişirilmesini anlatmaktadır. Diğer yörelerde zeytinyağlı tercih edilsede Kilis yöresinde etli dolma ve sarmalar karşımıza çıkmaktadır. Bu yöresel türkü Kilis yöresine ait olup olmadığı tam olarak bilinmemekte olup TRT’nin Türk Halk Müziği Sözlü Eserler Antolojisinde Kastamonu yöresine ait olarak görünmektedir.

Çiğ köftenin ana vatanı Şanlıurfa olarak bilinsede güneydoğu bölgesinde her yörede farklı tariflerde karşımıza çıkmaktadır. Tablo 4’de verilen “Karadaşın Tepesi” türkü sözlerinde geçen çiğ köfte burada yoğurma aşamasında yoğuran kişi için yazılmıştır. Kilis yöresinde oldukça yaygın olup, öğle zamanlarında kadınların toplanıp evlenecek genç kızlara köfte yoğurtulup becerilerine bakılmaktadır.

Kebab; Kilis yöresinde çokça tercih edilen bir yemek olup insanlar tarafından tüketilmektedir. Genellikle yöre insanının evlerinde, bağ evlerinde, hafta sonlarında sıklıkla kurban bayramında beraber yaptıkları kebab, bölgede yetiştirilen koyunların etleriyle yapılmaktadır (Alptekin, 2021). Bir adet Kilis türküsünde geçmektedir.

Tablo 4. Tatlı ve yemek isimlerinin geçtiği Kilis türküleri ve sözleri (Muhtar, 2013).

Ürün Adı	Türkü İsmi	Türkü Sözleri
Gerebiç	Gerebiç Türküsü	<i>Gındır gındır ağa gerebiç Gındır gındır paşa gerebiç</i>
Baklava	<i>Ak Taşı Kaldırsalar</i>	<i>Uzun çarşı çamur oldu, Baklavalara hamur oldu</i>
Bulamaç	Dolambaç Dolambaç	<i>Oğlan bir kız kandırmış bir sehen bulamaca Bir sehen bulamaca namusumu bokladım</i>
Helva	Helvacı Helva	<i>Helvacı helva Kendir tohumlu helva (Kendir lokumlu helva) Şeker lokumlu helva</i>
Dolma, Sarma	Sarı Gelin	<i>Kazanda dolmanın bir kuru eksik Dolmaya dadanmış bir sarı pisik Niye yedin sarı gelin dolmayı lop İnce meyhoş sarmayı lop lop Kazanda dolmayı sayılmaz sandın Kayınbaba getirdi keçi budunu</i>
Çiğ Köfte	Karadağ'ın Tepesi	<i>Karadağ ta oturur yar yar yar aman Çiğ köfteyi yoğurur şınna nina yar</i>
Kebab	Damdan Dama Hopladım	<i>Bir sehen kebab için Namusumu bokladadım</i>

2.5. Kuruyemişler ve Diğer Gastonomik Öğeler

Kuruyemiş olarak leblebi, ceviz ve darı olarak 2 adet Kilis türküsünde değilmiştir. Leblebi, nohutun kabuklarının ayrılıp kavrulmasıyla yapılan bir kuruyemiştir. Türkiye’de Ege, Akdeniz, İç Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi gibi çoğu bölgede nohut üretimi yapılmaktadır. Kilis yöresinde de oldukça önemli bir yere sahiptir. Kuruyemiş olarak tüketilirken, kahvaltılık zahter yapımında ve şıhlımaş diye bilinen yöresel yemek içerisinde de kullanılmaktadır.

Tablo 5. Kuruyemiş ve diğer gıda isimlerinin geçtiği Kilis türküleri ve sözleri (Muhtar, 2013).

Ürün Adı	Türkü İsmi	Türkü Sözleri
Leblebi	Leblebi Koydum Tasa	<i>Leblebiyi kavururlar Dumanını dumanını savururlar</i>
Ceviz, Darı, Ekmek, Hevenk, Şıra, Tarhana	Deli Emine	<i>Ceviz kimi yumaktan ekmek bazılar Bağdan üzüm keser eve getirir. Salkımını ambarlara indirir. Haytta oturmuş darı gavurur. Şıra yapar burnumuza gohudur. Tarhanayı ölbelere doldurur. Hevenk asar, hanzalarda uldurur</i>
Un	<i>Kalayla da Küçük Hanım Kalayla</i>	<i>Köylü kızı un eliyor On parmağında kınalıyor</i>
Mıh Turşusu	<i>İplik Verdim Culhaya</i>	<i>Balık kavağa çıkmış Mıh turşusu yemeye</i>
Zeytin	<i>Zeytin Yaprığı Yeşil</i>	<i>Zeytin yaprağı yeşil aman da bir yar elinden</i>
	Kilis Bağlar Ülkesi	<i>Üstündeki zeytinler aman aman Birer zümrüt tanesi</i>
Kekik, Çiğdem	<i>Otman Dağı</i>	<i>Yörende var çiğdem kekik Türkmen kızı sürme çekip</i>

Tablo 5’de verilen “Deli Emine” türküsü Kilis yöresel mutfak kültürünü yansıtmaktadır. Türkü içerisinde ‘ceviz, ekmek, üzüm, darı, şıra, tarhana, hevenk’ 7 adet yöresel gıda ismi geçmektedir. Türkü içerisinde kış ayı için yapılan bir takım hazırlıklar anlatılmaktadır. Darıyı kavurup kışın gavurğa yapılır ve tüketilmektedir. Kış aylarında yoğurt az olması sebebiyle yazları tarhana yapılmakta ve tarhanalar tahtadan yapılan ölbe adıyla anılan kaplarda saklanılmaktadır. Hevenk, yöre halkının iyi üzümlerin ip üzerinde asılarak kurutulup saklama işlemine denilmektedir.

Turşu, çeşitli sebzelerin ve meyvelerin çiğ veya haşlanmış olarak tuzlu sirkeli ve ya limonlu suda belirli bir zaman bekletilmesiyle yapılmaktadır. İyi bir turşu yapılabilmesi için, turşu suyunun tuz oranının ne az ne de çok olmaması gerekmektedir (Yılmaz, 2010). Tablo 5’de “İpilik Verdim Culhaya” Kilis türkü dizelerinde geçen mih turşusu araştırmalar sonucu bulunmamıştır. Böyle bir turşu türü olmayıp benzetme olarak ‘mih’ kelimesi yöre dilinde çivi denilirken turşunun sertliği kast edildiği düşünülmektedir..

İki yöresel Kilis türküsünde zeytin ismi anılmaktadır. Tablo 5’e göre bir adet Kilis türküsünde türkü adında geçerken, bir adet Kilis türküsünde ise sözlerinde geçmektedir. Akdeniz Bölgesi’ne özgü bir bitki olan zeytin, uzun ömürlü olup yaprak dökmeden ortalama 2000 yıl dayanabilmektedir. Kilis bölgesinde yağlık ve sofralık olarak üretilmeke olup bölgenin önemli geçim kaynaklarındandır (Karademir, 2020). Kilis yağlık zeytininden üretilen zeytinyağı coğrafi işaretle tescillenmiştir.

Ülkemizin önemli tıbbi ve aromatik bitkileri içinde yer alan kekik, birçok bölgede yetişebilmektedir (Koçer, 2021). Tablo 5’de verilen “Otman Dağı” Kilis türküsünde kekik ve çiğdem olarak bir adet Kilis türküsünde geçmektedir. Kilis yöresinde kekik sadece baharat olarak kullanılmayıp, bitki yaş iken salamura yapılıp kahvaltılarda da tüketilmektedir.

3. Sonuç ve Öneriler

Türklerin halk şarkısı olan türküler kültürün ve tarihin geleceğe aktarımında önemli bir yere sahiptir. Türküler ortaya çıktıkları zamanlar hakkında bilgi vermektedirler. Bu çalışma, Kilis yöresel türkülerinde, Kilis Mutfak kültürünü oluşturan unsurların neler olduğu, mutfak kültürlerinde geçmişten günümüze yaşanan değişimleri ve türkülerde geçen gıda isimleri ortaya konulmuştur.

Türküler içerisinde geçen gıdalar incelendiğinde Kilis yöresinin beslenme düzenini, günlük yaşamda tükettikleri gıdaları ve mutfak kültürü etrafında gelişen ritüeller hakkında ipucu vermektedir. Kilis yöresine ait 74 adet yöresel türkünün %14,86 oranında (11 adet) Kilis türkü isminde, %28,38 oranında (21 adet) olmak üzere türkü dizelerinde gıda ismi geçmektedir. Kilis türkülerinin toplam %43.24 oranında (32 adet) türkü dizelerinde 40 adet gıda ismi geçmektedir. Bu türkülerin bir kısmında gıdalar hakkında ayrıntılı bilgi verilirken bir kısmında ise yüzeysel bir şekilde yer verilmiştir.

Bu çalışma, Kilis mutfak kültürü ile sözlü halk kültürü ürünü olan türküler ile yakın bir ilişki olduğu görünmektedir. Kilis mutfak kültürü tanıtımında yöresel Kilis türkülerinden yararlanarak yeni bir strateji planı geliştirilip şehir tanıtımına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Kilis türkülerinde yer alan yiyecek ve içecekler türkülerde yer alan şekilleriyle menülerine dahil edilmesi, menülerin odak noktası haline geleceği ve işletmelere ekonomik katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKLAR

- Alptekin, Z. D. (2021, Nisan). Kilis Manilerinde Yöresel Mutfak. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14(77), 163-174.
- Babaç, E., & Babaç, E. E. (2021). Gastronomi, Müzik ve Beyin. *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 149-161.
- Bingör, B. (2016). Küreselleşmenin Yemek Kültürüne Etkileri. *Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Deveci, B. (2020). Kırklareli Dibek Kahvesinin Tercih Edilme Sesebelerinin Belirlenmesi. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 50-66.
- Gürhan, N. (2017). Toplumsal Değişme ve Yemek Kültürü Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme: Mardin Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(54), 561-570.
- Halıcı, N. (1999). *Siniden Tepsie, Klasik Türk Mutfağı*. İstanbul: Gategourmet-Usaş Yayınevi.
- Kabacık, M. (2020). Türk Mutfak Kültürünün Türkölere Yansıması. *Doktora Tezi*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kabacık, M., & Aksoy, M. (2019, ;). Gastronomi ile Türk Halk Müziği İlişkisi Üzerine Betimsel Bir Araştırma. *Journal of Tourism and*, 7(2), 1519-1533.
- Kanık, İ. (2016). Gastro Medya ve Gastro Kültürün Kavramsal İncelemesi. *Folklor/Eebiyat*, 22(88), 83-98.
- Karademir, D. (2020). Kilis İlinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
- Kilis Belediyesi . (2019, 04 19). 11 30, 2023 tarihinde Kilis'in Coğrafi Yapısı: <https://www.kilis.bel.tr/index.php/2019/04/16/cografi-yapi/> erişim sağlandı.
- Koçer, O. (2021). Hatay Yöresinde Yetişen Thymbra spicata L. (Zahter/Karabaş Kekiği) Bitkisinin Uçucu Yağ Oran ve Bileşenlerinin Belirlenmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*(27), 446-449.
- Muhtar, R. (2013). *Kilis Halk Kültüründe Türkölere; Hikayeleri ve Oyunlar*. İzmir: Gng Ofset Matbaa.
- Özel, G., Yıldız, F., & Akbaba, M. (2017, aralık). Yöresel yemeklerin Restoran Menülerinde Yer Alma Düzeyinin Belirlenmesi: Kilis Mutfağı Örneği. *Ke-sit Akademi Dergisi*, 3(11), 351-364.
- Samancı, Ö. (2019). Geçmişten Günümüze Türk Mutfak Kültüründe Limonata. 18-32.
- Süren, T., & Kızıleli, M. (2021). Gelenekel Türk İçecekleri. *Turizm Fakültesi Dergisi*, 24(1), 47-71.
- TDK. (2023). 11 7, 2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr/> erişim sağlandı.

- Tuncel, M. (2002). *Kilis Maddesi*. 11 01, 2023 tarihinde İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kilis> erişim sağlandı.
- Utanırkaraduman, A. (2023). Sosyolojik Bir Olgu Olarak Yemek: Yemek ve Toplumsal Anlamı. *II*(1), 107-115.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Yılmaz, S. (2010). *Turşu Yapımı*. 11 01, 2023 tarihinde Samsun Valiliği İl Tarım Müdürlüğü: https://samsun.tarimorman.gov.tr/Belgeler/Yayinlar/Kitaplari-miz/tursu_yapimi.pdf erişim sağlandı.

ROMA ORDUSUNDA ÖNEMLİ BİR YAPILANMA: OPTIO RÜTBESİ

Mehmet Bülent ŞENOCAK¹

¹ Doktor Öğretim Üyesi Mehmet Bülent ŞENOCAK, Bozok Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Yozgat/TÜRKİYE; Orcid no: 0000-0003-0758-9674

Giriş ve Optio Rütbesinin Roma Ordusu Açısından Önemi:

Askerî teşkilatlanmasını kuruluşundan itibaren gücünü muhafaza edecek şekilde yapılandıran Roma İmparatorluğu, bu sayede döneminin en güçlü ordularından birisine sahipti. Ordu içinde oluşturulan ast-üst hiyerarşisi ve rütbelere de bu yapılanmada önemli bir rol oynuyordu. Tarihi kaynaklarda bilgi akışı yüksek rütbeli askerler üzerinden sağlandığı için geçmişten günümüze orduları sadece onların oluşturduğu, askerî işleri sadece onların yürüttüğü ve yükü sırtlandığı şeklinde yaygın ve yanlış bir kanı vardır. Fakat bir askeri tarihçi gözüyle bakıldığında bu yükün; -bil-hassa Roma ordusu için- en ast ve daha üst sınıftaki askerler arasında ilişki ve emir iletimini sağlayan, bölük komutanının (centurio) vekili olabilen, hangi alanda ihtiyaç olursa hızlı bir çözüm aracı olarak buraya müdahale edebilecek donanımında yetiştirilen “optio” rütbesinin sırtında olduğu fark edilir. Bu nedenle özellikle optio ve centurio’nun güçlü Roma ordusunun bel kemiği olarak tanımlanmasının yanlış olmayacağı düşünülmektedir.

Optio Rütbesine Terfi

Optio rütbesi, döneminde benzer başka örneği görülmeyen bir askeri rütbedir. Optio sözcüğü “optāre” fiilinden türetilmiştir ve bu fiil “seçmek, ayırmak”¹ anlamına gelmektedir. Yani optio, “seçilmiş/seçilen” anlamında kullanılmıştır. Çoğul hâli “Optionis”²’tir. Bohec tarafından hazırlanan tablo incelendiğinde orduya yeni katılan acemi askerlerin bir süre “miles” (er) rütbesiyle görev yaptıktan sonra ya emekli olana kadar aynı rütbeyle çeşitli birliklerde görev yaptığı ya da belli bir askerî görev sınıfına atanarak o sınıfta yetiştirilip çeşitli rütbelere yükselerek görev yaptığı görülmektedir. İşte optio rütbesi de; gerek süvari birliklerinde gerekse piyade birliklerinde belirli bir süre miles rütbesiyle görev yaptıktan sonra diğer askerlere göre daha yetenekli ve zeki olan, başarı ve kapasitesini göstermiş askerler arasından centurio (bölük komutanı) ya da daha üst rütbeye sahip askerler tarafından (tribunus laticlavus, tribunus angusticlavus, praefectus castrorum³ gibi) seçilerek terfi ettirilen askerlerin bir rütbesidir⁴. Optio rütbesine hiç askerlik tecrübesi olmayan birisi doğrudan doğruya terfi edemez. Ordu içindeki çeşitli görevleri yerine getirirken ast-üst hiyerarşisi bakımından optio rütbesi çoğunlukla centurio rütbesine karşı sorumludur. (Şekil-I) Optio rütbesine getirilen bir asker, içinde bulunduğu askerî görev sınıfının ihtiyaçlarını karşılayacak donanım ve kabiliyette yetiştirilir. Böylece askerî düzen ve işleyiş, en küçük birlikten itibaren korunarak üst

1 Sina Kabağaç, Erdal Alover, Latince Türkçe Sözlük, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995, optare mad.

2 Sina Kabağaç, Erdal Alover age. optio mad.

3 Bu rütbeye sahip asker sayısı bir lejyonda yaklaşık 7-8’dir. Bundan dolayı sayıları son derece sınırlıdır.

4 Lesley Adkins, Roy A. Adkins, Handbook To Life in Ancient Rome, <http://www.factsonfile.com>, New York, 2004, s. 65: Süvari birliklerinde bu seçim “decurio” tarafından yapılmaktadır.

kademelere yansır; sorunlar kritik zamanlarda hızlıca ve yerinde çözülür. Alt birliklerde bunu sağlayan rütbe ise *optio*'dur.

Optio Rütbesinin Görev ve Sorumlulukları

Optio rütbesi, Roma ordusu içinde en geniş çeşitlilikte görev alanına sahip rütbedir⁵. Bu rütbedeki askerler Roma ordusunun ihtiyaç duyduğu hemen bütün alanlarda; bölük komutanı (*centurio*) yardımcılığından⁶ hastane ya da revirde hasta ve yaralı bakımına, *classis* birliklerinin gemilerindeki görevlerden ordudaki disiplinin sağlanmasında rol oynayan hapishane sorumluluğuna kadar birçok branşta uzmanlaşmıştır⁷. Bu branşlaşmış *optio*'lar, uzmanlaştığı alan adı ile *optio* kelimesinin yan yana getirilmesi ile belirtilmiş farklı *optio* isimleri ile anılırlar. Bu isimlendirmelerin bir kısmı sonraki başlıkta belirtilmiştir⁸.

Optio'ların Görevlerine Göre İsimlendirilmesi

Optio armamentarii: Birliklerde silah deposundan sorumlu *optio*⁹.

Optio ad carcerem/carceris: Birliklerdeki hapishane ya da hapishane-deki hücrelerden sorumlu *optio*¹⁰.

Optio ad spem ordinis/spei/candidatus: *Centurio*'ya (bölük komutanı rütbe sınıfı) terfi ettirilmek üzere seçilmiş, *centurio* adayı *optio*¹¹.

Optio ballistariorum: Lejyonda özellikle mekanik silah sınıfında yer alan ve “*Ballista*” olarak isimlendirilen silahtan sorumlu *optio*¹².

Optio campi: Birliklerin geçici kamp inşasında, özellikle süvarilerle ilgili kısımların yapılmasında görev alan, ustabaşı benzeri *optio*¹³.

5 Roy W Davies, *Service in the Roman Army*, Edinburgh Univ Pr, First Edition, London, 1989, s. 40.

6 Roy W Davies, *Service in the Roman Army*, Edinburgh Univ Pr, First Edition, London, 1989, s. 23.

7 P. Michael Speidel, *Guards of The Roman Armies*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1978, s. 34; Roy W Davies age., s. 306.

8 George Ronald Watson *The Roman Soldiers*, Thames & Hudson Publishing, London, 1969, s. 78.

9 Alexander Colot, *L'optio dans l'armée romaine : son rang, ses fonctions, ses équipements*. https://www.academia.edu/2945686/Loptio_dans_larm%C3%A9e_romaine_son_rang_ses_fonctions_ses_%C3%A9quipements, 2012, s. 2; Sina Kabağaç, Erdal Alover, *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995, *armamentarium* mad.

10 P. Michael Speidel, *Roman Army Studies*, Publisher: J.C. Gieben, Amsterdam, 1984, s. 238, dipnot, 31: Speidel, “*karkeris*” şeklinde ifade etmiştir.; Burak Takmer, Ferit Baz, “The Grave-stone of C. Iulius, *optio* of the Legio XII Fulminata”, *PHILIA*, Vol:III, İstanbul, 2017, s. 178.

11 Burak Takmer, Ferit Baz, age., s. 178; Le Bohec Yann, *The Imperial Roman Army*, Routledge, London, 1994, s. 48; P. Michael Speidel age., s. 213.

12 Alexander Colot, *L'optio dans l'armée romaine : son rang, ses fonctions, ses équipements*. https://www.academia.edu/2945686/Loptio_dans_larm%C3%A9e_romaine_son_rang_ses_fonctions_ses_%C3%A9quipements, 2012, s. 10.

13 Alexander Colot 2012, age., 2-3: Colot, “*optio campi*” rütbesinin özellikle “*Ala Veterana Gallica*” birliğiyle bağlantılı olduğunu ve “*optio equitum*” rütbesinden farklı olduğunu belirtir.; P. Michael Speidel *Guards of The Roman Armies*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1978, s. 32.

Optio centuriae: Centuria'nın (bölük) komutasında ikinci sırada olan, centurio'nun yokluğunda centuria'ya komuta eden, yani komutan vekili optio¹⁴. Savaş düzeni almış bir centuria'nın ön safında centurio bulunurken en arka safında optio yer alır. Optio centuriae, böylece savaşta askerlerin arka saf düzeninin sağlanmasında ve savaş boyunca korunmasında önemli bir görevi yerine getirmektedir¹⁵. Bkz. Şekil-1.

Optio convalescentium: Askeri hastane ya da revirlerde tedavi gören ve nekahat dönemindeki askerlerin bakımında doktora yardımcı olan, hastabakıcı benzeri optio¹⁶.

Optio custodiarum: Askeri karakollardaki bekçi, muhafız ve nöbetçilerden sorumlu optio¹⁷.

Optio signiferorum/draconarius: Signum¹⁸ (birliğin simgesi olan ejderha tuğu) taşıyan, sancaktar benzeri optio.

Optio equitum: Lejyona bağlı süvari birliklerinde veya imparator muhafız birliklerinde görevli optio¹⁹.

Optio fabricae: İşliklerde (askeri üretim atölyelerinde) görevli optio²⁰.

Optio navaliorum: Roma donanmasındaki (Classis) gemilerde görevli optio²¹.

Optio peregrinorum: Yabancı askerlerin de bulunduğu birliğe komuta eden Princeps'e (Centurio sınıfından üst bir rütbe) yardımcı olmakla görevli optio²².

Optio praetorii: Ordu karargahında görevli optio²³.

Optio speculatorum: Seçkin süvari muhafızları komutanlığında yer alan optio²⁴.

14 Burak Takmer, Ferit Baz, "The Gravestone of C. Iulius, optio of the Legio XII Fulminata",

P H I L I A, Vol:III, İstanbul, 2017, s. 178; George Ronald Watson, The Roman Soldiers, Thames & Hudson Publishing, London, 1969, s. 208; A. Valeria Maxfield, The military Decoration of the Roman Army, Batsford Academic, London, 1981, s. 28.

15 Lesley Adkins, Roy A Adkins, Handbook To Life in Ancient Rome, <http://www.factsonfile.com>, New York, 2004, s. 66; Burak Takmer, Ferit Baz, age., s. 178.

16 J. Belfiglio Valentine, I. Sullivan Sylvia, Roman Military Medicine: Survival in the Modern Wilderness, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2017, s. 10.

17 P. Michael Speidel, Roman Army Studies, Publisher:J.C. Gieben, Amsterdam, 1984, s. 238; Burak Takmer, Ferit Baz, "The Gravestone of C. Iulius, optio of the Legio XII Fulminata", P H I L I A, Vol:III, İstanbul, 2017, s. 178.

18 Burak Takmer, Ferit Baz, age., s. 178,

19 Burak Takmer, Ferit Baz, age., s. 178,

20 Lesley Adkins, Roy A Adkins, Handbook To Life in Ancient Rome, <http://www.factsonfile.com>, New York, 2004, s. 66; Burak Takmer, Ferit Baz, age., s. 178.

21 Burak Takmer, Ferit Baz, age., s. 178.

22 P. Michael Speidel, Roman Army Studies, Publisher:J.C. Gieben, Amsterdam, 1984, s. 190.

23 Burak Takmer, Ferit Baz, "The Gravestone of C. Iulius, optio of the Legio XII Fulminata", P H I L I A, Vol:III, İstanbul, 2017, s. 178.

24 Burak Takmer, Ferit Baz, age., s. 178.

Optio statorum: Askeri inzibatta görev yapan optio²⁵.

Optio tribuni: Tribunus (günümüzdeki üst subay sınıfına karşılık gelen bir rütbe, en büyük askeri birlik olan lejyon'un komutanının yardımcısı) yardımcısı optio²⁶.

Optio valetudinarii: Askeri hastane ve revirlerde genellikle yazıcı olarak, bazen de hastane veya revir düzeninden sorumlu optio²⁷.

Optio Rütbesinde Kıdem, Askeri Ödüller ve Üst Rütbeye Terfi

Optio rütbesi her ne kadar kendi içinde Centurio sınıfı gibi farklı rütbeleri barındırmasa da, zaman zaman optio rütbeli askerler arasında daha kıdemli olanı kıdemsiz²⁸ olandan ayırmak için “Princeps Optio” ismi kullanılmıştır²⁹.

Optio rütbesindeki askerlerin savaşta gösterdikleri düşman kalesine ilk giren, düşman saflarını ilk geçen asker olma, düşman gemisini batıran denizci asker olma gibi kahramanlık ve üstün yararlılıkları; “Armilla”, “Torgues”, “Phalarae” gibi ödüllerle ödüllendirilmelerini sağlar³⁰. Ödüllü bir optio ise, üst rütbeye terfi ettirilme olasılığı daha yüksek bir askerdir.

Optio rütbesindeki bir asker terfi ettirildiğinde “centurio” rütbesine ulaşır. Centurio rütbesi; Primi Ordinis sınıfı içindeki, üst-ast kıdem sırasına göre Pilus Prior- Pilus Posterior- Princeps Prior- Princeps Posterior- Hastatus Prior- Hastatus Posterior rütbeleri ile Primi Ordinis'in dışında kalan Primus Pilus ve Primus Pilus Bis³¹ rütbelerinin genel adıdır, yani aslında bir rütbe sınıfıdır. Centurio sınıfındaki tüm rütbeli askerler birer centuria (bölük) komutanıdır. Bunun günümüzdeki karşılığı “subay” sınıfıdır. Buna göre centurio sınıfına terfi eden bir optio, centurio rütbesinin en kıdemsizi olan “Hastatus Posterior” rütbesine terfi etmiş olur. Hastatus Posterior rütbesine terfi eden optio'nun bundan sonraki terfisi, artık centurio sınıfı içindeki diğer rütbelerle ilgili terfi kurallarına bağlı olacaktır.

25 Burak Takmer, Ferit Baz, age., s. 178.

26 Burak Takmer, Ferit Baz, age., s. 178.

27 J. Belfiglio Valentine, I. Sullivant Sylvia, Roman Military Medicine: Survival in the Modern Wilderness, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2017, s. 10; Burak Takmer, Ferit Baz, age. s. 178; Pat Southern, The Roman Army, Oxford University Press, London, 2006, s. 235; P. Michael Speidel Guards of The Roman Armies, Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1978, s. 32.

28 Kıdemle kastedilen, hizmet yapılan yıldır.

29 P. Michael Speidel, Roman Army Studies, Publisher: J.C. Gieben, Amsterdam, 1984, s. 195, Dipnot. 30, bu dipnotta Speidel, henüz yayınlanmamış yazıtta bu kavramdan bahseder.

30 G.R., Watson, The Roman Soldiers, Thames & Hudson Publishing, London, 1969, s. 231.

31 Yann Le Bohec, The Imperial Roman Army, Routledge Publishing, London, 1994, s. 43.

“Optio” Günümüzde Astsubay Rütbesi midir?

Goldsworthy, Optio rütbesinin bir NCO olduğunu belirtir³². Amerika Birleşik Devletleri ordusunda NCO (Non Commissioned Officer, Türkçe: Emir verme yetkisi olmayan subay) kısaltmasıyla bir sınıf vardır. NCO kısaltması Türkçeye çevrildiğinde astsubay sınıfına karşılık gelmektedir. Türk Silahlı Kuvvetleri’nde astsubay sınıfının yukarıda detaylı belirtilen optio’nun yerine getirdiği görevleri yerine getirmektedir ve optio’yu ben-zettiğimiz şekilde ordunun bel kemiğini oluşturduğu kabul edilmektedir. (Günümüzde gelişen teknoloji ve silahlardan dolayı ise astsubaylar için bunlardan çok daha fazlası söz konusudur.) Görev tanımı olarak optio ve astsubayın aynı konumda olduğu söylenebilir fakat Roma askerî sisteminde en alt sınıfta diğerlerine göre daha nitelikli ve zeki askerler arasından seçilip yetiştirilerek bu rütbeyle getirilen “optio”, yalnızca bir rütbe olup bir rütbe sınıfı değildir. TSK’de ise astsubaylık, başçavuş-üstçavuş-çavuş rütbelerini kapsayan bir rütbe sınıfıdır³³ ve astsubayların terfileri bu sınıf içerisinde bir üst rütbeyle terfi şeklinde gerçekleşmektedir. Optio’lar ise terfi olduklarında Centurio sınıfına geçerler. Bu durumu astsubaylıktan subaylığa terfiye benzetmek mümkündür.

Kabartmalarda ve Mezar Stellerinde Optio Betimi ve Pertica

Arkeolojik bir yöntem olarak bugüne kadar ele geçen mezar stellerinde kabartmada betimlenen askerin “optio” olduğu, öncelikle mezar yazıtlarında “optio” sözcüğünün geçmesiyle anlaşılmaktadır³⁴. Bu ilk tespitin ardından kabartmadaki kişinin kıyafetinden duruş biçimine kadar bütün betimlemeler göz önüne alındığında optio rütbesindeki askerin iki tanımlayıcı özelliği göze çarpmaktadır:

Birincisi; bu kabartmalarda bu askerin genelde sağ elinde tuttuğu, kendi boyundan uzun olan ve üst kısmı yuvarlak bir topuzla sonlanan (Caecilius Avitus’un mezar steliindeki kabartmasında açıkça görülmektedir.) bir “Pertica³⁵” bulunmaktadır (Şekil-2) Pertica, genellikle mızrak kabartmalarından daha kalın olarak betimlenmiş, alt ucu ise sivri olarak bırakılmıştır. Pertica’nın optio’lar tarafından şu işlevleri yerine getirmek için kullanıldığı sıralanabilir: **I-Bir düzen sağlayıcısı olarak pertica:** Bu nesnenin centuria’nın en arkasında bulunan optio’nun elindeki pertica’yı yere paralel şekilde tutup en arka saftaki askerlerin saflarını bozmasını engelleyerek onları ileri doğru sürüklediği ve centuria’nın geriye adım atmasını

32 Adrian Goldsworthy, The complete Roman Army, Thames & Hudson Publishing, London, 2003, s. 70.

33 Aynı sınıf ABD silahlı kuvvetlerinde NCO (Non Commissioned Officer) olarak tanımlanır.

34 Mezar stellerinde genellikle tek başlarına betimlendiklerinden “Optio” olduklarına dair herhangi bir tereddüt bulunmamaktadır.

35 Pertica kavramı bir isimdir ve kullanım fonsiyonu olarak sopaya, değneğe, mızrağa benzetilmektedir.

engellediği düşünülmektedir³⁶. (Şekil-3) **II-Bir ölçü birimi olarak pertica:** Optio, centurio yardımcılığının yanı sıra praefectum castrorum'un da yardımcılığını yaptığı için; pertica'nın³⁷ askerî sefer sırasında kurulan seyyar ordu kamplarının ebatlarını standardize etmek amacıyla mezura-şerit metre benzeri bir ölçü aleti gibi kullanılmış olması yüksek olasılıktadır. Bir birim Pertica 10 feet = 3.05 metre uzunluğundadır³⁸. Cowan³⁹, Hyginus'un bahsettiği ve aynı anda üç legio'yu içine alan Roma ordu kamplarının 490 metre x 705 metre ebatlarında olduğunu yazar ve bu kamp içerisinde çeşitli uzunluklarda cadde ve sokakların olduğunu, sokak ve caddeler arasında oluşan adalarda askerlerin kalacağı yerlerden karargâhlara, lojistik alanlardan hayvanların barınaklarına kadar birçok tesisin kurulduğunu belirtir⁴⁰. White ise “pertica militaris”ten bahseder ve orduda hizmet süresini tamamlayarak emekli olma hakkını kazanan Roma askerlerine koloni şehirler ve etrafında verilecek tarımsal ağırlıklı arazilerin ölçümünde Pertica kullanıldığı belirtir⁴¹. **III-Bir signum olarak pertica:** Roma Cumhuriyet Dönemi'nde saplarıyla birlikte uzun tahıl demetleri pertica'nın üst kısmına asılarak pertica bir “signum” (birlik işareti, standart) gibi kullanılmış ve signum da askerlerin moral ve motivasyonun artırılmasında önemli rol oynamıştır⁴².

İkincisi ise bu kabartmalarda optio rütbeli asker, genellikle kolunu dirsekten kırarak karnı üzerine getirdiği sol elinde (bazen sol kolunu kırmandan elini aşağıya sarkıtmış biçimde); iki yuvarlak halka ile birbirinin üzerine kapanacak şekilde yapılmış ve açılır kapanır olarak kullanılan kare ya da dikdörtgen şeklinde, yazı yazabilmek amacıyla balmumu ile kaplanmış küçük bir yazı tahtası tutmaktadır. Optio rütbeli askerin bir görevi de bölük komutanının (centurio) emir ve talimatlarını alt rütbedeki askerlere iletmek olduğundan bu yazı tahtasını bu amaçla kullanmış olması yüksek olasılıktadır.

Kara birliklerinde görevli optio ile deniz gücündeki optio'nun kısmen kıyafet farklılığı olsa da (stel-VI'daki optio, Roma deniz gücünde görevlidir.) kabartmalarda her ikisi de bu iki tanımlayıcı özellikle betimlenmektedir.

36 Adrian Goldsworthy, *The complete Roman Army*, Thames & Hudson Publishing, London, 2003, s. 176-177; Ross Cowan, *Roman Legionary AD 69-161*, Osprey Publishing, Oxford, 2013, s. 26.

37 Kenneth Douglas White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge, 1975, 208; Stephen A. Barney, W. J. Lewis, J.A. Beach, Oliver Berghof, *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s. 315.

38 Kenneth Douglas White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge, 1975, s. 42.

39 Ross Cowan, *Roman Legionary AD 69-161*, Osprey Publishing, Oxford, 2013, s. 98.

40 490 m x 705m=345.450 m² büyüklükteki bir arazinin gününbirlik kullanılacak düzenli bir askeri kamp haline getirilmesi ölçüm yapılmadan mümkün değildir.

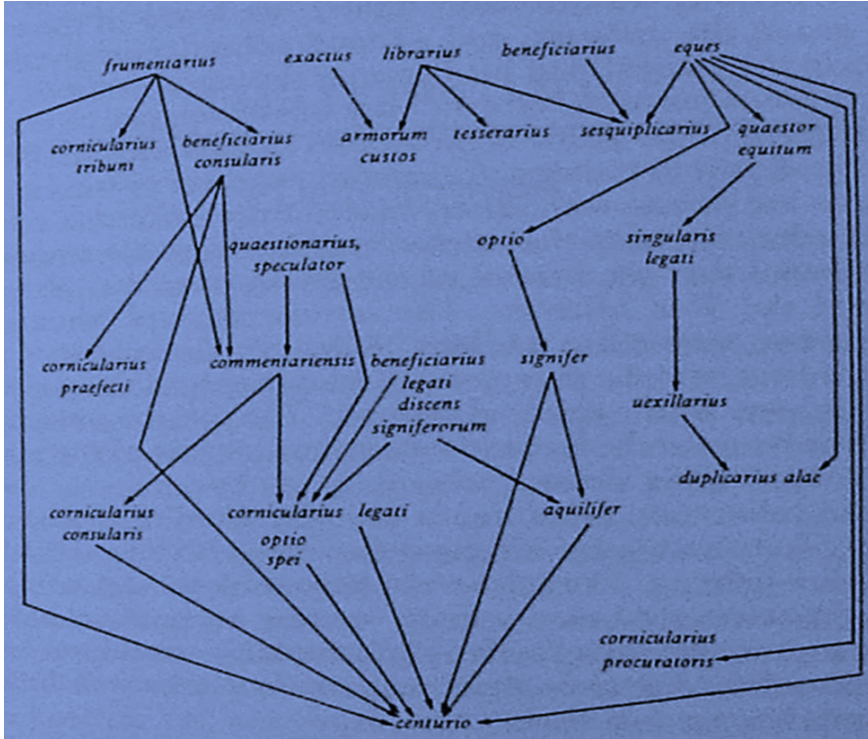
41 Kenneth Douglas White, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge, 1975, s. 43.

42 Richard Jackson King, *Desiring Rome: Male Subjectivity and Reading Ovid's Fasti*, Ohio State University Press, Ohio, 2006, s. 164.

Şu da göz önünde bulundurulması gereken bir veridir ki sayısal çokluklarına ve Roma ordusu içinde yaygın görev alanlarına rağmen optio rütbesine ait ele geçen gerek kabartmalı ve gerekse sadece yazıtlı mezar stelleri, özellikle centurio rütbesine ait mezar stellerinin sayısal çokluğu göz önüne alındığında çok daha az sayıdadır. Bunun nedenleri arasında optio rütbesinin hem askerî hem de maddi açıdan diğer rütbelere göre daha alt konumda olması, optio rütbesinden centurio rütbesine terfî olarak emekli olması ve bu ünvanla vefat etmiş olması vb. gösterilebilir.

Sonuç

Yukarıdaki bilgilere göre Roma ordusunun bel kemiğini oluşturduğunu düşündüğümüz “optio” rütbesi ve bu rütbedeki askerler, yerine getirdikleri görev çeşitliliği ve kritik zamanlarda hızlı çözüm üretme kabiliyetleri ile Roma ordusunda önemli bir yere sahipti. Bu nedenle bu rütbeye Roma ordusunun her birliğinde (Legio, Ala, Cohors, Centuria, Numeris gibi kara birlikleri ile Classis-deniz gücü birlikleri) rastlanmaktadır. Yazıtlı ve kabartmalı mezar stellerinin detaylı incelenmesiyle optio’nun iki atribü’sü ortaya çıkmaktadır: Pertica ve yazı tahtası. Kabartmalı bir stel ele geçtiğinde yukarıda bahsedilen optio atribüleri kullanılarak kabartmadaki betimlenenin optio olabileceği sonucuna varılabilir. Optio’nun sağ elinde tuttuğu sopasının da (pertica) çok fonksiyonlu bir alet gibi kullanılması da bir diğer önemli noktadır.

Şekil-1: Bir centuria içinde yükselerek centurio rütbesine erişme yolları⁴³

43 Yann Le Bohec, The Imperial Roman Army, 1994, s. 57, Table:11.

Şekil-2: Pertica⁴⁴

Şekil-3: Optio'nun centuria'nın son safları bozulmaması için elindeki sopası (pertica) ile düzen sağlaması⁴⁵

44 White Kenneth Douglas, *Farm Equipment of the Roman World*, 1975, s. 42-43.

45 Adrian Goldsworthy, *Complete Roman Army*, 2003, s. 176-177.

MEZAR STELLERİ

Stel-I⁴⁶

[-----](?) // M(arcus?) V(---)
M(---) / -----optio p(rimi?)
(h?)ast/ati // l(ibens) m(eri-
to)⁴⁷

Marcus V(---) M(---)/-----op-
tio p(rimi?) (h?)astati

Kabartmada bir kadın ve bir erkek betimlenmiştir. Sağ tarafta ayakta duran, iki eli karnı üzerindeyken kare şeklinde bir nesne tutan bir kadın yer almaktadır. Kadın ve erkek arasında duran ve her ikisinin kalçası boyunda olup yerde duran altar benzeri yapının üzerine, sağ eliyle bir şey koyuyormuş ya da onu tutuyormuş gibi betimlenmiş, sol kolunu dirseğinden kırarak karnı üzerine getirmiş ve sol eliyle optio'luk alameti olan sopa (pertica) tutan bir erkek

bulunmaktadır. Bu erkeğin sırtından diz kapaklarına kadar uzanan bir paenula, onun altında ise bir tunic vardır. Kabartmada silahlarla ilgili herhangi bir detay görülmemektedir.

46 Resim,” https://edh.ub.uni-heidelberg.de/inschrift/suche?hist_periode=per_5&lang=en&sort=fundstelle&start=5710&anzahl=20”

47 AE 1930, 0034; Yazıt MS 151-250 tarihleri arasına tarihlendirilmiştir.

Stel-II⁴⁸

Q(uito) Carminio / Latino et Carminio / Cupito opt(ioni) leg(ionis) / I Min(erviae) / Catulla a(v)unc(ulo) et frat(ri) / f(acien- dum) c(uravit)⁴⁹

Quintus Carminius Latinus ve Carminia Cupito, (Quintus Carminius Latinus) Lejyon I Minerva'da Optio, dayı (annenin erkek kardeşi) Catullus ve Kızı (bu anıtı) yaptırdı.

Stelin ön yüzünde neredeyse büst olarak tanımlanabilecek iki erkek kabartması yer almaktadır. Sağ taraftaki sakalsızdır ve saçları bukleli olarak betimlidir, kabartma tahrip olduğundan

yüzü görülememektedir. Tunik üzerinde her iki omzu örten pelerin görülmektedir. Sağ tarafta, ödülleri nedeniyle asker olduğu kolaylıkla anlaşılan kişi sakalsız olarak betimlenmiştir ve sol omzu üzerinde vücudunun arka tarafına doğru atılmış bir sargı durmaktadır. Göğsünün iki tarafında birer

48 <http://lupa.at/1303>: Foto: Ortolf Harl 2009.

49 CIL 03, 05333: Yazıt MS 100-120 yılları arasına tarihlendirilmiştir.

adet olmak üzere toplam iki torques ödülü yer almakta, soldaki torques'in sağ altında ise phaelarae (toplam 9 parçadan oluşan) askeri ödülünün bir parçası görülmektedir. Sağ tarafında soldan sağa doğru çapraz şekilde ve başının sağ tarafında neredeyse baş seviyesinde duran, ucu topuz şeklinde olan ve optio'luk alameti olan bir sopa (pertica) bulunmaktadır. Pertica'nın uç kısmının topuz şeklinde olduğu görülmektedir. Askerin sol omzundan sağ bel bölgesine çapraz olarak uzanan balteus (kemer) görülmekte ve bunun ucunda muhtemelen bir gladius asılı durmaktadır.

Stel-III⁵⁰

D(is) M(anibus) // Aurelius Flavinus / optio leg(ionis) XI Claudia / annorum XXXX qui / militavit ann(os) XIII et / optio ann(os) X possuit / titulum de suo astan/te(!) civibus suis / impensi(!) XX (milibus)⁵¹

Yeraltı Tanrılarına

Aurelius Flavinus, Lejyon XI Claudia'da Optio, 40 yıl yaşadı, 14 yıl askerlik yaptı ve 10 yıl optio (rütbesinde idi), kendi imkanlarıyla anıtı (yazıtı) diktirdi, halkına 20000 harcadı.

Kabartmada sağ ve sol kenarda iki erkek, ortada bir at betimi yer almaktadır. Sol kenarda yer alan ve sağ eliyle atın dizgininden tutan bir calo'dur (seyis). Görevi sağ tarafta daha büyük olarak betimlenmiş olan askerin atının bakımı ile ilgilenmektedir. Sağ tarafta ayakta durur şekilde betimlenmiş olan ve sağ elini dirsekten kırıp sağ yanına doğru hafifçe açılmış vaziyette ve elinde bir optio'luk alameti olan

pertica tutan bir asker vardır. Üzerinde bir sagum bulunmakta, alt kısmında ise kısa tunik mevcuttur. Sagum hafifçe kırılmış sol diz üzerinde hafifçe yukarıya doğru katlanmış ve ucunda püskül olarak tanımlanabilecek bir süs de yer almaktadır. Bu sayede sol dizi ve sol elinde iki yuvarlak halka

50 <http://lupa.at/1303>: Foto: Ortohl Harl 2008.

51 CIL 05, 00895; InscrAqu 02, 2773; Kabartma MS 300-320 arasına tarihlendirilmiştir;

ile birbirinin üzerine kapanacak şekilde yapılmış ve açılır kapanır olarak kullanılan kare ya da dikdörtgen şeklinde, içte kalacak iki yüzey üzerine yazı yazabilmek amacıyla balmumu ile kaplanmış küçük bir yazı tahtası görülebilmektedir.

Stel-IV⁵²

D(is) M(anibus) // Caecilius Avit/us
Emer(ita) Aug(usta) / optio leg(ionis)
XX / V(aleriae) v(ictricis) st(i)p(endi-
orum) XV vix(it) / an(nos) XXXIII /
h(eres) f(aciendum) c(uravit)⁵³

Yeraltı Tanrılarına

Caecilius Avitus, Emerita Augusta'lı, Lejyon XX Valeria Victrici's de optio, 15 yıl askeri hizmeti oldu, 34 yıl yaşadı, varisi (bu) anıtı (mezar stelini) yaptırdı. (diktirdi.)

Stel üzerinde, ayakta duran, sağ kolunu dirseğinden kırarak hafifçe sağa açmış ve elinde kendi boyundan daha uzun ve optio'luk alameti olan bir pertica tutan bir erkek (asker) betimlemesi mevcuttur. Üzerine paenula giymiştir, alt kısmında ise kısa tunik mevcuttur. Çıplak olan bacaklarının kalınlığından her iki bacağına da ocra (baldır zırhı) takmış olduğunu dü-

şündürmektedir. Sol omzundan sağ bel bölgesine çaprazlayan balteus'un ucunda bir gladius asılıdır. Sol kolunu dirsekten kırarak karnı üzerine getirmiş ve sol elinde, kare ya da dikdörtgen şeklinde içte kalacak iki yüzeye yazı yazabilmek amacıyla balmumu ile kaplanmış küçük bir yazı tahtası görülebilmektedir.

52 <http://lupa.at/14882>: Chester - Grosvenor Museum (Foto: EDCS).

53 RIB 0492: Yazıt MS 101-300 yılları arasına tarihlendirilmiştir.

Stel-V⁵⁴

D(is) M(anibus) // P(ublius) Ael(ius) P(ublii) f(ilius) Maecia / Mestri-
us Pela(gonia) / opt(io) leg(ionis) II ad(iutricis) / (centuria) Attei Dextri /
ann(or)um XXXVIII stip(endiorum) / XVIII h(ic) s(itus) e(st) opti/ones
leg(ionis) eiusde(m) / f(aciendum) [c(uraverunt)]⁵⁵

Yeraltı Tanrılarına

Publius oğlu Publius Aelius Mestrius, Maecia tribusundan, Pelagoni-
a'lı, lejyon II Adiutrix'de Attei Dextri centuria'sında(bölüğünde) optio, 39
yıl yaşadı, 19 yıl askeri hizmeti oldu, O (Publius Aelius Mestrius) burada
yatıyor, aynı lejyondaki optio'lar bu anıtı (mezar taşını) yaptırılar.

Dikdörtgen şeklindeki mezar taşının üst kenar kısımlarında, altıklık ve
başlıklı yuvarlak iki sütunun başlıkları arasında sağda ve solda iki rozet

54 <http://lupa.at/2938>: Foto: Ortoolf Harl 1999.

55 CIL 03, 03530; Yazıt MS 150-180 tarihleri arasına tarihlendirilmiştir.;

bulunan yarım daire kemerle ayrılmış bölümde, ayakta duran sağ kolunu dirsekten kırarak öne doğru uzatmış ve elinde optio'luk alameti olan, kendi boyunda bir pertica tutan asker kabartması bulunmaktadır. Baş ve yüz kısmı tahrip olduğundan görülememektedir. Asker kısa tunik üzerine oldukça kalın bir paenula giymiş, sol kolunu dirsekten kırarak karnı üzerine getirmiş ve elinde dikdörtgen şeklinde bir yazı tahtası tutmaktadır. Belindeki balteus'a bağlı, sağ kalça üzerinde bir gladius durmaktadır.

Stel-VI⁵⁶

Montanv[S] V[An... M] An
Iix

Capito Opt De Liburna

Aurata Cogn[AT]Vs Heres
F⁵⁷

Montanus Capito(?)...yıl yaşadı, Liburna türü Aurata gemisinde optio, akrabaları, varisleri (bu anıtı-mezar taşı-nı yaptırdı.)

Ayakta duran, üzerindeki silah teçhizatından dolayı asker olduğu anlaşılan bir erkek kabartmasıdır. Üzerinde kısa tunik giymiş, onun üzerine kas zırhına benzer bir zırh takmıştır. Omzundaki Paludamentum giysisi, sol omzun üzerine katlanmış olarak vü-

cudunun arkasına doğru düşmüştür. Sağ omzundan vücudunun sol yanına doğru çapraz uzanan kalın kemer, dirsekten kırdığı öne doğru uzanmış sol kolla birleşmektedir ve asker, elinde küçük bir yazı tahtası tutmaktadır. Belindeki balteus'a (kemer) bağlı bir gladius (kısık kılıç) vücudunun sağ yanında durmaktadır. Kemerin orta yerinden aşağı doğru sarkan cingulum benzeri bir aksesuar, pteruges'in yarısı uzunlukta olup pteruges diz kapaklarına kadar uzanmaktadır. Dirsekten kırarak sağ tarafa doğru açılmış sağ elinde bir olasılıkla bir petrica tutmaktadır fakat kısmi tahripten dolayı elinde tuttuğunun ne olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır. Denizci bir

56 Alexander Colot, L'optio dans l'armée romaine : son rang, ses fonctions, ses équipements . https://www.academia.edu/2945686/Loptio_dans_larm%C3%A9e_romaine_son_rang_ses_fonctions_ses_%C3%A9quipements, 2012.

57 ILS-2825, ILS 2827, CIL 9.3891; Paul Erdkamp, A Companion to the Roman Army, Blackwell Publishing, Oxford, 2007, s. 216, dipnot: 5.

asker olduğu yazıtından anlaşılan bu optio kabartmasının Roma'nın kara gücündeki optio'ların kabartmaları ile kıyaslandığında kısmî farklılıkların olabilmesi de olağan bir durumdur. Fakat ortak özellik olarak sağ elde bir pertica ve sol elde ise küçük bir yazı tahtasının olması optio tipolojisine uymaktadır. Diğer mezar stellerindeki optio'larla kıyaslandığında bu steldeki optio'nun askeri kıyafetinin daha çok centurio rütbesindeki askerleri andırması daha kıdemli olan optio'yu tanımlayan “Princeps Optio” kavramı ile açıklanabilir.

KAYNAKLAR

- Adkins, Lesley, Adkins Roy A, *Handbook To Life in Ancient Rome*, <http://www.factsonfile.com>, New York, 2004.
- Barney, Stephen A, Lewis, W. J. Lewis, Beach, J. A., Berghof, Oliver, 2006, *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
- Bohec, Yann Le, *The Imperial Roman Army*, Routledge Publishing, London, 1994.
- Colot, Alexander, “L’optio dans l’armée romaine : son rang, ses fonctions, ses équipements” , 2012 (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/2945686/Loptio_dans_larm%C3%A9e_romaine_son_rang_ses_fonctions_ses_%C3%A9quipements, 23.01.2023
- Cowan, Ross, *Oxford, Roman Legionary AD 69-161*, Osprey Publishing, Oxford, 2013.
- Davies, Roy William, “The Daily Life of The Roman Soldier Under the Principate”, ANRW-II, ,Berlin, 1974, s. 301-334.
- Davies, Roy William, *Service in the Roman Army*, Edinburgh Univ Pr; First Edition, London, 1989.
- Erdkamp, Paul, *A Companion to the Roman Army*, Blackwell Publishing, Oxford, 2007.
- Goldsworthy, Adrian, *The complete Roman Army*, Thames & HudsonPublishing, London, 2003.
- Kabağaç, Sina, Alova, Erdal, *Latince Türkçe Sözlük*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1995.
- King, Richard Jackson, *Desiring Rome: Male Subjectivity and Reading Ovid's Fasti*, Ohio State University Press, Ohio, 2006.
- Maxfield A. Valeria, *The military Decoration of the Roman Army*, Batsford Academic, London, 1981.
- Speidel, P. Michael, *Guards of The Roman Armies*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn, 1978.
- Speidel, P. Michael, *Roman Army Studies*, Publisher: J.C. Gieben, Amsterdam, 1984.
- Southern, Pat, *The Roman Army*, Oxford University Press, London, 2006.
- Takmer, Burak, Baz, Ferit, “The Gravestone of C. Iulius, optio of the Legio XII Fulminata”, *PHILIA*, Vol:III, , İstanbul, 2017, s. 176-187.
- Watson, G.R., *The Roman Soldiers*, Thames & Hudson, London, 1969.
- White, Kenneth Douglas, *Farm Equipment of the Roman World*, Cambridge, 1975.

Valentine, J. Belfiglio, Sylvia I. Sullivant, *Roman Military Medicine: Survival in the Modern Wilderness*, Cambridge Scholars Publishing, Cambridge, 2017.

Yann, Le Bohec, *The Imperial Roman Army*, Routledge, London, 1994.

YAZIT KAYNAKLARI

ILS, Inscriptiones Latinae Selectae.

CIL, Corpus Inscriptionum Latinarum.

RIB, Roman Inscriptions of Britain.

InscrAqu, Inscriptiones Aquileiae.

AE, L'Annee Epiraphique.

DİĞİTAL KAYNAKLAR

(Çevrimiçi) <http://lupa.at/2938>, son erişim tarihi:23.01.2023.

(Çevrimiçi) <http://lupa.at/14882>, son erişim tarihi: 23.01.2023.

(Çevrimiçi) <http://lupa.at/1303>, son erişim tarihi:23.01.2023.

(Çevrimiçi) <http://lupa.at/1303>, son erişim tarihi:23.01.2023.

(Çevrimiçi) https://edh.ub.uni-heidelberg.de/_inschrift/suche?hist_periode=-per_5&lang=en&sort=fundstelle&start=5710&anzahl=20, son erişim tarihi: 23.01.2023.

FİLYOS KIYI KENTİNİN TURİZM ÖZELLİKLERİNE YÖNELİK BİR ARAŞTIRMA

Ceyda ESEN¹

1 Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Kültürel Miras ve Miras Alan Yönetimi Anabilim dalı, Yüksek Lisans ÖğrencisiMail:esenceyda7@gmail.com Orcid ID: 0009-0004-7371-0799

Giriş

Turizm, kültürel ekonomide önemli yere sahip olan GSYİH'ye, turizm hareketliliğine, istihdama ve müşteri sayısına önemli katkılar sağlayan bir endüstridir. Dünya ekonomisine önemli katkılar sağlayan turizm istihdam ve turizm hareketliliğini artırmaktadır (Deniz,2009; Dönmez vd. 2016; Öztürk vd. 2021a).

Turizm, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için önemli bir ekonomik sektörlerin arasında yer almaktadır.Turizm bizlere farklı kültürler hakkında bilgi edinmemizi kendimizi geliştirmemize olanak sağlayan ve yeni deneyimler kazanmamızı destekleyen önemli kültürel ve sosyal faaliyetlerdir.Turizm günümüzde gelişmiş sektörlerindendir.Bu gelişme küreleşmenin yaygınlaşması,teknolojinin yaygınlaşması ve gelişmesi insanları boş zamanların değerlendirmeleri gibi faktörlerin etkisiyle olmuştur.Turizmle ilgili gelişmeler arkeoloji, ekonomi ,tarih,sanat,antropoloji,pazarlama ve sosyoloji gibi bilim dalları tarafından incelenmektedir.Bu bilimler,turizmin etkilerini ve gelişimini inceleyerek,turizm sektörünün sürdürülebilir ve sağlıklı şekilde katkı katkıda bulunmaktadır.Ülkeler kalkınmasında ülkelerin refahını artırmada önemli rol oynamaktadır (Deniz ve Yıldırım Kalem,2018; Öztürk vd. 2020).

1950'lerden sonra sosyoekonomik ve kültürel önemi artan turizmin insanların eğlenmek öğrenmek,dinlenmek,şifa bulmak,dini ve toplumsal etkinliklere katılmak gibi çeşitli amaçlar doğrultusunda yapılan etkinliktir.günümüzde turizm sosyal ve ekonomik açıdan önemli bir sektör konumundadır.Turizm aslında insanlığın ilk çağından beri var olan faaliyettir.Günümüz anlamında turizm 1950'ler sonrasında sosyoekonomik ve kültürel değeri giderek artmıştır.Bu dönemde küreselleşmenin yaygınlaşması, teknolojinin gelişmesi ve insanların boş zamanlarını değerlendirmek istemeleri gibi faktörler turizmin gelişmesine önemli katkıda bulunmuştur.Turizm insanların ticari amaç gözetmeksizin yaptıkları seyahatlerdir.Turizm,eğlence,dinlenme,spor,kültürel,din gibi birçok sebeple yapılır.Faaliyetler yolu olduğu gibi bireysel olarak yapılabilir.Turizm sektörü unsurları konaklama ,yeme-içme,bilgilendirme gibi alanları kapsar (Başol 2012:351; Dönmez ve Türkmen, 2019).

Tarih boyunca insanların farklı kültürleri önce tanıyıp sonra deneyim kazanmalarına turizm önemli faaliyet olmuştur.Kültür turizmine ilginin artmasıyla korunan alanlarda sürdürülebilir turizm turizm anlayışı artmıştır. Bu sebeple korunan alanı turizme açarken yerel halktan destek alarak onlarada fayda sağlayacak şekilde turizmin gelişmesi önemlidir (Öztürk vd. 2021b; Uğur ve Dönmez, 2021). Korunan bir alan turizme açılırken bölgenin kültürel değerleri korunurken bölge de ekonomik olarak refahı artar. Bölgenin sahip olduğu turizm potansiyeli ne kadar yüksek olursa olsun mutlaka halkın desteğini alması önemlidir yoksa gelişmesi zordur (Türkmen ve Dönmez,2015; Meydan vd., 2020; Öztürk vd. 2021c).

1980'lerden sonra Türkiye'de turizm sektörü ihracata yönelik sanayileşme stratejisinin parçası olarak gelişme göstermiştir. Turizm sektörü, istihdamın sağlanması ve döviz girdisinin sağlanması amacıyla ihracatı desteklemektedir. Turizm sektörünün Türkiye'de gelişmesi için ve desteklenmesine yönelik politikalar uygulanmalıdır. Politikalar sektörün rekabet gücünü artırmaya ve sürdürülebilir şekilde gelişmesine yönelik olmalıdır. Turizm sektörünün Türkiye'de gelişmesindeki temel neden vurgulanmıştır. Turizm sektörünün gelişmesi için politikalarda vazgeçilme- melidir (Tosun, 2001).

Tios Antik Kenti, Zonguldak'ın Çaycuma ilçesinde bulunan Filyos beldesinde yer almaktadır. MÖ 7.yüzyılda Miletoslu kolonistler tarafından, deniz kıyısındaki bir tepeye kurulmuş bir yerdedir. Önemli konumundan dolayı kent balıkçılık ve önemli ticarete merkezi halindedir.

Filyos Beldesi Tios Antik Kenti'nin ulunduğu alana kurulmuştur. Burada belediye 1954 yılında kurulmuş ve beldenin ismi Hisarönü idi. Tios Antik Kenti ile uyumlu olması için 1999 yılında Filyos ismi olarak değiştirilmiş yani Hisarönü ismi iptal edilmiştir. Stratejik olarak önemli bir konumda yer alan Filyos balıkçılıkta ve ticaret olarak önemli konumdadır (Atasoy ve Erpehlivan, 2012).

Filyos, Batı Karadeniz'de yer alan Zonguldak iline bağlı bir ilçesidir. Zengin tarihe kültürel mirasa sahiptir. Aynı zamanda doğa güzelliklerinin yanında turizm ile de dikkat çekmektedir. Karadenizin güzelliklerini sunan Filyos yeşil ormanları, kumsalları ile gelen misafirlerin ilgi odağındadır. Filyos'ta, Filyos Nehri ve Filyos Deltası yer almaktadır. Zengin kültürel mirasa sahip olan Filyos 'ta Filyos Antik Kenti, Filyos Kalesi, Filyos Müzesi yer almaktadır. Filyos Antik Kentini Karadeniz'in ticaret merkezlerinden biri olan kenttir. Filyos'ta çeşitli turizm faaliyetleri yer almakta- dır. Sahil gezileri, doğa yürüyüşleri balık tutma, tarihi yapıları ziyarette bulunma gibi aktiviteler mevcuttur. Burada sürdürülebilir turizm faaliyetleri önem arz etmektedir. Sürdürülebilir turizm uygulamaları bu alanda devam et- tiği sürece Kültürel değerler korunur ve gelecek nesillere aktarılmasında yardımcı olur.

Bu çalışmada Zonguldak kentinin önemli kıyı kentlerinden birisi olan Filyos'un turizm özelliklerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Böylelikle kent tanıtımına bir katkı sağlayacağı değerlendirilmektedir.

TÜRKİYE'DE KIYI KENTLERİ

Kıyı alanları bazı tarım ürünlerinin yetişmesinde etkilidir buradaki en önemli faktörlerden birisi tabi ki de ilim özelliklerinin elverişli olmasıdır. Örneğin narenciye, hurma, muz gibi ürünler kıyı ikliminde daha çok ye- tişmeye elverişlidir. Sadece tarım değil denizcilik ve balıkçılık faaliyetleri

kıyı alanları için uygun alanlardır. Ayrıca kıyıda bulunan tarihi ve turistik alanlar ve doğal güzellikler turizmin gelişmesine etkilidir. Antik Kentler, plajlar, doğal göller kıyı kesimlere gelen ziyaretçilerin ilgisini çekmektedir. Bu sayılan sebeplerden dolayı kıyı alanları turizm açısından önemli potansiyele sahiptir. İklim özellikleri tarım ürünleri için önemli ayrıca balıkçılık denizcilik, turizm sektörünün gelişmesine kıyı alanları bu noktalarda fayda sağlamaktadır. Ayrıca kıyı alanları ekonomik ve sosyal olarak önemli bir değer taşımaktadır (Zafer ve Güney, 1997).

Kıyılar, insanların dinlenme, ulaşım, yaşam, eğlenme gibi çeşitli ihtiyaçları için önemli yerlerdir. Bu sebepten dolayı insanların yaşam için tercih ettikleri mekanlar olmuştur. Son yıllarda turizm ve rekreasyon taleplerini artması ile kıyılar önemli çekim merkezi haline gelmiştir. Bu durum kıyı alanlarında yapılaşmanın artmasını artmasına doğal ortamların bozulmasına sebep olmaktadır. Ayrıca bu yapılaşma tarihi ve kültürel olarak zarar vermektedir. Monoton sıkışmış yapılaşma, dış cephedeki düzensizlik, renk uyumsuzluğu cephelerdeki tek düzelik, yöresel mimari anlayışın terk edilmesi gibi sayılana bu sebepler kıyı alanlarda karşılaşılan yaygın sorunlardandır. Bu sorunlara çözüm bulmak için, kıyı alanlarını planlı şekilde kullanılması ve gelişim planları hazırlanmalıdır. Bu planlarda, kültürel ve doğal değerlerin korunması, kamu yararının gözetilmesi gibi temel ilkler yere almaktadır (Gökçer vd. 2018).

Kıyı alanlarını fiziki planı yapılırken, insan ihtiyaçlarının doğal koşullarla uyumlu olması kıyı alanlarının kültürünü ve kimliğini yansıtmayı gerektirmektedir. Yerleşim alanlarının estetik ve güzel bir biçimde planlanarak güzel bir görünüm ortaya çıkarılmalıdır. Kıyı alanlarında fiziki planlama yapılırken doğal ve kültürel değerler korunarak yeniden bütünlüklü bir yerleşim yeri oluşturulmalıdır (Koçan ve Ankaralı, 2016).

Bu bölümde ülkemizdeki önemli kıyı kentlerinden olan Bartın, İnkümu, Alanya'nın turizm ve kıyı özelliklerinden bahsedilmiştir.

İnkümu

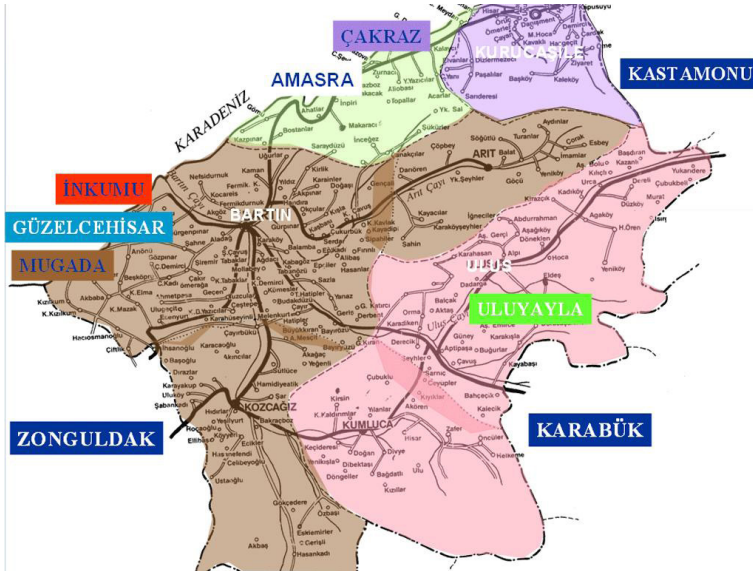
Kıyı turizmi, deniz ve plaj alanlarının kaynaklarının kullanıldığı turizm türleri arasındadır. Bu turizm çeşidi, genellikle yaz mevsiminde iklime bağlı olarak gelişmektedir. Bunun nedeni yaz aylarında deniz suyunun sıcaklığı, plajların keyfini çıkarmak için uygun koşulların var olmasıdır. Hava sıcaklığı, mevsim süresini belirleyen iklimik etkenlerdendir. Kıyı turizminde mevsim süresini belirleyen diğer iklimik etkenler yağış miktarı ve rüzgardır. Bir taraftan yağış miktarı deniz suyunun düşmesine neden olmaktadır bu da turizm faaliyetlerinin aksamasına etkilenmektedir. (Doğaner, 2001, s.2).

Kayalık Tepe: Yapılı çevrenin gerisinde yer alan, İnkumu'nu çevreleyen kayalık tepe bulunmaktadır. Bu bahsedilen alanda doğa yürüyüşü kamp için elverişli ,ideal mekanlardır.

İnkumu'nun kıyı gerisindeki alan yerleşime elverişsiz olmasından dolayı bu sefer kıyılar yoğun yapılaşmaya maruz kalmıştır.1980'lerde kıyı şeridinde az yapılaşma varken günümüzde çok sayıda inşaa yer aldığı görülmektedir. Bu görünüm kıyı şeridinin görünümünü bozmakta ayarınca plaj manzarasını görünümünü de kapatmaktadır (Bayrak,2011).

Turizm sektörü,hem dünyada hem de ülkemizde bölgesel ve ulusal anlamda öneli yere sahiptir denilebilir.II.Dünya Savaş'ından sonra önem kazanmaya başlayan turizm ticari ve ekonomik bakımından bölgeye katılar sağlamaktadır.Turizm bölgeler arasında yaşanan dengesizliğin giderilmesine yardımcı olmaktadır.Turizm gelirleri düşük gelirli bölgelerin kalkınmasına katkıda bulunmaktadır.Turizm sektörünün gelişmesi kırsal kesimde yaşayan insanların iş bulması ve gelir sağlama imkanını artırmaktadır.Böylelikle kırsala alandan kentlere yapılan göçün önüne geçilerek azaltılmıştır.Turizm sektörü dengesiz dağılımının önüne geçtiğini görmekteyiz (Çakmakçı ve Öztürk, 2019, s. 3; Çeken, 2008, s. 303).

Batı Karadeniz Bölgesi tarihi zenginliklere ve doğal güzelliklere sahip turizm potansiyeli olan bir yerdir. Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı 2021-2025 yılları içinde bölgenin kalkınmadaki stratejisinde etkili olarak hızlandırmıştır.Bölgenin turizm potansiyelinin değerlendirilmesi,bölgenin kalkınması için önemli fırsattır.Bölgede yaşayan yerel halk turizme katkı sağlayarak kalınma noktasında katkıda bulunuyorlar(Karakaş vd. ,2010).

Harita: Bartin Haritası

Kaynak: www.bartin.gov.tr

Bartın sahip olduğu doğala güzellikler ve kültürel değerler ile turizm için önemli potansiyel oluşturur. Bartın ve çevresinin ormanlık ve dik yamaçları denizle buluşan kıyı şeridi yeşilin her tonunun mevcut olduğu bitki örtüsü ile kaplanmıştır. Turizm sektörü açısından önemli potansiyellerden iki tanesi deniz ve plajlarıdır. Ancak mevsim koşulları nedeniyle bölgede yaz mevsiminin güneşli gün sayısındaki azlığı

Çevre kirliliği ve deniz turizmini olumsuz etkilemektedir. Berrak suları, plajları, bol umuları ile ziyaretçilerin ilgisi hakine gelmektedir (Emir,2021).

Turizm faaliyetleri, olumlu olumsuz etkiyi coğrafi mekanda yaratabilir. Olumlu etkiler arasında kültürel değişim ,ekonomik kalınma,sosyal gelişim sayılabilir.olumsuz etkiler arasında,sosyal sorunlar,doğala kaynakların aşırı kullanımı,çevre kirliliği gibi etkilere yer almaktadır.Sürdürülebilir turizm , turizm faaliyetlerinin ekonomik, sosyal açıdan ve çevresel olarak sürdürülebilir olmasını amaçlamaktadır.Bu amaç doğrultusunda turistik kaynakların kapasitesinin ortaya konulması,iyileştirilmesi bakımından önemlidir.Turistik kaynakları korunması, gelecek nesillere aktarılması ve korunması için yardımcı olmaktadır (Özdemir,2006.45).

Bartın ili kıyıları, sahip olduğu güzellikleri ile turizm açısından önemli potansiyele sahiptir. Bu potansiyel çevre kirliliği er kıyı betonlaşması gibi tehditlerle maruz kalmaktadır.Çakraz ve İnkumu, Bartın kıyı turizminde önemli potansiyele sahiptirler.

Bu yerleşim yerlerinde çevre ve insan etkileşiminden kaynaklanan çevre kirliliği önemli sorundur. Bu sorunun giderilmesi için çalışmaların aktif şekilde yapılması gerekmektedir.Bartın ili kıyıları turizm potansiyeli ve bunu tehdit eden faktörler bulunmaktadır.Kıyı betonlaşması,kıyı alanlarının yapılaşma göstermesidir.Çevre kirliliği doğal çevrenin bilinçsizce kirlenmesidir.Turizm alt yapı yatırımları turizm faaliyetlerinin yürütülmesi adına yapılır (Karadeniz,vd. ,2010).

Fethiye

Fethiye Türkiye'nin güneybatısında Akdeniz'in kıyısında yer alan bir ilçedir.Muğla ilinde yer alan Fethiye ilin doğusunda yer almaktadır. Fethiye'nin güneyinde Akdeniz,Dalaman ise batısında ,Denizli ve Burdur kuzeyinde,Antalya'da doğusunda yer almaktadır.Fethiye'nin yüzölçümü 3.059 kilometredir.İlçe ,bir ilin parçası olan kendi yönetimini yürüten yerleşim birimidir.Yüzölçümü ise, bir alanın genişliğidir (Güner ve Ertürk,2011).

Şekil 2: Fethiye kentinin haritası ve görseli (Google Harita ve Görseli)

Fethiye Türkiye'nin Güneybatısında yer alan Muğla iline bağlı en kalabalık ilçelerinden birisidir. Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, MÖ.5. yüzyıla kadar uzandığı düşünülmektedir. Fethiye konumu itibarıyla doğal güzellikleriyle de ön planda yer alan turizm merkezlerindendir. İlçe Kelebek Vadisi, Ölüdeniz Kaya köy gibi eşsiz doğal güzelliklere sahiptir. Tarih boyunca önemli medeniyetlere ev sahipliği yapmış Fethiye önemli bir açık hava merkezi olarak da bilinmektedir. Roma, Bizans Selçuklu, Osmanlı, gibi medeniyetlere ait tarihi kalıntılar ilçede mevcut konumdadır (Palaz ve Dönmez, 2022).

Fethiye, Akdeniz bölgesinde yer alan 13 ilçeye sahip önemli turizm merkezlerimizdendir. Alternatif turizm ve deniz turizmi olarak oldukça fazla talep görmektedir. İlçe her yıl milyonlarca turist ağırlamaktadır. Yamaç paraşütü, su sporları ve deniz turizmi alternatif turizm bakımında ilgi görmektedir. Tlos Antik Kenti, Telmessos Antik Tiyatro, Tlos Antik Kenti gibi antik turistik mekanlar Fethiye'nin kültür zenginliğini gözler önüne sermektedir. (Doğru ve Koçak, 2021).

Türkiye'de turizm açısından Fethiye, Antalya ilinden sonra gelmektedir. İlde bulunan tarihi değerler ile doğal güzellikler turizm sektörünün gelişmesinde önemli olmuştur. Turizm sektöründe istihdam eden insan sayısı her geçen yıl daha da artış göstermektedir. Kısaca turizm sektörü, bir yerin tarihi ve doğal güzelliklerini görmek amacıyla yapılan gezilere verilen isimlerdendir. İstihdam ise işyerinde çalışan insan sayısı olarak ifade edilmektedir. (Yanardağ ve Avcı, 2012).

Fethiye İlçesinde Bulunan Turistik Alanlar

Babadağ: Fethiye'de yer alan turistik yerlerdendir. Yamaç paraşütünde Dünyanın en iyi 10 yerlerinden birindedir.

Belcekız Sahili: Fethiye’de yer alan en uzun ve güzel plajlarından biridir.

Çalış Plajı: Fethiye’nin en popüler plajlarından biridir.

Kelebekler Vadisi: Kelebeklerini yanı sıra mağara ve şelaleleri ve yeşil alanları ile gelen ziyaretçilerin ilgi odağı konumundadır.

Gemiler Adası: Antik kentin kalıntıları üzerinde yer alan ada her yıl binlerce turistin ilgisini çekmektedir.

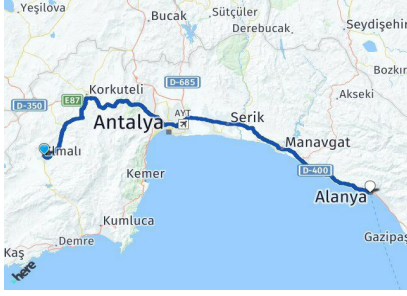
Ölüdeniz: Turkuaz rengi denizi ile dünyanın eşsiz güzellikleri konumundadır.

Sahil Kasabası olan Fethiye, turizmden büyük oranda gelir elde etmektedir. Sahip olduğu tarihi mekanların yanında doğal güzellikleriyle birçok alanda turistik ev sahipliği yapmaya devam etmektedir. Çalış Plajı, Ölüdeniz, Gemi Adası, Kelebekler Vadisi, Babadağ gibi plajlar önemli destinasyonlardır. Kayaköy, Letoon Antik Kenti, Tlos Antik Kenti, Afkule Manastırı gibi tarihi ve kültürel öneme sahip alanlar turizm için önemli potansiyele sahiptir. Fethiye aynı zamanda yat turizmi, eko turizm, yat turizmi gibi alternatif turizm olarak anılmaktadır. Babadağ, yamaç paraşütü için dünyanın en iyi 10 yerlerinden birisindedir. Fethiye’de aynı zamanda dalış, dağcılık, trekking gibi sporlar için önemli bir konumdadır. Bu gibi alternatif bir çok alandan dolayı yılda milyonlarca turist ağırlamaktadır. Fethiye, sahip olduğu güzellikler ile yat, spor, ego, deniz, kültür, doğa gibi birçok alana ev sahipliği yapmaktadır (Palaz ve Dönmez, 2022).

Türkiye’de turizm sektörü anlamında yoğunlaşmış iki il bulunmaktadır. Bunlar Antalya ve Muğla ilidir. Bu iki, il turizm gelirlerinin %80’ini oluşturmaktadır. Turizm sektörünün gelişmesi bu alanda hem dolaylı hem de doğrudan istihdam oluşturmaktadır. İş imkanlarının sınırlı olduğu yerlerden insanlar bu bölgeye gelerek mevsimsel iş olarak bölgelere göç almaktadır. Genel olarak turizm ülkemizde Muğla ve Antalya iline yoğunlaşmıştır. İstihdam alanlarında yaralanmak için mevsimsel iş için bölgelerden göç almaktadır (Yanardağ ve Avcı, 2012).

Alanya

Alanya, Türkiye’nin Akdeniz Bölgesinde Antalya ilinin doğusunda yer alan bir ilçedir. Alanya’nın yüzölçümü 2085 kilometredir. Alanya’nın doğusunda Sarıveliler ve Gazipaşa, güneyinde Akdeniz ili, batısında Manavgat, kuzeydoğusunda Taşkent ve Hadim, kuzeyinde Gündoğmuş yer almaktadır (Akış, 2007).

Şekil 3: Alanya kentinin haritası ve görseli (Google Harita ve Görseli)

Üç tarafı denizlerle çevrilmiş olan Türkiye’de deniz ticareti önemli bir yere sahiptir. Kıyı kentleri gemilerin uğradığı mekanlar haline gelmiştir. Bu yerlerin başında konumu dolayısıyla Akdeniz’in kuzey kısmında yer alan Alanya önemli yer sahiptir. Bergama kralı II. Attalos tarafından kurulmuş olan Antalya, Abbasi, Bizans, Anadolu Selçuklu, Abbasi, Osmanlı, Anadolu Selçuklu gibi büyük medeniyetlerin deniz ticaret merkezi olarak yer almıştır. Antalya kıyıları 640 kilometre uzunluğundadır. Bu uzun olan kıyı şeridi, su altı zenginliğinden dolayı önemli merkezi konumlardandır. Son yıllarda yapılmış olan su altı çalışmalarından tespit edilen batık ve diğer kültür varlıkları bu zenginliği daha da önemli konuma getirmektedir. Türkiye başlı başına önemli deniz ticaret merkezidir. Su altı zenginliği ile de son yıllarda yapılan araştırmalarda daha çok önem kazanmıştır (Öniz ve Karademir, 2016).

1980 yıllardan itibaren gelişme gösteren Alanya, turizm merkezi haline gelerek, araştırmacıların da dikkati çekmiştir. 2000’li yıllardan itibaren var olan ilgi daha da artmaya başlamıştır. Alanya’nın turizm gelişiminin nedenleri, süreci ve sonuçları gibi konular işlenmiştir. Antalya’da uygulanan turizm faaliyetleri ekonomik, sosyal, çevresel gibi bir çok etkileri araştırılmıştır. Bu çalışmalar Antalya’nın turizm potansiyelinin gelişimini daha da iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Bunun yanında Alanya’nın turizm destinasyonu olarak gelişmesine katkıda bulunmaktadır (Solmaz ve Uyar, 2022).

Narenciye ve muz üretimine bağlı tarım merkezlerinden olan 20. yüzyılın ilk yarısında Alanya, 1950’lerde Damlataş Mağarasının sağlık turizmi olarak açılmasıyla iç turizm daha da canlılık kazanmıştır. Damlataş Mağarası her yıl binlerce kişinin ziyaret odağı olan sağlığa faydası hem de doğal güzelliğiyle bilinen bir yerdir. Sağlık turizmi açısından ziyaretçilere ev sahipliği yapması Alanya iline iç turizm bakımından önemli katkı sağlamıştır (ALTSO, 2007).

1980 yıllarda değişen ekonomik politikadaki yapısal değişim 1982 Turizm Teşvik Kanunuyla birlikte Alanya turizm merkezi ilan edildi. Bu gibi sebepler turizmin bölgedeki yatırımlarını artırdı. Yabancı tur operatörlerinin pazara girmesiyle Alanya Türkiye’de kitle turizmin uygulandığı ilk destinasyon olmuştur (ALTSO Ekonomik Raporu, 2019; Yavuz & Unur, 2021).

Alanya'nın yüzölçümü 1545 kilometredir. Sahil uzunluğu da 75 kilometredir. Bu sahil şeridinin doğal ve kumsal plajlarla çevrilidir. Bunlar Antalya'nın turizm sektöründeki önemini belirlemektedir. Alanya'nın doğal ve uzun olan plajları turizme önemli katkılar sunmaktadır. (Bamyacı, 1988).

Alanya'nın doğal limanı tarih boyunca yerleşmeciler ve korsanlara sığınak merkezi konumunda olmuştur. Anadolu Selçuklu hükümdarı olan Alaeddin Keykubat limanı değerlendirmek istemiş ve tersane ve Kızılkule inşaa etmiştir. Liman hala günümüzde de hizmet vermektedir. Akdeniz kıyılarının turistik çekicilik göstermesi Türkiye'yi de turizm merkezi konumuna getirmiştir (Özkan, 2005).

FİLYOS KENTİ

Şekil4: Filyos Kentinin Kıyı Şeridinden Görüntü (Orijinal).

Tarihi

Zonguldak ilinin kuzeydoğusunda bulunan Filyos, Tios Antik Kentinin üzerine kurulmuş bir yerdir. Bu kentin tarihi hakkında fazla bilgi mevcut konumda değildir. Efsaneye göre MÖ. 7. yüzyılda kurulduğu düşünülen kent tarih boyunca bir çok değişik isimlerle anılmıştır. Hiçbir zaman siyasi güç oluşturmayan kent MÖ 70 yılında yağmaya maruz kalmıştır. Sonrasında yeniden inşaa edilen kent balıkçılık ve ticaret faaliyetleriyle yaşamını sürdürmüştür. Bölgede tahıl ve üzüm yetiştirilmekte palamut balığı bol miktarda avlanmaktadır.

Filyos kenti, Bizans dönemince önemli bir dini merkezi haline gelmiş bir dönem Cenovalıların hakimiyetine girmiştir. Günümüzde ise Filyos, Bizans Roma, Ortaçağ dönemlerine ait olan kale, sur, su kemeri, tiyatro, çeşitli mezarlar savunma kulesi gibi toprak üstü kalıntılara ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Filyos Bizans döneminde siyasi ve dini bir merkez olmuş, Osmanlı ve Selçuklu dönemimce önemini yitirmiş bir balıkçı kasabasına dönüşmüştür.

Tios Antik Kenti Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında kazılan ilk ve tek antik kenttir.

Bu durum Karadenizin tarihi ve arkeolojisine önemli katkılar sağlamaktadır. Bölgede kazıların devam etmesi hususunda kentin yolları, hamamları, dini yapıları, mezarları gibi önemli yapılar ortaya çıkacaktır. Geçmişin ihtişamını gözler önüne seren kent turizm açısından da önemli bir yer haline gelmiştir. 1900'lü yıllarda liman tesisinin yapıldığı bölgede Kille denilen küçük bir yerleşim yeri vardı. Bu yerleşim yerine Eski Filyos olarak anılıyordu. Günümüzde ise Yeni Filyos adı verilmektedir. (Elifoğlu vd.,2015).

Şekil5: Tios Antik Kentinden Görüntü (orijinal)

Coğrafyası

Antik Coğrafyası Amasyalı Strabon Tios Kenti ile ilgili” Söylenecek sözü olmayan bir kent” ifadesini kullanmıştır. Bu ifade ile merkezin kültürel ve siyasi merkez olamadığını gözler önüne sermektedir.

Günümüzde Tios Antik Kenti Zonguldak'ın Çaycuma ilçesine bağlı Filyos beldesinde (Şekil 6) yer almaktadır. Kentin önemi arkeolojik kazılarla birlikte daha da önem kazanmıştır. Turizm potansiyeli yüksek bir yerdir(Şahin,2015).

Tios antik kenti Zonguldak'a bağlı Çaycuma ilçesinde bulunur.60 hektarlık bir alana yayılmış kenttir. Karadenizin kıyısında yer alan kent arkeolojik kazısı sürdürülen nadir örnekler arasındadır. Tios antik kent ile bilgiler Marcianus, Arrianus gibi yazarların eserlerinde yer almaktadır. Kent,Karadenizin ticaret merkezi yer almakta ve Bithynia ve Paphlagonia bölgeleri arasında önemli rol oynamaktadır (Şahin,2015).

Şekil6: Filyos Kentinden Görüntü (orijinal)

Nüfusu

954 yılında belde statüsü kazandıktan sonra 2000 yılına gelinceye kadar nüfus miktarı sürekli artış göstermiş ve artış oranları yıllar arasında ani dalgalanmalar yapmamıştır. 2000’li yıllardan itibaren ülke genelinde kırsal kesimden büyükşehirlere doğru yapılan yoğun göçlerden araştırma sahamız da etkilenmiş, bu dönemlerde belde nüfus miktarında azalmalar kendini göstermiştir

Beldedeki nüfusu mahalle bazlı ele alacak olursak 2020 yılı itibariyle belde merkezini oluşturan Öteyüz, Hisarönü ve Kocaali mahalleleri nüfusun %94’üne sahiptir. Merkezden kopuk konumda olan Sefercik, Abacık ve Geriş mahallelerinin toplam nüfus içindeki payı %6’dır. 2007-2020 yılları arasındaki verilere göre nüfusu en çok azalan mahalle, en fazla nüfusa sahip olan Öteyüz mahallesidir. Bu dönemde mahalle nüfusu 549 kişi azalarak 2202 kişiye gerilemiştir. 2007-2020 döneminde nüfusu en az azalan mahalle Geriş’tir. Geriş mahallesinin nüfusu 34 kişi azalarak 155 kişiye gerilemiştir (Yalçın,2022).

TÜİK verilerine göre Türkiye’nin nüfus oranı artarken Çaycuma ilçe merkezinin yeni nüfusu da belli oldu.2020 yılında 27 bin 847 olan merkez nüfusu 2021 yılında 213 daha artarak 28 bin 060 kişi oldu. Öte yandan beldelerde ise yaşayan kişi sayısı da şu şekildedir;

Filyos: 2020: 4.943 / 2021:4.927 Düşüş: 16 olmuştur. (URL-1)

Turizm Özellikleri

Filyos Plajı

Beldenin en önemli doğal turizm varlığı olan Filyos Plajı, Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde yapılan Filyos Ateş Tuğla Fabrikasının gölgesinde kalmış, daha yakın dönemde inşa edilen balıkçı tekneleri tarafından kullanılan liman, plajı ikiye bölerek plajın çok önemli bir kısmını devre dışı bırakmıştır (Yalçın,2022).

Kasabanın doğal varlıklarının yanında beşeri açıdan da turizm potansiyeli yüksektir. Tarih öncesi dönemlerden itibaren yerleşim alanı olma özelliğini koruyan sahada sur duvarları, tiyatro, su kemeri, kule, mezarlar, kale duvarları, tonozlu galeri ve mendirekler yerli ve yabancı turistleri kendisine çekmektedir (Yalçın,2022).

Şekil7:Filyos'un sahiline ve iskelesine ait görüntü(orijinal)

Akropol / Kale Tepesi:

Tios antik kentinin ilk yerleşim yeri,denize dik uzanan,kentin kuzeyinde yer alan Kale Tepesi üzerinde yer almaktadır.Bu tepenin üzerinde Ortaçağa ait kalıntılar bulunmaktadır.Kalenin duvarları 2003 yılında restore edilerek tarihi kenti koruma adına yapılmış bir adımdır.MÖ 7.yüzyılda kurulmuş olan kent günümüze kadar hala kalan kalıntılar ile önemli bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir(Sönmez ve Öztürk,2008).

Şekil8: Filyos'un Kalesine ait görünüm (orijinal)

Sonuç

Bu çalışmada turizm kavramında hareketle küresel ekonominin toplum üzerindeki etkileri turizme ne gibi faydaları olduğu incelenmiştir. Ayrıca Türkiye’deki turizm özelliklerinden hareketle İnkumu, Fethiye ve Alanya’nın turizme katkıları, kıyı özellikleri belirlenmiştir. Bulgular neticesinde turizm kavramının sosyal ve ekonomik açıdan güç olduğu tespitine varılmıştır. Turizm gelir üretmekte aynı zamanda istihdam sağlayarak, kültürel alışverişi teşvik edilerek sürdürülebilir kalkınmayı desteklemektedir. Turizmin bazı olumsuz etkilerinin de olduğu görülmektedir. Kültürel asimilasyona ve çevresel bozulmaya sebep olacak gelecek nesillere aktarılması adına tehdit oluşturmaktadır. Turizmin olumlu etkilerini arttırmaya, olumsuz etkileride azaltmaya yönelik uygulamaların geliştirilmesi gerekmektedir. Çevresel ve sosyal etkileri dikkate alınmalıdır ve yerel toplulukların yarına bir turizm oluşturularak toplumların kalkınmasına yardımcı olacaktır.

Türkiye sahip olduğu uzun sahil, kıyı şeridi ve doğal güzellikleriyle kıyı turizm destinasyonudur. Ülkemiz her yıl milyonlarca yabancı ve yerli turizmi ağırlayarak kapasiteye sahiptir. Çalışma içerisinde kıyı turizmin sosyal etkilerinin yanında ekonomik etkilerininide incelemektedir. Kıyı turizmi sürdürülebilir şekilde yönetilmesi lazımdır. Yerel toplulukların kalkınması için kıyı turizmi önemli etkiye sahiptir. Türkiye’de kıyı turizmi potansiyeli oldukça yüksektir. Ancak bu potansiyelin daha da genişlemesi adına sürdürülebilir bir şekilde değerlendirilmesi gerekir.

Kıyı turizminin sosyal ve ekonomik etkilerini arttırmak için daha fazla değerlendirmeye ihtiyaç duyulmaktadır. Olumsuz etkileri kaldırmak adına araştırmaya ve uygulamaların geliştirilmesi kıyı turizmi için önemlidir.

Filyos kıyı kenti projesi, Filyos Nehri’nin, Karadeniz’e döküldüğü noktada yer almaktadır. Filyos Nehri’ne yeni turizm tesisleri inşaa edilerek, bölgenin tarihi ve kültürel değerleri korunmalı, gelecek nesillere aktarılması adına önemli adımlardandır. Proje hayata başarılı bir şekilde geçirildiği takdirde turizm potansiyeli önemli ölçüde artacaktır. Bu da ülke turizminin gelişmesinde önemli adımlar arasında yer almaktadır.

Filyos, Zonguldak ilinin bir beldesinde, Karadeniz’in kıyısında yer alan bir yerdir. Antik dönemden kalma kalıntılara sahip olan Filyos, aynı zamanda doğa güzellikleri ile dikkat çekmektedir. Turizm potansiyeli oldukça yüksek yerdir. Filyos, antik çağlardan kalma kalıntılara ev sahipliği yapan bir mekanlardan biridir.kalıntılar arasında Filyos Antik Kenti,Filyos Kalesi,Filyos Çayı,Filyos Limanı bulunmaktadır.Eğlence aktiviteleri,doğa sporları içinde uygun bir mekandır.Aktivitelerden kamp balık tuta tekne turları çok yaygın olarak bu mekanda yapılmaktadır.Aynı zamanda doğa güzellikleri, ile de dikkat çeken Filyos,Filyos Ormanları ile eşsiz

doğa manzarası sergilemektedir.Filyos'ta turizm alt yapı henüz yeterince gelişmemiştir.Geliştirilmesi için kafeler konaklama tesisleri gibi turistik işletmelerin sayısı artırılmalıdır.Filyos'ta turizm potansiyelinin geniş kitlelerce duyulması için tanıtımın artırılması gerekmektedir.Yurt içi ve yurt dışı Fuarlarda yer alması,sosyal medyanın aktif bir şekilde kullanılması gerekmektedir.Bu çalışmada Filyos'un turizm potansiyeli değerlendirilerek Çaycuma ilçesine bağlı olan Filyos'un turizm merkezi haline getirilmesi mümkündür.Bu öneriler dikkate alındığında faaliyete geçirildiği takdirde Filyos'un hem de turizm açısından ilgi odağı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aydın, P. (2005). Bartın İnkumu, Güzelcehisar ve Mugada Kıyılarında Yetişen Kumul Bitkilerin Saptanması. (Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü Yüksek lisans tezi, 170s, Bartın.)
- Alanya Ticaret ve Sanayi Odası (2007). Alanya’da konaklama sektörünün gelişimi ve mevcut durumunun analizi. Alanya’da Konaklama Sektörünün Gelişimi. <https://www.altso.org.tr/yayinlarimiz/raporlar-vedosyalar/alanyada-konaklama-sektorunun-gelisimi/> Erişim Tarihi: 08.07.2022
- Alanya Ticaret ve Sanayi Odası Ekonomik Raporu (2019). <https://www.altso.org.tr/yayinlarimiz/alanya-ekonomikrapor/alanya-ekonomik-rapor-2019> Erişim Tarihi: 08.07.2022.
- Atasoy, S.,& Erpehlivan, H. (2012). Filyos-Tios Kenti: İlk Yerleşmeye ait Keramik Buluntular. İsmail Fazlıoğlu Anı Kitabı, 1-11.
- Aydın, F.,& Doğru, E. Covid-19 Salgının Konaklama İşletmelerine Etkisi (Datça Örneği).
- Ayhan, A., (2007). Alanya’da turizm ve turizmin Alanya ekonomisine etkisi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (17), 15-32.
- Bamyacı, H., (1988), Alanya’da Turizmin gelişmesi ve Problemleri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Bartın Belediyesi, (2005) Bartın Kıyıları, Bartın Belediyesi WEB, <http://www.bartın.gov.tr>, Bartın.
- Bartın Valiliği (2020). <https://bartın.gov.tr>, (Erişim Tarihi: 01.02.2021).
- Başol, K. (2012), Türkiye Ekonomisi, 11.b., Türkmen Kitabevi, İstanbul
- Çakmakçı, E, & Öztürk, Ş. (2019). Toplumsal değişimin bir faktörü olarak turizm. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ek Sayı, 1-17.
- Deniz, T. (2019). Turizm ve biyoçeşitlilik. Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 2(3), 323-339.
- Deniz, T.,& Kalem, M. Y. (2018). Turizm Coğrafyası: Çalışmalar, Sorunlar ve Yaklaşımlar. Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 1(1), 41-54.
- Doğaner, S. (2001). Türkiye Turizm Coğrafyası, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- Dönmez, Y. and Türkmen, F. (2019). Importance of Landscape Arrangements in Hospitality Business. Journal of Turkish Tourism Research, 3(4): 1698-1705.
- Dönmez, Y., Çabuk, S., Öztürk, M., & Gökyer, E. (2016). Safranbolu Kentsel Sit Alanında otopark sorunu ve çözüm alternatifleri. Bartın Orman Fakültesi Dergisi, 18(2), 137-145.
- Efiloğlu, A., Hatunoğlu, N., Özer, H., Gürdal, T., & Sankır, H. (2015). İnsan, Kimlik, Mekan Bağlamında.

- Emir, G. (2021). Bartın'ın turizm coğrafyası, sorunları ve çözüm önerileri.
- Gökyer, E., Öztürk, M., Çorbacı, Ö.L., Dönmez, Y. (2018). Evaluating the Effects of Tourism on Urban Development: Case Study of Amasra (Bartın), Turkey. *International Journal of Recent Engineering Research and Development (IJRERD)*, 3(2), 3-8.
- incelenmesi.
- Karadeniz, V., Çelikoğlu, Ş., & Altınbilek, M. S. (2010). Turistik özellikleri yönünden inkumu rekreasyon alanı ve çakraz tatil köyü (Bartın). *Erzincan üniversitesi eğitim fakültesi dergisi*, 12(1), 164-186.
- Karadeniz, V., Çelikoğlu, Ş., & Altınbilek, M. S. (2010). Turistik özellikleri yönünden inkumu rekreasyon alanı ve çakraz tatil köyü (Bartın). *Erzincan üniversitesi eğitim fakültesi dergisi*, 12(1), 164-186.
- Karakaş, A., Demirkan, B., & Aslan, A. (2022). Bartın halkının turizme bakış açısı. *Dicle üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü dergisi*, (30), 444-462.
- Meydan K., Vural, Ö., Öztürk, S. & Işınkaralar, Ö. (2020). Development of Eco-tourism Resource Values Using Rapid Rural Assessment Method: The Case of Ilıca Village. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 10 (1), 1-14
- Öniz, H., & Karademir, M. (2016). Antalya kıyıları arkeolojik sualtı araştırmaları üzerine bir değerlendirme. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 19(41. YIL ÖZEL SAYISI), 261-277.
- Özdemir, Ü. (2006). "Amasra'da Turizm ve Çevresel Etkileri", *Doğu Coğrafya Dergisi*, sayı:15, s.33-52.
- Özden, A. Y. (2016). Antalya bölgesinde son 20 yılda yapılan otellerin plan tiplerinin incelenmesi. *İmuco* 2016, 8.
- Özkan, A. H. (2005). *Ekolojik Mimarlık Çerçevesinde Alanya'daki Turizm Olgusunun*
- Öztürk, S., Işınkaralar, Ö., Yılmaz, D. (2021b). Restorasyon çalışmaları sonrası yerel halkın algı ve tutumları (Kayseri Kalesi Örneği). *Doğu Coğrafya Dergisi*, 26(45), 183-194.
- Öztürk, S., Işınkaralar, Ö., Yılmaz, D., & Çılgınoğlu, H. (2021a). Bir kültür turizmi destinasyonu olarak hasankeyf örneğinde ziyaretçi memnuniyeti. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 23(2), 359-369.
- Öztürk, S., Işınkaralar, Ö., Yılmaz, D., & İhtiyar, M. (2020). Koruma Yaklaşımı Olarak Tarihi Bir Güzergâhın Kültür Rotasına Dönüştürülmesi: Kastamonu Örneği. *Turar Turizm ve Araştırma Dergisi*, 9(2), 144-159.
- Öztürk, S., Işınkaralar, Ö., Yılmaz, D., Çiçek, E. (2021c). Tourists' Perspective of Cultural Heritage Areas: Importance-Performance Analysis of Safranbolu. *Research & Reviews in Architecture, Planning and Design*, Publisher: Gece Kitaplığı, Ch.1, 135-155

- Palaz, M. (2022). Fethiye'nin doğal ve kültürel özelliklerinin turizm üzerine etkilerinin araştırılması (doctoral dissertation).
- Solmaz, C.,& Uyar, M. (2022). Alanya turizm çalışmaları üzerine bibliyometrik bir analiz.
- Sönmez, İ. F.,& Öztürk, B. (2008). Batı Karadeniz'de Bir Antik Kent Kazısı: Tios (Filyos). *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 127, 133-146.
- Tosun, C. (2001) challenges of sustainable tourism development in the developing world: the case of turkey, *tourism management*, 22, 289-303.
- Türkmen, F.,& Dönmez, Y. (2015). Korunan alanların turizme açılmasına ilişkin yerel halkın görüşleri (Yenice örneği). *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5(2), 189-204.
- Uğur, İ., & Dönmez, Y. (2021). Somut kültürel miras alanlarının turistik çekicilik açısından değerlendirilmesi: Birgi örneği. *Journal of Academic Tourism Studies*, 2(2), 54-67.
- Yalçın, B. (2022) Filyos Kabasının Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Ana Bilim Dalı, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, -Karabük.
- Yanardağ, M. Ö.,& Avcı, M. (2012). Turizm sektöründe istihdam sorunları: Marmaris, Fethiye, Bodrum ilçeleri üzerine ampirik bir inceleme.
- Yayını, E. (2011). *Journal of science and technology institute*.
- Yıldırım, Ş. (2017). Tios-tieion: söylenecek çok önemli bir şeyi olmayan kent. *Trakya üniversitesi edebiyat fakültesi dergisi*, 7(14), 206-242.
- Zafer, B. Ve Güney, A., (1997) Kıyılara Turizmin Baskısı ve Korumanın Yeterliliği, Türkiye'nin Kıyı ve Deniz Alanları I. Ulusal Konferansı, Türkiye Kıyıları 97 Bildiriler Kitabı, Kıyı Alanları Milli Komitesi, ODTÜ, Ankara, s 273-279.

İnternet Kaynakları

URL-1 <https://www.caycuma.org/haberoku.asp?id=10569> Erişim Tarihi: 07.12.2023

KIR SOSYOLOJİSİNİN GENİŞLEYEN İLGİ ALANI: “GIDA MESELESİ”

*Hakan ARSLAN*¹

¹ Doç. Dr., Uşak Üniversitesi, Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, hakan.arslan@usak.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-2376-9253>

Giriş

Dünya nüfusunu anlık olarak takip eden Worldometers internet sitesinin verilerine göre 2023 yılının aralık ayı itibarıyla dünya nüfusu 8 milyarın üzerindedir (URL 1). Bu nüfusun önemli bir kısmı ise kentsel alanlarda yaşamakta olup kırsal alandaki besin üretimi işinden uzaklaşmıştır. 2008’den bu yana yarıdan fazlası kentlerde ikamet etmekte olan dünya nüfusunun 2050’lere gelindiğinde %68’lik bir orana ulaşacağı tahmin edilmektedir (BM, 2018). Dolayısıyla dünya nüfusunun bir yandan hızlı artışı öte yandan oransal olarak kentsel alanlarda yoğunlaşmış olması günümüze beslenme ve açlık problemleri gibi konularda giderek artan bir endişe yaşanmakta ve bu konulardaki karamsar görüşler gün geçtikçe yaygınlaşmaktadır. Daha endüstrileşmenin en başında Thomas Robert Malthus tarafından dile getirilen görüşler bu konudaki kaygıların ilk örneklerinden birini oluşturur.

Malthus “An Essay on the Principle of Population” (Nüfus İlkesi Üzerine bir Deneme) (1798) başlıklı ünlü çalışmasında nüfusun geometrik bir şekilde artmasına karşın tarımsal üretimin aritmetik olarak arttığını ve arasındaki bu farklılığın da üretim ve tüketim arasındaki makası açarak toplumların yeterli beslenebilirliği konusunda bir tehdit yarattığını belirtmektedir. Malthus her ne kadar sanayi devrimini tahmin etme konusunda başarısız olduğu gerekçesiyle eleştirilse de teknolojik değişimin demografik sonuçları üzerindeki kaçınılmaz etkisini öngörme açısından önemli bir katkı yapmıştı (Weir, 1991: 401). Nitekim günümüzde de nüfus ve beslenme ilişkisini ele alan tartışmalarda Malthus’un fikirleri ve öngörülleri kendisine oldukça geniş bir yer bulmaktadır. 19. yy.’ın son çeyreğinde yeniden hatırlanan ve 20. yy.’da özellikle nüfus planlaması konusunda Üçüncü Dünya ülkelerinde rağbet gören yaklaşım Neo-Malthusçuluk olarak isimlendirilmiştir.

Gıda arzının yüksek dünya nüfusunu doyurma konusunda yarattığı endişeler, Üçüncü Dünya ülkelerindeki yüksek doğurganlığın komünizmin yayılması gibi politik sonuçları da olabileceği kaygısıyla birleşince Neo-Malthusçu nüfus planlamasının soğuk savaş yıllarında Amerikan dış politikasının resmi bir unsuru haline geldiği görülür (Küçük, 2020, 1495).

1960’lardan itibaren gıda üretimini arttırmak ve bu şekilde açlıkla mücadele etmek iddiasıyla adına “yeşil devrim” denilecek olan sürecin geliştiği görülür. Yeşil devrim ifadesi ilk kez 8 Mart 1968’de ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı (USAID) yöneticisi olan William Gaud tarafından yaptığı bir konuşmada¹ kullanılmıştır (Robin, 2010, 308). Yeşil devrim, tarımda geniş çaplı mekanizasyonun yanısıra kimyasal gübre ve ilaç kullanımının artmasını, yüksek verimli tohum çeşitlerinin yaygınlaşmasını ve daha fazla

¹ Bu konuda Köymen (2012, 98), kavramın ilk kez 1920’lerde Rusya’daki “Kızıl Devrim”e karşı olarak Orta ve Doğu Avrupa’da gerçekleştirilen toprak reformları için kullanıldığını söyleyerek karşı bir duruş sergilemektedir.

sulama yapılmasını sağlayarak mahsul miktarının fazlaştırılmasını işaret etmektedir.

1968 yılında adı konulan yeşil devrimin doğuşu ise bu tarihten daha önce, 1943 yılında Mexico City’de gerçekleşmiştir. Amerikan hükümetiyle yapılan anlaşmaya bağlı olarak Mexico City’ye yakın bir banliyöde bilimsel bir misyonla buğday üretiminin arttırılmasına yönelik bir işbirliği geliştirilmiştir (Robin, 2010, 308). Bu süreçte Rockefeller Vakfı’nın araştırma ve uygulamalarıyla gelişen yeşil devrimin önde gelen araştırmacısı olan ve “yeşil devrimin babası” olarak anılan Norman Borlaug dünyadaki açlık sorunu ile mücadele ettiği ve ürettiği “mucize tohumlar”ın yarattığı bolluk sayesinde barışa katkı sağladığı gerekçesiyle 1970’de Nobel Barış Ödülüne layık görülmüştür.

1940’larda Rockefeller Vakfı’nın öncülüğünde Meksika’da başlatılan yeşil devrim 1960’lardan sonra diğer Üçüncü Dünya Ülkelerine de yayılmıştır. Bu süreçte Ford Vakfının da devrimin farklı bölgelerde uygulanmasıyla ilgili faaliyetlerini arttırdığı görülür. Yeşil devrim yöntemlerinin ikinci uygulaması, bu kez Ford Vakfı’nın öncülüğünde Hindistan’da gerçekleştirilir. Hindistan’daki uygulama için yüksek miktarda buğday tohumunun ithal edildiği, sulama yatırımlarının gerçekleştirildiği ve kimyasal kullanımlarıyla 1970’lerin sonlarında çeltik tarımının %30 daha verimli hale getirildiği tespit edilmiştir (Camcı-Çetin, 2022, 111). Daha sonra yeşil devrim programlarının Türkiye, Pakistan, İran, Fas, Şili, Kolombiya, Porto Riko, Tayvan, Güney Kore, Filipinler gibi başka ülkelere de yaygınlaştığı görülür (Küçük, 2020, 1493).

Yeşil devrim sayesinde verim artışının gerçekleşeceği, bunun da açlık sorunu yeneceği, barış, huzur ve zenginlik sağlayacağı yönündeki beklentiler kısa zaman içerisinde boşa çıkmıştır. Vandana Shyva (1993, 19) yeşil devrime yüklenen bu umutların gerçekleşmediğini, tam tersi etkiler yarattığını vurgulamaktadır. Shyva’ya göre yeşil devrim dünya tarımının bilime dayalı dönüşümünün adıdır ve bunun en ünlü örneği Hindistan’daki Pencap’tır. Ancak Pencap, bir başarı öyküsü olarak anlatılmasına rağmen yeşil devrimden 20 yıl geçtikten sonra ne bir refah ne de barış bölgesi olarak tanımlanabilir. Tam tersine Pencap bolluk yerine hastalıklı toprakların, haşere akınına uğramış mahsullerin, suyla dolu çöllerin ve borç batağındaki hoşnutsuz çiftçilerin bulunduğu bir yer haline gelmiştir. Barış yerine de şiddetli çatışmalar neticesinde hayatını kaybeden insanlar bulunmaktadır.

Ayrıca yeşil devrim, tarımın sanayileşmesini hızlandırdığı için Üçüncü Dünya’da (ABD’de olduğu gibi) çiftçilerin kırsal kesimden uzaklaştırılmasına da neden olmuştur (Friedman, 2005b, 242-3). Aşağıda ele alınacak olan “gıda rejimleri”nden “ticari-endüstriyel gıda rejimi” olarak isimlendirilen ikincisinin sürdüğü dönemde ortaya çıkan ve yaygınlaşan “yeşil

devrim” döneminde küçük çiftçilerin topraklarını terkettiği, kentlere göç ettiği ve tarımsal süreçlerin hakimiyetinin şirketlerin kontrolüne geçmeye başladığı görülür.

Bu çalışma, kır sosyolojisi disiplininin değişen kapsamı içerisinde gıda meselesinin merkezi konumuna dikkat çekerek gıda rejimi, gıda güvencesi, gıda egemenliği, gıda toplulukları gibi kavram ve paradigmalara birbirleriyle “gıda” üzerinden nasıl ilişkilendiğini göstermeyi amaçlamaktadır. Bu amaç ekseninde öncelikle tarım-gıda ilişkilerinin kapitalizmin tarihini biçimlendirmedeki belirleyici rolünü sergileyen “gıda rejimi” kavramı incelenecek, ardından endüstriyel tarım süreçlerinin halklar üzerinde yarattığı çeşitli problemlere yanıt vermeye çalışan gıda güvencesi, gıda egemenliği, gıda toplulukları gibi perspektifler ve pratikler ele alınacaktır.

Kır Sosyolojisinin Genişleyen Kapsamı

1980’lere yaklaşıldıkça “Kır Sosyoloji” (Rural Sociology- Türkiye’de Köy Sosyolojisi) olarak anılan disiplinin kapsamının bir değişim içerisine girdiği görülmektedir. Daha önce ağırlıklı olarak kırsal toplulukları inceleme konusu yapan ve üretim sürecine yönelen kır sosyologları 1980’lere doğru başlayan ancak özellikle 1980 sonrasında, yoğunlaşan bir şekilde, geniş çaplı ve küresel boyutları da gözönünde bulunduran tarım ve gıda analizlerine yönelmişlerdir. Artık “Tarım ve Gıda Sosyolojisi” (The Sociology of Food and Agriculture) biçiminde adlandırılmaya başlanan bu çalışma alanı analizlerini tarımdan tarım-gıdaya, üretim süreçlerinden ürünün işlenmesi, pazarlanması ve dağıtılmasına ve ulusal çerçeveden küresel oluşum ve süreçlere kaydırmıştır (Büke, 2013, 61). Tarım ve Gıda Sosyolojisinin tarihçesini inceleyen Bonanno (2017, 57) bu alanın, Kır Sosyolojisinden “bağımsızlık” iddiasında bulunduğunu ve gıda egemenliği, gıda güvencesi, çevresel sürdürülebilirlik, tarım-gıda çalışanlarının refahı gibi konularla ilgilenmesi nedeniyle yenilikçi (progressive) bir sosyoloji uyguladığını belirtmektedir. Michael Carolan’ın tespitinde de tarım ve gıda sosyolojisinin kır sosyolojisini aşan bir boyuta sahip olduğu görülmektedir. Carolan’a göre (2012, 1) tarım ve gıda sosyolojisinin kökleri, tarım açısından kır sosyolojisi ile, gıda açısından ise “kültürel çalışmalar”la bağlantılıdır.

“Gıda” Meselesi

“Gıda”, Maslow’un (1943) ihtiyaçlar piramidinin en alt basamağında yer alan, beslenmeyle ilgili, yaşamsal ama “basit” bir konu olmasına rağmen günümüzde küresel bir probleme evrilmiş ve çok boyutlu bir krizler odağı haline gelmiştir. Gıda krizi, insanın varlığını doğrudan tehdit eden etkilere sahip olması dolayısıyla diğer krizlerden daha önemlidir. Dünya gıda krizinin pek çok gerekçesi olmasına rağmen temel nedeninin arz ve

talep dengesindeki değişimle ilgili olduğu kabul edilir (Gürlük ve Turan, 2008, 63). Gıda fiyatlarındaki artış, yoksul kesimleri besin değeri düşük gıdaları tüketmeye yöneltirken, gıda hakkının kullanılmasını riske sokmaktadır. Gıda hakkı olmadan kimsenin yaşamı, onuru ve insan haklarından yararlanabilmesi garanti edilemez (FAO, 2013, v). BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesinin (Committee on Economic, Social and Cultural Rights) 1999 tarihli ve 12 numaralı genel yorumu, “yeterli gıda hakkı”nın çerçevesini de çizmiştir. Bu yoruma göre “yeterli gıda hakkı”, bireylerin beslenme ihtiyacını karşılamak için yeterli miktarda ve kalitede gıda hakkının yanısıra kötü maddelerden arındırılmış ve kültürel olarak da kabul edilebilir olmasını içermektedir (akt. FAO, 2013, v). Gıda hakkı, gıda rejimi, gıda krizi, gıda güvencesi, gıda güvenliği, gıda egemenliği, gıda toplulukları vs. gibi gıda odaklı pek çok kavram ve süreç, bir yandan ekolojik, bir yandan sosyo-ekonomik, öte yandan siyasal boyutlara sahiptir. Çalışmanın bu bölümünde, gıda meselesini temele alan kavramların anlam içerikleri irdelenecek ve birbiriyle nasıl bir bağlamda iç içe geçtiği ortaya konulacaktır.

Gıda Rejimleri

Kabaca 1980’lere gelinceye kadar tarımsal süreçlerin analizi ağırlıklı olarak üretim safhası üzerinden ele alınmış ve büyük ölçüde kırsal alana sıkıştırılmıştır. Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren tarımsal ilişkilerin sadece üretim aşamasıyla sınırlandırılmaması tüketim ve dağıtım süreçlerini de içermesi gerektiği yönünde değerlendirmelerle birlikte tarımın “geri” ve “ileri” bağlantıları ele alınmaya ve analiz çerçevesi genişletilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda tohum, ilaç, gübre, makine gibi girdiler ve bu girdilerin kim tarafından hangi koşullarda sağlandığı “tarımın geri bağlantıları”nı işaret ederken ürün yetiştikten sonraki süreçler olarak işleme, dağıtım, pazarlama ve tüketim vs. ise “tarımın ileri bağlantıları”nı oluşturmaktadır. Tarımın geri ve ileri bağlantılarını birlikte düşünen bu yaklaşım “tarım-gıda sistemi” olarak adlandırılır (Büke, 2013, 77; Arslan, 2019, 62).

“Tarım-gıda sistemi”, tarım ve gıda meselesini ilişkisel bir süreç olarak ele almakla birlikte bu bağlantıların niteliği konusunda açık bir görüş sunmaz. Bu açığı kapatacak olan kavram ise tarım-gıda ilişkilerinin belli tarihsel dönemler içerisinde belirli düzenlilikler sergilediğini, bu nedenle dönemselleştirilmesinin mümkün olduğunu iddia eden “gıda rejimleri”dir (Büke, 2013, 77). Bonanno’ya göre (2017, 61) “gıda rejimi teorisi” literatüre yapılan en önemli katkılardan biridir ve aynı zamanda araştırma projelerine yön veren bir öneri niteliğindedir.

Gıda rejimi kavramı Wallerstein’in (1979) “dünya sistemi” ve Aglietta’nın (1979) “düzenleme” kuramlarından hareketle ilk olarak Harriet Friedmann (1987) tarafından kullanılmış ve daha sonra Friedmann ve Mc-

Michael (1989) tarafından detaylandırılmıştır. Gıda rejimi analizi dünya kapitalist ekonomisinin inşa sürecinde tarım ve gıdanın stratejik rolünü açıklamaya çalışmaktadır (McMichael, 2009, 139). Bernstein (2015, 1-2) gıda rejimi analizinin dayandığı temel soruları şu şekilde ifade eder: 1. Uluslararası kapitalist ekonomide gıda nerede ve nasıl üretilmektedir?; 2. Üretilen gıdalar ne tür gıdalardır ve nerede, nasıl ve kim tarafından tüketilmektedir?; 3. Farklı gıda rejimlerindeki gıda üretim ve tüketiminin uluslararası ilişkilere sosyal ve ekolojik etkileri nelerdir? Bu sorulara verilen cevaplar çerçevesinde gıda rejimi kavramı, küresel ölçekte güç dengelerinin değişmesine bağlı olarak gıda üretimi ve tüketiminde nispeten istikrarlı ilişkilerin hakim olduğu fikri üzerinde temellendirilmiştir. Bu anlamda gıda rejimlerindeki değişimler aynı zamanda kapitalist dünya düzenin tarihini ve krizlerini de ortaya koymaktadır (Erbaş, 2017, 18). Bu çerçevede birbirini takip eden üç gıda rejimi tanımlanabilir.

Birinci gıda rejimi olarak da adlandırılan “Yerleşimci-Sömürgeci Gıda Rejimi”, İngiltere’nin küresel hakimiyetinde ortaya çıkmış ve 1870-1914 arasında varlığını sürdürmüştür (Friedmann, 2005a, 125). Avrupa’daki işçi sınıfı hareketlerine yanıt olarak büyüyen ve tarihsel olarak daha önce tanık olunmamış bir “ticari aile çiftçiliği sınıfı” yaratan (Friedmann, 2005b, 227) bu gıda rejiminin temel ilkesi “serbest ticaret ideolojisi”ydi. Birinci gıda rejimi, gıda üretiminin, sanayileşmiş merkez ülkelerin işçi sınıfına ucuz ve bol miktarda gıda sağlayan eski kolonilere devredilmesini içermekteydi (Bonanno, 2017, 61). Başta Britanya’dan olmak üzere Avrupa kıtasından Amerika, Avusturalya, Kanada, Arjantin gibi uzak bölgelere göç eden ve oralarda yerli halktan zorla koparılan topraklara yerleştirilip tahıl (özellikle buğday) ve büyük baş hayvan yetiştiriciliği alanında uzmanlaşmaları sağlanan yerleşimciler, yetiştirdikleri ürünleri Avrupa’ya gönderdiler. Uzun mesafe nakliye için gerekli olan gemilerin ve demiryollarının inşa edilmesi bu boyutta uluslararası ticareti mümkün kılan en önemli unsurlar oldu.

Bernstein (2014, 79-99) birinci gıda rejimiyle beraber “çiftçilik” ve “tarım” arasında keskin bir ayrışmanın ortaya çıkmaya başladığını belirtir. Tarihin önemli bir bölümünde yerel bir faaliyet olarak varolan ve kırsal hane içerisinde gerçekleşen çiftçilik, 1870’lerle birlikte uzmanlaşmış kurumları ve faaliyetleriyle tarım sektörü kapsamında tanımlanmaya başlanmıştır. Daha önce “kendi kendine yeten” çiftçiler piyasanın bir parçası haline gelmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşına kadar devam eden Yerleşimci-Sömürgeci Gıda Rejimi, ekonomik kriz ve savaş zamanının korumacı politikaları nedeniyle serbest ticaret ilkesinin ortadan kalkmasıyla beraber sona erer.

Friedmann (2005a, 128) birinci gıda rejiminin çöküşüne rağmen ken-

dinden sonraki rejimde yeni güç, mülkiyet ve ticaret ilişkilerinin şekillenmesini önemli ölçüde belirlediğini ve bu konuda dört miras bıraktığını tespit etmektedir: “Tarımda işgücü sıkıntısı”, “derinlemesine metalaşmış çiftlikler”, “monokültüre dayalı verimlilik ölçümleri” ve “buğday ve sığır etine dayalı beslenmenin küreselleşmesi ve demokratikleşmesi.”

İkinci Gıda Rejimi (Ticari- Endüstriyel Rejimi) İkinci Dünya Savaşı sonrasında, yeşil devrimin de gerçekleştiği dönemde ABD’nin öncülüğünde ortaya çıkmış ve 1947-1973 yılları arasında devam etmiştir. ABD, serbest ticaret ilkesinden yana tavrını güçlü bir şekilde sürdürme niyetinde olsa da ülkedeki çiftçilerin koruma taleplerine cevap vererek bu yönde politikalar üretmiştir. Korumacı politikaların devreye sokulması ortaya çıkan tarımsal üretim fazlasının Marshall yardımları kapsamında Avrupa’ya ve bağımsızlığına kavuşan eski kolonilere bazen sübvansiyon bazen yardım şeklinde aktarılmasına neden olmuştur. Üçüncü Dünyanın, geleneksel üretim metotlarıyla da olsa kendi kendine yeten ve ihraç da edebilen ülkeleri sözkonusu sübvansiyonlu ithalatı kabul ederek yerli köylülerini feda etmişlerdir (Friedmann, 2005a, 130). Bu dönem çevre ülkelerin merkez ülkelere, özellikle de ABD’ye bağımlılıklarının arttığı bir dönemdir. Avrupa ülkeleri ise daha sonra korumacı politikalar uygulayarak tarımını geliştirmeyi tercih etmiştir.

İkinci Gıda Rejimi dönemi, tarımın önemli ölçüde kimyasal girdilere bağımlı hale gelişi ve tarım sektöründe ortaya çıkan şirketlerin küreselleşmesiyle sembolize edilebilir. Küçük çiftçiler için geleneksel tarım yapma yöntemlerinin yara aldığı bu süreçlerde karma çiftlikler yerini geniş arazilerde monokültür tarımı yapan büyük çiftliklere bırakma eğilime girmiştir. Varlığını sürdüren küçük işletmeler ise büyük firmalarla sözleşme yapabilmek için uzmanlaşma konusunda adımlar atmak zorunda kalmış ve çoğu zaman ithal edilen endüstriyel girdi kullanımına yönelmiştir. Organik gıda üretimi yerine kimyasal olarak sentezlenmiş ikameler devreye girerken gıdanın yeni üretim biçimleri ve hizmet endüstrileri Kuzey Amerika’dan başlayarak beslenme alışkanlıklarını da dönüştürmüştür (Friedmann, 2005a, 131). 1970’lerin başında dünya tahıl piyasalarında yaşanan kıtlık ve fiyatların artması İkinci Gıda Rejiminin çöküşüne zemin hazırlamıştır.

Üçüncü gıda Rejimi ise Neo-liberal Gıda Rejimi (Sermaye Gıda Rejimi, Şirket Gıda Rejimi gibi isimlerle de anılır) olarak adlandırılır ve küresel tarım-gıda şirketlerinin etki alanının artmasıyla betimlenir. Gıda rejimi kavramsallaştırmasının Herriet Friedmann’la beraber ana kaynaklarından biri olan McMichael (2009, 142) Üçüncü Gıda Rejimini 1980’lerin sonunda “muhtemelen ortaya çıkan” şeklinde ifade eder. Çünkü yazara göre yeni rejimin, bir öncekinin devamı olduğu yönünde göstergeler de bulunmaktadır. McMichael’e göre (2009, 142) yeni gıda rejimi, bir öncekini

derinleştirerek dünyanın Brezilya, Çin gibi daha önce bu sürecin dışında kalmış bölgelerini de “süpermarket devrimi”ni de içerecek şekilde gıda zincirlerine dahil etmektedir. Bu evrede küresel gıda ağlarının genişlemesi ve buna karşı direnişlerin de artması sözkonusudur. McMichael (2009, 151) bu gıda rejiminin neo-liberal dünya tarımı yörüngesiyle, gıda egemenliği perspektifinin “kültürel ayakta kalma” politikası arasındaki gerilimi somutlaştırdığını ve bu gezegende yaşayanların önemli bir kısmının (özellikle küresel piyasaya katılmayanların) hayatta kalması için bir tehdit oluşturduğuna dikkat çekmektedir. McMichael’a göre (2009, 142) üçüncü gıda rejimi döneminde küçük çiftçilerin topraklarını terketmesi ve yerinden edilmiş olanların yaşadığı slum alanlarının nüfusunun genişlemesi sürecinin yoğunlaştığı görülmektedir. Küçük çiftçilerin, köylülerin tarımsal üretimden çekilmesi/ çekilmeye zorlanması ise tarım-gıda ilişkilerinin kontrolünü endüstriyel gıda şirketlerine bırakmıştır. Birkaç tane “dev” tarım şirketi kendi aralarında yaptıkları işbölümüyle dikey bir entegrasyon inşa etmişler ve tarım-gıda sisteminin küresel hakimiyetini kendi adlarına tesis etmişlerdir. Örneğin ticari tohum pazarının %55’i sadece üç şirket (Monsanto, DuPont ve Syngenta) tarafından kontrol edilmektedir (ETC Group, 2017, 29). Bu çerçevede tarım işletmeleri, gıda işleme firmaları, tohum geliştirenler, pestisit üretenler gibi alanlarda faaliyet gösteren şirketler uluslararası piyasalarda tekelleşme yoluna girmişlerdir. Şirket satın almaları ya da şirket birleşmeleri yoluyla da bu hakimiyetlerini kalıcılaştırmaktadırlar. Genetiği değiştirilmiş tohumlar üretilmeye başlandığından bu yana faaliyette bulunan 200’den fazla küçük tohum şirketi, büyük firmaların eline geçmiştir (ETC Group, 2017, 29).

Gıda Güvencesi (Food Security)

Dünyada açlığı önlemek içim evrensel bir ideal olarak çerçevelenen gıda güvencesi 1948 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ve 1966 Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesinde bir kalkınma ilkesi olarak ortaya çıkmıştır (Wittman, 2011, 90). Gıda güvencesi, 1980’lere kadar farklı şekillerde tanımlanmış esnek bir kavram olmuştur. 1980’lerde ise ağırlıklı olarak dünyadaki nüfus artış hızlarıyla ilişkilendirilerek kişi başına yeterli miktarda ve uygun fiyatta gıdayı işaret eden tanımlamalar kullanılmıştır (Yüksel Delice ve Özkaya, 2008, 50). Günümüzde yaygın olarak kullanılan tanım, 1996 tarihli Dünya Gıda Zirvesinde oluşan yaklaşımı temel alarak “bütün insanların her zaman aktif ve sağlıklı bir yaşam için gerekli olan gıda tercihlerini karşılayan yeterli, güvenli ve besleyici gıdaya fiziksel ve ekonomik bakımdan erişime sahip” (FAO, 2008) olma durumuna dikkat çekmektedir.

FAO (2008) bu tanım üzerinden gıda güvencesinin dört ana boyutunu belirler: İlk boyut “gıdanın fiziksel mevcudiyeti”dir. “Mevcudiyet”, gıdanın tedariki ile ilgilidir ve gıda üretim düzeyi, stok seviyesi ve net ticaret

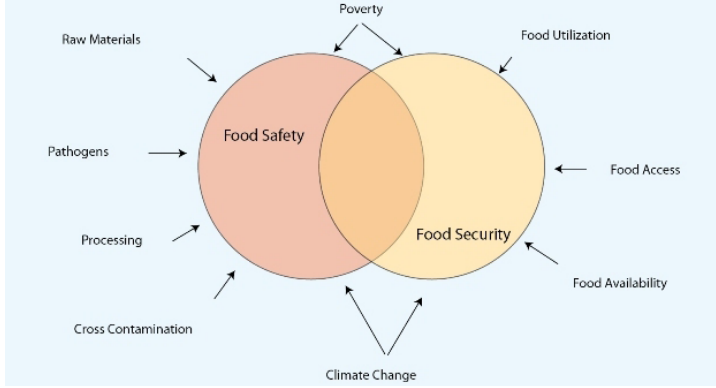
durumu tarafından belirlenir. İkinci boyut, “gıdaya ekonomik ve fiziksel erişim”dir. “Erişim”, gıdaya hem fiziksel hem de ekonomik ulaşılabilirlikle ilişkilidir. Ulusal veya uluslararası gıda arzı tek başına hane düzeyinde gıda güvencesini garantilemez. Gıda güvencesi hedefine ulaşmada gelirler, harcamalar, pazarlar ve fiyatlar üzerine daha fazla odaklanılmasını gerektirmektedir. Üçüncü boyut “gıdadan yararlanma”dır. Gıdanın mevcudiyeti ve gıdaya erişim gıda güvencesini temin etmek için yeterli değildir. Vücudun gıdadaki çeşitli besin değerlerinden en iyi şekilde “yararlanma”sı da gerekir. Gıda sağlıklı ve kaliteli olmalıdır. Bireyin yeterli enerji ve besin alımı, iyi bakım ve beslenme uygulamalarının, diyet çeşitliliğinin ve gıdanın hane içi dağılımının sonucudur. Bireyin beslenme durumu, bu unsurlarla birlikte tüketilen gıdanın iyi biyolojik kullanımıyla birleşmesiyle belirlenir. Son boyut ise “diğer üç boyutun zaman içindeki kararlılığı”dır. Bireyin gıdaya ulaşımında zaman zaman da olsa yetersiz erişim söz konusuysa gıda güvencesizliği vardır. Olumsuz hava koşulları, siyasi istikrarsızlık veya ekonomik faktörler gıda güvencesi durumunu etkileyebilir. Gıda güvencesinin gerçekleşmesi, işaret edilen dört boyutun da aynı anda yerine getirilmesini gerektirmektedir (FAO, 2008).

Gıda güvencesini etkileyen ve gıda güvencesizliğine neden olan faktörleri üç kategori altında toplamak mümkündür: “arz kaynaklı”, “talep kaynaklı” ve “piyasa kaynaklı” faktörler. Arz kaynaklı faktörler toprak ve su kıtlığını, zayıf teknoloji ve düşük verimliliği, yetersiz işgücünü (eğitim, sağlık), iklim değişikliğini, doğal afetleri, deniz ürünleri kaynaklarının zarar görmesini ve biyoçeşitlilik kaybını içermektedir. Talep kaynaklı faktörler arasında nüfus artışı ve kentleşmesi, değişen beslenme biçimleri ve gıda kalitesi ve biyoenerji bulunmaktadır. Piyasa kaynaklı faktörler ise güvenli mülkiyet haklarının bulunmaması, verimsiz gıda pazarlama sistemi, gıda israfı ve kayıpları, değişken ve yüksek gıda fiyatları, spekülasyon ve finansallaşma ve gıda ticaretidir (Grote, 2014, 190).

Gıda güvencesinin çok boyutlu yapısı hesaplama yöntemleri konusunda da farklı görüş ve uygulamaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Dünya Bankası, Dünya Sağlık Örgütü, IFPRI (International Food Policy Research Institute), FAO (BM Tarım ve Gıda Örgütü) gibi uluslararası kuruluşlar farklı unsurları temele alan ölçüm yöntemlerini benimsemişlerdir (Keskin ve Demirbaş, 2012, 902).

Gıda güvencesi ile karıştırılan bir kavram “gıda güvenliği”dir (food safety). Gıda güvencesi ve gıda güvenliği birbiriyle ilişkili kavramlar olmakla birlikte birbirinden farklı noktalara dikkat çekmektedirler. “Gıda güvenliği”, hastalık ve yaralanmayı önlemek için gıdaların işlenmesi, hazırlanması ve depolanmasının birçok yönünü içeren bir şemsiye kavramdır (Hanning vd., 2012) ve “tarladan çatala kadar olan süreçte gıdaların işlenmesinden tüketimine kadar prosesin her aşamasında hijyen ve sanitasyonun sağlanması ile in-

san sağığına zarar verecek tüm risklerin önlenmesi olarak tanımlanmaktadır” (Kayışoğlu & Türksoy, 2023, 297). Bu çerçevede gıda güvenliği gıdaların bakteriler, virüsler, kimyasallar gibi zararlılardan arınmasını işaret ederken, gıda güvencesi en genel şekliyle, bireylerin beslenme ihtiyaçlarını karşılamak için uygun miktarda gıdaya erişilebilirliği, kullanılabilirliği ve uygun fiyatlılığı ifade eder (URL 2). Hanning vd. (2012) tarafından hazırlanmış olan Şekil 1, gıda güvencesi ve gıda güvenliğinin karşılıklı ilişkisini göstermektedir.

Şekil 1: Gıda güvencesi (food security) ve Gıda güvenliği (food safety) arasındaki Karşılıklı İlişki
(Kaynak: Hanning vd., 2012)

Gıda Egemenliği (Food Sovereignty)

FAO'ya göre (2013, iv) sivil toplum örgütleri (STK) gıda güvencesi kavramını genişleterek “gıda egemenliği” kavramını geliştirmiştir. Kavram ilk olarak, uluslararası çiftçi örgütü ve bir köylü hareketi olan La Vía Campesina (Köylü Yolu) tarafından, 1996 yılında Meksika'nın Tlaxcala kentinde köylülerin, çiftçilerin, kırsal kadınların bir araya geldiği uluslararası Dünya Gıda Zirvesi toplantısında, “halkların ekolojik olarak sağlam ve sürdürülebilir yöntemlerle üretilen sağlıklı ve kültürel olarak uygun gıdaya erişim hakkı ve kendi gıda ve tarım sistemlerini tanımlama hakkı” olarak tarif edilmiştir (Nyeleni, 2007, 9; Wittman, 2011, 88).

Gıda egemenliği konusuyla ilgili temel metinlerden biri Nyeleni Deklarasyonudur (2007). Mali'nin Selingue kentinin Nyeleni köyünde toplanan 500 katılımcının oluşturduğu Uluslararası Gıda Egemenliği Forumunda oluşturulan bu deklarasyon ve sonuç metninde gıda egemenliğinin altı sütunu olarak bilinen ve gıda egemenliğinin temel çerçevesini anlamaya yardımcı olan unsurlar yer almaktadır (FAO, 2013, 3-4; Nyeleni, 2007, 74):

1. İnsanlar için gıdaya odaklanır: a) insanların gıda ihtiyacını politikanın merkezine yerleştirerek; b) gıdanın metadan daha fazlası olduğunda ısrar ederek.

2. Gıda tedarikçilerine değer verir: a) sürdürülebilir geçim kaynaklarını destekleyerek; b) tüm gıda tedarikçilerinin çalışmalarına saygı duyarak.
3. Gıda sistemlerini yerelleştirir: a) üreticiler ve tüketiciler arasındaki mesafeyi azaltarak; b) fiyat indirimi ve uygunsuz gıda yardımını reddederek; c) uzak ve hesap vermeyen şirketlere bağımlılığa direnerek.
4. Kontrolü yerel düzeye yerleştirir: a) kontrolü yerel üreticilerin eline vererek; b) yörelerde ikamet etme ve paylaşma ihtiyacını tanıyarak; c) doğal kaynakların özelleştirilmesini reddederek.
5. Bilgi ve becerileri geliştirir: a) geleneksel bilgiyi temel alarak; b) bu bilgiyi desteklemek ve gelecek nesillere aktarmak için araştırmayı kullanarak; c) yerel gıda sistemlerini baltalayan teknolojileri reddederek.
6. Doğayla birlikte çalışır: a) ekosistemlerin katkılarını maksimize ederek; b) enerji yoğun, monokültür, sanayileşmiş ve yıkıcı üretim yöntemlerini reddederek.

Belirtilen 6 sütun, gıda egemenliğinin ana fikirlerini ve bu fikirleri hayata geçirmek için hangi yolların takip edilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Ancak bu fikirlerin realize edilmesiyle ilgili kötümser bakış açısını benimseyen ve küresel gıda piyasalarının ve hızlı nüfus artışının buna izin vermeyeceğini savunan görüşler bulunmaktadır. Bununla birlikte iyimser bakış açısı sergileyen ve uygulanmasının mümkün olduğunu iddia eden yaklaşımlar da vardır. İyimser bakış açıları tarımsal reform yapılması ve agroekolojik üretimin desteklenmesi durumunda bir nesil içerisinde gıda egemenliğine dayalı uygulamaların geliştirilebileceğine inanmaktadırlar (Kara, 2020, 67).

Nyeleni delegasyonundan bir üyenin ifadeleriyle “gıda egemenliği bir haktan daha fazlasıdır. Gıda üretiminde özerkliğe izin veren politikalar uygulayabilmek için, tüm bölgesel alanlarda (ülkeler, bölgeler, şehirler ve kırsal topluluklar) özerklik uygulayan siyasi koşullara sahip olmak gerekir. Gıda egemenliği, ancak halkların siyasi egemenliği ile aynı zamanda gerçekleşirse mümkündür” (Nyeleni, 2007, 16). FAO da (2013, 6) gıda egemenliği kavramının, halkın temsilcisi olarak kabul edilen ve dış müdahalelere dirençli olan devletin, gıda politikasını belirleyebilecek bir merkezi güce sahip olduğuna yönelik bir içerik taşıdığını belirtmektedir.

Wittman’a göre (2011, 90) gıda egemenliği, ekonomik, çevresel ve eşitlikçi yaklaşımlarının yanısıra mevcut gıda rejimine itiraz eden konumuyla alternatif bir paradigma ve değişimin itici gücü olarak görülebilir. Gıda egemenliği paradigması, Nyeleni Forumu metinlerinde de (2007, 9) dile getirildiği gibi, mevcut gıda rejimine direnmeyi ve onu yıkmayı hedefleyen bir strateji uygulamayı, yerel üreticilerin ve kullanıcıların istek ve ihtiyaçlarını öncellemeyi, köylü ve aile çiftçiliğini desteklemeyi amaçlamaktadır. Gıda egemenliği, sağlam, sürdürülebilir yöntemlerle üretilen

sağlıklı ve kültürel olarak uygun gıdalara erişimin yanısıra erkekler ve kadınlar, halklar, ırksal gruplar, sosyo-ekonomik sınıflar ve nesiller arasında baskı ve eşitsizlikten arınmış yeni sosyal ilişkiler anlamına da gelmektedir.

Gıda Toplulukları

Gıda üretim ve tüketim süreçlerinin küreselleşmesi, tarımın ileri ve geri bağlantılarıyla şirketlere bağımlılığın artması, süpermarketleşme süreçleriyle tarım-gıda ilişkilerinde “aracı” olması beklenen firmaların “belirleyici” bir konum elde etmesi, ürünlerin üretim sürecinin giderek daha fazla kimyasallara bağımlı hale gelmesi gibi durumlar tüketicilerin “güven” duygusunu zedelemiş ve onları alternatifler aramaya sürüklemiştir. Bu “güvensizlik” ve “endişe” durumu toplumun farklı kesimlerinden insanların, ortak sorunlarına birlikte çözüm aramak amacıyla bir araya gelip gıda toplulukları kurmalarına neden olmuştur. “Gıda toplulukları” isimlendirmesi literatürde benzer anlamlara gelecek şekilde “gıda inisiyatifleri” (Kadirbeyoğlu ve Konya, 2017; Kocagöz, 2020), “alternatif gıda ağları” (Goodman vd., 2012; Fonte and Cucco, 2017) “topluluk destekli tarım” (Paul, 2019, Özden, 2020) gibi adlarla da anılmaktadır.

İlk örneklerini Japonya’da 1971 yılında kurulan “Japan Organic Agriculture Association”ın kurucu üyesi Teruo Ichiraku’nun çalışmalarında ve yine 1970’lerde ABD, Batı Avrupa ve çeşitli Asya ülkelerinde gördüğümüz gıda toplulukları daha geç dönemde Türkiye’de de görülmeye başlanmıştır (Gürler ve Bozlu, 2022, 187).

Gıda topluluklarının temel motivasyonunun sağlıklı gıdaya, adil erişim (Kocagöz, 2020, 31) olduğu ve gıdaya erişim sürecinde aracı kullanmaktan kaçınıldığı (Çelik, 2016, 27) söylenebilir. Gıda topluluklarının benimsediği prensipler de “iyi, temiz ve adil gıda” şeklinde ifade edilebilir. Petrini (akt. Çelik, 2016, 28) bu prensipleri şu şekilde açıklar: “İyi gıda”, kişinin damak tadına uygun, yerel mutfığa önem veren, mevsiminde kullanılan taze ve lezzetli besinleri; “temiz gıda”, biyoçeşitliliğe, doğaya ve canlılara zarar vermeyen, hayvan refahı ve insan sağlığını dikkate alarak üretilen ve tüketilen gıdayı; “adil erişim” ise tüketici için erişilebilir fiyatları, üretici için ise adil fiyatlandırmayı işaret eder.

Gıda topluluklarının yer aldığı süreçlerde üretici ve tüketici arasında bir işbirliği tesis edilmektedir. Bu nedenle “tüketici” yerine “türetici” sıfatı kullanılmaktadır. Gıda topluluklarında tüketicilerin türeticiye dönüşmesi sürecindeki işbirliği, “etik, sağlıklı, doğal üretim yapıp, gerçek gıda üreten ‘üreticiler’ ile tükettiği gıdanın nereden geldiğini bilmek isteyen, üretim için harcanan emeğin parçası olmaya gönüllü ‘tüketiciler’ arasında” kurulan bağda inşa edilir. Bu süreçte tüketici “türetici”ye ya da “eş-üretici”ye dönüşür (Yeryüzü Derneği, 2017, 1).

Sonuç

Kır sosyolojisi (Türkiye’de daha önce köy sosyolojisi olarak anılıyordu) 20. Yy.’ın son çeyreğinden itibaren hem kapsamını genişletti hem de ilgi alanını bir ölçüde değiştirdi. Belki bu durumu kır sosyolojisinin içinden çıkan ve tarım ve gıda sosyolojisi olarak adlandırılan başka bir çalışma alanının bağımsızlığını ilan ettiğini iddia ederek anlatmak da mümkün olabilir. Bu teorik tartışmalar bir yana “tarım ve gıda sosyolojisi”, geleneksel kır sosyolojisi disiplininin analiz çerçevesini genişletmiş ve gıdanın üretim sürecine ve bu süreçte yer alan kırsal topluluklara yönelik “dar” çerçeveyi reddetmiştir. Tarım ve gıda sosyolojisi kendi analiz çerçevesini biçimlendirirken “gıda” meselesini odağına yerleştirmiştir. Bu anlamda genişletilmiş çalışma alanının önde gelen kavramları, “gıda” merkezde olacak şekilde, tarım-gıda sistemi, gıda rejimleri, gıda güvencesi, gıda güvenliği, gıda egemenliği, gıda toplulukları vs. olmuştur.

Gıda rejimleri yeni literatürün en önemli teorik çerçevelerinden birini oluşturur. 1980’lerde Harriet Friedmann’la beraber Philip McMichael tarafından ortaya atılmış ve geliştirilmiş olan gıda rejimleri teorisine göre dünya kapitalist ekonomisinin gelişiminde gıda stratejik bir rol oynamış olup gıdanın üretildiği/ tüketildiği yerler, üretilme/ tüketilme biçimleri, üretenlerin/ tüketenlerin kim oldukları, gıdanın üretiminin/ tüketiminin uluslararası ilişkilere etkileri belirli dönemlerde farklılıklar göstermiştir. Sözkonusu farklılıklar kapitalist dünya sisteminin tarihini, krizlerini ve dönüşümlerini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede üç gıda rejimi tanımlanmış olup bu süreklilik içerisinde tarım giderek endüstriyel bir hale doğru evrilirken, tarımsal faaliyet aile çiftçiliğinden şirket tarımına, gıda yerelden küresele, kullanım değerinden değişim değerine, metalaşmaya doğru dönüşmüştür.

Tarımdaki makineleşme, endüstrileşme vs. gibi süreçler için pek çok gerekçe dile getirilmekle birlikte bunların başında dünya nüfusunun çok hızlı bir şekilde arttığı ve böyle giderse yeterli besin bulunamayacağı ve geniş kitlelerin açlık riskiyle karşı karşıya kalacağına yönelik kötümser öngörüler bulunmaktadır. Bu risklerin aynı zamanda barış ve huzuru tehdit ettiği de dile getirilmektedir. Çözüm olarak da verimlilik artışı önerilmiş ve bu amaçla “yeşil devrim” olarak adlandırılan ve tarımda daha fazla makine ve daha fazla teknoloji (aynı zamanda daha fazla kimyasal ve aşırı sulama) kullanımını teşvik eden süreç geliştirilmiştir. 1940’larda deneysel çalışmalarla başlayan bu girişimlere 1960’ların sonlarında “yeşil devrim” ismi verilmiş, sağlanan verimlilik artışı büyük bir coşkuyla karşılanmış ve bu coşku “yeşil devrimin babası” olarak anılan Norman Borlaug’a 1970’de Nobel Barış Ödülünü getirmiştir.

Yeşil devrimin doğduğu yıllar İkinci Gıda Rejimi yıllarıdır. Yeşil devrim yaklaşımınca önerilen geniş alanlarda “mucize tohumlar” ve kimyasal ilaçlar kullanarak monokültür tarım yapma modeli tarımın geri ve ileri bağlantıları içerisinde büyük firmaların tarım-gıda sisteminin oyun kurucuları haline gelmelerine yol açtı. Birinci gıda rejimi döneminde aile çiftçiliğinin ticarileşmesiyle başlayan süreç İkinci gıda rejiminde küçük çiftçilerin topraklarını kaybetmeye ve tarımın büyük sermayenin kontrolüne girmeye başlamasıyla devam etmiştir. Ancak bu süreç günümüzdeki durumuna Üçüncü gıda rejimiyle ulaşır. Üçüncü gıda rejimi döneminde Çin ve Brezilya gibi daha önce bu sürecin dışında kalmayı başarmış olan bölgeler de gıda zincirleri içerisine dahil edilmekte, büyük küresel sermaye kontrolü daha da güçlü bir şekilde eline geçirmekte ve halen bir miktar toprağa sahip olabilen küçük çiftçiler de topraklarını terkederek kentlerin gecekondulu alanlarına göç etmektedir.

Yaşanan bu süreç gıda ile ilgili olarak endişelerimizi daha da arttırmıştır. Artık yeterli gıdaya ulaşıp ulaşamayacağımızın yanında erişebildiğimiz gıdanın sağlıklı, adil ve kültürel olarak uygun olup olmadığı da kaygı yaratmaktadır. Gıda güvencesi, gıda egemenliği, gıda hakkı gibi kavramlar, gıda toplulukları gibi uygulamalar küresel tarım-gıda sistemi içerisinde çıkar yol bulmak için ışık tutan unsurlar olarak ortaya çıkmıştır. Gıda güvencesi, uluslararası sözleşmelerde açlıkla mücadele kapsamında yer verilen kavram olarak bir önem içerirken; gıda egemenliği, sosyal, ekonomik, kültürel, siyasi, çevresel meseleleri de kapsamına alarak etik çerçeveyi zorlayan bir niteliğe ulaşmıştır. Bu kavramla gıdanın bir insan hakkı olmasından öte o gıdanın kim tarafından ve nasıl üretileceğine ilişkin bir seçme hakkını da kapsadığı görülür (Wittman, 2011, 91).

Etik bir temelde inşa edilen, iyi, temiz gıdaya adil bir şekilde ulaşmayı hedefleyen ve bunun için üretici ile yatay bir zeminde işbirliğine giren gıda toplulukları gıda egemenliği paradigmasının pratikteki yansımaları olarak değerlendirilebilir. Gıda toplulukları sadece iyi, temiz, adil gıdaya erişim imkanı yaratan bir araç değildir. Aynı zamanda tüketim biçimlerini ve insan ilişkilerini de şekillendirmektedir. Başka bir tüketimin ve başka bir iletişimin mümkün olduğunu gösteren bu model, hiyerarşik bir yapılanmayı dışlayan, herkesin ortak emek koyduğu ve eş/eşit hissettiği bir birliktelik olmayı da hedeflemektedir (Yeryüzü Derneği, 2017). Dünyanın pek çok yerinde birbirinden bazı farklılıklarla da olsa ortaya çıkan ve giderek yaygınlaşma eğilimi gösteren gıda toplulukları endüstriyel, sağlıksız tarımın karşısında organik, yerel ve köylü üretiminden yana tavrıyla bir mücadele odağı oluşturmaktadır. Tarım ve gıda sosyolojisi de “gıda” meselesini araştırma gündeminin merkezi haline getirerek bir yandan tarım-gıda sisteminin gidişatını öbür taraftan da ana akım yönelimlerin karşısındaki müca-

dele alanlarını analiz etmeye, daha iyi bir gelecek için zemin oluşturmaya çalışmakta, dahası bu mücadelenin bir parçası olmaktadır.

Kaynakça

- Aglietta MA (1979). *Theory of Capitalist Regulation*. London: New Left Books.
- Arslan, H. (2019). *Türkiye’de kır sosyolojisi araştırmaları*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Bernstein, H. (2014). *Tarımsal değişimin sınıfsal dinamikleri*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Bernstein, H. (2015). Food regimes and food regime analysis: a selective survey. Paper presented at the land grabbing, conflict and agrarian-environmental transformations: Perspectives from East and Southeast Asia, Chiang Mai University. Erişim Linki: https://www.tni.org/files/download/bicas_working_paper_2_bernstein.pdf (Erişim Tarihi: 08.12.2023)
- BM (2018). 68% of the world population projected to live in urban areas by 2050, says UN. Erişim Linki: <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/2018-revision-of-world-urbanization-prospects.html#:~:text=By%202030%2C%20the%20world%20is> (Erişim 22.10.2023)
- Bonanno, A. (2017). The sociology of agriculture and food (1950s- 2010s): A view from the North. *Journal of the Brazilian Sociological Society*, 3(2), 56-74.
- Büke, A. (2013). Kapitalizm, azgelişmişlik ve küreselleşme: Tarımsal sınıflar I. M. Ecevit ve F. Güneş (Eds.) *Toplumsal tabakalaşma ve eşitsizlik*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları. (s. 70-97).
- Carolan, M. (2012). *The sociology of food and agriculture*. London: Routledge.
- Çelik, Z. (2016). Gıda toplulukları ve aracısız ürün ağı analizi. *Meyve Bilimi*, 1, 26-32.
- Nyeleni 2007 (2007). Forum for food sovereignty. Selingue, Mali. February 23-27 2007. Erişim Linki: https://nyeleni.org/DOWNLOADS/Nyeleni_EN.pdf (Erişim Tarihi: 08.12.2023).
- Erbaş, H. (2017). Tarım-gıda etiği/politikası ve geleceğimiz: ekonomi-politik ve ötesi sosyolojik bir çerçeve. *Türkiye Biyoetik Dergisi* 4(1), 14-28.
- ETC Group (2017). Bizi kim doyuracak? Köylü gıda ağı ve endüstriyel gıda zinciri. Erişim Linki: <https://www.dortmevsimekoloji.org/wp-content/uploads/2020/07/Bizi-Kim-Doyuracak-ETC-2017-Turkce.pdf> (Erişim tarihi: 08.12.2023).
- FAO (2008). An introduction to the basic concepts of food security. <https://www.fao.org/3/a1936e/a1936e00.pdf> (Erişim: 09.12.2023).
- Fonte, M. And Cucco, I. (2017). Cooperatives and alternative food networks in Italy. The long road towards a social economy in agriculture. *Journal of Rural Studies*, 53(2017), 291-302.
- Friedmann, H. (1987). International regimes of food and agriculture since 1870. In: T. Shanin, ed. *Peasants and peasant societies*. Oxford: Basil Blackwell, (pp. 247–258).

- Friedmann, H. (2005a). Feeding the empire: The pathologies of globalized agriculture. *Socialist Register*, 41, 124-143.
- Friedmann, H. (2005b). From colonialism to green capitalism: social movements and emergence of food regimes. *New Directions in the Sociology of Global Development RESEARCH IN Rural Sociology and Development*, 11, 227-264.
- Friedman H and McMichael P. (1989). Agriculture and The State System: The Rise and Decline of National Agricultures: 1870 to the Present. *Sociologia Ruralis* 29(2): 93-117.
- Goodman, D.; DuPuis, E. M.; Goodman, M. K. (2012). Alternative food networks Knowledge, practice, and politics. Oxon: Routledge.
- Grote, U. (2014). Can we improve global food security? A socio-economic and political perspective. *Food Security*, 6, 187-200.
- Gürler, G. ve Bozlu B. (2022). Ekolojik habitus bağlamında gıda toplulukları üzerine bir alan araştırması. *Journal of Economy Culture and Society*, (65), 181-201.
- Gürlük, S. Ve Turan, Ö. (2008). Dünya gıda krizi: Nedenleri ve etkileri. *U.Ü. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 22(1), 63-74.
- Hanning, I. B., O'Bryan, C. A., Crandall, P. G. & Ricke, S. C. (2012) Food Safety and Food Security. *Nature Education Knowledge* 3(10):9
- Kadırbeyoğlu, Z., ve Konya, N. (2017). Alternative food initiatives in Turkey. *Neoliberal Modernization and Economic Growth in Turkey: Environment, Development and Conflict*, 207-230.
- Kara, Y. (2020). Gıda Egemenliğine Yerel Destek: Bodrum Tohum Derneği Örneği. *Social Sciences Research Journal*, 9 (4), 65-74.
- Kayısoğlu, Ç. ve Türksoy, S. 2023. Tarımda sürdürülebilirlik ve gıda güvenliği. *Bursa Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 37(1), 289-303.
- Keskin, B., ve Demirbaş, N. (2012). Gıda güvencesi ve hesaplama yöntemleri üzerine bir değerlendirme: kısıtlar ve öneriler, 10. *Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi*, 2, 900-908.
- Kocagöz, U. (2020). Demokratik Yurttaşlık Bağlamında Gıda İnisiyatifleri. *Meltem İzmir Akdeniz Akademisi Dergisi*, (8), 22-34.
- Köymen, O. (2012). Kapitalizm ve köylülük: Ağalar, üretenler, patronlar. İstanbul: Yordam Kitap.
- Küçük, A. (2019). Hayırseverliğin ötesi: Türkiye’de nüfus ve tarım politikalarında Rockefeller Etkisi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 75(4), 1491-1516.
- Malthus, T. (1798). An essay on the principle of population. London.
- Maslow, A. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50, 370-396.

- McMichael, P. (2009). A food regime genealogy. *The Journal of Peasant Studies*, 36(1), 139-169.
- Özden, F. (2020). Gıda etiği bağlamında topluluk destekli tarım modeli üzerine bir inceleme. *Türkiye Biyoetik Dergisi*, 7(3), 84-98.
- Paul, M. (2019). Community-supported agriculture in the United States: Social, ecological, and economic benefits to farming. *Journal of Agrarian Change*, 19(1), 162-180.
- Robin, M. M. (2010). The World according to Monsanto Pollution, corruption, and the control of our food supply An investigation into the world's most controversial company. The New Press: New York.
- Shiva, V. (1993). The violence of the green revolution Third World agriculture, ecology, and politics. Malaysia: Zed Books.
- URL 1: Current World Population. <https://www.worldometers.info/world-population/> (Erişim Tarihi: 12.12.2023)
- URL 2: Differences between food safety and food security- <https://www.linkedin.com/pulse/differences-between-food-safety-security-carla-pinto-e-neves/> (Erişim 25.10.2023)
- Wallerstein I. (1979) The Capitalist World-Economy. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weir, D. R. (1991). Malthus's theory of population. In *The World of Economics* (pp. 401-406). London: Palgrave Macmillan UK.
- Wittman, H. (2011). Food sovereignty: a new rights framework for food and nature?. *Environment and Society*, 2(1), 87-105.
- Yeryüzü Derneği (2017). Gıda toplulukları çalıştayı sonuç raporu. Erişim Linki: https://www.ekoharita.org/E-Kitap/I. Gıda_Topluluklari_Calistayi_-Ciktilar_Kitapcigi.pdf, (Erişim Tarihi: 08.12.2023)
- Yüksel Delice, N. ve Özkaya, T. (2008). Türkiye Gıda Güvence ve Güvenilirliğinde Tohumlukların Yeri ve Önemi. *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 12(2), 49-57.

SUÇA SÜRÜKLENEN ÇOCUK VE RİSK FAKTÖRLERİ

Uzm. Dr. Talip VURAL¹

Öğr. Gör. Dr. Kübra YILDIZLAR²

1 Uzm. Dr., Trabzon Adli Tıp Grup Başkanlığı, ORCID ID: 0000-0003-0720-5669

2 Öğr. Gör. Dr., Avrasya Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, ORCID: 0000-0002-2102-6862

1.GİRİŞ

Çocuk, fiziksel ve ruhsal olarak gelişimin tamamlanmamış bireydir. Toplumdaki görevlerini öğrenme aşamasında olup, gerek bakıma gerekse eğitime ihtiyacı olan kişidir. Çocuk kendine özgü, hassas ve korunmaya ihtiyacı olan bir birey olup, bir erişkinin minyatürü değildir. (Bülbül ve Doğan, 2016; Karadoğan, 2019; Irwin, 2003). Çocuk, sosyal disiplin açısından toplumda birey olmaya hazırlanan, gelişim evrelerini tamamlama sürecinde olan, on sekiz yaşından küçük olan birey olarak tanımlanırken, psikoloji disiplin açısından henüz olgunlaşmamış ve gelişimi devam eden insan yavrusu, reşit olmayan yurttaş olarak tanımlanmaktadır (Uluğtekin 1991; Yörükoğlu, 1989; Aslan, 2021). Çocuk, gerek sosyolojik gerekse biyolojik olarak karakterleri yeterince oluşmamış bireydir. Öğrenme davranışları oldukça açık olup, kendilerine özgü kişilik özellikleri, algıları, zekâları ve yetenekleri vardır. Bundan dolayı her çocuk birbirinden bağımsız ve farklı birer bireydir. Çocuklukta gerek psikolojik gerekse fizyolojik gelişim aşamaları yetişkinlik başlangıcına kadar devam etmektedir. Yetişkinliğinin temelini oluşturan çocukluk döneminin gerek fizyolojik gerekse psikolojik açıdan sağlıklı bir şekilde geçirilmesi hem bireysel açıdan hem de toplumsal açıdan oldukça önemli ve gereklidir (Aslan, 2021; Merey, 2016).

Gerek ulusal gerekse de uluslararası belgelerde Çocuk kavramı ile ilgili çeşitli hukuksal tanımlamalara yer verilmektedir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 29 Kasım 1985 tarih ve 40/33 sayılı kararıyla kabul edilen Çocuk Adalet Sisteminin Uygulanması Hakkında Asgari Standart Kurallarına (Pekin(Beijing) göre çocuk kavramı, yürürlükte olan hukuk sisteminde işleyebileceği herhangi bir suçtan kaynaklı yetişkin insanlardan farklı davranılması gereken kişi olarak tanımlanmaktadır. Yine Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 20 Kasım 1989 tarihinde kabul edilen Çocuk Hakları Sözleşmesi'nde ise 18 yaşın altındaki her bireyi çocuk olarak tanımlamakta ve bu bireylerin sırf çocuk olduğundan dolayı ileri gelen bir takım haklara sahip oldukları belirtilmektedir. Bununla birlikte ulusal belgelere baktığımızda ise, 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 6. maddesinde 18 yaşını doldurmamış kişiyi çocuk olarak tanımlamakta, 4721 sayılı Türk Medeni Kanun'un 11. maddesinde ise on sekiz yaşından gün almamış kişi çocuk olarak tanımlanmıştır. Ayrıca 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu'nun 3. maddesinde *daha erken yaşta ergin olsa dahi henüz on sekiz yaşını doldurmamış kişi* çocuk olarak tanımlanmaktadır.

Bir toplumun gelişip kalkınabilmesi için en önemli şartlardan biri, o toplum içinde yetişen çocukların gerek fiziksel gerek sosyal ve gerekse ruhsal açıdan tamamen sağlıklı bir şekilde yetişerek topluma entegre olmasıdır. Çocuk hem bedensel hem ruhsal hem de sosyal açılardan yeterli düzeyde olgunluğa erişmemiş olduğundan ötürü hayatın içerisinde risk

ve tehlikelerle karşılaşma ihtimali yetişkin bireylere göre oldukça fazladır (Irwin, 2003; Zeren ve ark., 2012). Çocuklar fiziksel ve ruhsal olarak doğal güçsüzlükleri, toplumsal ve hukuk kurallarına, hayatın sosyal normlarına uyum göstermede aşamasındaki zorluklar, bir fiilin suç olduğunu algılama ve anlama yeteneklerinde ki eksiklikler gibi faktörler nedeniyle zaman zaman suç eylemlerine karışabilmektedirler. Bir çocuğun suça sürüklenmesinde gerek bireysel gerekse kalıtsal özelliklerin yanı sıra, ailesel, toplumsal ve çevresel özellikler ana etkenlerdir. Ayrıca bunlara ek olarak ekonomik, toplumsal ve ailevi sebeplerden ötürü yaşam standartlarının altında çocukluk dönemi geçiren bireyler toplumun düzenine ve değerlerine uymaları ve toplumsal düzen içerisinde hayatlarını devam etmeleri oldukça zorlaşacaktır. Bunu sonucunda da suç eylemlerine yönelimlerde artış olacaktır (Kamer, 2013; Elitez ve Gönültaş, 2022). İşlediği suç eylemine bağlı olarak adalet sistemine dahil olan çocuk için öncelikle çocuğun üstün yararı ilkesi göz önünde bulundurulmalıdır. Çocuğun bir yetişkin olmadığı dolayısıyla işlediği suçtan dolayı bir yetişkin gibi suçtan tamamen sorumlu tutulmaması gerektiği unutulmamalıdır. Çocuğun gereksinimleri ve özel koşulları göz önünde bulundurularak koruyucu, eğiti ve tedavi edici tedbirlerin öncelikle uygulanarak ceza vermek son çare olarak görülmelidir (UNICEF, 2010; Dokgöz, 2019). Suça sürüklenen çocukların sayısı tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de her geçen gün artış göstermekte ve gerek sosyolojik gerekçe gelişimsel açıdan önemli bir problem haline gelmektedir (Kamer, 2013; Elitez ve Gönültaş, 2022). Çocuk suçluluğunun sebepleri tespit edilerek gerekli önlemlerin alınması ve suça sürüklenen çocukların gerekli rehabilitasyon programları ile yeniden topluma kazandırma çalışmaları tüm toplumlar için acil ve önemli bir konu olarak ortaya çıkmaktadır.

2.SUÇA SÜRÜKLENEN ÇOCUK VE ÇOCUK SUÇLULUĞU KAVRAMI

Suç, toplumda kabul edilen kurallara, ortak değerlere, davranış şekillerine, kamu düzenine ve kamunun yararına ters düşen eylem ve davranışlardır. Böyle davranışlar vicdanı sızlatan ve ahlâka aykırı olan eylemlerdir. Suç, toplumdaki hukuk düzenini bozduğu için yasalar tarafından yasaklanmış eylemlerdir. Suç özetle ahlaki ve hukuki kuralların ihlal edilmesi anlamına gelmektedir (Bakırcı, 2002; Alacakaptan, 1970). Suçlunun gerek kişiliğini oluşturan etkenler gerekse yaşamını sürdürdüğü çevrenin doğal, toplumsal, ekonomik ve kültürel koşulları birlikte kişinin suça yönelik davranışlar içerisinde bulunmasını sağlamaktadır (Kulaksızoğlu, 1999; Göçen, 2016). Burada asıl dikkat edilmesi ve vurgulanması gereken konu, çocukların işlediği suçların gerek türleri gerekse çocukları suça iten nedenlerin yetişkinlerden farklıdır. Dolayısıyla çocukları yetişkinlerden ayırarak farklı bir hassasiyetle yaklaşılması gerekmektedir.

Çocukta istenmeyen davranışlardan en önemlisi çocuğun suça yönelmesi başka bir ifadeyle suça sürüklenmesidir. Çocuk doğduğunda iyi ya da kötü bir varlık olarak sınıflandırılmaz. Çocuk sürekli çevresiyle etkileşim içerisinde olan ve gelişen varlıktır. Aile, içinde bulunduğu toplum, sosyal çevre, ekonomik durum, okul gibi paydaşlar çocuğun iyi ya da kötü bir varlık olarak yetişmesinin temellerini oluşturacaktır. Bundan dolayı çocuğun suça sürüklenmesi temelinde toplumsal bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuğun suça yönelmesinde aile, arkadaş grubu, okul ortamı temel faktörler olmakla birlikte toplumda görülen işsizlik, yoksulluk, göç ve gelir dağılımındaki adaletsizlik gibi sorunlar da çocuğun suça sürüklenmesinde önemli etkenlerdir. Ayrıca çocuğun gelişim aşamasında ihtiyaç duyduğu başta sevgi olmak üzere her türlü manevi desteğin sağlamak, çocuğa iyi ile kötüyü, faydalı ile zararlıyı öğretmek çocuk üzerinde olumlu etkiler bırakacaktır. Ancak çocuğu suça özendirme, suça yönlendirme, çocuğun kötü eylemlerine karşı kayıtsız kalma, çocuğun ihtiyaç duyduğu manevi desteği göstermeme çocuğun üzerinde olumsuz etki bırakacak ve çocuğu suça yönelmesine neden olacaktır (Güngör 2008; Gültekin ve ark., 2007; Aslan, 2021).

Çocuk Koruma Kanunu gibi yasal metinler çocukların aile, toplum ve devlet tarafından korunmasını amaç edinmekte ve suça karışan her çocukların aslında birer mağdur çocuk olduğunu olduğu belirterek buna göre hareket edilmesini gerektiğini dikkatini çekmektedir. Bundan dolayı birçok yasal belgede suçlu çocuk yerine suça sürüklenen çocuk kavramının kullanılması gerektiğini göstermektedir. Çocuklar toplum ve kanunlar büyük bir titizlikte korunması gereken varlıklardır. Ancak zaman zaman korunma ihtiyacı olan bu çocuklar gerek yetişkinler gerekse toplumdaki diğer bireyler tarafından suça sürüklenmekte, sömürülmekte ve suçlu konumuna düşürülmektedir. Bundan dolayı çocukların suça karışması aynı zamanda çocuk istismarı olarak ta ele alınabilmektedir (UNICEF, 2010; Dokgöz, 2019; Duyan, 2011). Hukuk sistemimizde temel yaklaşım “suçlu çocuk yoktur, suça sürüklenen çocuk vardır” ilkesi benimsenmekte ve uygulanmaktadır. 17.05.2005 tarihinde resmi gazete 25876 sayısı ile yayımlanan 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu’nun 3. Maddesinde; “*Bedensel, zihinsel, ahlaki, sosyal ve duygusal gelişimi ve kişisel güvenliği tehlikede olan, ihmal veya istismar edilen ya da suçun mağduru olan çocuklar*” korunmaya ihtiyacı olan çocuk ve “*Kanunlarda suç olarak tanımlanan bir fiili işlediği iddiası ile hakkında soruşturma veya kovuşturma yapılan ya da işlediği fiilden dolayı hakkında güvenlik tedbirine karar verilen çocuğu*” ise suça sürüklenen çocuk olarak tanımlanmaktadır.

Toplumda suç olarak kabul edilen bir davranışının, yasal ve sosyal kuralları ihlal etmesi ve suçun maddi ve manevi unsurlarının gerçekleşmesi gerekmektedir. Bunda dolayı yasal olmayan ve işlendiği zaman devlet mü-

dahalesi ve cezası gerektiren eylemlerin çocuk, ergen, engelli, yetişkin gibi kişiler tarafından işlenmesi durumunda farklı yaptırımlar ve ceza uygulamaları söz konusu olmaktadır. Çocuk suçluluğu kavramı üzerinden farklı disiplinler tarafından farklı tanımlamalar getirilmiştir. Çocuk suçluluğu, ceza kanunlarında suç olarak tanımlanan herhangi bir eylemin çocuk tarafından işlenmesi ve bunun sonucunda çocuğun yargı organlarının karşısına çıkarılarak adalet sistemi içerisine dahil edilmesidir. Ayrıca sosyolojik açıdan çocuk suçluluğu, çocuk yaşıta kabul edilen kişilerin toplumun sosyal yapısını, değerlerini ve normlarını ön plana çıkararak toplum tarafından kabul edilen davranış kurallarından sapması olarak belirtilmektedir (Bilici, 2017; Duyan, 2011; Bal, 2004). Bunlara ek olarak çocuk suçluluğu, yasada belirtilen sınırların altında yaşı olan bir küçüğün antisosyal eğilimlerinin illegal bir davranış şekline dönüşmesi sonucu bu davranışları nedeniyle çocuğa yönelik yasa müdahalesi gerekmesi durumu olarak ta tanımlanmaktadır (Siegel ve Welsh, 2009). Tüm bu tanımlamalar ışığında çocuk suçluluğu incelenirken; çocuğun biyolojik, sosyal ve psikolojik gelişim süreci, bu süreçte bulunduğu dönemin hassasiyetine bağlı olarak yaşayabileceği birtakım sorunlar ve bu sorunların çocukta meydana getirebileceği birtakım davranış değişiklikleri ve bu davranış değişikliklerinin çocuğun yasa ile ihtilaf yaşamasına neden olması durumları birlikte değerlendirilmelidir (Elitez ve Gönültaş, 2022). Hukuki olarak çocuk suçluluğu 18 yaşına kadar olan bireylerin bir suç davranışı içinde bulunması olarak tanımlanırken, gelişim psikolojisi açısından ise aynı yaş aralığındaki bireyi, çocukluk, ergenlik, gençlik dönemlerine göre değerlendirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Ergündüz, 2010; Elitez ve Gönültaş, 2022). Bu nedenle çocuğun karıştığı bir suça, bir yetişkinin işlemiş olduğu suça nazaran daha farklı açılardan bakmak gerekmektedir.

Çocuğun gelişim aşaması oldukça hassas bir süreç olup yetişkinliğini etkileyen ve şekillendiren en temel faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bireysel faktörler, aile faktörü, akran grubu faktörü, okul faktörü ve toplumsal faktörler çocuğun gelişimindeki geçiş noktaları olarak belirtilmektedir. Tüm bu geçiş noktaları aynı zamanda çocuğun sosyalizasyon sürecini de belirlemekte ve çocuk gelişimi açısından oldukça önemli olmaktadır. Çünkü çocuğun sosyalizasyonunu belirleyen bu faktörlerin aynı zamanda çocuğun suça yönelme nedenlerinin de önemli parametrelerindendir (Loeber ve Farrington, 2001; Siegel ve Welsh, 2009). Zaman zaman çocuklar oyun, eğlence, macera nedeni ile küçük suçlu davranışlar içerisinde bulunabilirler. Bu, çocuk gelişiminin bir parçası olarak görülebilir ve böylelikle bu çocuklar deneme yanılma ile olumlu bir toplumsal gelişim süreci geçirebilirler. Ancak bu çocukların bir oranı, özellikle erken yaşlarda suçu tecrübe edenler, ileriye uzanan bir suç kariyerine de yönelebilirler. Ancak bireylerin işlediği suçların ciddiyeti ile erken yaşlardaki suç

işlemeleri arasında anlamlı bir ilişkiye rastlanıldığı belirtilmektedir (Krohn ve ark., 2001; Loeber ve Farrington, 2001). Bundan dolayı çocuğun erken yaşları ile başlayan antisosyal eğilimlerinin ve sebeplerinin araştırılması, anlaşılması, gerekli takip ve tedavilerin düzenlenmesi çocuk suçluluğunu önlemede oldukça faydalı olacaktır.

3. ÇOCUKLARI SUÇA YÖNELTEN RİSK FAKTÖRLERİ

Suç olgusu geçmişten günümüze farklı zaman ve mekanlarda farklı boyutlara sahip bir konuyu oluşturmaktadır. Buna bağlı olarak suça yönelik yaklaşımlarda her dönem için farklı olmuştur. Ancak çalışmada çocuk ve suç olgusunun yan yana ele alınıyor olması bile ciddi bir sosyal soruna işaret etmektedir (Öztürk, 2020: 234). Bu sosyal sorunu ortaya çıkaran risk faktörlerini ise mikro mezzo ve makro boyutlu değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacağı düşünülmüştür. Bu kapsamda günümüzde özellikle makro boyutlu; yoksulluk, şiddet, sosyal medya konusu dikkat çekse de mikro boyutlu bireysel faktörler ve mikro/mezzo boyutlu aile, okul ve akran grupları önemli risk faktörlerini oluşturmaktadır.

3.1. Bireysel Faktörler

Çocukları suça yönelten risk faktörlerini; doğum öncesi, doğum sırası ve doğum sonrası ortaya çıkan faktörlere bağlı olarak açıklanabilmektedir. Hamilelikte yanlış ilaç kullanımı, kötü beslenme alışkanlıkları, annenin psikolojik rahatsızlıkları, doğum esnasında yaşanan komplikasyonlar, düşük doğum ağırlığı, doğum sonrası depresyonları ve üzüntüleri bebeğin gelişimini etkilemektedir (Eryalçın ve Duyan, 2016). Annenin bebeğine olan ilgisi, yakınlığı ve davranışları bebeğin çocukluk ve yetişkinlik dönemine yansıyacak etkilere sahip olabilmektedir.

Çocuğu suça yönelten bireysel risk faktörlerinden birisi de ergenlik dönemi olmaktadır. Ergenlik dönemi, çocukluk ve yetişkinlik arasında yer alan bedensel ve duygusal değişiklikler ile mücadele edilen bir gelişim dönemidir (Zastrow ve Ashman, 2016). Ergenlik dönemi kişiye göre değişen etki faktörlere sahip olsa da özgürlük arzusuyla dolu riskler dönemi olarakta adlandırılabilir. Ergenlerin bu dönemde sağlıklarını tehlikeye atan ve şiddet içeren davranışları gösterme eğilimleri daha fazla olmaktadır (Bülbül ve Doğan, 2016). Dolayısıyla alkol, madde bağımlılığı, uyuşturucu gibi zararlı alışkanlıklara merak duyabilmekte şiddet içeren eylemlerde bulunabilmektedirler. Ergenlik döneminin karmaşık duygu durumlarına bağlı olarak anlık zevklerle hareket edebilmekte ve risk alma konusunda istekli olabilmektedirler.

3.2. Aile

Her çocuğun kendi öz varlığını oluşturabilmesi için sahip olduğu bir takım temel ihtiyaçları vardır. Bu temel ihtiyaçlar; dokunulma, güven, yapı/düzen, sosyalleşme, uyarılma ve kendini değerli görme şeklinde ifade edilebilir (Cüceloğlu, 2008). Çocuğa karşı gerekli sevgi ve sıcaklık gösterilmezse, kendini güvende hissedeceği bir çevre, yapı ve düzen içerisinde bulunmazsa, sosyalleşebileceği ortam sağlanmazsa ve “ben önemli” mi hissetmezse çocuk eksik kalabilmektedir. Tüm bunları sağlayan ana mekânizma ise aile olmaktadır.

Aile, çocuğun toplumsallaşmasındaki en önemli araçlardandır. Çocuğun suça yönelmesinde ve suça sürüklenen çocuk kavramsallaştırmasında aile ve sosyal çevre etkisi birincil öneme sahiptir. Sağlıklı bir aile yapısı içerisinde büyüyen çocuğun toplumsal uyumu kolay olabilirken; sağlıksız bir aile yapısı içerisinde büyüyen çocukta toplumsal uyumsuzluk, akabinde istenmedik davranışlar görülebilmektedir. Aile, çocuk açısından fizyolojik gereksinimlerin dışında sevgi, saygı, kendini güvende hissetme ve değerli görme ihtiyacını da karşılamalıdır. Çocukların ailede bahsedilen ihtiyaçların yeterli karşılanmaması dolayısıyla özbakım eksikliği, ilgisizlik, yetiştirilme tarzındaki sıkıntı ve sorunlar, suça sürüklenmesine yol açtığı bilinmektedir (Eryalçın ve Duyan, 2016). Çocuk, gelişim sürecinde aile içerisinde sorunlu bir ortamda büyüdüğü zaman davranışlarında da agresif, yıkıcı, saldırgan, şiddet ya da suça meyilli olarak görebilmek mümkündür. Erken çocukluk döneminden itibaren ailenin kontrol ve baskıcı tutumlarının çocuğu etkilemesi kadar denetimsizliği, çocuğa karşı ilgisiz ve alakasız olmaları da çocuk suçluluğunun güçlü sebeplerinden birisi olarak değerlendirilmektedir (Ovacık, 2008). Ailede çocuğun anne ya da babasının ilgisizliği duygusal boşluğa yol açabilmekte ve farklı yönelimlere sapma davranışında bulunabilmektedirler. Ailenin nüfusu da çocuğun suça sürüklenmesinde etkili bir faktör olarak karşımıza çıkabilmektedir. Kalabalık nüfuslu ailelerde ya da geniş ailelerde çocuklar farklı nedenlere bağlı olarak ihmal edilebilmekte gerekli ilgi ve sevgiden yoksun kalabilmektedir. Bu durumu deneyimleyen çocukların agresif ve öfke dolu olmaları suça yönelik eylemlere karışmasına sebebiyet verebilmektedir.

Toplumdaki en küçük sosyal kurum olarak aile, sağlıklı toplumların oluşması açısından önemli bir işlevselliğe sahiptir (Ereş, 2009). Ailenin çocuğa karşı tutumu çocuğun davranışlarını etkilemektedir. Sosyal bilimciler ailenin erken çocukluk döneminden itibaren en önemli sosyal kontrol sağlayıcısı olarak kabul etmektedir (Çilingir, 2018). Çocuğa karşı otoriter ve katı bir tutum çocuğu baskılarken; fazla hoşgörölü ya da özgürlükçölü olması çocuğun kendi sınırlarının farkında olmamasına yol açabilir. Çocuk aileden öğrendiği normların etkisi altındadır. Aynı zamanda anne, baba ve yakınlarından aldığı rol modeli canlandırma eğilimindedir. Eğer ebeveyn

bu anlamda iyi bir rol model ise çocukta gelecekte iyi bir yetişkin olmaya dönük davranışlar sergileyecektir. Ebeveynlerin suçla ilgili geçmişleri varsa bu durum çocukların davranışlarını da etkileyebilmektedir. Bu nedenle suça sürüklenen çocuklar ile ilgili yapılan çalışmalarda aile- ebeveyn ilişkisi farklı sistemlerle de ilişkili olarak ele alınması gereken bir noktayı oluşturmaktadır.

3.3. Okul ve Akran Grupları

Çocuğun sosyalleşmesinde okul ve akran grupları etkili faktörlerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Akran gruplarının çocuk açısından olumlu ve olumsuz bazı fonksiyonlara sahip olduğu görülmektedir. Akran gruplarının olumlu fonksiyonları; çocukların sosyalleşmesini, hoş vakit geçirmesini, liderlik yeteneğini geliştirmesini, kişisel olmayan otoriteyi öğrenmesini, güveni, kabulü, iş birliğini, takım ruhunu ve cesaretin gelişmesine katkı sağlaması yönünden açıklanabilir (Genç, 2016). Akran gruplarının olumsuz fonksiyonları ise grup kabulünü sağlamak adına çeteleşme, aykırı ve tepkisel davranışlarda bulunmak yönünde olabilmektedir.

Okullarda ise akran baskısı çocukların suça yönelmesine neden olabilmektedir. Bir gruba ait olma ihtiyacı çocuğun grupta kabul alma arzusu riskli davranışlarda bulunmasına yol açmaktadır. Akran grubunda yeni bağlar kuran ve özdeşimler sağlayan çocuklar otorite karşısında bağımsızlığını gösterebilmek için suça yönelme, şiddet ve çetelere katılma, sapkın davranışlar geliştirme yönünde eğilim gösterebilmektedir (Genç, 2016). Bazen suça yönelik davranışlar ise çocuğun dikkat ya da ilgi çekme isteğinden kaynaklı olabilmektedir. Ailesi ya da yakın çevresi tarafından ihmal edilen çocuğun sevgi ilgi ya da dikkat arayışı suça sürüklenen çocuk gerçeğini tekrar hatırlatmaktadır.

Okul, çocukların eğitim öğretimi gerçekleştirdikleri bir yer olmasının yanı sıra korunaklı bir alan anlamına da gelmektedir. Çocuğu kontrol edebilmek için okulda tutmak etkin bir yol olurken; çocuğun düşük eğitim motivasyonu ise suça yönelik davranışlar geliştirmesinin nedenlerinden biridir (Bülbül ve Doğan, 2016). Çocukların okul başarıları da suça yönelik davranışları etkileyebilmektedir. Derslerinde başarısız olan bir çocuk okulda derslerine yönelik motivasyon kaybı ya da ilgi kaybı yaşayabilir. Bu durumda çocuğun okuldan uzaklaşması, boş vakitlerin verimsiz ve riskli ortamlarda değerlendirilmelerine sebebiyet verebilmektedir. Aynı zamanda suçla ilgili çalışmalar eğitimsizlik veya düşük öğrenim düzeyinin de kişileri suça sürüklediğini göstermektedir (Ataç, 2023). Bu nedenle eğitimin önemini de iyi kavrayarak geleceğin yetişkinleri olacak çocukların okulaşmasına gerekli özen ve hassasiyetin gösterilmesi gerekmektedir.

3.4. Yoksulluk

Geçmişten günümüze yaşanan en büyük sorunlardan bir tanesi yoksulluk olmuştur. Yoksulluk, bireylerin temel ihtiyaçlarını giderememesi, sahip olması gereken yaşam standardına ulaşamaması olarak tanımlanmaktadır (Kurnaz, 2007). Çocuk ve yoksulluk ise çok yönlü bir ilişkiye sahiptir.

Ekonomik koşullar aile içerisine çocuğu doğrudan ya da dolaylı yünden etkileyebilmektedir. Maddi açıdan zorluk yaşayan ailelerin çocukları küçük yaştan itibaren çalışmak zorunda kalabilmekte ve bu durum çocuğun geleceğini suç yönlü şekillendirebilmektedir. Dolaylı yünden ekonomik koşulların etkisi ise; çocuk psikolojik açıdan ekonomik yetersizlikle baş etme stratejisi geliştirebilir. Yetersiz ya da kötü beslenme alışkanlıkları, uzun saatler aç kalma gibi durumlar neticesinde çocuk vücudu enfeksiyonlara ve hastalıklara açık hale gelebilmektedir. Çocuk psikolojik olarak yetersizlikle savaşıırken suça yönelik eylemlerde bulunabilmektedir.

Suçla sürüklenen çocuklarla ilgili yapılan çalışmalarda aile gelirlerinin yoksulluk sınırının altında olduğu belirlenmiştir (Turan, 2012). Aile fertlerinin yeterli maddi imkana sahip olamaması ihtiyaçları olan mal ve hizmetlere ulaşamamaları suç riskini arttırmaktadır. Çocuklar ailelerinin yaşadıkları yoksulluğu deneyimlerken küçük yaşlarda çalışmak zorunda kalabilmektedir. Sokaklarda çalışan çocuk işçiler her türlü ihmal, istismar ve suça açık hale gelmektedir. Yoksulluğun çocuk üzerindeki etkilerinden bazıları ise; kronik hastalıklar, çocuk hamilelikleri, antisosyal davranışsal sorunlar, suç işlemeye dönük eylemler olduğu söylenebilir (Kınacı, 2020).

Yoksulluk sadece gelir ile ilgili olmayıp aynı zamanda kapsam içerisinde; sağlık, eğitim, nüfus, beslenme gibi göstergelerde bulunmaktadır (Erturhan Işkın, 2019). Çocuklar bu anlamda yoksullar içindeki en yoksul ve dezavantajlı kesimi oluşturmaktadır. Dolayısıyla yoksullukla ilgili yapılacak politikalarda çocuklara yönelikte hizmet ve politikaların geliştirilmesi gerekmektedir.

3.5. Şiddet

Toplumsal anlamda şiddet, bireye, gruba veya hayvanlara yönelik gerçekleştirilen karşı tarafı korkutmak ve sindirmek, davranış değişikliği yaratmak gibi amaçlarla uygulanan zarar verici eylemlerdir (Bulut, 2019). Şiddet mağdurlarına bakıldığında kadınlar, çocuklar ve yaşlılar ilk akla gelenler olmaktadır. Çocukların kırılgan ve incinebilir, dezavantajlı grupta yer almaları ve kendilerini koruyabilecek ve savunabilecek yapıdan uzak olmaları konuyu daha da hassas bir noktaya taşımaktadır.

Farklı kriminolojik yaklaşımlara bakıldığında; ailenin çocuğa yönelik davranışlarının suç ve şiddete katılımlarını etkilediğini göstermektedir

(Altınsoy ve Kara, 2022). Ailede şiddet ortamında yetişen ve buna maruz kalan çocuklarda psikolojik açıdan; kaygı, stres, depresyon; davranışsal açıdan ise saldırganlık, öfke sorunları, güvensizlik ortaya çıkabilmektedir. Şiddete maruz kalan her çocuğun bireysel tepkisi farklılık taşımaktadır. Şiddet bazı çocuklarda intikam düşüncesi oluştururken; bazı çocuklarda iletişim problemlerine yol açar. Bazı çocuklarda ise bilişsel açıdan sorunlar mental ya da duygusal problemler suça sürüklenmelerine sebebiyet verebilmektedir.

Yapılan araştırmalarda çocuğa yönelik her türlü şiddetin, ihmal ya da istismarın çocukları suça sürüklediğini göstermektedir (Acar, Demir ve Görmez, 2015). Çocuğun dünyası öğrenilmiş davranışlar üzerine kurulanırken şiddet gören çocuğun yetişkinliğinde şiddet uygulaması ya da suç eylemlerine karışma eğiliminin artması beklenmektedir. Bu nedenle çocukları şiddetten koruma konusunda başta ebeveynler olmak üzere, topluma ve devlete sorumluluklar düşmektedir. Çocuğun şiddet içeren bir ortamda büyümesi gelecekteki kişiliğini, mesleğini, hayata bakış açısını, seçimlerini yani tüm hayatını etkileyebilecek bir güce sahiptir. Bandura çocukluk davranışlarını incelediği çalışmasında çocukluk döneminde rol model olarak öğrenmenin sonucu olarak şiddete yönelik saldırgan eylemlerde bulunmalarının öğrenilen davranış kategorisinde değerlendirilebileceğini ifade etmektedir (Akt. Altınsoy ve Kara, 2022).

3.6. Sosyal Medya

Son zamanlarda internet, bilişim ve teknoloji hayatımızda önemli bir yer kaplamaktadır. Teknolojinin sağlamış olduğu imkanlar hayatımızı kolaylaştırırken bir yandan da pek çok risk barındırmaktadır. Özellikle çocukların bilişim teknolojileri üzerinden sosyal medya kullanımları konusunda; sosyal medyanın türü, kullanım amacı, kullanım şekli ve sosyal medyada geçirilen süre sosyal medyanın çocuklar üzerindeki etkisini anlamak açısından önemli parametrelerdir. Sosyal medya araçlarının fazla kullanılması çocuklarda düşünce gücünü azaltma, sosyalleşme ve hayal kurmayı engelleme gibi sağ beyin lobunu pasifize eden bir yöne sahiptir (Yılmaz ve Güney, 2021). Sosyal medyanın bilinçsiz ve kontrolsüz kullanımı çocukların davranışsal problemler yaşamasına ve yalnızlaşmasına neden olmaktadır.

Çocuklar bir arayış içerisinde internet ve sosyal medya araçlarını bilinçsiz olarak kullanırken suça yönelmeleri de an meselesi olabilmektedir. İnternette karşlarına çıkan içeriklerden etkilenebilmekte fiziksel, duygusal, cinsel saldırılara maruz kalabilmekte, bağımlılık oluşturan zararlı alışkanlıklara ve suça sürüklenmektedirler (Yılmaz ve Güney, 2021). Özellikle şiddet içerikli televizyon programları ve medya, başta çocuklar olmak üzere tüm insanları olumsuz yönde etkileyebilmektedir (Aslan,

2021). Bu tür programlara maruz kalan çocuklar zaman içerisinde izledikleri programlara benzer davranış örüntüleri oluşturmaktadır. Ayrıca ahlaka aykırı içeriklerin paylaşıldığı televizyon programları, internet veya sosyal medya araçları çocuk ve gençlerin psikolojik, sosyal ve cinsel gelişimlerini olumsuz yönde etkilemektedir (Zafer, 2021).

Konuyla ilgili hükümlü çocuklar ve kontrol grubu üzerine yapılan bir çalışmada; hükümlü çocukların kontrol grubu olarak belirlenen çocuklardan çok daha fazla televizyon izledikleri ve ağırlıklı olarak ta şiddet içerikli programlar olduğu tespit edilmiştir (Bayrak, 2021). Günümüzde teknolojinin, internetin ve ağların hayatımızdaki yeri düşünüldüğünde çocuklar için pek çok risk faktörünü içerisinde barındırdığı gerçekliğinden hareketle gerekli önlemleri almak önemlidir.

4. SUÇ DAVRANIŞLARINI ÖNLEMeye YÖNELİK STRATEJİ VE YASAL ÇERÇEVE

Suça sürüklenen çocukların sayısı tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de giderek artış göstermektedir. Bu durum gerek sosyolojik gerekse gelişimsel açıdan oldukça önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Çocuk suçluluğu artan bir eğilim göstermekte ve çocuk suçluların, akranlarına göre gelecek adına ciddi, tekrarlayan ve daha uzun suçluluk kariyerine sahip olma ihtimalleri ortaya çıkmaktadır. Çocuğun suça sürüklenmesinin temelinde kalıtsal ve kişisel faktörler oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Ancak bunlara ek olarak çocuğun içinde bulunduğu çevrenin ve yetiştiği ailenin de çocuğun suça sürüklenmesinde etkisi oldukça büyüktür. Bundan dolayıdır ki suça sürüklenen bir çocuk hakkında değerlendirme yapılırken mutlaka çocuğu çevresi ile bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir. Çocuğun sırf çocuk olduğundan dolayı ilk aşamada çocuğun korunması gerektiği ve cezai yaptırım uygulamanın son çare olduğu unutulmamalıdır (Bülbül ve Doğan, 2016; Loeber ve Farrington, 2001; Elitez ve Gönültaş, 2022).

Çocuk haklarının gelişimi ile ilgili uluslararası yasal belgelere baktığımızda karşımıza önemli belgeler çıkmaktadır. Bunlar 1924 Cenevre Çocuk Hakları Bildirgesi, 1959 Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Bildirgesi, 1963 Türk Çocuk Hakları Bildirisi, 1985 Birleşmiş Milletler Çocuk Adalet Sisteminin Uygulanması Hakkında Asgari Standart Kuralları (Pekin(Beijing) ve 1989 Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi'dir. Milletler Cemiyeti tarafından 1924 yılında kabul edilen Cenevre Çocuk Hakları Beyannamesi çocuk hakları alanında ilk uluslararası yasal belge olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu belgede çocukların her türlü istismara karşı korunması gerektiği, herhangi bir felaket anında öncelikle yardım edilmesi gereken grubun çocuklar olduğu, çocukların sağlık, eğitim ve beslenme hizmetlerinin yerine getirilmesi gerektiği, çocuğun gerek fiziksel gerekse

ruhsal bakımdan kendini geliştirecek koşullar içerisinde bulundurulması gerektiği vurgulanmaktadır. Birleşmiş Milletler tarafından 20 Kasım 1959 tarihinde Çocuk Hakları Bildirgesi kabul edilmiştir. Bu bildiride çocuklara karşı ayrımcılık yapılmaması, çocuğun özgürce kendini geliştirmesine fırsat verilmesi, çocuğun kendi hakkında verilecek kararlara katılımının sağlanması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bildirinin ışığında 28 Haziran 1963 tarihinde Türkiye Milli Komisyonu tarafından Türk Çocuk Hakları Bildirisi kabul edilmiştir. Bu bildiride her Türk çocuğunun iyi bir şekilde bakım, eğitim, yetiştirilme, ilgi ve sevgi görme hakkının olduğu vurgulanmaktadır. Gerek resmi olsun gerek se özel olsun tüm kurumların çocuk haklarını tanıması gerektiği belirtilmektedir. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 29 Kasım 1985 tarihinde kabul edilen Çocuk Adalet Sisteminin Uygulanması Hakkında Asgari Standart Kuralları (Pekin Beijing) kabul edilmiştir. Bu belge ile çocuk adalet sistemi içerisinde çocuğunun iyileştirilmesinin ana hedef olması gerektiği ve çocuk suçlunun içinde bulunduğu koşullarla birlikte değerlendirilerek orantılık ilkesinin ön planda bulundurulması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu belge ile çocuğun ceza sorumluluğu açısından düzenlemeler ele alınmıştır. Çocuğun ceza sorumluluk yaş sınırını belirlerken çocuğun duygusal, zihinsel ve entelektüel açılardan olgunluğa eriştiği yaştan dikkate alınması gerektiği belirtilmektedir. Çocuk hakkında gerek yargı organları tarafından gerek yasama organları tarafından gerekse sosyal kurumlar tarafından gerçekleştirilen her türlü uygulama ve yaptırımlarda çocuğun yüksek yararının esas olarak ele alınıp korunması gerektiği bildirilmektedir. Çocuk hakkında verilecek özgürlüğü kısıtlayıcı cezaların son çare olarak ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından 20 Kasım 1989 tarihinde Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşme kabul edilmiş ve Türkiye tarafından bu sözleşme 14 Eylül 1990 tarihinde imzalanmıştır. Günümüzde çocuk hakları açısından Dünya’da en çok ülke tarafından imzalanan ve en kapsamlı belgedir. Bu belge özellikle hiçbir ayırım gözetmeksizin tüm çocukların eşit olduğu, sözleşmede belirtilen tüm haklardan eşit olarak yararlanacağı ve on sekiz yaşına kadar olan tüm bireylerin çocuk olarak kabul edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

12.10.2004 tarih ve 25611 sayılı ile resmi gazetede yayımlanan 5237 kanun numaralı Türk Ceza Kanunu’nu incelediğimizde 18 yaşını tamamlamamış kişi çocuk olarak tanımlanmak ve yaş küçüklüğü ceza sorumluluğunu azaltan veya ortadan kaldıran nedenler arasında sayılmaktadır. Yaş küçüklüğü hususunda kanunun 31. maddesinin 1. fıkrası incelendiğinde, 12 yaşını tamamlamamış kişilerin ceza sorumluluğu olmadığı ve bu kişiler hakkında ceza kovuşturması yapılamayacağı belirtilmektedir. Aynı maddenin 2. fıkrasında ise 12-15 yaş aralığı grubu ele alınmış ve “*Fiili işlediği sırada oniki yaşını doldurmuş olup da onbeş yaşını doldurmamış olanların*

işlediği filin hukukî anlam ve sonuçlarını algılayamaması veya davranışlarını yönlendirme yeteneğinin yeterince gelişmemiş olması hâlinde ceza sorumluluğu yoktur” şeklinde belirtilmiş ve aynı fıkranın devamında 12-15 yaş aralığında cezai sorumluluğu kabul edilen çocuklara yönelik ceza hükümlerinin indirimli olarak uygulanması gerektiği vurgulanmıştır. Aynı maddenin 3. fıkrasında ise 15-18 yaş grubu bireyler ele alınmış ve bireylerin 15 yaşını doldurmuş olmaları 18 yaşını ise doldurmamış olmaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu yaş grubunda cezai sorumluluk genel olarak kabul edilmiş ancak indirilmiş ceza uygulanması gerektiği belirtilmiştir.

Çocuk adalet sisteminin tarihsel süreç içerisinde gelişimine baktığımızda, özellikle üç yaklaşımın oldukça önemli olduğu ve süreç içerisinde bu yaklaşımların birbirini etkilediği görülmektedir. Bu yaklaşımlar suç kontrol modeli veya klasik yaklaşım, rehabilitasyon modeli veya refah yaklaşımı ve adil yargılanma modeli veya adalet yaklaşımı olarak belirtilmektedir. Suç kontrol modeli veya klasik yaklaşım yönteminde ana hedefin toplumu suçlulardan korumaktır. Bu yaklaşım sisteminde suçun tespit edilmesi için etkin bir soruşturma yürütülmesi ve suçlu eylemlerinin güçlü bir şekilde bastırılması oldukça önemlidir. Bu sistemde çocuk suçluluğunun hukuki tanımlanması oldukça geniş tutularak toplumu her türlü suç ve suçludan korumak gerektiği kabul edilmektedir. Rehabilitasyon modeli veya refah yaklaşımında çocukların faydalı, uyumlu ve üretken bireyler olarak topluma entegre etmek ve toplumla bütünleşmeyi sağlamak ana hedeflerdendir. Bu sistemde çocuk suçluluğunun en temel sebeplerinin başında bireysel ve toplumsal etkilerin geldiği belirtilerek, toplumsal olarak suç işleyen çocukların problemlerinin çözülmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Asıl üzerinde durulması gereken konunun çocuğun içinde yaşadığı toplumsal, sosyal, psikolojik ve ekonomik koşulların anlaşılması olduğu vurgulanmaktadır. Çocuğun suçlu veya suçsuz olduğunun tespit edilmesinin asıl amaç olamaması gerektiği belirtilmektedir. Çocuğunun cezalandırılmasından ziyade çocuğun gelişim aşamasında gerek duyduğu her türlü psikolojik ve sosyal hizmetlerin yerine getirilmesinin zorunluluk olduğu belirtilmektedir. Adil yargılanma modeli veya adalet yaklaşımında ise ana hedefin kişisel özgürlükleri korumak olduğu belirtilmektedir. Çünkü çocukları hukuk yöntemi ile koruyucu yasalar çıkarılarak mutlak koruma fikri aynı zamanda çocukların özgürlüklerini de kısıtlamaya neden olmuştur. Çocukları hukuk kurulları ile korumaya çalışırken onların birer nesne olmadığı göz önünde bulundurulması gerekmektedir (Uluğtekin, 2004; UNICEF, 2010).

Çocuk adalet sistemi 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan «çocuk hakları» kavramı ile çocukların gelişimleri, gereksinimleri ve çıkarlarının hukuken korunmasını sağlamıştır. Çocuk hukuku ceza, kamu, özel hukuk ve uluslararası sözleşmelerde yer alan ve çocukların haklarını

düzenleyen yasal kurallardan oluşmaktadır. Çocuk mahkemelerinin kuruluşu 19 yüzyıl sonuna doğru olmuştur. Çocuk adalet sistemi, çocuğu henüz gelişimini tamamlamamış varlık olarak görmekte ve çocuğu yetişkin bir birey olarak kabul etmemektedir. Bundan dolayı bir çocuk suç işlediği zaman tamamen çocuğu suçtan sorumlu tutmak yanlış olacaktır. Suça sürüklenen çocuk hakkında öncelikle tedavi edici ve eğitim tedbirlerin uygulanması gerekmektedir. Çocuğa verilecek ceza yaptırımların en son çare olarak düşünülmesi gerekmektedir. Eğe bir çocuğa ceza yaptırımı uygulanması düşünülüyorsa çocuğun içinde yaşadığı toplumun dinamikleri ve çocuğun kişisel olarak özel durumları dikkate alınmalıdır. Yetişkin suçlulara yönelik uygulanan karmaşık, katı ve cezalandırıcı yaptırımlarının çocuklara yönelik uygulanmamalıdır (İrtiş 2009; UNICEF, 2010; Dokgöz, 2019).

Çocuk suçluluğunun önlenmesi ile ilgili uluslararası ve ulusal yasal metinlere baktığımızda, Birleşmiş Milletler Genel Kurul'u tarafından 14 Aralık 1990 tarihinde kabul edilen Çocuk Suçluluğunun Önlenmesine İlişkin Birleşmiş Milletler Yönlendirici İlkeleri (Riyad İlkeleri) ve 15.07.2005 tarih ve 25876 sayılı resmi gazetede yayımlanan 5395 sayılı Çocuk Koruma Kanunu oldukça önemlidir. Çocuk Suçluluğunun Önlenmesine İlişkin Birleşmiş Milletler Yönlendirici İlkeleri (Riyad İlkeleri) 1. maddesine baktığımızda; “Çocuk suçluluğunun önlenmesi suçun önlenmesinin özlü bir ögesidir. Gençler toplumda yasaya uygun ve yararlı etkinliklere kendilerini adayarak ve bu tavra ve insancıl yaşama uygun uğraş edinerek, suç üretmeye yönelik olmayan bir anlayış kazanabilirler” maddesi ile çocuk suçluluğunun önlenmesinin önemi vurgulanmaktadır. Gerek uluslararası gerekse ulusal birçok yasal metinde çocukların öncelikle korunması gerektiği belirtilmektedir. 5395 Sayılı Çocuk Koruma Kanunu 5. Maddesine baktığımızda çocuklara yönelik uygulanabilecek koruyucu ve destekleyici tedbirlere yer verildiği görülmektedir. Bu tedbirler; “*Koruyucu ve destekleyici tedbirler, çocuğun öncelikle kendi aile ortamında korunmasını sağlamaya yönelik danışmanlık, eğitim, bakım, sağlık ve barınma konularında alınacak tedbirlerdir. Bunlardan; a) Danışmanlık tedbiri, çocuğun bakımından sorumlu olan kimselere çocuk yetiştirme konusunda; çocuklara da eğitim ve gelişimleri ile ilgili sorunlarının çözümünde yol göstermeye, b) Eğitim tedbiri, çocuğun bir eğitim kurumuna gündüzlü veya yatılı olarak devamına; iş ve meslek edinmesi amacıyla bir meslek veya sanat edinme kursuna gitmesine veya meslek sahibi bir ustanın yanına yahut kamuya ya da özel sektöre ait işyerlerine yerleştirilmesine, c) Bakım tedbiri, çocuğun bakımından sorumlu olan kimsenin herhangi bir nedenle görevini yerine getirememesi hâlinde, çocuğun resmî veya özel bakım yurdu ya da koruyucu aile hizmetlerinden yararlandırılması veya bu kurumlara yerleştirilmesine, d) Sağlık tedbiri, çocuğun fiziksel ve ruhsal sağlığının korunması ve tedavisi için gerekli geçici veya sürekli tıbbî bakım ve rehabilitasyonu*

na, bağımlılık yapan maddeleri kullananların tedavilerinin yapılmasına, e) Barınma tedbiri, barınma yeri olmayan çocuklu kimselere veya hayatı tehlikede olan hamile kadınlara uygun barınma yeri sağlamaya” yönelik tedbirleridir.

Çocukların suç eylemlerini gerçekleştirdikten sonra alınan önlem ve uygulamaların çocuk suçluluğunu engellemede ve azaltmada yeterince etkin olmadığı görülmüştür. Bundan dolayı çocukların suça yönelmeden ve suç eylemi içerisinde bulunmadan önce gerekli tedbirlerin alınması zorunluluk oluşturmaktadır. Buda bizlere öncelikle çocukları suça yönelten nedenlerin tespit edilerek çocuk suçluluğunun önüne geçilmesi için gerekli tedbirlerin alınmasının ne kadar önemli ve gerekli olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla çocuğun suça yönelmesini engellemek için ilk olarak onu suça yönelten etkenlerin tespit edilmesi gerekmektedir (Becker-Blease ve ark., 2008; Aslan, 2021). Özetle çocuk suçluluğu mücadele etmenin en önemli basamağını suça yönelten asıl nedenlere ulaşmak ve bu nedenleri ortadan kaldırmak oluşturmaktadır.

Çocuk suçluluğuna ilişkin en önemli faktörlerin başında anne ve babanın çocuğa karşı ilgisizliği, yeterli seviyede maddi ve manevi destek göstermemesi, çocuk üzerinde olumlu önde hüküm kuramaması ve anne ile baba arasındaki zayıf bağlar gelmektedir. Anne ve babanın çocuklar için önemli bir rol model olduğu bilinen bir gerçektir. Ayrıca çocuklar oldukça dikkatli ve iyi birer gözlemcidirler. Anne ve babalarının söylemlerinden çok davranış ve uygulamaları ile ilgilendirler. Suça sürüklenen çocuklara yönelik uygulanan rehabilitasyon süreçlerinde aile faktörünün çocuğun suça yönelmesinde önemli bir etken olduğu göz önünde bulundurularak, bu çocukların ailelerine de eğitim ve ailenin sosyal yapısını artırıcı programlara dahil edilmesi gerekmektedir (Bülbül ve Doğan, 2016; Bilici, 2017). Bu durumda çocuk suçluluğunu önlenmesinde çocuğun yetiştirilmesinde birincil sorumlu olan anne ve babalara çok büyük sorumluluklar düşmektedir. Ayrıca diğer önemli bir faktör olan okul yaşamı, çocuk için sosyalleşme, akranlarıyla etkileşim kurma, model alma, meslek öğrenme, toplumsal yaşamda gerekli kuralları öğrenme gibi birçok davranışın olumlu yönde gelişmesini sağlamaktadır. Okul devamsızlığı veya okula devam edilmesine rağmen başarısı düzeyinin düşük olması suça sürüklenen çocuklara sıklıkla görülen bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Okul devamsızlığı, çocuğun ruhsal gelişim süreçlerinin olumsuz etkilenmesine, okulda verilen eğitim ile gerekli davranışların kazanılamamasına ve bunların sonucunda çocuğun suç işleme yatkınlığının ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Şen ve ark., 2012). Bu da bizlere çocuk suçluluğunun önlenmesinde okulların ne kadar önemli bir rol üstlendiğini göstermektedir.

Çocuk suçluluğu ile etkin mücadele etmek ve çocuk suçluluğunu önlemek için ceza adalet sistemi içerisindeki geliştirilen birçok strateji ve

uygulamalarla birlikte bu sistem dışında yer alan suç önleme stratejilerinin de incelenmesi ve uygulanması gerekmektedir. Ceza adalet sistemi içerisinde suçu önlemek için ana yaklaşım bireyler tarafından suçun tekrar işlenmesine yönelik ortaya konulan uygulama ve yaptırımlardır. Dolayısıyla ceza adalet sistemi içerisindeki uygulamaların amaçları arasında etkisiz hale getirme, cezalandırma ve caydırıcılık gelmektedir. Devamında toplumun ve kamu düzenin korunması, meydana gelen zararların karşılanması, iyileştirme ve rehabilitasyon uygulanması da diğer önemli amaçlardandır. Ancak bu yöntem ve uygulamaların özellikle gelişmiş düzeydeki birçok ülkede çocuk suçluluğu azaltmakta oldukça etkisiz olduğu bildirilmektedir (Perry ve ark., 2005). Dolayısıyla ceza adalet sistemi dışında yer alan ve son yıllarda gelişmiş ülkelerde yaygınlaşmaya başlayan suç önleme stratejilerinden biri olan gelişimsel (risk-odaklı) suç önleme programları oldukça önemli ve kabul edilebilir olmuştur. Gelişimsel ya da risk odaklı yaklaşımında asıl amaç suç olayı meydana gelmeden önce suçu önlemeye çalışana programları geliştirmek ve uygulamaktır. Bireyin yaşamı aile, okul, akran grubu ve yerleşim yeri, gelişimsel aşamada içinde bulunduğu risk ve koruyucu etkenler ele alınarak suça meydana gelmeden önce suçu önlemeye yönelik müdahale programları düzenlenir (Farrington, 2018; Topçuoğlu, 2014; Aslan, 2021). Dolayısıyla gelişimsel ya da risk odaklı yaklaşımla çocuk suçluluğu için risk oluşturan etkenlerin önceden tespit edilmektedir. Aile, okul, akran grubu ve yaşanan mekanlar üzerinden çocukların sosyal, bilişsel ve duygusal olarak desteklenme programları geliştirilip uygulamaya konularak çocuğun suç davranışına yönelmesi engellenmektedir. Tüm bunlara ek olarak çocuk suçluluğunun önlenmesinde kamu kurum kuruluşlarının, yerel yönetimlerinin ve sivil toplum örgütlerinin rol olması gerekmektedir. Çalışmada çocuk henüz suç işlemeyen önce söz konusu kurumların aile, okul ve sokak temelli çalışmalar yaparak çocuk suçluluğunun önlenmesi için rol almaları üzerinde durulmuştur. Çocuk suç işledikten sonra ise polis, sosyal hizmetler, ıslahevleri gibi kurumlar üzerinden çocukların tekrar suça yönelmesini önleyecek rehabilitasyon programlarının ortaya konulması belirtilmiştir. Özellikle riskli ailelerin tespit edilerek bu ailelere sosyal, ekonomik ve psikolojik desteğin sağlanması önem arz etmektedir (Yıldız, 2009; Zengin ve Kesgin, 2013).

5. SONUÇ

Dünyada ve ülkemizde suça sürüklenen çocuk sayısında her geçen gün artış olmakta ve çocuk suçluluğu tıbbi, hukuki ve sosyal yönleri ile acil önlem alınması gereken önemli toplumsal bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Yoksulluk, düşük eğitim düzeyi, düşük sosyo-ekonomik durum, parçalanmış aile, ailede alkol, uyuşturucu ve sabıka kaydının olması, okul ve akran grupları, şiddet, sosyal medya gibi faktörler çocukların suça sürüklenmesinde en önemli risk faktörleri olup, söz konusu risk faktörleri suça sürüklenen çocuklarda benzerlik göstermektedir.

Çocukların suça karışmasını önlemek adına gerek ulusal gerekse de uluslararası birçok hukuki düzenleme mevcuttur. Bu düzenlemeler genel olarak hem çocuğun suça bulaşmasını önlemek hem de bulaştıktan sonra nasıl bir süreç izleneceği konusunda yol gösterici olmaktadır. Ceza adalet sisteminde çocuğun işlediği suça yönelik gerçekleştirilen cezalandırma, caydırma, rehabilitasyon, etkisiz hale getirme, kamuyu koruma ve zararın tazmini şeklinde müdahaleler yer almaktadır. Ancak tüm bunlar çocuk suçluluğu oranlarını azaltmamaktadır. Çocuklar hakkında düzenlenecek ve uygulanacak her türlü adli işlemlerde öncelikli olarak çocuğun yüksek yararı gözetilip korunmalıdır. Ceza adalet sisteminde asıl amaç çocuğun cezalandırılması veya suçun önlenmesi olmayıp, çocuğun yüksek yararının korunmasıdır. İşlediği suç sonucunda ceza adalet sistemine dahil olan çocuk hakkında değerlendirme yapılırken, işlediği eylemin ağırlığı ve verdiği zararın derecesi değil çocuğun içinde bulunduğu toplumsal, ailesel, sosyal ortam ve çocuğun özel koşulları birlikte incelenip karara varılmalıdır. Çocuğa yönelik uygulanacak yaptırımlarda orantılılık ilkesi gözetilmeli ve çocuğun bir yetişkin olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır.

Olumlu ebeveyn çocuk ilişkisinin geliştirilmesine yönelik eğitim çalışmaları, ailelere yönelik çocuk yetiştirme konusunda eğitimlerin düzenlenmesi, okullarda çocuklara olumlu davranış kazandırma eğitimleri ve suç önleme programlarının uygulanması çocukların suç davranışlarına yönelmelerini engelleyecektir. Ayrıca işlediği bir suçtan dolayı ceza adalet sistemi içerisine dahil olan çocuk hakkında danışmanlık, eğitim ve rehabilitasyon programları uygulayarak toplumsal yapı içerisine entegre etmek çocuğun tekrardan suça yönelmesini engelleyecektir.

Çocuğu suça sürükleyen etkenleri önceden tespit ederek çocuk suçluluğunun önlenmesine yönelik koruyucu ve önleyici tedbirler kapsamında gelişimsel risk odaklı yaklaşımla suç önleme programlarının uygulanması, kamu kurum ve kuruluşlarının, sivil toplum örgütlerinin ve yerel yönetimlerin de sürece katılarak aile, okul ve sokak özelinde çalışmalar gerçekleştirilmesi, ulusal ve uluslararası düzeyde sık sık kampanyalar ile toplumu bilgilendirerek farkındalığın artırılması, suç davranışı meydana geldikten

sonra ise çocukların gözüaltına alınması sürecinde ve gözüaltına alındıktan sonraki hukuki boyutta uluslararası standartlara uygun adımların atılması ve çocuğun tekrar suça yönelmesini önlemek adına etkili rehabilitasyon programlarının ortaya koyulması ile çocuk suçluluğunun önüne geçileceğini düşünmekteyiz.

KAYNAKÇA

- Acar, G., Demir, A., Görmez, D., & Keser, İ. (2015). Aile ve Çocuk Suçluluğu İlişkisi. *Hacettepe University Faculty of Health Sciences Journal*, 2.
- Alacakaptan, U., & Kütüphanesi, A. Ü. H. F. (1970). *Suçun Unsurları*. Sevinç Matbaası.
- Altınsoy, E., & Kara, A. (2022). Suça Sürüklenen Çocuklar ve Çocuk Suçlarının Kriminal Açidan İncelenmesi. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 11(1), 75-108.
- Aslan, Y. (2021). Suça Sürüklenen Çocuklarla İlgili Yapılan Yayınların İncelenmesi. *Anatolian Journal of Health Research*, 2(3), 79-86.
- Ataç, İ. (2023). Çocuk ve Genç Suçluluğu Örneğinde Aile Kurumunun Suç Önleyici Etkisi. *Adli Bilimler ve Suç Araştırmaları*, 5(1), 51-61.
- Bakırcı, K. (2002). Child Labour and Legislation in Turkey. *Int'l J. Child. Rts.*, 10, 55.
- Bal, H. (2004). Çocuk Suçluluğu, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Bayrak, D. (2021). Risk Faktörleri Bağlamında Suça Sürüklenen Çocuk. *International Marmara Social Sciences Congress (Autumn 2021)* (p. 226).
- Becker-Blease, K. A., Finkelhor, D., & Turner, H. (2008). Media Exposure Predicts Children's Reactions to Crime and Terrorism. *Journal of Trauma & Dissociation*, 9(2), 225-248.
- Bilici, İ. E. (2017). İnfomal Öğrenme, Çocuk ve Suç Olgusu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (37), 21-31.
- Bulut, E. (2019). Sosyal Sorunlarda Güncel Tartışmalar, Ed. Dr. Yılmaz Daşlı, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Bülbül, S., & Doğan, S. (2016). Suça Sürüklenen Çocukların Durumu ve Çözüm Önerileri. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 59(1), 31-36.
- Cüceloğlu, D. (2008). *İçimizdeki Çocuk*, 39. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Çilingir, S.K. (2018). Çocuk ve Aile, Ed. Doç. Dr. Rıdvan Küçükali, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Demir, M., & Bademci, H.Ö. (2016). Suça Sürüklenen Bir Gencin Bakış Açısıyla Çocuk Suçluluğu: Olgu Sunumu. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(1), 17-26.
- Dokgöz, H. (2019). Adli Tıp ve Adli Bilimler. Akademisyen Kitabevi, Ankara, 1-696.
- Duyan, V. (2011). Çocuk Suçluluğunun Önlenmesinde Ailenin ve Okulun Önemi. *İçinde: Hançerli S., Sevinç B., Gürer C., Öner MC. (Ed.). Suça Sürüklenen ve Mağdur Çocuklar. İstanbul: Sabev Yayını*, 169-176.
- Elitez, D. ve Gönültaş, M.B (2022). Adli Sosyal Hizmet Yaklaşım ve Müdahale. Ankara: Nobel Yayınevi.

- Ereş, F. (2009). Toplumsal Bir Sorun: Suçlu Çocuklar ve Ailenin Önemi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 17(17), 88-96.
- Ergündüz, Z. Ş. (2010). Çocuk Suçluluğunda Çocuk İstismarı Olgularının Değerlendirilmesi (Doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Erturhan Işkın, H. (2019). Sosyal Sorunlarda Güncel Tartışmalar, Ed. Dr. Yılmaz Daşlı, Anı Yayıncılık, Ankara.
- Eryalçın M. & Duyan V. (2016). Suça Sürüklenen Çocuk ve Gençler, 1. Baskı, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul.
- Farrington, D. P. (2018). Developmental Criminology. In *The Routledge Companion to Criminological Theory and Concepts* (pp. 60-64). Routledge.
- Genç, S.Z. (2016). Eğitim Sürecinde Aile, Okul ve Toplum, 1. Baskı, Pegem Akademi, Ankara.
- Göçen, G. (2016). Kadirşinaslık ve Öznel İyi Oluş: Suça Sürüklenen Çocuklar Üzerine Nicel Bir Araştırma. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(4), 966-990.
- Gültekin Akduman, G., Barış, A., & Cantürk, G. (2007). Ergen Suçluluğunda Bazı Kişisel ve Ailesel Özelliklerin İncelenmesi. *Türk Pediatri Arşivi*, 42(4).
- Güngör, M. (2008). Evrensel Bir Sorun Olarak Çocuk Suçluluğu Ve Sokakta Çalışan ve Yaşayan Çocuklar. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (1), 25-43.
- Irwin Jr, C. E. (2003). Adolescent Health at the Crossroads: Where Do We Go From Here?. *Journal of Adolescent Health*, 33(1), 51-56.
- İrтіş, V. (2009). Şiddetin Saklı Boyutu: 'Handikapların' Birikimi ve Çocuk Ceza Adaleti. içinde (Yayına Hazırlayan) Tülay Erkan, *Çocuk ve Şiddet Çalıştayı*, İstanbul Tabip Odası Çocuk Hakları Komisyonu, İstanbul, 351-354.
- Kamer, V. K. (2013). Çocukların Suça Sürüklenmesine Neden Olan Faktörler İle İlgili Sosyolojik Teoriler. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 4(12).
- Karadoğın, U. C. (2019). "Çocuk ve Çocukluk" Kavramının Tarihsel Süreçte Değerlendirilmesi. *Çocuk ve Medeniyet*, 4(7), 195-226.
- Krohn, M. D., Thornberry, T. P., Rivera, C., & Le Blanc, M. (2001). Later Careers of Very Young Offenders. *Child delinquents: Development, intervention, and service needs*, 67-94.
- Kulaksızoğlu, A. (1999). Ergenlik Psikolojisi, Remzi Kitabevi, 2. Basım, İstanbul.
- Kurnaz, Ş. A. (2007). Çocuk Yoksulluğu. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 3 (12), 47-55.
- Loeber, R., & Farrington, D. P. (2001). *Child delinquents*. Sage.
- Merey, Z. (2016). Çocuk Hakları. Ankara: Pegem Akademi.

- Ovacık, A. C. (2008). Aile İçi Şiddetin Erkek Çocuğun Şiddet İçeren Suç İşleme Davranışına Etkileri. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Adli Tıp Enstitüsü.*
- Öztürk, K. (2020). Türkiye’de Çocuk Olmak, Ed. Şirin Dilli, Pegem Akademi Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara.
- Perry, A., McDougall, C., & Farrington, D. P. (Eds.). (2006). Reducing crime: The effectiveness of criminal justice interventions. John Wiley & Sons.
- Siegel, L. J., Welsh, B. C., & Senna, J. J. (2009). Juvenile Delinquency: Theory. *Practice and Law, Tenth Edition, Belmont, CA: Wadsworth.*
- Şen, S., Karbeyaz, K., Toygar, M., & Akkaya, H. (2012). Eskişehir’de Suça İtilen Çocukların Sosyodemografik Değerlendirmesi. *Adli Tıp Dergisi*, 26, 146-155
- Topçuoğlu, T. (2014). Çocuk Suçluluğu ve Gelişimsel (risk-odaklı) Suç Önleme. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2014(3), 217-226.
- Turan, İ. (2012). *Suçla Sürüklenen Çocuklar: Kocaeli Örneği*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, Yüksek Lisans Tezi.
- Uluğtekin, S. (1991). Hükümlü Çocuk ve Yeniden Toplumsallaşma. Bizim Büro Basımevi, Ankara.
- Uluğtekin, S. (2004). *Çocuk Mahkemeleri ve Sosyal İnceleme Raporları*. Türkiye Barolar Birliği.
- UNICEF. (2010). Ceza Sorumluluğunun Değerlendirilmesi Rehberi.
- Yıldız, Ö. (2009). Toplumsal Değişme Sürecinde Çocuk Suçluluğunda Yeni Boyutlar. *VI. Ulusal Sosyoloji Kongresi, Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın.*
- Yılmaz, D., & Güney, R. (2021). Medyanın Çocuklar Üzerindeki Etkileri ve Kullanımına İlişkin Öneriler. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, 14(4), 486-494.
- Yörükoğlu, A. (1989). Değişen Toplumda Aile ve Çocuk. 3. Baskı, Özgür Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Zafer, C. (2021). Sosyal Medya ve Toplum, 1. Baskı, Literatür Yayınları, İstanbul.
- Zastrow, C.& Ashman K.K. (2016). İnsan Davranışı ve Sosyal Çevre I, Çev. Abdurrahman Aydın, Nika Yayınevi, 2. Baskı, Ankara.
- Zengin, E., & Kesgin, M. (2013). Yerel Yönetimlerin Çocuk Suçluluğunun Önlenmesinde İlgili Kurumlarla Etkileşimi, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, 13-32
- Zeren, C., Yengil, E., Çelikel, Arık, A., & Arslan, M. (2012). Üniversite Öğrencilerinde Çocukluk Çağı İstismarı Sıklığı. *Dicle Tıp Dergisi*, 39(4), 536-541.

HİTİT RİTÜELLERİNDE GERÇEKLEŞTİRİLEN KÜÇÜKBAŞ HAYVAN SUNULARI ÜZERİNE BAZI DEĞERLENDİRMELER¹

Murat TURGUT²

1 Bu çalışma Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ana bilim dalı Eskiçağ Tarihi bilim dalında Prof. Dr. Hasan BAHAR danışmanlığında 2018 yılında hazırlanan *Hitit Dini Ritüellerinde Kullanılan Objeler* isimli doktora tez çalışmasından faydalanılarak üretilmiştir.

2 Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. mturgut@selcuk.edu.tr muratturgut09@gmail.com Orcid: 0000-0003-1056-5737

Eskiçağlarda yaşayan toplumların çoğunda olduğu gibi Hitit dini inancı ve kültüründe de çeşitli küçükbaş hayvanların tanrısal güçlere sunulmaları gerçekleştirilmiştir. Bu sunuların amacı onların bakımlarının, beslenmelerinin sağlanmasıyla (Beckman, 2011: 98) hayvanın yaşam kaynağının ya da ruhunun kanda bulunmuş olabileceği düşünceleri olmuştur (Frazer, 2004: 176, 177).

Hitit ritüellerinde hayvan sunusu olarak çeşitli hayvanlar kullanılmışlardır. Tanrısal güçlere sunu – adak olarak sunulmak üzere kullanılan hayvanlar, keçi, koyun, köpek, domuz ve bazı kanatlı hayvanlar olmuştur. Belirtilen bu hayvanlar birçok ritüelde çeşitli yöntemlerle tanrılara sunulmuştur.

Tanrısal güçlere sunulacak hayvanların ne şekilde belirlendikleri kesin bir şekilde bilinmemektedir. Bu hayvanların belirli kriterlere göre mi seçildikleri yoksa rastgele mi belirlendikleri konusunda Hitit yazılı belgelerinde açıklayıcı kesin kurallar tespit edilememiştir. Yazılı belgelerde kesin bilgiler bulunmamasına rağmen yine Hitit ritüel metinlerinde görülen bazı ip uçlarından hareketle sunulacak hayvanların belirlenmesinde bazı ölçütlerin uygulandığını söyleyebiliriz. CTH 375 olarak numaralandırılan ve Hitit kraliyet ailesinden Arnuwanda – Ašmunikal çiftine ait olan Kaşklıların işgallerinden dolayı Güneş Tanrısına yaptıkları dua metinlerinde besili ve şişman olan hayvanların sunu hayvanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra ritüellerde sunulmak üzere belirlenen sunu hayvanlarının, Hitit metinlerinde “tanrının çobanı/ları” şeklinde ifade edilen görevliler tarafından yetiştirilmiş olabilecekleri de düşünülebilir.

Hititlere ait olan bazı ritüellerde tanrısal güçlere sunu olarak verilecek malzemelerin diğer kentlerden getirildiği görülmektedir¹. Diğer kentlerden getirilen bu sunu hayvanlarının o kentlerdeki *tanrının/ların çobanları* tarafından mı yetiştirildikleri yoksa normal çobanlar tarafından yetiştirildiği kesin bir şekilde bilinmemektedir. Tanrısal güçlere sunulacak hayvanların özel olarak ayrı tutulmuş olabilecekleri düşünüldüğünde bu hayvanların normal halk insanından ziyade tanrılara hizmet eden görevliler tarafından yetiştirilen hayvanlar olabileceği söylenebilir.

Ritüellerde kullanılan hayvan sayısı her ritüelde eşit olmamıştır. Bazı ritüellerde kurban olarak sunulan hayvan sayısı çok yüksek rakamlarda olduğu tespit edilmiştir. Ritüel metinlerine göre çok yüksek sayılara ulaşan hayvan sunuları konusunda Reyhan tarafından bu kurbanların gerçek hayvan kurbanı olmayabileceği, bunların sembolik olarak sunulmuş ola-

1 KILAM bayramıyla ilgili metinlerde Tiššaruliya kentine ait ritüel görevlilerinin 6 tane koyun, Asa adamlarının 2 tane koyun, Annuwa kenti adamlarının 2 tane koyun, Ankuwa kenti adamlarının 3 tane koyun getirdikleri görülmektedir.

bileceği düşüncesi belirtilmiştir². Reyhan tarafından belirtilen bu düşünce-
nin doğru olma ihtimali bulunmaktadır. Fakat ritüellerde kurban olarak
sunulan çok sayıdaki hayvanın sembolik olarak değil de gerçekten kurban
edilmiş olabileceği, hayvanların kurban edilmesiyle ortaya çıkan etlerin
halkla paylaşılabilmesi veya Hitit ritüel metinlerinde sıklıkla karşılaşılan
toplu yemekler için de kullanılmış olabileceği düşüncesine sahibiz.

Hayvanların kurban edilmeleri sırasında hangi tanrıya kurban olarak
sunulduğu önemli olmuştur. Yer yüzü tanrıları için yapılan kurban sunula-
rında hayvanın boğazı yukarıya doğru; yer altı tanrıları için gerçekleştiril-
en kurban sunularında ise hayvanın boğazı aşağı doğru yönlendirilmiştir
(Beckman, 2011: 100.; Sevinç Erbaşı, 2013: 114). Hititlerin kurbanlarını
bu şekilde sunmalarını, sunulan tanrının hayvanın yaşam kaynağı olduğu
düşünülen kanından faydalanmış olabileceği şeklinde yorumlayabiliriz.

Hitit dini sistemindeki tanrısal varlıkların hayvan sakatatlarını sevdik-
leri düşünülmüştür. Kurban edilen sunu hayvanlarının kalp, ciğer, yağla-
rı gibi bölgeleri bu düşünceden dolayı tanrılara ayrılmıştır³. Eski Yunan
kültüründe biraz farklılıklar bulunsa da buna benzeyen bir düşünce yer
almaktadır. Tanrılar için sunulan ilk kurbanın pay edilmesi konusunda ha-
kem olan Prometheus, karın içindeki tüm organları ve hayvanın etlerini
midıyla örtmüştür. Yağ ile de kemikleri sarmıştır. Baş tanrı Zeus da yağla-
rın güzelliğine kapılarak tanrılara verilmesi için yağla kaplı olan kemikleri
seçmiştir. Bunun sayesinde de insanlara sunu hayvanının etleri ve karın içi
organları ayrılmıştır. Bunların yanı sıra Hititlere ait bazı ritüel metinlerinde
kurban edilecek hayvanın beyaz ya da siyah gibi renklerde olması gerekti-
ği gibi bazı ip uçları belirtilmiştir.

Hititlerden günümüze ulaşabilen ritüel metinlerinde küçükbaş hayvan
sunularının ritüellerde önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu me-
tinlerde koyun, koç, keçi ve kuzu en çok tercih edilen küçükbaş hayvan-
lar olmuştur. Çorum ili Alaca ilçesinde yer alan ve Hititlerin Arinna kenti
olduğu tahmin edilen Alacahöyük kabartmalarında küçükbaş hayvanların
sunumuyla ilgili güzel bir örnek görebilmekteyiz (Foto. 1). Kentte yer alan
kabartmalardan birinde bir erkek tarafından tanrıya sunu olarak kullanıl-
mak üzere dört tane küçükbaş hayvanı götürür şekilde tasvir edilmiştir
(Res. 1). Ayrıca Hitit dönemi merkezlerinde gerçekleştirilen arkeolojik
çalışmalarda ritüellerde kullanılmış olabileceği tahmin edilen küçükbaş

2 Reyhan tarafından ayrıca bazı durumlarda bu hayvanların gerçekten kesilerek kurban
edildiği ve etlerinin tanrısal güçlere sunulmalarından sonra geriye kalan parçalarının pencere,
ocak, kapı gibi ritüele ait mekanlara konulduğuna da değinmiştir. Reyhan, 2016: 106, 107.

3 Theogonia 534. Bunun yanı sıra Bloch tarafından bazı toplumlarda kurban hayvanının
bazı bölümlerinin değerli olarak görülerek bu bölgelerin yöneticiler ve tanrılar için ayrıldığına
değinilmiştir. Bloch, 2013: 141.

hayvan gömülerinden tespit edilmiştir⁴. Özellikle Kilisetepe’de bulunan ve büyük çoğunluğunun koyun ve keçinin oluşturduğu 99 aşık kemiği bulun-tusu, ritüel metinlerinde görülen yüksek rakamlardaki hayvan sunularının gerçekten yapılmış olabileceği konusunda bize ip ucu olabilir.

Koyun

Koyun, tanrılar için sunulan küçükbaş hayvanların en önemlilerinden birisi olmuştur. Ritüel metinlerinde onları bu görevleriyle çok sık bir şe-kilde görebilmekteyiz. Hitit kült envanter metinlerinde bazı tanrılar için hazırlanan sunu objeleri arasında koyunların miktarı çok büyük sayılara ulaşmıştır⁵.

Koyun sunularıyla ilişkili bazı metinlerde koyunun özelliklerine değ-i-nilmeyerek sadece koyun olarak belirtilmiştir. Bazı metinlerde ise sunula-cak olan koyunların bazı özelliklerine değinilerek onun niteliği hakkında bilgi verilmiştir.

Hitit krallarının cenaze ritüellerinde çok büyük sayılara ulaşan ko-yun sunusunun gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Kralın cenaze ritüelinin üçüncü gününde kralın cesedi *hekur* yapısına koyulur koyulmaz altmış yedi koyunun kurban edilmesi gerektiği ifade edilmiştir⁶. Cenaze ritüelinin devam eden diğer günlerinde de koyun sunularının yapıldığı görülmekte-dir.

Hititlerin bayram kutlamalarında koyun sunuları yapıldığı görülmek-tedir. Hitit dininin önemli bayramlarından birisi olan Nuntarriyaşha bay-ramı kutlamalarında Fırtına tanrısının iki koyunu sunulmuştur⁷. Karahna kenti festivalinden bahseden metinde tanrılara iki adet koyun sunusu ger-çekleştirilmiştir⁸. Kralın kötülüklerden korunması için gerçekleştirilen Ye-dek Kral ritüellerinde kralın kendisi temiz bir koyunu gece keserek kurban etmiş ve tanrılarının kendisinin peşini bırakmalarını istemiştir⁹.

4 Kilisetepe kazılarında Geç Tunç Çağı’na tarihlendirilen yapıda yer alan 7 numaralı odanın Ilc yapı katının altında 99 tane aşık kemiği bulunmuştur. Bu aşık kemiklerinin büyük çoğunluğu koyun ve keçiye ait olduğu tespit edilmiştir. Popkin, 2013: 102 – 104. Kilisetepe’de tespit edilen bu aşık kemiklerinin ritüellerde kurban edilen hayvanlara ait olabileceğini söyleyebiliriz.

5 KBo 38.12 numaralı metinde, Arinna’nın Güneş Tanrıçasıyla Fırtına Tanrısına her yıl 28 koyun, bazı diğer tanrıların kültleri için ise 64 koyunun verileceği yazılmıştır. Darga, 1973: 15 – 17.

6 KUB 30.16 + KUB 39. 1 Collins, 2010: 66, 67.

7 KUB 25. 13 + 44.8 + 58. 22 Rs. IV 26, 27. Nakamura, 2002: 150.

8 CTH 681. 1 §3: “Şafak olduğu zaman, onlar kapıyı açarlar. Onlar perdeyi açarlar. [kral] tanrının [iç odasına] gider. İç odanın [tarsan]zipa’sında tanrının sığırını ve iki koyunu keserler.” McMahon, 1991: 57.

9 KUB XXIV 5 + IX Rs. 11 – 17: “Gece olur olmaz, kendisi gök yüzünün altında temiz bir koyunu kurban eder ve şöyle konuşur: “Ey Ay Tanrısı, benim efendim, bu demektir ki sen bir işaret verdin. Eğer ki benim hakkımda kötü düşündüysen ve beni (yer altı) topraklarının tanrıçası Lelvani’nin ellerine bıraktıysan, tanrılar için giyindim demektir. Sizlere bir vekil verdim. Birini alın ve beni serbest bırakın.” Kümmel, 1967: 13.

Koyun büyü ritüellerinde kullanılan önemli bir sunu aracı olmuştur. Arzawa kökenli Paškuwatti'ye ait olan büyü / tedavi ritüel uygulamasında koyun sunusu gerçekleştirilerek sunulan hayvan parçalara ayrılmıştır¹⁰. Bir başka büyü ritüelinde ise ritüel masasının üzerine kurban olarak kesilen koyunun iç organlarıyla birlikte bazı parçaları konulmuştur¹¹.

Tanrılar için gerçekleştirilen yemin töreni gibi bazı ritüellerde koyunun sunulduğu görülmüştür. Kanzapida'lı Hâtija tarafından yönetilen ve Wisurijanşa tanrıçası için yapılan ritüelde Güneş tanrısı için bir koyun kurban edilmiş ve bu koyunun karaciğeriyle kalbi ateşte yakılmıştır¹². Yapı ritüellerinde kurban olarak kesilen koyunun uzuvları yapı direği ve sunak gibi ritüel mekanlarına konulmuştur¹³. Hapalla'lı Aşhila tarafından yönetilen ve ordunun kötü bir yıl geçirmesi ya da orduda görülen salgın hastalıklardan dolayı yapılan askeri kurban ritüelinde salgının durması ve bitmesi için çok sayıda hayvan sunusu gerçekleştirilmiştir¹⁴. Salgının durması için sunulan bu hayvanlardan birisi de koyun olmuştur.

Hitit kralı Tuthalia ve onun ailesinin başına gelebilecek kötülüklerden için gerçekleştirilen ritüelde değnek veya başka bir cisimle vurulmamış, kusursuz ve temiz bir beyaz koyun sunu olarak kullanılmıştır¹⁵. Kuş falcısı Anniwiyani tarafından İnaraş için yürütülen ritüelde bahçenin terippiş bölgesindeki koyunların sunu olarak seçildiği belirtilmiştir¹⁶. Hitit inancındaki yeraltı tanrıları için yapılan ritüelde sekiz adet siyah koyunun sunu yapıldığı görülmüştür¹⁷. Yeraltı tanrıları için sunulacak koyunların siyah olması bu rengin yeraltı tanrılar dünyasıyla ilişkili bir renk olduğu konusunda ipucu olabilir.

Hititlerin gerçekleştirmiş oldukları ritüellerin bazılarında kötülükler koyunların üzerine yüklenerek kurban edilmişlerdir. Yedek kral ritüelinde sabahın çok erken anlarında kral arınmasını gerçekleştirdikten sonra Gü-

10 CTH 406 §12: “Sonra Uliyassi'ye bir koyun sunarım ve onlar koyunu masanın önünde keserler. Koyunu ön tarafa taşırlar. Sonra onu [parçalarlar].” Hoffner, 1987: 278.

11 KUB 17.28 iii 1 – 7: “[izin ver kendim ve evim] büyüsün! [Evimin insanları] sığırlarım ve koyunlarım üresin, tahıllarım büyüsün! Onlar bir koyun keserler ve etini, bağırsaklarını, göğsünü, kafası ve ayaklarını masanın önüne koyarlar.” Torri, 2004: 134.

12 KBo XV 25 Rs. 5 – 6: “Saray görevlisi de oradadır ve Göklerin Güneş Tanrısına bir koyun kurban eder, karaciğeri ve kalbi ateşte yakılır.” Carruba, 1966: 5.

13 KUB 55.28 + Bo 7740 Öy. 7 – 14: “Evin sahibi, sunağın önüne bira ve şarap döker daha sonra kan sunusu yapar. Her iki sütunun önünde üç kez libasyon yapar. (kurban edilen koyunun) etini, göğüslerini, omuzlarını, başını ve ayaklarını sunağın önüne koyarlar. Göğüsler, omuzlar, başlar (ve) ayaklar iki sütunun önüne konur.” Ünal, 1988: 1748; Ünal, 1998: 41.

14 CTH 394 Rs. 12 – 18. Dinçol, 1985: 25.

15 KBo 15. 10 + KBo 20. 42 Rs ii. 8 – 9: “Kadın şöyle söyler: “Ağız, dil, diş, göz? Size te[m] iz, kusursuz (veya parlak), değnek değmemiş bir beyaz koyu[n] sundum.” Kassian, 2000: 37.

16 11 – 14: “sonra koyunların arasından geçerim ve hangi koyun(un) gözleri güneşe doğru gidiyorsa onun derisini alırım. Bahçenin terippiş alanı koyunlarından (alırım).” Sturtevant, 1927: 13.

17 IBoT 3. 1: “aşçılar ise heşti evinde sekiz siyah koyunu önceden hazırlamışlardır.” Sir Gavaaz, 2016: 843.

neş tanrısı için bir koyun sunmuştur¹⁸. Kizzuwatna'lı Maštigga'nın uyguladığı ritüelde koyun kurban sahiplerinin üzerine doğru tutularak kurban sahiplerinin koyunun ağzına tükürmelerinden sonra kurban edilmiştir¹⁹. Ritüelde gerçekleştirilen bu tükürme uygulaması sembolik olarak kötülüklerin kurban hayvanına aktarılması ve onun tarafından sonsuzluğa götürülmesi olarak yorumlanabilir.

Bazı ritüellerde koyun küçük bir arındırma olabilecek bazı uygulamalardan sonra kurban edilmiştir. Babilili ritüelinde gümüş bir kap içerisinde bulunan su koyunun üzerine serpilmiş ve sonrasında ise kurban etme işlemi gerçekleştirilmiştir²⁰.

Hitit ritüellerinin bazılarında içeriği ya da ne olduğu tam olarak tespit edilememiş olan özel sunu uygulamaları gerçekleştirilmiştir. *Ambašši* ve *Keldi* sunuları için dokuz adet koyun kullanılmıştır²¹. Gece tanrıçası kültünün nakledilmesiyle ilgili ritüelde *Hurdumana* ve övgü sunularının yapılmalarında koyun kullanıldığı görülmüştür²². *Fırtına tanrısı için gerçekleştirilen bir ritüelde ise dokuz tane siyah koyunun duvara vurularak kurban edildiği öğrenilmiştir*²³. Koyunların bu şekilde kurban edilmesi belki de sununun kansız bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği kuralından dolayı yapıldığı düşünülebilir.

18 KUB XXIV 5 + IX 13 Vs. 29 – 34: “Hava aydınlandığında “temiz (arınmış) ritüelini” gerçekleştirir. Kral, gider gitmez, kendisini yıkar ve bir temiz koyunu gökyüzünün tam altında Güneş Tanrısına kurban eder. O sırada kral şöyle konuşur: Ey Güneş Tanrısı [benim] efendim, beni dinle! Bu demektir ki Ay Tanrısının verdiği işarettir. ... [kendi yeri]me bir vekil verdim. Artık bunu alın.” Kümmel, 1967: 11.

19 26 – 40: “bir koyunu sevk ederler ve onu yaşlı kadın iki kurban sahibinin üzerine tutar ve şöyle söyler: “işte sizin için bir vekil, vücutlarınız için bir vekil olsun: kötü dil, kötü ağız” onlar, onun ağzına (koyunun) tükürürler ve şöyle söyler, “kötü lanetleri tükürdünüz”. Yeri kazarlar, koyunu aşağıda keserler, sonra onu aşağıya koyarlar, onun yanına tatlı kurban ekmeğini koyarlar, şarap sunar ve üzerine kapatırlar siyah koyunu sev kederler, yaşlı kadın onu, onlara sunar ve şöyle söyler: “sizin başlarınız ve vücutlarınızın tümü için siyah koyun bir vekildir. (onun) ağzındaki dil lanetlerin dilidir. Ve onu onların üzerinde çevirir. İki kurban sahibi onun ağzına tükürürler ve koyunu keserler, sonra onu tamamıyla parçalarlar...” Reyhan, 2002: 39, 41.

20 CTH 718.1 §18: “... Sonra bir koyun götürülür ve rahip gümüş bir kap içerisinde su alır. Tuzlanmış mayasız ekmeği ve bıçağı suyun içerisine batırır. Tanrıya el yıkama suyunu tutar. Suyu koyunun üzerine serper ve [ritüel sahibi] ve bu gümüş kaptan [rahip] ritüel sahibi için el yıkama suyunu döker. ...” §20 “... sonra rahip mayasız ekmeği ve bıçağı alır onları koyunun üzerine tutar. Sonra ritüel sahibi koyunu adar. ...” Beckman, 2014: 37.

21 KUB 15. 31: “Adam dokuz çukura kan bulaştırır (sıvar). Sonra dokuz kuş ve bir koyun dokuz çukur için [...] Adam ambašši ve keldi için dokuz kuş ve bir koyun sunar.” Popkin, 2013: 109; Süel, 2015: 103.

22 Gece Tanrıçasının kültünün taşınması hakkındaki CTH 481’de geçen övgü sunusu için bkz. Feder, 2011: 28.; İstar için gerçekleştirilen CTH 719’da bulunan Hurdumana sunusu için bkz. Beckman, 2015: 25.

23 43 – 44: “[] onlar onu yerine koyarlar. Kral tahtta [] onu oraya. Dokuz siyah koyunu duvara vurarak kurban ederler.” Neu, 1970: 15.

Kuzu

Hititlere ait yazılı belgelerde kuzular Sumerdeki *SILA*₄²⁴ terimiyle kullanılmıştır. Kuzuların ritüellerde tanrılara sunulurlarken bazılarında yakılarak bazılarında ise normal kesim yöntemiyle sunulduğu görülmektedir.

Ammihatna tarafından gerçekleştirilen ritüel sırasında büyüün ortadan yok edilmesi amacıyla gerçekleştirilen işlemlerde kullanılan sunu objeleri arasında on altı adet kuzu yer almıştır²⁵. *Nuntarriyaşha* festival kutlamaları sırasında Arinna'nın *Güneş tanrıçası için 7 kuzu kesilmiş ve bu kuzuların etleri pişirilmiştir*²⁶. Bu etler büyük bir ihtimalle bayram kutlamalarında bulunan ritüel katılımcıları tarafından tüketilmiştir. Gece tanrıçasının kültünün taşınması için gerçekleştirilen ritüelde kuzu sunumu yapılmıştır (Feder, 2011: 28). Karahna festivali kutlamaları sırasında Güneş tanrısının steli ormana taşınmış ve bu stelin üzerinde bir kuzu kesilerek kurban edilmiştir²⁷. Yeraltı tanrıları için gerçekleştirilen bir ritüelde ise kuzu, suyun içerisinde kesilerek kurban edilmiştir²⁸.

Kuzunun sunu – adak olarak kullanılmaları sadece klasik kesme ve kanını akıtma yöntemiyle olmamıştır. Hititler tarafından gerçekleştirilen bazı ritüellerde kuzular ateşte yakılmak suretiyle tanrılara sunulmuştur. Tanrıların çağırılması amacıyla gerçekleştirilen bir ritüelde kuzular yakılarak sunulmuştur²⁹. Gece tanrıçasının kültünün taşınmasıyla ilgili ritüelde gerçekleştirilen bazı ritüel uygulamalarından sonra kuzu sunusu yakma yöntemiyle yapılmıştır³⁰. Yakma yöntemiyle yapılan bu sunularda ritüel metinlerinde, kuzunun ateşle buluşturulmasından önce kesilip kesilmediği konusunda bilgi verilmemiştir. Bundan dolayı bu tür ritüel uygulamalarında hayvanın daha canlıyken yakılarak tanrılara sunulmuş olabileceği söylenebilir.

24 Ünal 2007b, 570.

25 KBo V 2, 10 için bkz. Murat, 2002: 22.

26 KUB 25. 14 B vs i 23 – 33: “ve kraliçe Arinna'nın Güneş Tanrıçasını yedi kuzu ile şöyle kutsar: bunlardan ikisini Arinna'nın ve Walan[ni]nin Güneş Tanrıçalarına bir kuzuyu Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Nikamalti için bir kuzuyu Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Ašmunikal için bir kuzuyu Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Du[duhepa] için bir kuzuyu Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Henti (ve) bir kuzuyu Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve Taw[ananna]; ve kuzuları [mutfagin?] içerisine taşırlar. Onları parçalarlar (ve sonra) pişirirler.” Nakamura, 2002: 193.

27 CTH 681. 1 Öy. II §18: “onlar Güneş Tanrısı'nı ormana götürürler. Onu stelin arkasına koyarlar. Besili bir sığır, yedi koyun (ve) bir kuzu sunarlar. Onları stelde keserler ve [etlerini] ayarlarlar...” McMahon, 1991: 67.

28 CTH 446 “... kaynaktan getirilen suyu, su(?)yun içine libasyon yapar. Sonra o kuzuyu (suyun içerisine) keser...” Gurney, 1977: 29.

29 KUB 15. 31 Vs. II 1 – 5: “dokuz yolda kuşları şöyle yakarlar: 1 kuşu huwalzi (ve) dalahulzi (=yanına çekme) için yakar, 1 kuşu hari (=yol) (ve) hazizi (işitme) için 1 kuzuyu (=gelme, varma) (ve) ananiešh (=memnuniyet) için yakar ve insanın MAH ve Gulš tanrıları tanrı Zukki ve Anzili için (de) aynı şekilde 2 kuş ve 1 kuzu yakarlar.” Reyhan, 2010: 641.

30 CTH 481 II 35 – 39: “sonra o övgü ritüeli/sunusunu koyun ile yapar. Sonra onlar ritüel sahibini tanrı ile birlikte gümüş ve gangati- kullanarak arındırırlar. Fakat sonrasında onlar, sunu olarak kuzu yakarlar. Ritüel sahibi selam verir ve kendi evine gider.” Feder, 2011: 28.

Kuzuların da koyunlar gibi bazı ritüellerde özel sunu uygulamalarında kullanıldığı görülmüştür. Gece tanrıçasının kültünün taşınmasıyla ilgili gerçekleştirilen ritüel metnine göre övgü sunuları gerçekleştirilirken kuzu da kullanılmıştır³¹.

Keçi

Keçiler Hitit ritüellerinde sıklıkla tercih edilen küçükbaş sunu hayvanlarından birisi olmuştur. Hitit yazılı belgelerinde keçi için *MÁŠ* ve *UZ₆* terimleri ve oğlak anlamına da gelebilecek olan *MAŠ.TUR* kullanılmıştır (Ünal, 2007a: 436, 437). Ritüel metinlerine göre keçiler genellikle normal kesim yöntemiyle kurban edilmişlerdir. Bazı ritüellerde ise kurban edilirlerken bazı uygulamalar yapılarak ya da başka objelerle birlikte kurban etme işlemleri gerçekleştirilmiştir.

Hitit almış oldukları savaş yenilgisinden sonra orduları için arındırma ritüeli gerçekleştirmişlerdir. Bu amaçla gerçekleştirilen bir ritüelde erkek keçi kesilerek ordudaki askerler arındırma işlemi için hazırlanan bazı objelerin arasından geçirilmiştir³². Benzer amaçla yapılan ve Ašhella tarafından yönetilen ritüelde sabahın erken saatlerinde içerisinde altı keçinin de bulunduğu sunu objeleri açık bir alana götürülmüş ve orada kurban işlemi gerçekleştirilerek etleri pişirilmiştir³³. Hititlerin önemli bir bayramları olan *Haššumaš* bayramında, dışarıya götürülen bir keçi kurban edilip pişirilerek etleri tüketilmiş ve hayvanın derisinin alınmıştır³⁴. Ammihatna'nın yönettiği büyü ritüelinde sunu amacıyla on beş keçinin kullanıldığı belirtilmiştir (Murat, 2002: 22). Doğum ritüelinde Yerin Güneş tanrıçası için bir erkek keçi sunumu gerçekleştirilerek etleri pişirilmiştir³⁵.

Inaraş için gerçekleştirilen Anniwiyanni'nin ritüelinde, kehanet yöntemleriyle uğraşan kuş gözlemcileri tarafından keçi kurbanı gerçekleştirilerek hayvanın bazı organları tanrı için ayrılmıştır³⁶. Bir Hitit ritüel metninde

31 CTH 481 III 56 – 66: “sonra onlar kan ritüelini oğlak ile yaparlar. Sonra onlar övgü ritüelini kuzu ile yaparlar. Sonra o, kuzuyu yakma sunusu olarak yakar.” Feder, 2011: 30.

32 Bo 2039 + Bo 2864 45 – 48, 53: “karşı tarafın askerleri kazandığında nehrin arkasına bir kurban getirilir, nehrin arkasında bir erkek keçi kurban edilir, yavru köpek ve yavru domuz tam ortasından ayrılır ve bir tarafa bir yarısı, öbür tarafa da öbür yarısı serilir... askerler de tam ortalarından geçer...” Kümmel, 1967: 151.

33 CTH 394 Rs. 33, 36 – 37: “İkinci gün sabah erkenden hemen, 6 koç 6 keçi ... birlikte götürülürler. Onları araziye götürdükleri zaman, onları yerde keserler. Ve onları(n) sade (etlerini) pişirirler.” Dinçol, 1985: 24.

34 IBoT I 29 ay. 37 – 39: “Keçiyi dışarı götürürler, keçiyi keserler ve onu yiyip bitirirler. Keçinin derisini alırlar.” Arıkan ve Soysal, 2000: 217.

35 KBo 17.61 §12 – §13, 20 – 22: “... izin ver ve erkek keçinin Yerin Güneş Tanrıçasına gitmesine izin ver! Ye[rin] Güneş Tanrıçasına yanan meşale tutması için ona izin ver! Erkek keçi(yi) keserim. Pişirim ve...” Beckman, 1983: 45. Metnin farklı bir çevirisi için bkz. Berman, 1972: 467.

36 22 – 26: “sonra kuş gözlemcileri Inaraş'a bir büyük keçi kurban eder. Her şeyden önce sağ kulak, bağırsaklar(?), sağ iç taraf, (ve) sağ tarafın etini ateşte pişirirler. Onlar tanrı için hazırlarlar.” Sturtevant, 1927: 17.

iki adet keçinin tanrılara kurban / adak borcunu ödemek için verilmiştir³⁷. ^{KUŞ}*kurša*'nın yenilenmesi amacıyla yapılan ritüelde keçi *karimmi*- yapısının içerisinde kurban edilmiştir³⁸. Tanrıça Hepat adına yapılan ritüelde yavru keçi yani oğlak tanrıça için parçalara ayrılmıştır³⁹.

Ritüel metinlerine göre keçiler genellikle doğrudan sunu objesi yani kurban olarak kullanılmışlardır. Bazı ritüellerde ise kurban sunusu olarak kullanılmadan önce keçiler üzerinde gerçekleştirilen bazı küçük uygulamalardan sonra kurban edildikleri görülmüştür. Bir ritüel metninde keçi, boynuzları yağlandıktan sonra sunulmuştur⁴⁰. Doğum ritüelinde şarap ile kutsanan keçi rahip tarafından alınıp uzaklara götürülmüş ve orada kurban edilmiştir⁴¹.

Bazı ritüellerde keçiler ritüelde diğer sunu objeleriyle birlikte sunulmuşlardır. ^D*KASKAL.KUR* adına düzenlenen ritüelde keçinin bira ile kurban edildiği görülmüştür⁴². Zarpiya tarafından yönetilen ritüelde ise besili bir keçi evin sahibi tarafında şarapla birlikte sunulmuştur⁴³.

Koç

Hitit yazılı belgelerinde *UDU.NITA* (Ünal, 2007b: 751) şeklinde ifade edilen Koç hayvanı Hitit ritüellerinde sunu olarak kullanılan küçükbaş hayvanlardan birisi olmuştur. Hitit dini hayatının önemli bayramlarından birisi olan *Nuntarriyaša* bayramında tanrı Ziparwa için sunulan hayvanlar arasında koç da yer almıştır⁴⁴. ^D*LAMMA* “Koruyucu Tanrı” adına düzenlenen ritüelde koç sunumu gerçekleştirilmiştir⁴⁵. Ordunun arındırılmasıyla ilişkili olan Ašhella'nın ritüelinde ritüelin ikinci gün sabahında bazı sunu objeleriyle birlikte altı tane koç araziye götürülmüşler ve orada kur-

37 KBo 19.128, 37 – 38: “Kral 6 tane kurban hayvanı getirir. İki keçi bir boğa tanrılara kurban borcu olarak...” Otten, 1971: 5.

38 KUB 55.43 Rs. III §13: “*kari[mmi-]* yapısının içerisine tanrıyı [getirirler]. 20 erkek keçinin içerisinden birini [*karimmi-* yapısının içerisine] sürerler. İçeride keçiyi [kurban ederler] ve ...” McMahon, 1991: 151.

39 KUB 7.54 ii 20 – 23: “Sonradan kendisine genç bir keçi, bir yavru domuz ve bir yavru köpek alır ve diğer yerin üzerine onları Hepat için parçalar.” Collins, 1990: 214.

40 KBo 11.32 (CTH 645) Vs. 23 – 24: “Keçi boynuzlarını yağ ile yağlarlar ve onu erkek tanrılara, Tanrı Maliia'ya kurban ederler.” Arıkan, 2003: 28.

41 KUB 9.22 §24 – §25, 17 – 23: “kadın elini iki genç erkek keçiye uzatır. Ve onları şarap ile birlikte kutsar, ve patili- rahibi onları uzağa götürür. Ve erkek, yolun karşısına vardığı zaman, bir genç erkek keçi şinapşi'nin eril [tanrılar] için erkek tarafından kurban edilir; ve (diğer) genç erkek keçi şehrin erkek tanrıları için erkek tarafından kurban edilir.” Beckman, 1983: 95.

42 KUB 25.44 ii: “Gece olduğu zaman, Fırtına Tanrısının rahibi [erkek keçi]yi ^D*KASKAL.KUR* için bira ile kurban eder.” Mouton, 2008: 2.

43 KUB 9.31 33 – 34: “şimdi onlar iyi besili bir keçiyi evin sahibi masanın önünde şarap ile *Marduk'a* sunar.” Schwartz, 1938: 17.

44 “Kral Ziparwa'yı kutsar bir boğa ve bir koçu sunar.” Nakamura, 2002: 253.

45 CTH 685 KUB 7.40 5 – 9: “*kral*] ve [*k*]raliçe aşağıya gider[ler].[] götürürler ... ve onu dama [yukarıya götürürler(?). fakat [sonradan] onlar damdan aşağıya inerler. Koçu keserler ve ...” Arıkan, 2003: 32.

ban edilmişlerdir⁴⁶. Bu ritüelde koçların keçilerle birlikte uzaklara götürülüp orada kesilmeleri, koçların ordunun veya devletin üzerinde bulunan günahı yükledikleri yani günah keçisi görevinde oldukları söylenebilir. Hitit dininde bu tür kurbanlar için kullanılan terim *nakkuši* olmuştur. Bu kurbanlar günahları ve kötülüğü üzerlerine alarak sunulmuşlardır.

Koç büyü ritüellerinde de kullanılan bir sunu hayvanı olmuştur. Kötülüklerle karşı gerçekleştirilen büyü ritüelinde, büyüün ve kirliliğin ortadan kaldırılması amacıyla Güneş tanrısına çeşitli sunular yapılmıştır. Yapılan bu sunuların arasında koç sunumunun da yapıldığı görülmüştür⁴⁷. Yerel bir kült metninde otuz tane koçun hazırlandığı belirtilmiştir⁴⁸. Bu koçların *büyük bir ihtimalle tanrısallık güçlere kurban edilmelerinden sonra ritüel yemeğinde ritüel katılımcıları için pişirilerek yenilen toplu yemekte kullanıldıkları* düşünülebilir.

Domuz

Domuz Hitit metinlerinde *ŠAH*, yavru domuz ise *ŠAH.TUR* ideogramıyla gösterilmiştir (Ünal, 2007b: 578, 579). Domuzun Hititlerden önce ve Hitit çağında çeşitli amaçlarla kullanıldıkları arkeolojik çalışmalardan tespit edilmiştir. Salat Tepe'deki MÖ 2015 – 2050 yılları arasına tarihlenen katmanında görülen kurban çukurlarında yavru domuz kemikleri bulunmuştur. Bu buluntuların benzerlerinden Orta Tunç Çağında da görülmüştür (Ökse, 2015: 124). Hurri ve Hitit kültürünün yoğun bir şekilde görülmesinden dolayı Hurri – Hitit kenti olarak nitelendirebileceğimiz Tell Mozan höyükte gerçekleştirilen çalışmalarda altmış adet yavru domuz kalıntısına ulaşılmıştır (Collins, 2004: 54). Bu yerleşimin Mezopotamya ile Anadolu arasındaki geçiş bölgesi olması ve yerleşimde görülen çok sayıda yavru domuz iskeletinden dolayı bu şekilde görülen yavru domuz kullanımının Mezopotamya'dan Hurriler aracılığıyla Hitit kültürüne aktarıldığı söylenebilir.

Yavru domuz başta olmak üzere domuz hayvanı Hititlerce uzak tutulması gereken pis bir hayvan olarak görülmüştür⁴⁹. Domuzlar hakkında böyle bir düşünce bulunmasına rağmen bu hayvan sunu – adak hayvanı olarak yine Hititler tarafından kullanılmıştır. Domuzlar genellikle enstest ilişki, hayvanlarla yaşanan ilişkiler gibi suçlarda günahın ve kirliliğin üze-

46 CTH 394 Öy. 33, 36 – 37: “İkinci gün sabah erkenden hemen, 6 koç 6 keçi ... birlikte götürülürler. Onları araziye götürdükleri zaman, onları yerde keserler. Ve onları(n) sade (etlerini) pişirirler.” Dinçol, 1985: 24.

47 KUB 17.28 ii 48 – 55: “O, ekmekler yerine koyar ve kabı kırar. Ellerini yıkar ve gider. Sonra Güneş Tanrısının önüne masayı hazırlar. ... Güneş Tanrısına bir koç keser.” Torri, 2004: 134.

48 KBo 16.78 IV 14 – 15: “Otuz koç ot[uz] [] kapı yapısında hazırlanmışlardır.” Arıkan, 2005: 79.

49 Örneğin KUB 18. 4 Vs. II 20: “Ayrıca (ekmek) bölme yerinin kapısına bir domuz ya da bir köpek yaklaşsın.” Süel, 1985: 23.

rine yüklendiği obje olarak düşünülmüşlerdir (Mouton, 2005: 547). Kesildiğinde çok kan akıtması (Ünal, 2007: 113), yapı ritüellerinde ev sahibiyle ailesinin zenginlik ve refahlarını getireceği (Mouton, 2005: 544) düşüncesinden dolayı da ritüellerde kullanılmış olabileceğine değinilmiştir. Bunların yanında bazı ritüellerde günahların yüklenerek arındırıcı bir obje olarak kullanıldığı da bilinmektedir.

Hititler ordularının savaşta mağlup olmalarından sonra ordunun kirlendiğini düşünmüşler ve bu kirliliği ortadan kaldırmak için arındırma ritüeli gerçekleştirmişlerdir. Bu amaçla gerçekleştirilen bir ritüelde bir yavru domuzla birlikte bir yavru köpek ortadan ikiye ayrılacak şekilde kesilerek bir yarısı bir tarafa diğer tarafa da öbür yarısı koyulmuştur⁵⁰. Ordudaki askerler de bunların arasında geçerek arınmaları sağlanmıştır.

Yavru domuz ve domuz genellikle kesilerek sunulan bir hayvan olmuştur. Kuliwišna'nın Fırtına Tanrısı için gerçekleştirilen ritüelde kesilen domuzun kanına eklemek batırıldığı ve kana bulanmış bu ekmeğin de tanrılara sunulduğu görülmüştür⁵¹. Domuz kanına bulandırılmış ekmeğin tanrılara sunulması uygulaması domuzun kanı için kurban edildiğini belirten Ünal'ın düşüncesini desteklediğinin belirtilmesi gerekmektedir.

İnsanın ömrünün iyiliği için gerçekleştirildiği bilinen Hantitaššu'nun ritüelinde yavru domuz bir çukurun önünde kesilerek kurbanın vücudu bazı sunu objeleriyle beraber çukurun içerisine konulmuştur. Çeşitli bü-yütlü sözlerin söylenmesinin ardından yavru domuz çukurun içerisinden çıkartılarak Güneş tanrısına sunulmuştur⁵². Orduda çıkan salgın hastalıktan dolayı gerçekleştirilen Ašhella'nın ritüelinde kesme yöntemiyle gerçekleştirilen yavru domuz sunusu görülmektedir⁵³. Gerçekleştirilen bu ritüelde domuzun da içerisinde yer aldığı hayvan sunularının doğrudan hangi tanrı için gerçekleştirildiğinin belirtilmemesi ve salgına sebep olan tanrının yemesinden dolayı bu ritüelin aynı zamanda kehanet ritüeli olarak nitelendirilebileceği ve bundan dolayı da domuzun kehanet ritüellerinde de kullanılmış olabileceği söylenebilir.

50 Bo 2039 + Bo 2864 45 – 48, 53: “karşı tarafın askerleri kazandığında nehrin arkasına bir kurban getirilir, nehrin arkasında bir erkek keçi kurban edilir, yavru köpek ve yavru domuz tam ortasından ayrılır ve bir tarafa bir yarısı, öbür tarafa da öbür yarısı serilir... askerler de tam ortalarından geçer...” Kümmel, 1967: 151.

51 (CTH 330) KUB 43.56 iii 11 – 15: “Onlar, domuzları götürürler ve onları keserler. İnce ekmeği kanına banarlar ve tanrının önüne koyarlar. Ritüele katılanlar ise domuzu yerler. Organlarını ayırırlar.” Beckman, 2011: 99.

52 KBo 11. 14 Rev iii: “... O, bir yavru domuzu alır ve çukurun içinde onu keser; onun kanı çukurun içine akar. Şimdi yavru domuzun cesedi un, mısır, ewan- tahılı, kuna- ve yağ ile ritüel uygulayıcısı tarafından çukurun içerisine yerleştirilir... [O şimdi], yavru domuzun (cesedini çukurdan) [kaldırır]. (domuzun) tüm vücut parçalarından et parçaları kırpar ve onları [Güneş Tanrısının önüne] koyar.” Ünal, 1996: 30, 31.

53 CTH 394 10 – 14: “I teke I toklu I domuzu sürüp getirirler... onları açıklığa yine başka bir yere sürerler... Tekeyi, koyunu ve domuzu yine o tanrıya kurban ederler. Hangi tanrı ordu içindeki bu salgına neden olduysa, o tanrı yesin, içsin!” Dinçol, 1985: 25.

Hatti kökenli olduğu tahmin edilen bir ritüelde yavru domuzun kurban edildikten sonra pişirilerek yenildiği görülmektedir (Mouton, 2005: 545). Tuthalia ve ailesinin korunması için yapılan ritüelde yavru domuz kurban edilmiştir (Kassian, 2000: 51). Tanrıça Hepat adına düzenlenen ritüelde yavru domuz kurban edildikten sonra parçalara ayrılmıştır (Collins, 1990: 214).

Hitit kraliyet çiftinin kötülüklerden ve ölümlerden uzak tutularak korunması için gerçekleştirilen ritüelde yavru domuzun günahları ve kötülükleri üzerine aldığı düşünülmüştür⁵⁴. Günahları üzerine alan yavru domuz tanrıya sunulurken tanrıları memnun etmesi istenmiştir.

Maštigga tarafından yapılan uzlaştırıcı ritüelde yavru domuz kullanılmıştır. Yavru domuz kurban edilmeden önce kurban sahiplerinin üzerinde tutularak onların üzerinde döndürülmüş / çevrilmiştir. Bu işlemin ardından hayvanın kurban işlemi gerçekleştirilmiştir⁵⁵. Ritüel metninde görülen domuzun yavrularını görememesiyle ritüel sahiplerinin kötülükleri görmemelerinin sağlanması arasında analogi (benzerlik) büyüünün yapıldığı söylenebilir. Ritüelde gerçekleştirilen bu uygulamadan dolayı yavru domuzun analogi büyülerinde kullanıldığı düşünülebilir.

Köpek

Hitit yazılı belgelerinde köpek *UR.TUG* ideogramıyla ifade edilmiştir (Ünal, 2007b: 762). Hitit dini düşüncesi ve kültürel hayatında domuzların sahip oldukları öneme ve özelliğe köpeklerin de sahip olduklarını söyleyebiliriz. Bu hayvan da domuzlar gibi enest ilişki vb. durumlarda günahın yüklendiği obje olmuştur.

Zaripyta tarafından ülkede salgın hastalık ve buna bağlı artan ölümlerden dolayı yapılan ritüelde köpek kurbanı uygulanmış ve eti parçalanmıştır (Schwartz, 1938: 335). Salgın hastalık için yapılan bu ritüelde sunu objesi olarak kullanılması köpeğin günahları üzerine alarak salgını durdurması için sunulduğu konusunda ip ucu olabilir. Hitit ordusunun başarısızlığı üzerine gerçekleştirilen ritüelde yavru köpek yavru domuzla birlikte kullanılmıştır. Her iki hayvanda ortadan ikiye ayrılmış ve her bir yarısı bir

54 CTH 760 §31, §32: “her kim onu masanın üstünde (sunu olarak) [ayarlarsa] [...] şimdi ben [...] galna aracılığı ile masadan alırım ve yavru domuzu ayarlarım. [...] Her kim (ona) kötü davranırsa [...] şimdi ben ona kötü davranırım. Yedek’ [...] ağız ritüeli ... onu onlara [vereceğim], ... bataklıktan gelen [Pa]nunta ’nın yavru domuzu [...] izin ver onları mutlu etsin!” Beckman, 1990: 48.

55 KUB 32.15 44 – 52: “Yaşlı kadın domuz yavrusunu alır, onu onların üzerinde tutar ve şöyle söyler: “bak bu ot (ve) tahıl ile beslenmiş (domuz) nasıl gökyüzünü artık göremeyecekse ve sonra domuz, yavrularını göremeyecekse, iki kurban sahibi de aynı şekilde kötü lanetleri göremesinler”. Domuz yavrusunu onların üzerinde çevirir (döndürür) sonra onu öldürürler, yeri kazarlar ve domuz yavrusunu (kazdıkları çukurun) dibine koyarlar.” Reyhan, 2002: 41, 43; Süel, 2015: 104.

kenara yerleştirilmiştir. Askerler bu parçaların arasından geçirilmek suretiyle arındırılmıştır (Kümmel, 1967: 151).

Hitit – Hurri *kültür geleneklerini yansıtan* Tell Mozan *höyükte yavru domuz kalıntılarının bulunduğu gibi yirmi tane yavru köpek kalıntısına ulaşılmıştır*. Burası haricinde de başkent Hattuša ve bazı Hitit merkezlerinde köpek kemiklerinden ele geçirilmiştir. Ünal köpek kemiklerinin miktarını göz önüne alarak köpeğin Hititler tarafından yiyecek olarak tüketilmediğini, sadece bir büyü ritüelinde sembolik olarak yenildiği yorumunda bulunmuştur (Ünal, 2007: 109).

Kuşlar

Hitit yazılı belgelerinde kuşlar *MUŠEN* ideogramıyla ifade edilmişlerdir (Ünal, 2007a: 461). Bu ideogramın sadece kuşları karşılamadığı kanatlı hayvanlar ve kümes hayvanları için de kullanıldığının belirtilmesi gerekmektedir. Ammihatna tarafından düzenlenen ritüelde Güneş tanrısı ve Ay tanrısına kuş sunulmuştur (Murat, 2002: 32, 34). Doğum ritüeline ait metinde bir kuş *patili-* rahibi tarafından iç odadan dışarıya alınmıştır⁵⁶. Ritüelin devamında kuşun akıbeti hakkında bilgi verilmemiştir. Anniwiyanı'nın *yönettiği ritüelde işšanaş*⁵⁷ kuşu olarak belirtilmiş hamurdan veya kilden yapılmış kuş sembolleri sunusu gerçekleştirilmiştir⁵⁸.

Kuşlar bazı ritüellerde tanrısal güçlere yakılma yöntemiyle de sunulmuşlardır. Kuşların yakılması yöntemiyle ilgili ritüeller genellikle Hititlerin Çorum ilinin Ortaköy ilçesiyle lokalize edilen Şapinuwa kentinde görülmüştür. Burada uygulanan bir *tanrı çağırma* ritüelinde tanrıların gelmesini sağlayabilmek için dokuz yolda kuşlar sunu olarak yakılmıştır⁵⁹. Bunun yanında tanrıça Iştar için gerçekleştirilen ritüelde kuş yakma sunularının yapıldığı görülmüştür⁶⁰.

Hitit dini inancında kuşların ritüellerde niçin yakıldığı kesin bir şekilde bilinmemektedir. Kuşların yakılmasıyla birlikte kirliliklerin ve kötülüklerin kaybolacağı yönünde inançlarının oldukları düşünülmektedir. Yakma

56 KUB 9. 22 §30 42 – 43: “[*ve*] *patili-* rahibi [*önce*] iç odayı *m*fühü]rler: [*ve*] *patili-* rahibi [*bir*] *k*uş [*dış*]arıya alır.” Beckman, 1983: 97. Ayrıca KBo 17. 65 numaralı doğum ritüelinde, Hepat’ın hizmetine girilmesinden sonra tanrıçaya ördek sunulmuştur. Beckman 1983, 147. Metinde ördek *MUŠEN.GAL* olarak geçmektedir. Ünal bu kelimeyi büyük kuş, kaz olarak tanımıştır. Ünal, 2007a: 461.

57 Hamur. Ünal, 2007a: 265.

58 “*ve* *sabanın hiç gelmediği bir yere, [o yöne] gideriz(?)*. Kız aynı zamanda *işšanaş* kuşunu alır ve onu ya *tapınağın içerisine [koyar]* ya da [*...masa?*] üzerine koyar.” Sturtevant, 1927: 9.

59 KUB 15.31 Vs. II 1 – 5: “*dokuz yolda kuşları şöyle yakarlar: 1 kuşu hurwalzi (ve) dalahulzi için yakar, 1 kuşu hari (ve) hazizi için bir kuzuyu ananiešh için yakar ve insanın MAH ve Gulš tanrıları tanrı Zukki ve Anzili için (de) aynı şekilde 2 kuş ve 1 kuzu yakarlar.*” Reyhan, 2010: 641.

60 Beckman, 2015: 26.

ritüellerinin uygulandığı mekan olarak Ortaköy Ağılönü bölgesindeki taş döşemli yolun yakınlarında yer alan avlunun olabileceği belirtilmiştir⁶¹.

Kuşlar bazı sunuların yapımlarında ve uygulamalarında da kullanılmıştır. Yağ ve et sunularından oluştuğu bilinen *Uzi*- sunularında kuş kullanılmıştır⁶². Çeşitli malzemelerin kullanılarak oluşturulduğu bilinen *kupti*- sunularında kuşlar da bulunmaktadır⁶³. Yol yapım / çizim ritüelinde *ambašši* ve *keldi*- sunularında her çukur için dokuz kuş kurbanı gerçekleştirilmiştir⁶⁴.

Hayvan Organları

Hitit ritüellerinde hayvanların kesilerek kurban edilmesinin yanında kurban edilen bu hayvanların bazı organları ve uzuvları tanrılar için özellikle sunulmuştur. Birçok eskiçağ toplumu gibi Hititler de tanrılarının insanların sunduğu yiyecek malzemelerine ihtiyaçları olduğunu veya tanrılarının kurban edilen sunu hayvanlarının bazı bölgelerini tercih ettiklerini düşünmüşlerdir.

Hititlere ait bir büyü ritüelinde kurban edilen koyunun kafası, eti, ayakları ve bağırsakları tanrılar için masanın üzerine koyularak sunu gerçekleştirilmiştir. Sunuyu yapan kişi hayvanın yağlı etini pişirerek yemiştir⁶⁵. Ašhella tarafından yönetilen ordunun arınması ritüelinde orduda görülen salgın hastalığa sebep olan tanrıya sunulmak üzere kalplerinin, karaciğerlerinin ve uzuvlarının besili olanlarının seçildiği belirtilmiştir⁶⁶. Hayvanların bu bölgelerinin özellikle besili olanlarının seçilmelerinin nedeni olarak tanrılarının bunları tüketmeyi sevdikleri söylenebilir.

Hititler tarafında gerçekleştirilen yapı ritüelinde koyunun kelle paçaları, döşü, omuzları ve çiğ eti sunağın üzerine koyulmak suretiyle tanrılara sunulmuştur. Bunun yanında bazı uzuvlarının da direğin önüne koyularak sunu gerçekleştirilmiştir⁶⁷. Bir ritüelde kalın ekmeklerin önüne kurban edi-

61 Süel ve Süel, 2008: 102; Süel, 2015: 105.

62 Feder, 2011: 11; Beckman, 1983: 207.

63 Örneğin KUB 9. 2 Vs. I numaralı ritüel metninde *kupti*- sunusu hazırlanırken 3 kuş kullanılmıştır. Murat, 2005: 579.

64 KUB 15.31 “*Dokuz çukura kan bulaştırır. Sonra dokuz çukur için dokuz kuş ve bir koyun vardır. Ambašši ve keldi sunuları için dokuz kuşu ve bir koyunu kurban eder. Her bir çukura bir kuş koyar...*” Popkin, 2013: 109. Ayrıca Süel’in çevirisine göre enumašši ve itkalzi sunuları için de kuş sunulmuştur: “*Adam bitirdiği zaman tüm enumašši ve itkalzi için bir kuş sunar. Adam dokuz çukura kan bulaştırır...*” Süel, 2015: 103.

65 KUB 17. 28 iii 4 – 7; 12 – 14: “*Onlar bir koyun keserler ve etini, bağırsaklarını, göğsünü, kafası ve ayaklarını masanın önüne koyarlar. Bağırsakları pişirirler ve ekmekleri kırarlar... Şarap sunar, yağlı eti pişirir ve onu yer...*” Torri, 2004: 134.

66 CTH 394 öy. 18 – 23: “*Sonra, ordu komutanları ellerini koçların üzerine koyarlar ve bu sırada şöyle söylerler: “hangi tanrı bu salgına neden oldu ise, şimdi bak, koçlar duruyorlar, onlar karaciğerleri, kalpleri ve uzuvları ile besilidirler. Ona insan etinden nefret gelsin! Artık bu koçlarla tatmin olsun!”*” Dinçol, 1985: 23, 24.

67 KUB 55.28 + Bo 7740 öy. ii: “*(kurban edilen koyunların) çiğ etini, döşünü, omuzlarını, kelle ve paçalarını (da) sunağın önüne koyarlar. Döş, omuz, kelle (ve) paçaları, (hayvanların)*

len altı koyun ve bir sığırın ciğerleri, eti, omuzları ve göğüs parçaları koyulmuştur⁶⁸. Başka bir ritüel metninde ise kurban edilen hayvanın böbrek ve ciğerinin sunu ekmeğinin üzerine kalp şeklinde kesilerek sunu gerçekleştirildiği belirtilmiştir⁶⁹.

Anniwiyanı ritüelinde Inaraş için kurban edilen keçinin sağ kulağı kesilmiş ve ocakta pişirilmiştir. Aynı zamanda kurban hayvanının iç organları ve bağırsakları tanrı için ayrılmıştır⁷⁰. Kesilen hayvanın sağ iç organları ve sağ tarafı tanrıya ayrılmıştır. Bu durum büyük bir ihtimalle özel bir durum olmuştur. Tanrıya hayvanın sağ tarafının niçin ayrıldığı kesin olarak bilinmese de günümüze kadar gelen dağ tarafın üstünlüğü ya da daha hayırlı olması düşüncesinin erken örneklerinden birisi olma ihtimali bulunmaktadır.

Karahna şeklinde yapılan ritüelde kurban edilen hayvanın ciğerleri *harši* kabının içerisine diğer sunu malzemeleriyle birlikte koyulmuştur. Daha sonra bu kap ritüel sırasında tanrıya adak olarak sunulmuştur⁷¹.

Hitit ritüellerinde çeşitli amaçlarla yer alan boynuz ve boynuz parçaları ritüel sunusu olarak kullanılmıştır. Yapı ritüelin çeşitli kentlerden gelen bazı katılımcıların gümüş kaplanmış boynuzları ritüelde kullanılması için getirmişlerdir⁷². Bir başka yapı ritüelinde Fırtına tanrısının sığırını sunağın üzerine koymuşlar ve büyük boynuzları beklemişlerdir⁷³.

Hantitaşu'ya ait olan ritüelde saban süren öküzün boynuzundan parçalar kopararak sunu gerçekleştirilmiştir⁷⁴. Ritüel metninde hayvanın kesilmesiyle ilgili bir ifadenin bulunmamasından dolayı hayvan canlıyken

kendilerine sunulmuş olduğu iki direğin önüne yerleştirirler.” Ünal, 1998: 41.

68 IBoT I 29: “1 sığır ve 6 koyunu ocağın önünde tanrıya sunar. Onlar; onları kalın ekmeğin üzerinde keserler. Onlar kurban ekmeğinin önüne ciğerleri, göğüs parçalarını, omuzları, sığırın başı ve ayaklarını, sığırın derisini, koyunun derisini ve etini koyarlar. Ciğerleri pişirirler.” Goetze, 1971: 89, 90.

69 KBo 19. 128 Vs. ii 15 – 26: “bundan sonra ateş ile pişirilmiş ciğeri getirirler kral üç normal ekmeğin böler ve ekmeğin üzerine ciğeri kalp gibi keser ve koyar. Güneş Tanrısı ve Mezulla için üç normal ekmeğin bölüyor ve ciğeri ekmeğin üzerine kalp gibi keser ve onu koyar. Zippalanda'nın Fırtına Tanrısı koruyucu tanrı ve Hapantaliya için üç normal ekmeğin böler. Bunun üzerine böbreği aynı kalp gibi böler ve koyar ve onu tekrar tanrılar için sunağın üzerine geri koyar.” Otten, 1971: 5, 7.

70 “Sonra Innaraş'a büyük bir keçi sunarlar sonra onu sunu masasının üstüne kaldırır(?) sonra sağ kulağı kesip çıkartırlar ve onu ateşte pişirirler ve onu kalın ekmeğin üzerine yerleştirirler. Sonra bağırsakları(?) pişirirler, sağ iç organları ve vücudun sağ tarafı ve bunlar tanrı için ayarlanır.” Sturtevant, 1927: 11, 13.

71 CTH 681. 1 için bakınız McMahon, 1991: 57.

72 KBo 16.83 öy. 5 – 6: “1 gümüş kaplamalı boynuz: Kaştama'lı Kida (teslim etti); 1 gümüş kaplamalı boynuz: Kaşarnaili'nin kardeşi (teslim etti).../.” Savaş, 2006: 60.

73 Or. 90/1693 öy. II 4 – 7: “Fırtına Tanrısının sığırını kaidenin üstüne koyar. Onlar şimdi büyük boynuzları [bekl]iyorlar. Onlar şimdi [Fırtına Tanrısının] sığırını bekliyorlar. Onlar şimdi Hattuşa'da bekliyorlar.” Soysal ve Süel, 2016: 337.

74 KBo 11.14 öy. I: “onlar saban süren öküzün boynuzundan küçük kıymıklar keserler (ve bunları) kalın ekmeğin üzerine ritüel uygulayıcısı koyar.” Ünal, 1996: 27.

boynuzundan küçük parçaların alınarak sunu işleminin gerçekleştirildiği söylenebilir.

Diğer Hayvanlar

Hititler ritüellerinde maymun, balık ve fare gibi hayvanları da sunu objesi olarak kullanmışlardır. Maštigga ritüelinde balık, yaşlı kadın tarafından kurban sahiplerinin üzerinde çevrildikten sonra analogi büyüyle ilgili sözlerin söylenmesinden sonra ocağa fırlatılmıştır⁷⁵. Kanzapida'lı Hıtiya tarafından tanrı çağırma ritüelinde de benzer uygulama gerçekleştirilmiştir. Ritüel uygulayıcısı balığın ağzına ekmek yerleştirmesinden sonra balığı ocağa atmıştır⁷⁶.

Her iki ritüelde görülen ortak özellik balığın ocağa atılması şeklinde tanrılara sunulmasıdır. Maštigga'ya ait olan ritüelde balık, kurban sahiplerinin üzerinde döndürülmesinden sonra ocağa atılmıştır. Bu şekilde bir uygulama gerçekleştirilmesinin sebebi, kurban sahiplerinde bulunan kötülüklerin balığa aktarılması ve sonrasında balığın ocağa atılarak yok edilmesi olabilir. Hıtiya tarafından gerçekleştirilen ritüelde ise balığın ağzına ekmek koyulmasından sonra ocağa atılmıştır. Bu şekilde bir uygulama yapılmasının sebebi olarak balık ve ekmekle tanrının ilgisini çekerek onuy çağırarak olduğu söylenebilir.

Hitit ritüellerinde sunu objesi olarak az da olsa fare ve maymun kullanıldığı görülmüştür. Ambazzi ritüelinde Tarpantaliia demonuna yiyecek için fare sunulmuş ve farenin bazı uzuvları tanrılar için koyulmuştur⁷⁷. Hitit kralı Tuthalia ve ailesini kötülüklerden korumak için düzenlene ritüelde fare sunusu gerçekleştirilmiştir⁷⁸. Ritüel metninden öğrenilen bilgiye göre tanrısall güçlerin fareyi yemeleriyle kralın ve ailesinin kötülüklerden korunacağı düşünülmüştür. Buna benzeyen bir düşünce de başka maymun sunusunun gerçekleştirildiği bir başka Hitit ritüelinde görülmüştür. Bu ritüelde kötülüklerin ve sıkıntıların serbest bırakılması için tanrılara maymun sunulmuştur⁷⁹.

75 Vs I 38 – 43: “yaşlı kadın bir balığı alır, onu iki kurban sahibinin ikisinin birlikte üzerinde çevirir ve şöyle söyler: “Bu balık denizin boğasıdır, bu balık denizden nasıl ayrıldıysa, şimdi o günün lanetli dilleri (de) (sizden) ayrılınlar” ve balığı ocağa fırlatır.” Reyhan, 2002: 31.

76 KB o 15. 25 Vs 26 – 28: “[sonra ...] nehrin önünde bir ocak koyarım. [...] ve balığın ağzının içine bir parça ekmek (koyarım) sonra onu ocağa atarım. Onu yakarım: duman [çık-maz].” Carruba, 1966: 5.

77 KUB 9.25 + KUB 27.67 iii 52 – 60: “İkinci bir temiz fareyi getirirler ve onu ön tarafta yer alan Tarpatalia- demonuna sunarlar (ve ‘İşte bunu ye!’ (derler). Kanını (ise) somun ekme-klerine döker. Omuzunu ateşte kızartır. Ayaklarını tanrılar için koyar, muhrai uzvunu ön tarafta yer alan Tarpatašša'ya koyar. Uyluğunu Mamma'ya koyar. Sol [omuzunu] aynı şekilde kızartır. Ciğerini (de) [aynı şekilde] sunar. Ünal, 2007: 108.

78 KBo 15.10 + KBo 20.42 Rs. iii 49 – 52: “Kadın [3] kalın ekmek kırar; bir fare (kemirgen?) sunar. [ve] şöyle söyler: “Ağız, dil, diş! (onu) ye! Kral, karısı ve çocukları tıpkı [bu ka]ya gibi sonsuz olsun ve şeytan defolsun.” Kassian, 2000: 63.

79 KBo 20.73 + IV 7 – 11: “Onlar (sıkıntıları) serbest bırakacaklar, bu insanoğlunun on iki tanrısall kökenli vücut parçası ve onlar büyücü tarafından yapılmışlardır ve onlar maymunun on

Sonuç

Hitit ritüel metinleri incelendiği zaman çok sayıda ve çeşitli küçükbaş hayvanın tanrısal güçlere sunu amacıyla kullanıldığı görülmektedir. En çok kullanılan küçükbaş hayvanlar koyun, kuzu, keçi, koç olmuştur. Bunların yanı sıra domuz, köpek, kuşlar, fare ve maymun gibi hayvanların da çeşitle şekillerde ritüellerde kullanılmıştır.

Küçükbaş hayvanlar Hitit ritüellerinin birçoğunda sunu hayvanı olarak kullanılmıştır. Koyunlar için Hitit ritüellerindeki en yaygın olarak tercih edilen sunu hayvanı olduklarını söyleyebiliriz. Bazı ritüellerde kurban edilen koyun sayısı çok fazla olabilmektedir. Çok fazla koyunun kurban edilmesinin sebebini, ritüelde toplu bir şekilde yenen ritüel yemeği olacağı düşünülebilir. Koyunun kendisinin sunulduğu gibi bazı ritüellerde uzuvları sunulmuştur. Kanzapida'lı Hatija'nın ritüelinde koyun kurban edildikten sonra kalbi ve karaciğeri ateşte pişirilmiştir. Yapı ritüelinde kurbanın bazı uzuvları sunak, direk gibi yerlere koyulmuştur. Bu ritüellerde kurban olacak olan koyunun belirlenmesinde bir ölçüt aranmamıştır. Kraliyet ailesinin kötülüklerden korunması amacıyla gerçekleştirilecek olan ritüelde ise kurban hayvanının değnek vurulmamış, kusursuz özelliklerde ve beyaz renkli olanının kullanılması gerektiği belirtilmiştir. Bu durum kraliyet ailesine verilen önemi açık bir şekilde göstermektedir. Ayrıca koyunun bu özelliği onun maddi açıdan değerli olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı böyle bir sunu hayvanının özel olarak yetiştirileceğinden dolayı halk insanı tarafından alınamayacağı da düşünülebilir.

Küçükbaş hayvanların sunu olarak kullanılmasından önce bazı ritüellerde günahları yüklenmesi beklenmiştir. Maštigga tarafından yönetilen ritüelde kurban sahibi tarafından koyunun ağzına tükürmesi istenmiştir. Böylece kurban sahibinin günahı kurban hayvanına aktarılmıştır.

Bazı ritüellerde küçükbaş hayvanların normal kurban etme yönteminden farklı olarak yakılarak sunuldukları görülmüştür. Bu ritüeller tanrı kültünün nakledilmesi veya tanrısal varlığın çağırılması ritüellerinde görülmüştür.

Arındırmayla ilişkili ritüellerde küçükbaş hayvanların kullanıldığı görülmektedir. Ordunun mağlup olmasıyla ya da ordu içinde başlayan salgın hastalığa karşı gerçekleştirilen ritüelde yavru keçi ve yavru domuz ortadan ikiye ayrılarak her bir yarısı bir tarafa yerleştirilmiştir. Askerler de bu hayvanların parçalarının arasından geçerek arınmışlardır. Bundan dolayı yavru keçi ve yavru domuzun ritüellerde arındırıcı obje ya da kötülük ve günahları üstlenen obje olarak kullanıldıkları söylenebilir. *Özellikle domuzlar kötülükleri ve pislikleri üstlenen obje olarak görülmüşlerdir. Hay-*

iki vücut parçasını takip edecekler. Onlar (maymunun) kanını içecekler; (onun) yağını yiyecekler; (onun) kesilmiş kasını yiyecekler ve (onun) kemiklerini kıracaklar.” Pisaniello, 2015: 26.

vanlarla yaşanan ilişki ve ensest ilişkinin günahları domuza yüklenmiştir. Ayrıca balık da günahları yüklenen obje olarak görülmüştür. Maštigga'nın ritüelinde balık kurban sahiplerinin kafasının üzerinde döndürüldükten sonra ocağa atılmıştır.

Hitit ritüellerinde sunu – adak objesi olarak küçükbaş hayvanların sunulması kendi içerisinde de bazı özel anlamlar taşımıştır. Bazı ritüellere özel olarak seçilmişlerdir. Ritüellerin bazılarında sunulmadan önce bazı işlemlere tabi tutulmuşlardır. Bazılarında ise kendilerine kötülükler ve günahlar yüklenip ritüel alanından uzaklara götürülerek kurban edilmişlerdir. Bazılarında ise normal kesim şeklinde kurban etme yerine yakma yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntem daha çok tanrının çağırılması ya da kültünün getirilmesiyle ilgili ritüellerde olmuştur. Bu yöntemde daha çok kuşlar tercih edilmiştir. Kuşların tercih edilmesinin sebebinin, kuşların gökyüzünde uçmalarından dolayı tanrılara yakın olma ihtimalleri olduğu düşünülebilir. Tanrıyı çağırma yönteminde yakma kurbanı uygulanmasının sebebi olarak da sunulan hayvanının dumanının yükselerek gök yüzünde bulunan tanrısal varlıklara ulaşacağı düşüncesi olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- ARIKAN, Y. (2005), Hitit Kültünde Bir Görevli ^{LÜ}tazelli-, *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (s. 49-82) Ankara.
- ARIKAN, Y. (2003), Hitit Çivi Yazılı Belgelerinde *šuhha*- “(Düz) Dam, Çatı” ve Onun Dinsel ve Sosyal Hayattaki Yeri, *Anadolu Arşivleri* 6(1), 11 – 57.
- ARIKAN – SOYSAL, Y. (2000), Hitit Belgelerinde Körler, *Anadolu Arşivleri*, 4, 207 – 224.
- BECKMAN, G. (1983), *Hittite Birth Rituals*, Otto Harrosowitz-Wiesbaden: STBOT.
- BECKMAN, G. (1990), The Ritual of the Ox, *Orientalia*, 49(1), 34-55.
- BECKMAN, G. (2011), Blood in Hittite Ritual, *Journal of Cuneiform Studies*, 63, 95-102.
- BECKMAN, G. (2014), *The babilili- Ritual from Hattusa (CTH 718)*, Winona Lake Indiana: Eisenbrauns.
- BECKMAN, G. (2015), The Sea! The Sea! A Rite from the South Anatolia (CTH 719), *Gedenkschrift für Heinrich Otten Anlässlich Seines 100. Geburtstags*, ed. A. Müller-Karpe, E. Rieken, and W. Sommerfeld, (s. 15 – 29) Harrassowitz Verlag: Wiesbaden.
- BERMAN, H. (1972), A Hittite Ritual for the Newborn, *Journal of the American Oriental Study*, 92(3), 466-468.
- BLOCH, M. (2013), *Ritüel, Tarih, İktidar*, Çev: Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: Dipnot Yayınları.
- CARRUBA, O. (1966), *Das Beschwörungsritual für die Göttin Wišurijan*, Otto Harrassowitz – Wiesbaden: STBOT.
- COLLINS, B. J. (1990), The Puppy in Hittite Ritual, *Journal of Cuneiform Studies*, 42(2), 211-226.
- COLLINS, B. J. (2004), A Channel to Underworld in Syria, *Near Eastern Archaeology*, 67(1), 54 – 56.
- COLLINS, B. J. (2010), Hero, Field Master, King: Animal Mastery in Hittite Texts and Iconography, *The Master of Animals in Old World Iconography*, Ed. Derek B. Counts and Bettina Arnold, (s. 59 – 74) Budapest.
- DARGA, M. (1973), *Karahna Şehri Kült Envanteri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- DİNÇOL, A. M. (1985), Aşhella Rituali (CTH 394) ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış, *Belleten*, 49(493), 1-40.
- FEDER, Y. (2011), *Blood Expiation in Hittite and Biblical Ritual Origins, Context and Meaning*, Atlanta: Society of Biblical Literature.
- FRAZER, J. G. (2004), *Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri I*, çev: Mehmet H.

- Doğan, İstanbul: Payel Yayınevi.
- GOETZE, A. (1971), Hittite şipant-, *Journal of Cuneiform Studies*, 23(3), 77 – 94.
- GURNEY, O. R. (1977), *Some Aspects of Hittite Religion*, Oxford: Oxford University Press.
- HESIODOS, Theogonia, *İşler ve Günler – Tanrıların Doğuşu*, çev: Furkan Akderin, İstanbul: Say Yayınları.
- HOFFNER, Jr. H. A. (1987), Paskuwatti's Ritual Against Sexual Impotence (CTH 406), *Aula Orientalis*, 5(2), 271-287.
- KASSIEN, A. S. (2000), *Two Middle Hittite Rituals Mentioning 'Ziplantawija, Sister of the Hittite King 'Tuthaliya II/I*, Moscow: Paleograph.
- KUMMEL, H. M. (1967), *Ersatzrituale für den Hethitischen König*, Otto Harrassowitz – Wiesbaden: Studien zu den Boğazköy Texten.
- McMAHON, G. (1991), *The Hittite State Cult of the Tutelary Deities*, Chicago: The Oriental Institute of the University of Chicago Assyriological Studies.
- MOUTON, A. (2005), "Walkui's Ritual (KBo 32.176)", *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (s. 541-554) Ankara.
- MOUTON, A. (2008), Dead of Night' in Anatolia: Hittite Night Rituals, *Religion Compass*, 2(1), 1-17.
- MURAT, L. (2002), *Kizzuwatna'lı Rahip Ammihatna'ya Ait Bir Ritüel Metin (CTH 471)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri (Hititoloji) Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- MURAT, L. (2007-2008), "Kupti- Kelimesi Üzerine Bir İnceleme", *VI Congresso Internazionale di Ittitologia*, Roma, 5-9 settembre 2005, *Studia Micenei ed Egeo- Anatolici (SMEA)*, (s. 575 – 585) Vol XLIX-L, P. I-II, Roma.
- NAKAMURA, M. (2002), *Das Hethitische Nuntarriyaşha- Fest*, Oosten: Nederlands Instituut Voor Het Nabije.
- NEU, E. (1970), *Ein Althethitisches Gewitterritual*, Harrassowitz: STBOT.
- OTTEN, H. (1971), *Ein Hethitisches Festrival (KBo XIX 128)*, Otto Harrassowitz – Wiesbaden: STBOT.
- ÖKSE, A. T., (2015), Building Rituals Attested at the Bronze Age Settlement of Salat Tepe, Demonstrating Luvian, Hurrian and Hittite Rituals in the Upper Tigris Region, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Eds. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, s. 123 – 136) Frenze: Frenze University Press.
- PISANIELLO, V., (2015), Parallel Passages Among Hittite-Luwian Rituals: for the Restoration of KUB 35.146, *Vicino Oriente*, 19, 25-38.

- POPKIN, P. R. W. (2013), Hittite Animal Sacrifice Integrating Zooarchaeology and Textual Analysis, *Bones, Behaviour and Belief The Zooarchaeological Evidence as a Source for Ritual Practice in Ancient Greece and Beyond*, Edited by Gunnel Ekroth & Jenny Wallensten, (s. 101 – 114), Stockholm: Acta Instituti Atheniensis Regni Sueciae Series.
- REYHAN, E. (2002), *Hitit Kaynaklarında Kizzuwatna'lı Kadın Maštigga'ya Ait Ritüel Metinler*, Anakra: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Hititoloji Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi.
- REYHAN, E. (2010), Ortaköy/Şapinuva'dan Kizzuwatna Kökenli Ritüellerde Geçen Yeni Bazı Kurban Terimleri, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, II, (s. 637 – 650), Ankara.
- REYHAN, E. (2016), Hitit Kùltür Dünyasında Bayram Ritüelleri, *Turkish Studies*, 11(16), 89-114.
- SAVAŞ, Ö. S. (2006) *Çivi Yazılı Belgeler Işığında Anadolu'da (İ. Ö. 2. Binyılında) Madencilik ve Maden Kullanımı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- SCHWARTZ, B. (1938), Ritual of Zarpiya of Kezzuwatna, *Journal of American Oriental Society*, 58(2), 334-353.
- SEVİNÇ, E. F. (2013), *Hititlerde Öteki Kurban ve Büyü Cenaze / Diğer Ritüeller*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- SİR GAVAZ, Ö. (2016), Hitit Dini İnançlarında ^hhešta- İle İlgili Yeni Düşünceler, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2, 837-860.
- STURTEVANT, E. H. (1927), A Hittite Tablet in the Yale Babylonian Collection, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 58, 5 – 31.
- SÜEL, A. (1985), *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakùltesi Yayınları.
- SÜEL, A., SÜEL, M. (2008), 2006 Yılı Ortaköy Kazı Çalışmaları”, *XXIX. Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, (s. 99 – 106) Ankara: Kùltür Bakanlığı Yayınları DÖSİMM.
- SÜEL, A. (2015), The Religious Significance and Sacredness of the Hittite Capital City Sapinuwa, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi*, Eds. Anacleto D'Agostino, Valentina Orsi, Giulia Torri, (s. 101 – 111) Frenze: Frenze University Press.
- TORRI, G. (2004), A Hittite Magical Ritual to be Performed in an Emergency, *Journal of Ancient Near Eastern Religion*, 4, 129-141.
- Ünal, A. (1988), Hittite Architech and a Rope-Climbing Ritual, *Belleten*, 52(205), 1469-1503.

- Ünal, A. (1996), *The Hittite Ritual of Ḫantitaššu from the City of Ḫurma Against Troublesome Years*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünal, A. (1998), Ebediyete İntikal Edecek Şekilde İnşa Edeceksin! – İple Tavana Tırmanan Hitit Mimarının Cambazlıkları, *XXXIV. Uluslararası Assiriyo-
loji Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler*, (s. 39 – 46) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ünal, A. (2007), *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaşı Toplumlarda Mutfağın Kültürü*, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Ünal, A. (2007a), *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, I, Hamburg: Verlag Dr. Kovaç.
- Ünal, A. (2007b), *Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, II, Hamburg: Verlag Dr. Kovaç, 2007.

EKLER

Foto. 1: *Alacahöyük kabartmaları sunu için götürülen küçükbaş hayvanlar*

